

**TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**ÇAĞATAYCANIN TÜRK DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

**SAFİYE YILMAZ
03718001**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. ZÜHAL ÖLMEZ**

**İSTANBUL
2008**

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÇAĞATAYCANIN TÜRK DİLLERİ ARASINDAKİ
YERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

SAFİYE YILMAZ

03718001

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:

Tezin Savunulduğu Tarih:

Tez Oy birliği / Oy Çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

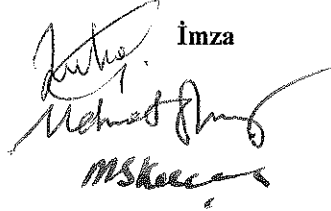
Unvan - Ad Soyad

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Zühal Ölmez

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Mehmet Ölmez

: Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın

İmza

İSTANBUL

OCAK 2008

ÖZ

ÇAĞATAYCANIN TÜRK DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Safiye Yılmaz

Ocak 2008

Bu çalışmada, *Şincağ Daşösi İlmiy Jurnili*'nde yayınlanan (1993) Mir Sultan Osmanov ve Hemit Tömür'ün "*Çağatay Tili Toğrisidiki Karaşlirimiz*" (1993) adlı makalesi ele alınarak Çağataycanın Modern Özbekçe ve Yeni Uygurca ile olan ilişkisi değerlendirilmiş böylece Çağataycanın Türk dilleri arasındaki yeri ve öneminin belirtilmesi amaçlanmıştır. Türkoloji çalışmalarında bir kısım Türkologlar Çağataycanın Modern Özbekçenin temelini oluşturduğu ve Çağataycaya ait dil özelliklerinin günümüz dillerinden Modern Özbekçede korunduğu görüşünü savunmaktadır. Bunun yanı sıra Çağataycanın Yeni Uygurcaya kaynaklık ettiği ve Çağataycanın Yeni Uygur Türkçesi içinde muhafaza olduğu yönündeki farklı görüşü savunan Türkologlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla Çağataycanın varisinin Özbekçe mi yoksa Çağatayca mı olduğu Türkoloji çalışmalarında henüz netlik kazanamamış bir konudur. Tez çalışmamızın da kaynağını oluşturduğu, Hemit Tömür ve Mir Sultan Osmanov'un "*Çağatay Tili Toğrisidiki Karaşlirimiz*" (1993) adlı bu makalesi, Çağataycanın Modern Özbekçe ve Yeni Uygurca ile olan yakınlığını detaylı bir biçimde inceleyerek Çağataycanın Yeni Uygurcanın temeli olduğuna dolayısıyla Çağataycanın günümüzde Yeni Uygurcada korunmakta olduğuna dair görüşlerini Sesbilgisel (Fonetik), Biçimbilimsel (Morfolojik), Dilbilgisi (Gramer) ve söz varlığı (Leksikolojik) dil verilerine dayandırarak açıklamaktadır. Türkoloji çalışmalarında henüz netlik kazanmamış, tartışmaya açık olan bu konu bu tez çalışmasında sözkonusu makaleden yola çıkılarak yeniden değerlendirilmiş sonuç olarak, her iki dilinde Çağatayca öğeler taşıdığı kabul edilmekle birlikte temel kurallar göz önünde bulundurularak Çağataycanın günümüz dillerinden Yeni Uygurcada korunmakta olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimler: Çağatayca, Çağatay Türkçesi, Çağatay Dili, Nevayi Dili, Orta Türkçe, Yeni Uygurca, Özbekçe, Modern Özbekçe.

ABSTRACT

AN EVALUATION ON THE POSITION OF CHAGATAI TURKISH AMONG TURKIC LANGUAGES

Safiye Yılmaz

January 2008

In this study, the article whose title is “*Çağatay Tili Toğrisidiki Karaşlirimiz*” 1993) written by Mir Sultan Osmanov and Hemit Tömür, which was published in “*Şincañ Daşösi İlmîy Jurnılı*”, was dealt with and the relationship between Chagatai and Modern Uzbek Language together with New Uighur was evaluated in order to emphasize the place and importance of Chagatai among Turkish languages. In Turkology studies, Some Turkologists are in favor of the view that Chagatai forms the essence of Modern Uzbek Language and the language principles belong to Chagatai are protected in Modern Uzbek Language which takes place in our current languages. Besides, there is also another point of view claiming that Cagatai is the basis of New Uighur and is protected in New Uighur. As a conclusion, the issue whether Chatagi or Uzbek Language is the heritor of Chatagi has not come to light in Turkology studies. In the article named “*Çağatay Tili Toğrisidiki Karaşlirimiz*” (1993) written by Hemit Tömür and Mir Sultan Osmanov, which is also the basis of this thesis study, the closeness of Chatagi with Modern Uzbek language and New Uighur is examined in detail. Then it is explained that Chatagi is the basis of New Uighur and Chatagi is currently protected in New Uighur by analysis based on the data including Phonetics, Morphology, Grammar and Lexicology. This topic, which has not come to light yet and is open to discuss, has reevaluated in this thesis study in terms of the article mentioned above. Finally, it has been come out that Chatagi is protected in New Uighur, which is our current language, by considering the basic principles, even though both of languages have got Chatagi functions.

Keywords: Chagatai, Chagatai Turkic, Chagatai Language , Nevai’s Language,
Middle Turkic, New Uighur Language, Uzbek Language.

ÖNSÖZ

Türk dilleri ailesinin Kuzey-Doğu Türkçesinin Doğu kolunu ve Orta Türkçe olarak adlandırılan aralığın son dönemini temsil eden Çağatay Türkçesi, Eski Türkçenin doğal bir devamı ve geçiş dönemi olarak gelişen tarihî bir Türk şivesidir. Çağatayca genel olarak XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Özbekler, Kazaklar, Uygurlar vb. gibi Orta Asya Türkleri ile Tatarlar, Başkurlar vb. gibi Altınordu devletinin asıl halkını oluşturan Kıpçak Türklerinin ortak yazı dili olarak kullanılmasının yanı sıra Çin sınırlarından İran'ın batısına kadar bütün Orta Asya ve Volga boyuna uzanan Türk dünyasında diplomasi dili, kültür dili, devlet dili ve edebî dil olarak varlık göstermiştir.

Etki alanı ve süresi bakımından büyük öneme sahip bulunan Çağataycanın günümüzde hangi dillerde yaşamakta olduğu, hangi dillerin temeli olarak kabul edilmesi gerektiği Türkoloji dünyasında tartışmaya açık bir konudur.

Bu çalışmada Mir Sultan Osmanov ve Hemit Tömür tarafından yazılan ve *Şincan Üniversitesi İlmî Dergisi*'nde yayınlanan **“Çağatay Dili Hakkındaki Görüşlerimiz”** adlı makaleden yola çıkılarak Çağataycanın Türk dilleri arasındaki konumu ve önemi belirtmek istenmiş; Yeni Uygurca ve Özbekçenin Çağataycaya olan yakınlığı sesbilgisi, dilbilgisi ve söz dağarcığı kategorileri göz önünde bulundurularak incelenmiştir.

Bu tez çalışmasında, Yeni Uygurca olan orijinal makalenin Latin harfleri ile transkripsiyonu yapılmış ve makale Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Sonuç bölümünde makaleye konu olan Çağatayca ile Yeni Uygurca ve Özbekçe ilişkileri değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonunda ise metin içinde kullanılan kelimelerin metin içerisindeki anlamlarının listelendiği dizin yer almaktadır.

Bu çalışmayı olanaklı kılan, çalışmam sırasında benden sonsuz sabrını ve bilgisini eksik etmeyen danışmanım Prof. Dr. Zuhale Ölmez'e, ele almış olduğum çalışmayı tez konusu haline getirerek hayata geçirmemi sağlayan proje yöneticim Prof. Dr. Mehmet Ölmez'e, katkılarından dolayı Mustafa S. Kaçalin, Ersin Teres, Babek Cavanshir, Serap Gürelin, Zemire Ahmed ve Sanat Ablat'a teşekkürü borç bilirim.

İstanbul; Ocak, 2008

Safiye Yılmaz

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TEZ ONAY SAYFASI	
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	vii
1. GİRİŞ	1
2. ÇAĞATAYCANIN GELİŞİMİ	3
2.1 Göktürk-Uygur Dili	3
2.2 Karahanlı Türkçesi-Karahanlıca	3
2.3 Harezmi - Altın Ordu Türkçesi	4
2.4 Çağatayca	4
2.4.1 Çağataycanın Genel Özellikleri	6
2.5 Özbek Dili-Özbekçe	6
2.5.1 Bugünkü Özbekçenin Başlıca Özellikleri	8
2.5.2 Özbekçe ile Çağataycanın İlişkisi	10
2.6 Yeni Uygur Dili - Yeni Uygurca	12
2.6.1 Yeni Uygurcanın Başlıca Özellikleri	14
2.6.2 Yeni Uygurca ile Çağataycanın İlişkisi	16
3. METNİN OKUNUŞU	20
4. METNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİMİ	90
5. SONUÇ	151
KAYNAKÇA	156
DİZİN	159
EK	324
Ek 1. Metnin Orijinal Fotokopisi	324
ÖZGEÇMİŞ	376

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
bkz.	: bakınız
Çağ.	: Çağatayca
Çin.	: Çince
Çoğ. Kiş.	: Çoğul Kişi
D.	: Durum
Devellioğlu	: bkz. kaynakça Devellioğlu
Dilb.	: dilbilgisi
dip.	: dipnot
Doerfer	: bkz. kaynakça Doerfer
E.A.	: eser adı
ED	: bkz. kaynakça Clauson
E.T.	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
haz.	: hazırlayan
k.	: kip
K.A.	: kişi adı
KE	: <i>Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları)</i> , bkz. kaynakça Ata
krş.	: karşılaştırınız
Lat.	: Latince
LÇ	: <i>Lugat-i Çağatay ve Türki-i 'Osmānī</i> . bkz. kaynakça Buhari
Lessing	: <i>Mongolian-English Dictionary</i> . bkz. kaynakça Lessing
LI	: <i>Türk Dillerinde Akrabalık Adları</i> . Bkz. kaynakça Li
Mec.	: mecazî
Mes.	: Mesela
Mo.	: Moğolca
NF	: <i>Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarnıñ Açuk Yolu Cennetlerin Açık Yolu</i> bkz. kaynakça Ata
O.T.	: Orta Türkçe
Ö.A.	: özel ad
Özb.	: Özbekçe
Soğd.	: Soğutça
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
Steingass	: bkz. kaynakça Steingass
Tek. Kiş.	: Tekil Kişi
TT	: Türkiye Türkçesi
US	: <i>Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü</i> . Bkz. kaynakça Necip
Uyg.	: Uygurca
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Wehr	: Arabisches Wörterbuch bkz. kaynakça Wehr

Y.A.	: yer adı
YUyg.	: Yeni Uygurca
y.y.	: yüzyıl
z.	: zaman
<	: gelişim, köken işareti
?	: belirsizlik bildirir

1. GİRİŞ

Çağatay Türkçesi, 13. ve 14. yüzyıllarda Eski Türkçenin doğal bir devamı ve geçiş dönemi olarak gelişmiş ve 20. yüzyılın başlarına kadar oldukça uzun bir zaman diliminde kullanılmaya devam etmiştir. Çağatayca, yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusya'sının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır.

Çağatayca 19. yüzyılın sonlarına kadar Çin sınırlarından İran'ın batısına kadar bütün Orta Asya Türk memleketlerinde genel itibariyle kültür dili, edebî dil ve devlet dili olarak varlığını devam ettirmiş ve her türlü edebi ve ilmi konular bu dille yazılmış, yalnız belli bir zümreye değil halka hitap eden eserler de Çağatayca kaleme alınmıştır.

Türk dilinin tarihî seyri içinde 15. ve 20. yüzyıllar arasında yerini alan Kuzey-Doğu ve Batı Türkçesinin önemi ve tesir alanı bakımından Moğol istilasından sonra oluşan üç büyük Türk şivesi olan Osmanlı, Azerî ve Çağatay edebiyatları arasında Osmanlı edebiyatından sonra en önemlisi ve zengini Çağatay Türkçesi ve edebiyatıdır. Bu edebiyatın meydana gelişinde; Orta Asya yazı dilinin, Moğol istilasından sonra ortaya çıkan mahallî şive karışmalarının ve İslam kültürü ile Fars edebî dilinin önemli etkileri olmuştur.

Çağatay dili, işlerlik, edebî sanat, şiir sanatı ve terminoloji açısından çok büyük düzeye ulaşmıştır. Şiir ve düzyazı açısından çok çeşitlilik göstermiş, ayrıca dinî didaktik, felsefi, bilim, hukuk, mektuplaşma alanlarında da başarılı olmuştur.

Çağataycanın Türk dilleri arasındaki yerini ve önemini belirtmek üzere hazırlanmış bu tezde, Şinciañ Üniversitesi İlmî Dergisinde Çağataycanın Yeni Uygurca ve Özbekçe ile olan ilişkisinin incelendiği “**Çağatay Dili Hakkındaki Görüşlerimiz**” adlı makale çerçevesinde Çağataycanın oluşumu Göktürk-Uygur dilinden itibaren ele alınmış; Çağataycanın gelişimine, bu dönemde Çağatayca ile yazılmış eserlere değinilmiş, dilin genel özellikleri ile Çağataycanın günümüz dillerinden Uygurca ve

Özbeçe olan ilişkisi irdelenmiş, Çağataycanın Modern Özbekçe ve Yeni Uygurcaya olan yakınlığı hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

2. ÇAĞATAYCANIN GELİŞİMİ

2.1. Göktürk-Uygur Dili

Türk dilinin yazıtlardan başlayarak VI-XI. yüzyıllar arasını kapsayan dönemi Türkoloji çalışmalarında “Eski Türkçe” olarak adlandırılmaktadır. Eski Türkçe esas olarak Batı Moğolistan’daki Altay dağları bölgesinde yaşayan ve aynı tarihte Çin’i kuzeyinde bugünkü Moğolistan’da büyük bir göçebe devleti kuran (550-630, 680-745) eski Türklerin (Göktürklerin) diline dayanmakla birlikte 745’te Göktürk İmparatorluğu’nu yıkararak onların yerini alan (745-840) göçebe Uygurlarla, Doğu Türkistan’da Tarım havzasında Koço Uygur devletini kuran (850-1250) yerleşik Maniheizt ve Budist Uygurların da dili idi¹. Bu bakımdan Eski Türkçede Göktürk ve Uygur olmak üzere iki kol mevcuttur.

Eski Türkçe döneminde Türkçenin yayılma alanı kuzeyde Yenisey Irmağı çevresinden ve Moğolistan’dan başlayıp Doğu Türkistan’ın güney sınırına, Doğu’da Mançurya’dan başlayıp batıda Aral Gölü ve Hazar Denizi’ne kadar uzanan Orta Asya’dır.

2.2. Karahanlı Türkçesi-Karahanlıca

XI.-XII. yüzyıllarda başkenti Kâşgar olan Karahanlı Devletinde İslamiyetin etkisi altında şekillenen yeni bir yazı dili oluşmuştur. Kâşgar’dan çıkarak Doğu ve Batı Türkistan’da Eski Türkçe yazı dilinin devamı niteliğindeki bu ilk İslâmî-Türk yazı diline “Karahanlıca, Karahanlı Türkçesi” denir. Bu edebî şive “Orta Türkçe” ve “Hakaniye” adlarıyla da anılmaktadır. XI. ve XII. yüzyılların İslâmî-Türk edebiyatı ürünlerini kapsar ve daha sonra yerini “Harezmi Türkçesi” ne bırakır².

¹ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri: Giriş**, 2. bs. (İstanbul: Mehmet Ölmez, 2003), 18.

² Mecdüt Mansuroğlu, “Karahanlıca”, **Tarihî Türk Şiveleri**, çev. Mehmet Akalın (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998): 133-171.

2.3. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi

Harezmi Türkçesi, XI-XII. yüzyıllarda gerek etnik yapı gerekse siyasi hayat bakımından Türkleşen Harezmi bölgesinde Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır³. Bu bölgeye yerleşen halkların farklı etnik yapısı, oluşan dilin de karma bir şekil almasını sağlamıştır.

Harezmi Türkçesi dil tarihi bakımından Karahanlıca'dan Çağataycaya geçiş dili olma özelliği taşıması dolayısıyla büyük önem taşımaktadır.

Harezmi bölgesine yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlarla Harezmi Türkçesinin özellikle şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından kazandığı farklı yapı, bu dilin en önemli özelliğini teşkil etmektedir⁴.

2.4. Çağatayca (15.yy–19.yy sonu)

Orta Asya grubuna mensup olan ve Orta Türkçenin son dönemini temsil eden Çağatay Türkçesi, Eski Türkçe'nin doğal bir devamı ve geçiş dönemi olarak gelişen ve XV. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar devam eden edebî yazı dili dönemidir. Bu yazı dili Türk dilleri ailesinin Kuzey-Doğu Türkçesinin Doğu kolunu teşkil eden tarihî bir Türk şivesidir. Çağatay Türkçesi ya da Çağatayca, Özbekler, Kazaklar, Uygurlar vb. gibi Orta Asya Türkleri ile Tatarlar, Başkurtlar vb. gibi Altınordu devletinin asıl halkını oluşturan Kıpçak Türklerinin ortak yazı dili olarak kullanılmıştır⁵.

Karahanlı (XI. ve XIII. yüzyıllar) ve Harezmi (XIV. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular (1405-1506) idaresi altında gelişen bu dil, Nevayî'nin eserleriyle klasik biçimini almıştır.

Çağatay edebî dilinin varlığını ve etkisini sürdürdüğü XV. ve XIX. yüzyıllar Ortaçağ Türk edebî dilleri tarihinde en parlak dönemi teşkil etmektedir. Bu dönemde Çağatayca yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi,

³ Aysu Ata, **Harezmi-Altın Ordu Türkçesi** (İstanbul: Kebikeç, 2002), 12.

⁴ *age*, 12.

⁵ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri: Giriş** (İstanbul: Simurg Yayınevi, 1999), 39.

edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusya'sının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır⁶.

“Çağatay” kelimesi, Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan Çağatay'dan gelmektedir. Moğol Hanlarının hakimiyeti altındaki Orta Asya bölgesinde kurulan imparatorluğun resmî adı olarak “Çağatay” kelimesi kullanılmıştır⁷. Bu sözcüğün içerdiği anlamlardan biri de Çağatay ulusuna mensup olan Türklerin ve Türkleşmiş Moğolların konuşma dilleri olan Türk lehçesidir⁸. Başlangıçta Çağatay ismi, Çağatay Han'ın sülalesine ve bu sülale tarafından kurulan devlete verilen bir ad olduğu halde daha sonra bu isim Maverâünnehir'deki Türk ve Türkleşmiş göçebe unsurlara, nihayet Timurlular zamanında gelişen edebî Türk edebiyatına da verilmiştir⁹.

Ancak Çağatay isminin en geniş manasıyla, Moğol istilasından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin medenî merkezlerinden XIII.-XV. yüzyıllarda gelişen ve Timürlular devrinde bilhassa 15. yüzyılda meydana getirilen edebî Orta Asya lehçesine¹⁰ karşılık olarak kullanılması daha sonraki yıllara rastlar. Nitekim XIV.-XV. yüzyıllarda eski Çağatay İmparatorluğu memleketlerinde yazılan Türkçe eserlerin müellifleri bu tabiri hiç kullanmamışlar, genellikle Türkî, yani Türkçe tabirini kullanmışlardır¹¹. Ali Şir Nevaî “Çağatay Lafzı”, Mirza Mehdi Han “Lugat-i Çağatay”, “Ebu'l Gazi “Çağatay Türkisi” terimlerini kullanmış olmakla birlikte Çağatay tabirini daha çok Çağatay sahasının dışındakiler kullanmışlardır¹².

Günümüz Türk şiveleri arasında Çağataycaya en yakın dil Modern Özbekçe ve Yeni Uygurca olduğu görülmektedir. Çağatayca, Rus ve Sovyet politikasının doğal bir gereği ve sonucu olarak, var olan ağızların ve lehçelerin yazı diline dönüştürülmesi ile yerini Modern Özbekçeye ve Yeni Uygurcaya bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

⁶ János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), 11.

⁷ *age*, 12.

⁸ Mehmet Fuat Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: MEB, 1993): 271.

⁹ Kemal Erarslan, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993): 168.

¹⁰ Köprülü, *age*, 271.

¹¹ Köprülü, *age*, 272.

¹² Erarslan, *age*, 168.

2.4.1. Çağataycanın Genel Özellikleri

- 1) Harezmi Türkçesindeki ötümlü dişler arası sızıcı /d/ fonemi Çağataycada /y/ye değişir: *adək* “ayak” > ayak, *bedük* > *biyik* “yüksek”; *toč-* “doymak” > *toy-* vb.
- 2) İlk hecede *e, é* > *i* değişmesi görülür: *kel-* > Çağ. *kil-*, Çağ. *ber-* > *bir-* “vermek”
- 3) *v* > *v* değişmesi görülür: *ev* > *iv* “ev”, *sev-* > *siv-* “sevmek”
- 4) Zamir /-n/ si kaybolur: *ev-i-n-de* > *iv-i-de* “evinde”.
- 5) Gerileyici ünlü benzeşmesi görülür: *ečkü* “keçi” > *öčkü*, *esrük* > *ösrük* “sarhoş”, *eksü-* > *öksü-*
- 6) Yuvarlaklaşmalar görülür: *kav-dum* “kovdum”, *kaviş-* > *kavuş-*
- 7) *p* > *f* değişimi görülür: *toprak* > *tofrak*
- 8) Eskiçil *-daçı*, (i, u) *gli*, *-yur*, *-duk* ortaçları kullanılmamaya başlanmıştır.
- 9) Şimdiki zaman *-a (dur) min* biçimi yaygınlaşmıştır. (*tapa dur min*: buluyorum, bulurum)
- 10) Devamlılık bildiren bir *-makta dur* biçiminin teşekkülü (*yiğülik dembedem ötmekte dur eyyam ara*: günlerle birlikte gençlik de geçip gitmektedir)
- 11) Pasif fiillerde yükleme halinin kullanılması: *her işni çun sorulgu* “her iş sorulacağı zaman”¹³

2.5. Özbek Dili - Özbekçe

Modern Özbekçe de eski Çağatay yazı dilinin bir devamıdır. Çağatay yazı dilinde Özbekçe öğeler daha 18. yüzyıldan itibaren görünmeye başlamıştır¹⁴.

Özbek Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesi doğrudan Çağatay Türkçesinin modern alandaki temsilcileridir. Özbek Türkçesi bugün büyük çoğunlukla Özbekistan’da, Kazakistan’ın güneyinde, Kuzey Afganistan’da, Tacikistan’da, Türkmenistan’da ve Çin’de konuşulmaktadır. Modern Özbek Türkçesi Çağataycanın devamıdır. Çağatay yazı dilinde Özbekçe unsurlar, özellikle Çağataycanın son döneminde, Şeybânî Hanlar döneminde, 18. yüzyıldan başlayarak gözükmeye başlamıştır. 27 Ekim

¹³ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri: Giriş* (İstanbul: Simurg Yayınevi, 2003), 39-41.

¹⁴ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri: Giriş* (İstanbul: Simurg Yayınevi, 1999), 131.

1924'te SSCB içinde kurulan Özbekistan, 9 Eylül 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur.

Özbekçe

Özbekistan	(16.000.000)
Afganistan	(1.400.000)
Çin	(15.000)
Kazakistan	(350.000)
Kırgızistan	(600.000)
Tacikistan	(1.000.000)
Türkmenistan	(350.000)

Özbekler adlarını Altın Ordu emirlerinden Emir Özbek'ten alan Türk, Moğol ve İranlı karışımı bir Türk halkıdır¹⁵.

Özbeklerin büyük çoğunluğu merkezi Taşkent olan Özbekistan Cumhuriyetinde yaşar. Özbekistan dışında Tacikistan (450,000), Kırgızistan (220,000), Kazakistan (140,000) ve Türkmenistan (125,000) Cumhuriyetlerinde de oldukça kalabalık Özbek toplulukları vardır. Eski SSCB'deki Özbeklerin toplam sayısı 1989 sayımına göre 16.686.244'tür. Bu sayıya Afganistan'da (1,390,000), Çin Halk Cumhuriyetinde (15,000) ve Türkiye'de yaşayan Özbekler de katıldığında Özbekçe konuşanların toplam sayısı 19–20 milyonu bulur.

Modern Özbekçe eski Çağatay yazı dilinin bir devamıdır. Çağatay yazı dilinde Özbekçe ögeler daha 18. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır¹⁶.

1930'a kadar Arap alfabesiyle yazılan Özbekçe 1930–1940 yılları arasında Latin alfabesiyle yazılmıştır. 1940'tan beri ise Özbekçe Kiril asıllı yeni alfabe ile yazılmaktadır.

Özbekçenin birçok diyalekti vardır. Bunlar başlıca dört grupta toplanabilir: 1. Harezmi-Kıpçak diyalektleri; 2. Kuzey Özbek diyalekti, 3. Güney Özbek diyalektleri, 4. Harezmi-Oğuz diyalektleri (a. İkan-Kara Bulak, b. Hive). Özbekçenin Harezmi-Kıpçak diyalektleri gerçekte Türk dillerinin Kıpçak grubuna, Harezmi-Oğuz diyalektleri de Türkmenceye aittir. Buna göre Özbekçenin asıl diyalektleri 2 ve 3 sayılı Kuzey ve Güney diyalektleridir.

¹⁵ age, 131.

¹⁶ age, 131.

Güney Özbek diyalektleri şu alt gruplara ayrılır: 1) İrancalaşmış diyalektler: a) Semerkand, Karşi, Katta-Kurgan, Buhara vb.; b) Taşkent, Ura-Tübe, Cizzah, Leninabad vb.; 2) Yarı-İrancalaşmış diyalektler: a) yerel ağızlar, b) Fergana Özbekçesi: Fergana-Andican, Hokand; Namangan vb.

Özbek yazı dili 1929–1930 yıllarından 1937'ye kadar fonetik ve yazım bakımlarından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Özbek diyalektlerine, gramer ve söz hazinesi bakımlarından da Taşkent ağzına dayanıyordu. 1937'de yılında Özbek yazı dilinde esaslı değişiklikler yapıldı. Yazı dili fonetik ve yazım bakımlarından İrancalaşmış Taşkent ağzına, gramer ve söz hazinesi bakımlarından da Fergana vadisi diyalektlerine dayandırıldı.

2.1.5.1. Bugünkü Özbek Yazı Dilinin Başlıca Özellikleri:

1. İlk hecedeki /ağ/ ses grubunun korunması: *tâğ* “dağ”, *bâğ* “bağ”, *sâğ* “sağ, esen”, *yâğ* “yağmak” vb.
2. Çokheceli sözcüklerin sonundaki /ığ/ ve /ig/ ses gruplarının /ik/ ve /ik/ ses gruplarına değişmesi: ET *açığ* > *aççık* “acı”, ET *adığ* > *ayık* “ayı”, ET *sarığ* > *sariğ* “sarı”, ET *taglığ* > *tâglik* “dağlı”, ET *bilig* > *bilik* “bilgi”, ET *ölüg* > *olık* “ölü”, ET *tirig* > *tirik* “canlı”.
3. /a/ ünlüsünün dudaksıllaşması (daha çok ilk hecede): ET *altı* < *âlti*, ET *ala* > *âle*, ET *at* > *ât* “ad”, ET *ata* > *âte*, ET *ara* > *âre*, ET *adağ* > *âyâğ*, *bala* > *bâle*, ET *baş* > *bâş*, *barmağ* > *barmâğ*, *oyınçağ* “oyuncak” vb.
4. /ı/ ünlüsünün, ardamaksıl /k/ ve /ğ/ komşuluğu dışında, /i/ye değişmesi: ET *altın* > *âldin* “önce”, ET *altun* > *âltin*, OT *aşur-* > *âşir-*, *piçâğ* “bıçak”, fakat *bâlik* [bâlık], *kız* [kız], *âğir* [âğır], *âğiz* [âğız], *ayğir* [aygır] vb.
5. /ö/ ve /ü/ ünlülerinin, öndamaksıl /k/ ve /g/ komşuluğu dışında, artsıllaşması: *kol* [köl] “göl”, *koz* [köz] “göz”, *kuç* [küç] “güç”, *mangu* [mengü] “ebedi”, fakat ET *böl-* > *bol-*, ET *öl-* > *ol-*, ET *ölüm* > *olim*, ET *tüş* > *tuş* “rüya”, ET *tüz-* > *tuz-* vb.
6. Damak ve dudak uyumlarının geniş ölçüde bozulması: *açimâğ* “acımak, ekşimek”, *âte* “baba”, *bâle* “çocukluk”, *âre* “ara”, *bâgli* “bağlı”, *birâw* “biri, birisi”, *toğri* “doğru”, *piçâğ* “bıçak” vb.; *boldirmâğ* “oldurmak”, *boyin* “boyun”, *oyin* “oyun”,

buzilmâk “bozulmak”, *suwsiz* “susuz”, *bolim* “bölüm”, *bukik* “bükük”, vb.

7. 3. kişi iyelik ekinden sonra beliren zamir /n/sinin düşmüş olması: *âre-si-den* “arasından”, *âte-si-ge* “babasına”, *bâğçe-si-de* “bahçesinde”, *toğri-si-de* “hakkında”, *uy-i-den* “evinden” vb.

8. İlk hecedeki kapalı /e/ ünlüsünün korunması, /e/ ünlüsünün de /è/ye değişmesi: *édi* > *ége* “sahip”, *él* “halk”, *élt-* “iletmek”, *érte* “erken”, *bér-* “vermek”, *kéçe* “gece” vb.; *ek-* > *ék-*, *er* > *ér* “koca, erkek”, *eski* > *éski*, *et* > *ét*, *etek* > *étek*, *kél-* “gelmek”, *kerek* > *kérek* “gerek” vb.

9. Çoğul ekleri *-lar/-ler*

10. Ad Durum Ekleri

Ad Durum Ekleri	Özbekçe
Yalın D.	uy
Belirtme D.	uy-ni
Yönelme D.	uy-ga
Bulunma D.	uy-da
Çıkma D.	uy-dan
Genetif D.	uy-ning
Eşitlik Eki	-ça/-çe

11. Sıfatlar: Sıfatlarda karşılaştırma, derecelendirme için *-rak/-rek* eki kullanılır: *yahşi-rak*; *kiçik-rek* vb.

12. Sıra sayı sıfatı eki için (ı/u)-nçı/-(i/ü)nçi kullanılır.
13. Üleştirme sayı sıfatlarında temel sayılara ünsüzle ile bitenlerden sonra -ar/-er; ünlü ile bitenlerden sonra -şar/-şer ekleri getirilir, bir-er, iki-rer, yirmi-şer.
14. Dönüşlülük zamiri öz +
15. *kim* soru zamirinin kullanılması.
16. Bilinen Geçmiş Zaman: 1. tip: daima -di-, 2. tip sadece olumsuz şekillerde kullanılır. -gen + yok
17. Duyulan Geçmiş Zaman: -gen (nadiren -ken/-ken) ekiyle yapılır; yaz-gen-men
18. Şimdiki Zaman: -yep/yatib eklerine şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. yaz-yep-men, işleye(ti)pti.
19. Geniş Zaman: -r, -er bazen -ur eklerine şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. yaz-er-men, iç-er-men
20. Geniş Zamanın olumsuzu -mes- şeklindedir: yaz-mes-men
21. Gelecek Zaman: ünsüz ile bitenlere -e, yaz-e-men; ünlü ile bitenlere -y, işle-y-sen
22. Şart Çekimi: daima -se eki ile yapılır. yaz-se-m
23. İstek Kipi: -gey (nadiren gay, key) yaz-gey-men
24. Emir Kipi: Emir çekimi her şahısta ayrı bir ek getirilerek yapılır. yaz-ey, yaz, yaz-sın, yaz-eylik, yaz-ingiz, yaz-sin-lar¹⁷

2.5.2. Özbekçe ile Çağataycanın İlişkisi

Özbekçe, Çağatayca ile aşağıda belirtilen ortak özelliklere sahiptir.

1. ET’ de 3. kişi iyelik ekinden sonra beliren zamir /n/sinin düşmüş olması: Özb. *äre-si-den* “arasından”, *äte-si-ge* “babasına”, *bâğçe-si-de* “bahçesinde”, *toğri-si-de* “hakkında”, *uy-i-den* “evinden” vb. Çağ. ev-i-n-de > iv-i-de “evinde”
2. ET.’deki söziçi ve sözsonu *d*, Harezmi Türkçesindeki ötümlü dişler arası sızıcı /d/ fonemi Çağataycada ve Özbekçede /y/ye değişir: Çağ. *adağ* “ayak” >

¹⁷ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri: Giriş** (İstanbul: Simurg Yayınevi, 2003), 134.

ayak, *bedük* > *biyik* “yüksek”; *toç-* “doymak” > *toy-* vb. ET. *bedü-* “büyümek” > Özb. *beyi-* “başarılı olmak”.

3. Çoğul ekleri -lar/-ler, Özb. *uy-lar*, *till-lar*

4. Ad durum ekleri

Ad Durum Ekleri	Özbekçe	Çağatayca
Yalın D.	<i>uy</i>	<i>ev</i>
Belirtme D.	<i>uy+ni</i>	<i>baş-nı, su-nı, könglün-ni</i>
Yönelme D.	<i>uy-ga</i>	<i>su-ga, kişi-ge, kulak-ga, tüş-ke</i>
Bulunma D.	<i>uy-da</i>	<i>keçe-de, su-da</i>
Çıkma D.	<i>uy-dan</i>	<i>keçe-de, su-da</i>
Genetif D.	<i>uyning</i>	<i>taş-nıñ, köl-nıñ, ati-nıñ</i>

5. İyelik ekleri hemen hemen aynı.

6. Belirli Geçmiş Zaman: Çağ. *-dı/tı*, *aldım*, *taptım*, vb. Özb. *-dı/-di* *keldim*

7. Sayılarda çiftleme görülür: *yette*, *ikki* vb.

8. Sıra sayıları için *-nçı* (bir-inçi, üç-inçi vb.) kullanılır.

9. Üleştirme sayıları için *-ar/-er* eki kullanılmıştır: *bir-er*, *biş-er*

10. Dönüşlülük zamiri için *öz* + yapısının kullanılması.

11. Şart kipi Çağ. *-sa/-se*, *barsam*, *barsan*; Özb. daima *-se* eki ile yapılır. *yaz-se-m*

12. Gelecek Zamanda farklılık var: Çağ. *gay-/gey kılğay men*; Özb. ünsüz ile bitenlere *-e*, *yaz-e-men*; ünlü ile bitenlere *-y*, *işle-y-sen*.

2.4.1. Çağataycanın Genel Özellikleri

- 1) Harezmi Türkçesindeki ötümlü dişler arası sızıcı /d/ fonemi Çağataycada /y/ye değişir: *adak* “ayak” > ayak, *bedük* > *biyik* “yüksek”; *toç-* “doymak” > *toy-* vb.
- 2) İlk hecede *e, é* > *i* değişmesi görülür: *kel-* > Çağ. *kil-*, Çağ. *ber-* > *bir-* “vermek”
- 3) *v* > *v* değişmesi görülür: *ev* > *iv* “ev”, *sev-* > *siv-* “sevmek”
- 4) Zamir /-n/ si kaybolur: *ev-i-n-de* > *iv-i-de* “evinde”.
- 5) Gerileyici ünlü benzeşmesi görülür: *eçkü* “keçi” > *öçkü*, *esrük* > *ösrük* “sarhoş”, *eksü-* > *öksü-*
- 6) Yuvarlaklaşmalar görülür: *kav-dum* “kovdum”, *kavış-* > *kavuş-*
- 7) *p* > *f* değişimi görülür: *toprak* > *tofrak*
- 8) Eski *-daçı*, (i, u) *gli*, *-yur*, *-duk* ortaçları kullanılmamaya başlanmıştır.
- 9) Şimdiki zaman *-a (dur) min* biçimi yaygınlaşmıştır. (*tapa dur min*: buluyorum, bulurum)
- 10) Devamlılık bildiren bir *-makta dur* biçiminin teşekkülü (*yiğitlik dembedem ötmekte dur eyyam ara*: günlerle birlikte gençlik de geçip gitmektedir)
- 11) Pasif fiillerde yükleme halinin kullanılması: *her işni çun sorulğusı* “her iş sorulacağı zaman”¹³

2.5. Özbek Dili - Özbekçe

Modern Özbekçe de eski Çağatay yazı dilinin bir devamıdır. Çağatay yazı dilinde Özbekçe öğeler daha 18. yüzyıldan itibaren görünmeye başlamıştır¹⁴.

Özbek Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesi doğrudan Çağatay Türkçesinin modern alandaki temsilcileridir. Özbek Türkçesi bugün büyük çoğunlukla Özbekistan’da, Kazakistan’ın güneyinde, Kuzey Afganistan’da, Tacikistan’da, Türkmenistan’da ve Çin’de konuşulmaktadır. Modern Özbek Türkçesi Çağataycanın devamıdır. Çağatay yazı dilinde Özbekçe unsurlar, özellikle Çağataycanın son döneminde, Şeybânî Hanlar döneminde, 18. yüzyıldan başlayarak gözükmeye başlamıştır. 27 Ekim

¹³ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri: Giriş* (İstanbul: Simurg Yayınevi, 2003), 39-41.

¹⁴ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri: Giriş* (İstanbul: Simurg Yayınevi, 1999), 131.

2.6. Yeni Uygur Dili /Yeni Uygurca

Yeni Uygurca, Özbekçe gibi, Eski Çağatay yazı dilinin bir devamıdır¹⁸. Bu gruba giren ikinci büyük Türk topluluğu Uygurlardır. Uygurlar biri 8. yüzyılın ortalarında Moğolistan'da (745–840) öbürü de 9. yüzyıl ortalarında şimdiki ülkelerinde (850–1250) olmak üzere iki devlet kurmuş eski bir Türk halkının torunlarıdır. Uygurlar bugün Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Şincian Özerk Bölgesinde yaşamaktadırlar. Çin'in dışında Kazakistan, Moğolistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da da Uygurlar yaşamaktadır. Uygurlar, Türk kültürünün en parlak devrini yaşatan Eski Uygur Türklerinin torunlarıdır. Uygurca ile Özbekçe birbirine oldukça yakındır. Uygurca da Özbekçe gibi Çağataycanın bir devamıdır. Uygurlar 1930'lu yıllara kadar Çağataycayı kullanmışlardır. Bu tarihten sonra Ürümçi ağzını merkez kabul eden Kâşgar, Aksu, Kumul, Turfan ve İli vilayetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin tamamına yakınının dilini içine alan 'merkezi şive' edebi dil haline getirmişlerdir.

Uygurcanın pek çok diyalektleri vardır. Bunlar iki grupta toplanabilir: Güney diyalektleri ve Kuzey diyalektleri...

Güney Grubu şu diyalektlerden oluşur: 1. Kâşgar-Yarkend diyalekti, 2. Hotan-Keriya diyalekti, 3. Aksu ya da Maralbaş-Karaşar diyalekti.

Kuzey diyalektleri Çin Türkistan'ının kuzey-doğu ve doğu bölgeleri ile Batı Türkistan'da konuşulur. Bu diyalektler şunlardır: 4. Turfan-Kuça-Hami diyalektleri (Çin'de), 5. Tarançi diyalekti (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan'da).

Bundan başka Uygur bölgesi dışında kalan şu diyalektler vardır: 6. Doğu ya da Lobnor diyalekti (Lobnor vahasında, Çarhalık ve Miran'da), 7. Hoton (Busurman) diyalekti (Batı Moğolistan'da Ubsu-Nur ve Çirgis-Nur gölleri arasında). Bunlardan başka İli, Urumçi, Komul, Karaşar, Korlin diyalektleri de vardır.

Yeni Uygur dilinin yazı dili Güney diyalektleri üzerine kurulmuştur. Uygurca Çin'de 1960'a kadar Arap alfabesiyle, bu tarihten sonra on yıl kadar süren Kültür devrimi yıllarında da Latin asıllı yeni alfabe ile yazılmıştır. Kültür devriminden sonra ise,

¹⁸ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri: Giriş** (İstanbul: Simurg Yayınevi, 1999), 136.

1983'ten beri Uygurlar dillerini yine Arap alfabesiyle yazmaya başlamışlardır. Uygur Türkçesi için bugün Kazakistan'da Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

Yeni Uygurca

Çin	(8.300.000)
Kazakistan	(245.000)
Moğolistan	(1000)

2.6.1. Yeni Uygurcanın Başlıca Özellikleri:

1. İlk hecedeki /ağ/ ses grubu korunması: *agri-*, *bag*, *tag*, *yag-* vb.
2. Çok heceli sözcüklerin sonundaki /ğ/ ve /g/ ünsüzlerinin /k/ ve /k/ye değişmesi: ET *taglıg* > *taglik* “dağlı”, ET *arıg* > *érik* “temiz”, ET *sarıg* > *sérik* “sarı”, ET *bilig* > *bilik* “bilgi”, ET *ölüg* > *ölük*, ET *tirig* > *tirik* vb.
3. /ı/ ünlüsünün, /k/ ve /g/ komşuluğu dışında, /i/ye değişmesi: ET *yıl* > *jil*, ET *yılan* > *jılan*, ET *yırak* > *jirak* “ırak” vb.
4. Zamir /n/sinin düşmesi: *ast-i-da* “altında”, *orn-i-ga* “yerine”, *otturu-si-da* “ortasında”, *öy-i-ge* “evine”, *üst-i-din* “üstünden” vb.
5. Açık ilk hecedeki kapalı /e/ ünlüsü korunması: ET *édi* > *ége* “sahip”, ET *kéçe* “akşam, ET gece”, ET *kédin* > *kéyin* “sonra” vb.
6. Kapalı ilk hecedeki /é/ ünlüsünün /e/ye değişmesi: ET *bér-* > *ber-* “vermek”, ET *béş* > *beş* “5”, ET *érte* > *erte* “erken”, ET *ét-* > *et-*, ET *két-* > *ket-* “gitmek”, ET *yéti* > *yette* “7” vb.
7. Açık ilk hecedeki /e/ ünlüsü de /é/ye değişmesi: ET *etek* > *étek*, ET *esen* > *ésen*, ET *bezek* > *bézek*, ET *kerek* > *kérek*, ET *teri* > *tére* “deri” vb.
8. Gerileyici ünlü benzeşmeleri: *baş+i* > *béşi* “(onun) başı”, *kaş+i* > *kéşi* “(onun) önü”, *nan+i* > *néni* “(onun) ekmeği”, *yan+i* > *yéni* “(onun) yanı” vb.;
er+i > *éri* “kocası”, *et+i* > *éti*, *bel+i* > *béli* vb.; *açuk* > *oçuk* “açık”, *aruk* > *oruk* “yorgun”, *yaruk* > *yoruk* “ışık” vb.; *etük* > *ötük* “çizme”, *temür* > *tömür* vb.
9. Orta hecede ünlü daralması: *bala+lar* > *balilar* “çocuklar”, *bala+niñ* > *baliniñ* “çocuğun”, *parçala-* > *parçila-*, *sakal+iñ* > *sakiliñ* “(senin) sakalın”, *uçraş-ış* >

uçruşuş “karşılaşma”, *jürek+im* > *jürügüm* “kalbim”, *sözle-gin* > *sözlügün* “konuşun!” vb.

10. Söz başında ve /i, u, ü/ önünde/y/ > /j/ değişmesi: *yawaş* > *juwaş* “uslu”, *yıgla-* > *jigla-* “ağlamak”, *yıl* > *jıl*, *yılan* > *jılan*, *yırak* > *jirak* “ırak”, *yipek* > *jipek* “ipek”, *yu-* > *juy-* “yıkamak”, *yurt* > *jurt*, *yügür-* > *jügür-* “koşmak”, *yürek* > *jürek*, *yüt-* > *jüt-* “yitmek” vb.

11. Büyük ünlü uyumu büyük ölçüde korunmaktadır. Bazı sözcüklerde ünlü uyumunun bozulduğu görülür, bunun sebeplerinden biri ı ve i ünlülerinin birleştirilerek tek bir harfle gösterilmesidir. *beliqlarni* “balıkları”, *ḡattiḡliḡ* “katılık”, bir diğer sebep bazı tek tip ekler ile ekleşme yolundaki birleşik şekillerdir: *Uygur-çe* “Uygurca”, *körüval* > *körüp al-*

12. Küçük ünlü uyumu tam olarak yoktur: Mes. *vol-siz*.

13. Çoğul ekleri *-lar/-ler*

14. İyelik Ekleri: 1. tek. kiş. (-i, -u, -ü)-m, 2. tek. kiş. (-i, -u, -ü)-n, bazen (-u, -ü)-niz; 3. tek. kiş. -i, -si; 1. çoğ. kiş. (-i, -u, -ü)-miz; 2. çoğ. kiş. (-i, -u, -ü)-nlar; 3. çoğ. kiş. – liri

15. Ad Durum Ekleri

Ad Durum Ekleri	Çağatayca	Yeni Uygurca
Genetif	<i>-nıḡ/niḡ</i> su-nıḡ, quş-nıḡ, közün-ḡ	<i>-nıḡ/niḡ</i> taş-nıḡ, köl-nıḡ, atı-nıḡ
Belirtme Durumu	<i>-nı/-ni</i> baş-nı, su-nı, könglün-ni	<i>-ni</i> taş-ni, köl-ni, atı-ni
Yönelme Durumu	<i>-ga/ge, -ka/-ke</i> su-ga, kişi-ge, ku- lak-ga, tüş-ke	<i>-ga/ge, -ka/-ke</i> taş-ka, köl-ge
Bulunma Durumu	<i>-da/-de, -ta/-te</i> keçe-de, su-da	<i>-da/-de, -ta/-te</i> taş-ta, köl-de
Ayrılma Durumu	<i>-dın/-din, -tın/-tin</i> at-tın, ot-tın, sözi-din	<i>-din/-tin</i> taş-tin, köl-din

16. Sıfatlar: Sıfatlarda karşılaştırma, derecelendirme için -rak/-rek eki kullanılır: yahşi-rak; küçük-rek vb.
17. Azlık için -gına, -gine, -kına, -kine ekleri kullanılır: küçük-kine, az-gına
18. Üleştirme sayı sıfatları temel sayılara -dın/-tin ekleri getirilerek yapılır: bir-din kalem “birer kalem”
19. Kesir sayı sıfatlarında -dın/-tin ekleri getirilir: töttin üç (üçte dört)
20. Zamirlerde men, sen, u, biz, siler, ular
21. Dönüşlülük zamiri öz +
22. Görülen Geçmiş Z: di (ti, -du, -dü, -tu, -tü); ikinci tip -gan + iyelik ekleri + yok veya bar (yaz-gın-i-m yok)
23. Duyulan Geçmiş Z: -gan eki ile yapılır, mes., yaz-gan-men; ikinci tip, -p + şahıs zamiri yez-ip-sen
24. Şimdiki Zaman: -vati eki ile yapılır. yez-i-vati men; ikinci tip -makta/-mekte ile yapılır: yaz-makti-men
25. Geniş Z.: -r, -ar, -er bazen -ur, -ür; mes., bilürsen
26. Gelecek Z: -i veya y; mes yez-i men; işli-me-y men
27. Şart K. -sa, se
28. İstek K. gay-, yaz-gay men

2.6.2. Yeni Uygurca ile Çağataycanın İlişkisi

Yeni Uygurcanın Çağatayca ile pek çok ortak özelliği vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Adıl *n*-'si iki dilde de kullanılmamaktadır: YUyg. üst-i-din → Çağ. ev-i-n-de > iv-i-de “evinde”
2. ET.'deki söziçi ve sözsonu *d*, Harezmi Türkçesindeki ötümlü dişler arası sızıcı /d/ fonemi Çağataycada ve Yeni Uygurcada /y/ye değişir: Çağ. *aḍaḡ* “ayak” > ayak, *beḍük* > *biyik* “yüksek”; *toḍ* “doymak” > *toy*- vb. YUyg. ET. kedin > YUyg. keyin “sonra”; ET. *bedü*- “büyümek” > YUyg. beyi- “başarılı olmak”.

3. ET. iki vokal arasındaki ve söz sonundaki *b-* ünsüzü YUyg.'da ve Çağataycada çoğunlukla *w*'ye değişir. ET. tabar “mal” > YUyg. tawar “saten, mal”, ET. yabız “kötü” > YUyg. yawuz “vahşi, acımasız; cesur”; ET. ab “av” > Çağ. av, ET. çab “ün” > Çağ. çav “ün”
4. İçseste meydana gelen ikizleşme hem Çağataycada hem de Yeni Uygurcada görülür: Çağ. ikki, yetti, sekiz, tokuz, otuz, baka “kurbağa”, YUyg. ikki, tokuz, yete, sekiz, ET. katıg > YUyg. kattik “katı”
5. İki dilde de göçüşmeler (metatez) çok sık görülür: ET. yagmur > YUyg. yamgur; ET. unıt- > YUyg. untu- “unutmak”; Kaş. örgen- > Çağ. örgen- “öğrenmek”; yamgur > yagmur
6. Çoğul ekleri *-lar/-ler*
7. İyelik ekleri de hemen hemen aynı.
8. Ad çekim eklerinin durumu tabloda gösterilmiştir.

Ad Durum Ekleri	Çağatayca	Yeni Uygurca
Genetif	<i>-nıñ/niñ</i> su-nıñ, quş-nıñ, közün-niñ	<i>-nıñ/niñ</i> taş-nıñ, köl-niñ, ati-niñ
Belirtme Durumu	<i>-nı/-ni</i> baş-nı, su-nı, könglün-ni	<i>-ni</i> taş-ni, köl-ni, ati-ni
Yönelme Durumu	<i>-ga/ge, -ka/-ke</i> su-ga, kişi-ge, ku- lak-ga, tüş-ke	<i>-ga/ge, -ka/-ke</i> taş-ka, köl-ge
Bulunma Durumu	<i>-da/-de, -ta/-te</i> keçe-de, su-da	<i>-da/-de, -ta/-te</i> taş-ta, köl-de
Ayrılma Durumu	<i>-dın/-dın, -tın/-tin</i> at-tın, ot-tın, sözi-din	<i>-dın/-tin</i> taş-tın, köl-din

9. Karşılaştırma eki olarak *-rak/-rek* kullanılır: YUyg. *ärzänräk* “daha ucuz”, Çağ. *savug-rak* “daha soğuk”
10. Dönüşlülük zamiri için *öz* + yapısının kullanılması.
11. Sayılarda çiftleme görülür: *yette, ikki* vb.
12. Sıra sayıları için *-nçı* (bir-inçi, üç-inçi vb.) kullanılır.
13. Üleştirme sayıları için *-ar/-er* eki kullanılmıştır: *bir-er, biş-er*
14. Eylem çekimleri:
Belirli Geçmiş Zaman: Çağ. *-dı/tı*, *aldım, taptım*, vb. YUyg. *-dı/-di* yazdim.
15. Şart kipi Çağ. *-sa/-se*, *barsam, barsan*; YUyg. daima *-se/sa* eki ile yapılır. *yaz-sa-m, yaz-sa-k*
16. Gelecek Zamanda farklılık var: Çağ. *gay/-gey kılğay men*; YUyg. ünsüz ile bitenlere *-a/e*, *yez-i-men*; ünlü ile bitenlere *-y*, *işle-y-sen*.
17. Geniş Zaman şekilleri aynı. Çağ. *(a, u)-r*, *alır men, kelür men*; YUyg. Geniş Zaman: *-r, -ar, -er* bazen *-ur/-ür* eklerine şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. *yaz-er-men, işle-r-men*
18. Geniş Zamanın olumsuzu da aynı: Çağ. *-mas, mes*, YUyg. Geniş Zamanın olumsuzu *-mas/-mes* şeklindedir: *yaz-mes-men, iç-mes men*
19. Geniş zaman sıfat fiili Çağ. *gan/-gen*; *kan/-ken, oku-gan, tap-kan*; YUyg. *gan/-gen*; *kan/-ken oku-gan-ni* (okuduğunu) *bolmiganliktin* (olmadığı)
20. Geçmiş Zaman sıfat fiili Çağ. *-mış/-miş*, nadiren kullanılır, *aymış*; YUyg. *-miş, keç-miş, keçür-mişlerini* (geçirdiklerini). Bu şekil daha çok çekimli şekillerde görülür. İşlek olmayıp, eskicil bir ektir.
21. Çağ. *-r, -ar, -er, ur, ür* sıfat fiil eki, *biti-r, oku-r*; YUyg. *-r, -ar, er*; *körünlerlik* (görünür), *turar cayi* (durduğu yeri)
22. Olumsuzu *-mas/-mes* de kullanılır Çağataycada, olması, bilmes kişi; YUyg. *-mas/-mes untulmas kurbani* (unutulmaz kurbani).
23. *gu/-gü, ku/-kü* gelecek zaman sıfat fiilinin kullanımı; Çağ. *uruş-ku* “savaşmak istemek”, *et-kü* “yapmak istemek”, YUyg. *-gu, -gü, -ku, -kü, -gi*;

Bu ek bar/yok ve kel- sözcükleri ile birlikte kullanılır. Körgüm kelür
“göresim gelir”

24. Çağ. -a, e, y’li zarf fiil eki: al-a “alarak”, oku-y “okuyarak”; YUyg. -a/-e, y, kele (gelir), yarişa “uygun olarak”
25. Çağ. -may/-mey, mayın/-meyin ulacının kullanılması, bilmey (bilmeden), almay (almadan); tanış-mayın (tanışmaksızın, tanışmadan), YUyg. -may/-mey, mayın/-meyin; körmeyin (görmeden), bilip bilmey “keybetmiş”
26. Çağ. -p/-ban/-ben (bu eskicil şekil genelde şiirlerde kullanılır), de-p, oku-p, YUyg. -p/-ban boluban (olup), oynap külüp “güle oynaya”

3. METNİN OKUNUŞU:

[1/1] Şıncañ Daşösi İlmiy Jurnili (Pelsepe-İctimaiy Pen Kısmı) 1993-Yıllık 1- San

(2) Çağatay Tili Toğrisidiki Qaraşlırimiz

(3) Ş U A R Milletler Til-Yëziq Hızmiti Komitëtidin

(4) Tetkikatçı: Mir Sultan Osmanov

(5) Profëssor: Hëmit Tömür

(6) Kıskıçe Mezmuni: Bu maqalide aptorlar “Çağatay (7) Tili” dep atalgan yëziq edebiy tiliniñ mahiyetlik mesililiri (8) üstide tohtilip, bu tilniñ tarihta izçil davamlaşip këlivatqan (9) Uyğur yëziq edebiy tiliniñ bir terekkiyat basquçı ikenliki (10) toğrisidiki köz qaraşlırini til pakitliri اساسida ispatlap bërdu.

(11) Kiriş Söz

(12) Bizde Çağatay tili tetkikatı bilen şugulliniş, Çağatay tilida yëzilgan (13) klassik Uyğur yazma yadikarlıqlirini yığış, retleş ve neşir kıliş 60- yıllardın (14) ëtibaren başlandı. Bu ceryanda bu til toğruluk bir munçe maqaliler yëziliş, (15) bu til üstidiki ilmiy tetkikatniñ deslepki asasi (16) ornitildi. Bu hekte İbrahim Mutiy, Rehmitulla Cari, Hëmit Tömür, (17) Abdurup Polat, Vahitcan Ğupur, Esqer Hüseyin qatarlıq tetkikatçılarnı (18) vekil süpitide körsitip ötüşke bolidu. Bu kemgiçe ëlan qilingan maqalilerde (19) umumen Çağatay tiliniñ emeliyette Uyğur yëziq edebiy tiliniñ davami ikenliki (20) icabiy cehettin bayan qilingan bolsimu, lëkin bu tilniñ şekillinişi, teveliki (21) qatarlıq mesililerge sistëmilik cavab bërilmigen. Şu seveptin bolsa kerek, (22) bezi hallarda Çağatay tilini qandaqtur Uyğur tiliğa yat bir til dep qaraş, (23) Çağatay tili asaşçilirini Uyğur klassik edebiyatiniñ vekilliri emes, (24) belki şu edebiyatqa tesir körsetküçi dep qaraş hahışlırı mu mevcut. Buniñdin (25) başqa, bu namniñ Çağatay tiliniñ mahiyitige nisbeten namuvapıqlıki ve uni (26)

toğrilap atas zörüyitidin, helidin buyan Uyğur ziyaliyliri otturisida köpniye (27) uni “Çağatay Uyğur Tili” dep atas lazımlıķı hekkidiki pikirler köp. Lëkin [2/28] biz bu maķalimizda aldi bilen bu tilniñ yukiridiki mahiyetlik mesililiri üstide (29) tohtilip, andin uniñ nami üstide izdiniş muddiasida, hazırķı kollinilivatķan (30) namıģa tegmiduķ. Mahiyetlik mesililer hel bolğandın këyin, ilim ehliniñ uniñ (31) namini tüzitivelişi teske tohtımaydu, dep qaraymız.

1

(32) Çağatay Tili Ve Uniñ Tetkik Kılınışı

(33) XIV esirniñ otturliridin taki XX esirniñ başlırıģıçe Şıncañ ve Ottura (34) Asiya zeminidiki Türkiy tillik helķler, bolupmu Uyğur ve Özbek helķi ortak (35) qollangan yezik edebiy tili adette “Türkiy Til”, “Türkçe”, “Keşķer Türkçisi” (36) degen namlarda atiliş bilen bille “Çağatay Tili” depmu atalğan. Bu edebiy (37) til Karağaniylar devride Mehmud Keşķeriy teripidin “Türk Tili” yaki “Hağaniye (38) Türkliriniñ Tili” dep atilip, këyinçe Edib Ehmed Yükekiyniñ “Etebetulheķayik” (39) namliķ esiride “Kaşķer Tili” dep atalğan Uyğur yezik edebiy tiliniñ eslide (40) özige esas bolğan İdikut Uyğur edebiy tili bilen pütünley qoşulup ketişi (41) neticiside şekillengen. U öz terekķiyati ceryanida hasil kılğan bir qatar (42) özige ģas alahidilikliri ve Ereby-Pars tilliriniñ tesirige ģeli dericide (43) uçrığanlıķı bilen ģarakterlinidu. Bu edebiy tilniñ “Çağatay Tili” degen nam (44) bilenmu atilip kelişi uniñ teveliki bilen munasivetlik emes, belki peķet (45) Çağatay ve uniñ evladliri Şıncañ ve Ottura Asiya zeminida ornatķan “Çağatay (46) Ĥanlıķı” qatarlıķ hakimiyetlerniñ bu tilni höķümet tili kılıp qollanganlıķı (47) bilenla munasivetlik.

(48) Çağatay tili degen bu nam gerçe öz devride ançe köp kollinilmıģan (49) bolsimu, lëkin bu edebiy tilni zaman ve makan cehettin bir ķeder eniķ acritip (50) bereleydiğanlıķı üçün ilim saheside omumen muşu atalģu kollinilmaķta.

(51) Melumki, Çağatay Ĥingiz Ĥanniñ ikkinçi oğlı, ü Miladi 1224- yildin (52) 1242- yilģiçe (vapati hem şu yilda) hakimiyet tutķan. Ĥingiz Ĥan hayat vaķtidila (53) ģerbiy liavģa teve bolğan caylar, yeni Yettisu, Mevareunnehr, Keşķer qatarlıķ (54) caylarnı Çağatayniñ idare kilişıģa miras teriķiside bölüp bergen. Bu kefi zeminda

(55) Miladi 1370-yilgiçe (yeni eñ ahiri Tuğluğ Tömürhangıçe) Çağatay evladlıridin (56) 27 kişi hanlıq tehtide oturup ötken. Şuniñ bilen “Çağatay Ulusi”, (57) “Çağatay Tili” dengen atalğu bu zemindiki hakimiyet dairisi ve uniñ ahalisi (58) mezmunida resmiylišip qalğan. Bu atalğu eyni devrde ve uniñdin keyinrek, mesilen, (59) Çağatayniñ nevrisi Alğu (tehtte olurgan vaqti 1261-1266) din taki Tuğluğ (60) Tömürhangıçe (Tuğluğ Tömürhanmu şuniñ içide) İslamni qobul qilğan Moñğul [3/61] qebililiri ve başqa Türkiy tillik nurgunlığan qebililernimu öz içige elip ketken.

(62) Aral deñizi etrapidiki köçmen qebililerniñ Cenubqa silcişi XV esirde (63) bu zemindiki qebililerni teħimu murekkepleştüridu. Şuniñ bilen, bu keñ zeminda (64) etnik menide emes, köpinçe siyasiy-ictimaiy gevde süpitide Çağataylar, (65) Moğullar ve Özbekler degendek üç asasiy gevde şekillinidu. Lëkin, ictimaiy (66) etnik terkiبنىñ murekkep boluşıǵa qarimay, omumen XIV esirniñ otturiliridin (67) tibaren bu zemindiki hökümet tili yaki eyni devrdiki yëziq edebiy tili (68) Ereb-Pars tilliriǵa qarşı halda “Türkiy Til”, “Türkçe” dep atiliş bilen (69) bille, “Çağatay Tili”, “Çağatay Türkçisi” degendek namlar bilenmu atalğan.

(70) Çağatay tili memlikitimiz sirtida ötken esirdin etibaren tetkik qilinişqa (71) başlidi. Çağatay tilini tetkik qilguçılarniñ vekilliri süpitide V. V. Radlov, (72) S. Y. Malov, H. Vambëri, A. N. Samayloviç Y. Èkman, N. A. Baskakov, (73) A. N. Kononov, A. Borovkov, K. Mënges, İ. Tiħonov, A. M. Şërbak, A. T. (74) Qaydarov, V. V. Reşitov, Ş. Şükürrov, Ğ. Abdurrahmanov qatarlıq alimlarni körsitişke (75) bolidu. Biz bu yerde tetkikatçılarınñ qarşılrıdın temimiz bilen munasivetlik bolğan (76) bir qançisini tonuştıurup ötimiz.

(77) 1889- yili İstanbolda Şemsiddin Sami tehrirlikide neşir qilingan (78) “Qamusul Eilam”da “qedimki Uyğurlar medeniyette eñ alǵa ketken helk bolup, (79) bularniñ tili Türkiy tillik helkler arisida edebiy til idi..... Çağatay Hanniñ (80) hakimiyet yürgüzgen vaqtidiki Uyğur tili şu vaqıttın tartip “Çağatay Tili” (81) dengen nam bilen meşhur boldı” deyilidu¹⁹.

¹⁹ “Qamusul Elam”, III. tom 1640 ve 1876- betler.

(82) V. V. Radlov: “Şerkiy Türkiy Til yaki Çağatay Tili Sultan Muhemmed Babur (83) ve bu tilniñ eñ yekinki tetkikatçisi H. Vambëri bizni işendürmekçi bolginidek (84) Ottura Asiya tili emes; U huddiy Osmanli edebiy tiliğa ohşaşla bir hil (85) süniy edebiy til, u tarihiy sebebler arkisida şekillengen. U hazir şerktiki türlük (86) Türkiy til dialéktlirida sözlişidigan helqlerniñ edebiy tili. Uniñ asasi (87) İslam medeniyitiniñ tesiri ve Moñğul istélasidin burunla pişip yétilgen Uyğur (88) edebiy tilidur” deydu²⁰.

(89) “Özbék Tiliniñ Tarihiy Grammatikisi” dëgen eserde “S. Y. Malovniñ (90) Özbék tiliniñ tarihi toğrisidiki köz qarışı mundaq tonuştırulidu: S. Y. (91) Malov Özbék tili tarihini üç devrge bölidu: Uyğur edebiy tili, Çağatay (92) edebiy tili, Sovët devri Özbék tili. Bu hil devrge bölüş boyıçe hazırkı (93) (Sovët devri) Özbék edebiy tili Çağatay edebi tilidin, bu til (Çağatay (94) edebiy tili) bolsa öz növitide Uyğur edebiy tilidin kélip çıkidu”²¹.

[4/95] A. K. Borovkov mundaq deydu: “Hakaniye tili XII-XIV esirlerde Turkiy (96) tilda sözlişidigan barlıq musulmanlarniñ ortak edebiy tili bolup qaldi.... (97) Ottura Asiyada, hetta Moñğul istélasidin keyinmu qedimki Uyğur tili edebiy (98) til süpitide muhim rol oynidi. XI esirdin başlap qedimki Uyğur tili Şinceñ (99) çegrisidin halkıp, Ğerbke taraldi.... Çağatay ulusiniñ şekillinişi Şerktiki (100) Uyğur edebiyati eneniliriniñ keñ tarqılışığa imkaniyet yarıtıp berdi. Qedimki (101) Uyğur tiliğa has bolğan bir qatar fonétikilik, morfologiyilik ve léksikilik alahidilikler (102) Navayidin burunki yadikarlıqlarda degüdek körüldi.... Qandaqla bolmisun, Navayi (103) alim boluş süpiti bilen Edib Ehmed ve uniñ şeirlirini biletti. Buniñdin (104) Navayi devride Uyğur edebiyati eneniliriniñ mustehkem bolğanlıqini körgili (105) bolidu”²². Lëkin A. Borovkov yene mundaq deydu:

(106) “Çağatay devridiki Kona Özbék tili şerkiy Türkiy edebiy til enenisige (107) bek yekin. Lëkin u [y] dialéktiga yaki dialéktlar türkümige اساسlangan”²³. ... (108)

²⁰ A. M. Şerbak: “Kona Özbék Tili Grammatikisi” da keltürgen nekil.

²¹ Ğ Abdurahmanov, Ş. Şükürov: “Özbék Tiliniñ Tarihiy Grammatikisi”, Taşkent, 1973-yil, 17-bet.

²² A. Borovkov: “Elişir Navayi Özbék Tiliniñ Asasini Salğuçidur”, Navayi Tuğulğanlıqiniñ 500 Yillığığa Bëğişlangan Toplam, 1946-yil, Moskva-Leningrad.

²³ A. K. Borovkov: “Oturta Asiya Tepsiriniñ Léksikisi”.

“XII-XIV esirlerdiki edebiy til terekkiyatida Harezmi ve yerlik dialekt muhiti (109) zor rol oynidi”²⁴. ... “Navayi” tilida bir kism Uyghurçe morfologiyilik amillarmu (110) körülide.... Halbuki, bular qedimki Uyghurçe amillarni qolliniştiki ayrim (111) ehvallardin ibaret. Demek, qedimki Uyghur tili Navayi yaratqan edebiy tilniñ (112) asasi bolalmaydu”²⁵.

(113) A. Samayloviç İslam şaraitidiki Ottura Asiya Türkiy yezik tilini (114) tövendikidek devrlerge bölidu:

(115) 1. Qarağaniylar devridiki Türkiy til yaki Qeşker Türkçisi (X-XII esir).

(116) 2. Oguz-Qıpçaq Türkiy Tili XIII-XIV esir).

(117) 3. Çağatay Tili (XV-XIX esir).

(118) 4. Özbek Tili (XX esir)²⁶.

(119) Ya. Ekmán Çağatay tilini Türkiy tillar ailisiniñ Ottura Asiya guruppisiğa (120) kirgüzüp, uni XV esirdin XX esirniñ beşigice qollinilğan klassik (121) yezik tili dep hësablaydu ve uniñ “Kona Özbek Tili” dep atilişini muvapiq (122) körmeydu. U yene bu tilniñ hazirki tillardin Özbek tili ve Uyghur tili bilen eñ (123) ziq munasivette ikenlikini qeyt qilidu. U İslam şaraitidiki Ottura Asiya Türkiy (124) yezik tilini tövendiki devrlerge bölidu:

(125) 1. Qarağaniylar Türkiy Tili (XI-XIII esir).

(126) 2. Harezmi Türkiy Tili (XIV esir).

[5/127] 3. Çağatay Tili (XV esirdin XX esirniñ beşigice).

(128) Ya. Ekmán Çağatay tilini yene tövendiki üç devrge bölidu:

(129) 1. Klassikliqtin Burunqi Devri (XV esirniñ beşidin 1465-yili (130) Navayiniñ birinçi divani tüzülgenge qeder).

(131) 2. Klassik Devri (1465- yildin 1600-yilgiçe).

(132) 3. Klassikliqtin Keyinki Devri (1600-yildin 1921- yilgiçe)²⁷.

²⁴ A. K. Borovkov: “Oturta Asiya Tepsiriniñ Léksikisi”.

²⁵ A. K. Borovkov: “Elişir Navayi Özbek Tiliniñ Asasini Salğıçudur”.

²⁶ Y. Ekmán: “Çağatay Tili Qollanmisi”niñ Kiriş Qismi”, Amérika İndiyana Daşösi Neşri, 1966-

²⁷ Y. Ekmán, yukiriki eser.

(133) N. A. Baskakov Çağatay tilini Çağatay ulusiniñ edebiy tili hêsablap, (134) uni XIII-XIV esir bilen çekleydu, uniñ davamini bolsa “Kona Özbék Tili” (135) dep ataydu ve bu ikkisini Türkiy tillarniñ Qarluq guruppisiga kirgüzidu. U (136) Qarluq guruppidiki tillarni ve ularniñ munasivitini tövendikiçe körsitidu:

(137) “Qarluq guruppisiga kiridigan tillar aldi bilen “Qarluq-Uygur Tarmaq (138) Guruppsi”, “Qarluq-Harezmi Tarmaq Guruppsi” dëgen ikki tarmaqqa ayrilidu; (139) Qarluq-Uygur tarmaq guruppsi Qarahaniylar devridiki (X-XI esir) Uygur tili (140) (“Qutadgu Bilik” tili ve Divanu Lugetit Türk” tiki şu devrniñ canliq (141) egiz tilidin elingan hatiriler) bilen Qarahaniylardin keyinki devrdiki (XII-XIV (142) esir) Uygur tili (“Etebetulhekeyik” ve “Kissesulenbiya”niñ tili) din (143) ibaret ikki edebiy tilni öz içige alidu; Qarluq-Harezmi tarmaq guruppsi (144) Qarluq-Harezmi tili (XII esir), Altun Orda (Harezmi) tili (XIV -esir), (145) Çağatay tili (XIII –XIV esir), Kona Özbék tili (XV-XX esir) din ibaret (146) qedimki edebiy tillarni ve hazirki zaman tilliridin Uygur tili bilen Özbék (147) tilini öz içige alidu”²⁸.

(148) N. A. Baskakovniñ eyni esiridin yene tövendiki ziddiyetlik pikirlerimu (149) uçritimiz:

(150) “...Uniñdin keyinki devrdiki yadikarliklar, XII esirniñ otturiliridiki (151) söpizm edebiyatidin Hoca Ehmed Yeseviyniñ “Divani Hikmet”namliq esiri... (152) ve uniñ şagirti Ehmed Yükekiyniñ (XII-XIII esir) “Etebetulhekeyik” (153) namliq esiridin ibaret. ... Bu eserler Oğuz - Kıpçaq dialëktliri اساسida (154) yezilgan bolup, Harezmi edebiy Türkiy tiliniñ qaidilirini eks ettüridu, qedimki (155) Uygur edebiy tili qaidiliriniñ tesiri ançe köp emes”²⁹.

(156) Qarluq-Harezmi tarmaq guruppsi vaqit tertipi boyice biriniñ keynidin (157) biri peyda bolgan töt qedimki edebiy tilni öz içige alidu. Bular X-XI (158) esirlerge teelluq bolgan Qarahaniylar dölitiniñ tili (Uygur- Qarluq), Qarluq- [6/159] Harezmi yaki Oğuz-Kıpçaq edebiy tili... Çağatay tili ve Kona Özbék tili”³⁰.

²⁸ N. A. Baskakov: “Türkiy Tillar”, Milletler Neşriyati, 1986. Uygurçe Neşri. 312-322- betler.

²⁹ N. A. Baskakov, yukiriki eser, 82-bet.

³⁰ N. A. Baskakov, yukiriki eser, 330- ve 325- betler.

(160) “Atalmış Çağatay edebiy tiliniñ yadikarlıqlırığa kelsek, bular asasiy (161) cehettin Qaraqaniylar edebiy tiliniñ alahidiliklerini saklap qalğan”³¹.

(162) “Çağatay tili Qaraqaniylar devridiki edebiy tilniñ asasiğa quruldi ve (163) Şerqtiki Uygur - Qarluq tili bilen Ğerbtiki Harezmi tiliniñ elementlerini (164) birleştürdi”³².

(165) A. M. Şerbak XIV esirdin XVI esirgiçe Ottura Asiyada qollinılğan (166) Türkiy edebiy tilni “Kona Özbek Tili” dep ataydu hem bu atalğu şu devrdiki (167) Özbek canlıq tilinimu öz içige alidığanlıqını eytidu. Şerbak bu tilniñ (168) özidin burunqı tillar bilen bolğan munasiviti toğruluq tohtalğanda, uni “bir (169) qeder keyinki (X-XIII esirlerdin keyinki) Şerqiy Türkiy tilniñ Ottura (170) Asiya variyanti” deydu hem bu yerde bu tilniñ Qarluq-Uygur dialëkti (171) közde tutulğanlıqını eskertidu³³.

(172) “Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikisi” da, Özbek alimi Osmanovniñ (173) Özbek tili tarihini tövendikiçe devrlerge bölgenliki tonuşturulidu:

(174) 1. Qedimki Tugyu Tili (VI –IX esirler).

(175) 2. Qedimki Özbek Tili (IX-XII esirler).

(176) 3. Kona Özbek Tiliniñ Deslepki Devri (XIII –XIV esirler).

(177) 4. Kona Özbek Tili (XIV –XIX esirler).

(178) 5. Hazirki Zaman Özbek Tili³⁴

(179) “Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikisi” niñ aptorliri Özbek edebiy tilini (180) tarihini tövendikiçe devrlerge bölidu:

(181) 1. Eñ qedimki Türkiy Til (VII esirgiçe).

(182) 2. Qedimki Türkiy Til (VII esirdin XI esirgiçe).

(183) 3. Kona Türkiy Til (XI esirdin XIII esirgiçe).

(184) 4. Kona Özbek Edebiy Tili (XIV esirdin XIX esirgiçe).

³¹ N. A. Baskakov, yukiriki eser, 330- ve 325- betler.

³² N. A. Baskakov, yukiriki eser, 92- bet.

³³ A. M. Şerbak: “Kona Özbek Tili Grammatikisi”, Moskva-Leningrad, 1962-yil.

³⁴ Ğ. Abdurahmanov, Ş. Şükürov; “Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikisi”, Taşkent, 1973-yil, 18-19- betler.

(185) 5. Yëñi Özbék Edebiy Tili (XIX- esirdin –XX- esirniñ bëshiljice).

(186) 6. Hazirki Zaman Özbék Edebiy Tili ³⁵

(187) “Hazirki Zaman Özbék Edebiy Tili”niñ kiriş kısmida tövendiki sözler közimizge (188) taşlinidu:

(189) “... togra, XI esirde Mehmud Keşkeriyniñ “Divanu Lugetit Türk” namliq [7/190] esiride, hususen Keşker Uyğurliri folklorliridin keltürgen nemunilerde [y] (191) tavuşı bilen işlitişgen sözlerniñ [z] lik (bezen [d] lik) variantimu (192) uçraydu.... (bu til) fonetikalik hususiyet cehettinla emes, bezen bir (193) lëksikalik, grammatikalik belgiliri (cehettin) mu qedimki Türkiy yadikarlıqlar tiliga (194) oğşap ketidu. Emma, bu hal şu devr yadikarlıqlirini qedimki Türkiy til yadikarlıqliri qatariga (195) kirgüzüşke yaki Uyğur helqigila has menbege aylanduruşka esas bolalmaydu. Çünki, (196) XI-XII esir yazma yadikarlıqlirida her cehettinmu Özbék tiliniñ èlémentliri artuqraq (197) ve güçlükrektur. Uniñdin keyinki devr yadikarlıqliriga, mesilen, XIII-XIV esirler (198) yazma yadikarlıqliriga kelsek, bu Kona Özbék tiliniñ eyni özidur.... Elişir (199) Navayi edebiyatta şundaq keskin buruluş yasidiki, u öziniñ edebiy (200) paaliyitide Uyğur tili eneniliridin yüz öridi... ³⁶.

(201) Yuqiridiki hilmu hil köz qarashlarni bir kurretke turğuzsaq, Çağatay (202) tiliniñ qaysi til اساسida şekillengenliki ve uniñ teveliki toğrisida (203) tövendiki pikirleriniñ bolğanlıqini körgili bolidu.

(204) -Çağatay Han hakimiyet yürgüzgen çağdiki Uyğur tili şu çağdin (205) başlap Çağatay tili dëgen nam bilen meşhur boldi. (Ş. Sami)

(206) -Çağatay tiliniñ asasi İslam medeniyetiniñ tesiri ve Moñğul (207) istèlasidin burunla pişip yètilgen Uyğur edebiy tilidur. (V. V. Radlov)

(208) -Hazirki zaman Özbék tili Çağatay edebiy tilidin kèlip çıkkan, (209) Çağatay edebî tili bolsa Uyğur edebiy tilidin kèlip çıkkan. (S.Y. Malov)

³⁶ “Hazirki Zaman Özbék Tili”, Taşkent 1957-yil neşri, kiriş kısmi.

(210) -Karaḡaniylar devridiki edebiy til bilen uniñdin kèyinki devrdiki (211) edebiy til Uyğur edebiy tili idi. (N. A. Baskakov)

(212) -Navayi devride Uyğur edebiyati eneniliriniñ mustehkem bolğanlıqini (213) körgili bolidu. (A. Borovkov)

(214) -Çağatay tili Karaḡaniylar devridiki Türkiy edebiy tildin kèyin (215) şekillengen Harezmi edebiy tili yaki Oğuz-Kıpçak edebiy tili اساسida (216) şekillengen. (Y. Èkman, A. Samayloviç)

(217) -Çağatay tili XIII-XIV esirlerdiki Çağatay ulusiniñ edebiy tili, (218) uniñ bilen uniñdin kèyin şekillengen Kona Özbék tili (XV esir) Karluq- (219) Harezmi tarmak guruppisiga kiridu. (N. A. Baskakov)

(220) -Karaḡaniylar devridiki hetta uniñdin burunqi devrdiki Türkiy edebiy (221) tilmu Özbék tili idi. (Osmanov)

(222) -XI-XII esir yazma yadikarliklirida her cehettinmu Özbék tiliniñ (223) èlémentliri artuqraq ve küçlükrektur. ("Hazirki Zaman Özbék Tili")

(224) -Navayi Uyğur tili eneniliridin yüz öridi. ("Hazirki Zaman Özbék Tili")

(225) -XIV-XVI esirlerde Ottura Asiyada şekillengen Türkiy edebiy til [8/226] (Çağatay tili) "Kona Özbék Tili" dep atilişi kerek. (A. M. Şerbak, Ğ. (227) Abdurrahmanov, Ş. Şükürov)

(228) - Kona Özbék tili Karaḡaniylardin kèyinki devrdiki Şerkiy Türkiy tilniñ (229) (Karluq-Uyğur dialéktiniñ) Ottura Asiya variyanti. (A. M. Şerbak)

(230) Bu kèyinki qaraşlarda qandaqtur Çağatay tili ottura esir Uyğur tilidin, (231) yeni uniñ İdiqut ve Haḡaniye variyantliridin yiraqlasturulidu ve melum menide (232) Harezmi yerlik şevilirige bağlap qoyulidu, hetta "Qedimki Özbék Tili" dègen (233) atalguni Çağatay tili orniga dessitışke yüzliniş körünüp turidu. Mundaq (234) pikirler tebiy halda Çağatay tiliga esas bolğan edebiy tilniñ teveliki, (235) Çağatay tiliniñ şekillinişi ve terekkiyat baskuçi, Çağatay tiliniñ hazirki (236) zaman Özbék tili bilen bolğan munasiviti qatarliq mesililerni içkirilep (237) tehlil qilip bekişni otturiga çikardi.

(238) Biz bu munazire telep qilidiğan mesililerge kirişştin burun, Çağatay (239) tiliga baha bərişte tekitleşke tēgişlik bir qançe nuqtini kōrsitip ōtimiz.

(240) 1. Çağatay tili qollinilğan vaqti cehettin omumen 600 yillik ceryanni (241) ōz içige alidu. Mekan cehettin alğanda, kēyinki esirlerde Çağatay zēmininiñ (242) sirtidiki nurgunliğan Türkiy tillik hēlqlermu bu tildin edebiy til sūpitide (243) paydilanğan. Şuña, bu edebiy tilniñ teveliki sürüştürülgende, qaysi qebile yaki (244) qebililer qandaq til alahidilikleri arqilik, qandaq tarihiy şaraitta, Çağatay (245) tili tereqqiyat ceryaniniñ qaysi basquçida bu edebiy tilniñ şekillinişige, (246) tereqqiy qilişige qandaq tesir kōrsetkenliki qatarlik muhim mesililer kōzde tutulişi (247) lazim. Birer Türkiy tilniñ Türkiy tillarniñ tereqqiyat basquçlarını tügel (248) baştin keçürgen-keçürmigenlikige qarimay, birer Türkiy tillik hēlqniñ izçil (249) mevcut bolup kēlivatqanlıki yaki yēñidin şekillengenlikige qarimay, “Türkiy til (250) bolğandin kēyin muqerrer halda şundaq bolidu” dep qarimaslik lazim. Eger muşundaq (251) dēyilse, milliy tillarniñ alahidiliki inkar qilingan bolidu ve mundaq qiliş (252) melum ortaklıqlarğa qarapla bir milliy tilni omumiy tilğa aylanduruvētiştin dērek bēridu.

(253) 2. Çağatay tili qollinilğan alte esir ceryanida, qebililer ara qoşuluş (254) hadisiliri bilen bille yene bölünüş, ayrimlik, ōz kēbililiriniñ alahidiliklerini (255) saqlaş, qebililer ara keskinleşken ihtilap, ōzara ōstünlük talişiş qatarlik (256) hadisilerniñ bu rayonda ōzlüksiz yüz bērip kelgenlikini kōrsitidiğan pakitlar (257) nahayiti kōp. Navayi eserliride Barlas, Arlat, Tarhan, Qiyat, Koñrat, Uyğur, (258) Calayir, Qavçin... qatarlik kēbililerniñ tilğa ēlinişi sevebsiz emes. Emeliyette, (259) kēyinki vaqitta Ōzbēk millitiniñ terkiбіge kirgen bu qebililer eyini devrde (260) ōz namlirini tēhi yoqatmığan. Navayiniñ “Mevlana Hüseyn Harezmiyni Harezmdе (261) Ōzbēk şehid qildi” dēyişi,³⁷ Sultan Muhemmet Baburniñ “Ōzbēk zor kişini [9/262] bōke dērmiş”³⁸ dēyişi bularniñ tēhi ōz qebile namidin vaz keçmigenlikiniñ delili. (263) Şundaq iken, tēhi XIV-XV esirlerni Ōzbēk hēlqiniñ başqa qēbililerni

³⁷ Dipnot Gözükmüyor.

³⁸ “Baburname”, A. Bēvéric 1905-yili suretke ēlip basturğan Heyderabad nushisi.

özige (264) boysundurup (yaki siñdürüp), mukemmel bir helk süpitide teşkil tapkan devr (265) dep qarash ilmiy emes. Muşu mesilide “Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikisi” (266)’niñ aptorliri heli togra qarasha bolgan. Ular mundaq deydu:

(267) “Tömür ölümidin keyin (1405- yıl 18-Fevral) uniñ varisliri otturisida (268) teht üçün küreş küçiyip ketti, parakendiçilik başlandi. Buniñ üstige (269) Orta Asiyaniñ Şimaliğa caylaşkan deşti Kıpçaktiki köçmençi Özbek uruğliri (270) daima hucum kilip turatti. Ularniñ ayrim kisimliri Sir Derya etrapini, Türkistan, (271) Özgen, Suzak ve başqa caylarni igilep, asta-asta olturaqlışışğa başlidi. (272) Köçmenler özlirini “Özbekler” dep atışatti, ularniñ etnik terhibide Moğul, (273) Türk, Hun, Saq-Mesegit uruğliri bar idi. XV esirniñ ahirlirida (274) Şeybanihan başçılıkidiki Özbek uruğliri Mevareunnehrni besivaldi ve mehelli (275) uruğlar bilen arılışıp ketti, mehelli uruğlarnı “Özbekler” dep atılışğa (276) başlidi”³⁹.

(277) 3. Kebile ve helkler perki mevcut bolup turgan devrde hemme kebile ve (278) helkler tilige teñ asaslğan bir yezik edebiy tiliniñ şekillinişini tesevvur (279) kilgili bolmaydu, hetta keyinki devrlerdimu yezik edebiy tiliniñ şekillinişide (280) medeniyette alga ketken birer dialekt rayoni esaslıq rol oynaydu. Şuña, bu (281) devrde hökümet tili bolup kollinilivatğan Uygur yezik tiliniñ İdiqut variyanti (282) bilen Ottura Asiyada Moğul istelasigice kollinilip kelingan “Hakaniye Tili” (283) deyilgen yene bir variyantiniñ Çağatay tiliniñ şekillinişige bolgan roli toluk (284) hesabğa elinişi lazim.

(285) Mundaqçe eytkanda, Orkun devridin tartip güllengen bir medeniyetniñ (286) yaratquçisi, davamlasturguçi ve tarqatquçisi bolgan Uygurlar, ularniñ bu devrde (287) pütün Ottura Asiya, cümlidin uniñ muhim medeniyet merkezlidin bolgan Keşker, (288) Hirat, Semerkend, Encañ... katarlıq şehirlerde medeniyet saheside oynıgan roli, (289) Uygur til yezikiniñ eneniliri, cemiyette tutkan ornı unutulmaslıki kerek. (290) Şemsiddin Saminiñ yukiriki sözliri mana şu emeliyetke asaslğan.

(291) 4. Nezmiy eserler bilen nesriy eserlerdiki til alahidilikliri (292) perklendürülüşi, omumiüzlük, izçil körüldiğan til hadisiliri bilen ayrim, (293) biren-

³⁹ Mezkür eser, 15. bet.

siren uçraydigan til hadisiliri qolliniliş nisbiti cehettin perqlendürülüşi, (294) til terkipliridiki muhim ve hel qılguç alahidilikler tutqa qılınışı, ularniñ (295) hazır qaysi tillarda hayatiy küçke ige ikenliki közde tutuluşı kerek. Têhi (296) ötkünçi devrde turuvatqan, kâyinki devrlerdimu özgirişlerini bir sistemiga yatkuzğıli [10/297] bolmaydigan til hadisiliri (mesilen, d//d, y, g, z növetlişisi) asas (298) qilinmasliki lazim.

2

(299) Çağatay Tiliniñ Şekillinişi ve Uniñ Tereqqiyat Baskuçı

(300) 1. Çağatay Tiliniñ Şekillinişidiki Tarihiy Şarait

(301) Melum bir edebiy tilniñ şekillinişide ictimaiy amil muhim rol oynaydu.

(302) Çingiz Hanniñ Ğerbke yürüş qilişi, uniñ evladliriniñ Ottura Asiyağa (303) bolğan hökümranliki Çağatay tiliniñ şekillinişige muhim ictimaiy şarait (304) teyyarlap berdi.

(305) Çingiz Hanniñ Ottura Asiyağa yürüş qilişidin burun, Ottura Asiyada gerçe (306) özide yerlik şevilerniñ bezi alahidiliklerini eks ettürgen bolsimu, asasen (307) “Hakaniye Tili” yaki “Keşker Tili” dep atalğan yezik edebiy tili qollinilatti.(308) Bu edebiy tilda yezilğan eserler üçün Edib Ehmed Yükekiyniñ “Etebetul(309)heqayik” esirini, “Kisesulenbiya” ve yili hem apturi bolmıgan “Kuran Tepsiri” (310) qatarlık eserlerni körsitiş mumkin.

(311) Çingiz Hanniñ İdikut Uyğur tili ve qedimki Uyğur yezikini hökümet til (312) yeziki süpitide qollanganliki Uyğur Tatatuñaniñ Çingiz Han hakimiyitide til-yezik (313) saheside körsetken paaliyetliridin hemmige ayan⁴⁰. Bu til Çingiz Han hayat (314) devrdila emes, belki uniñ evladliriniñ devri, cümlidin Çağatay devri, (315) Timuriyeler devridimu Ottura Asiyada hökümet tili bolup hizmet kildi. Bu devrde (316) bu tilniñ qolliniliş dairisi yalguz hökümetniñ alaqa, het-çek, emir-permanliri (317) çeklinip qalğan emes. U ictimaiy alaқiniñ hemme saheside degüdek özini (318) körsetken. Qedimki Uyğur medeniyitiniñ gevdilik ipadiliridin bolğan bu til ve

⁴⁰ Bu hekte Abaiz Muhemmet Sayrami bilen Abdurazzaq tohti yoldaşlariniñ “Yüan Sülalisi Devride Ötken Meşhur Uyğur Şeşler” degen esirine qarak. Şıncañ Hek Neşriyati, 1991-yil.

(319) bu yezik dunyaga meşhur nurgunligan eserlerniñ keyinki evlادلارغا miras kelışiga (320) vasite boldi, “Altun Yaruq”, “Şivencvañniñ Ömür Tarihi”. “Maytri Simit”, (321) “Kutadgubilik”, “Etebetulhekeyik”, “Behtiyarname”, “Tezkire-i Evliya”, “Meracname”, (322) “Oguzname”, “Muhebbetname” katarliklarniñ bu til bilen yezilişi ve köçürülüşi (323) şu cümlihindur.

(324) Qedimki Uyğur yeziki Moñğul ve Mancu katarlik milletlerniñ yezik yaritişiga (325) esas boluş bilen bille, Ottura Asiyada XVI esirlergiçe, Şerkte XVII esir- (326)lergiçe davamlaştı.

[11/327] Uyğur tiliniñ Ottura Asiyada oynıgan icabiy roli toğrisida yene tövendiki (328) nekillerni körsitiş mumkin:

(329) Küpürlüzade: XII esir Ottura Asiya edebiy tili (Uyğur Tili) ve Uyğur (330) elipbesi Gerbiy İran ve İrak sahelirigiçe beyilgan”⁴¹.

(331) Tarihçi Tömür İbn Ereşah (vapati 1450): “Çağatay Yeziki <Uyğur Yeziki> (332) dep atilidu”⁴².

(333) Hive Hani Abulgazi Bahadır Han (1014-1074, Hicriye) öziniñ “Tarihi (334) Şecereiy Türk” namlik kitabida: “Uyğur helkide Türkiy tilni oquğan kişiler köp (335) bolatti. Depterdarlikni ve divan hesabirini yahşi biletti. Çingiz Hanniñ nevriliri (336) içide Mevareunnehr, Hurasan ve İrakta divandikiler ve depterdarlarniñ hemmisi (337) Uyğurlar idi, Tömüriylerniñ işhanlirida hüccetler Uyğur yeziki bilen yezilatti”(338) dep yazidu.

(339) Şundaq kilip, İdikut Uyğur tili ve qedimki Uyğur yeziki hökümetniñ (340) alaşe kurali süpitide Ottura Asiyaga kirgendin keyin, uniñdin burun Keşker (341) ve Ottura Asiyada kollinilip kelgen “Haqaniye Tili” bilen qoşulup ketiş veziyiti (342) şekillendi. Eslide bu ikki til otturisida, uni qollangan Uyğurlarniñ bir mezgillik (343) oşımigan diniy etikadta bolğanliki seveblik İslam dini bilen Budda diniga (344) alaқidar ayrim söz ve atalgularniñ oşımasliқini hesabқа almiğanda, fonetikilik ve (345) grammatikilik perқler yok degüdek idi. Şıncañ ve Ottura Asiyada Çağatay

⁴¹ Güptürlüzade, Muhemmet Foat: “Türk Edebiyatı Tarihi”

⁴² A. Borovkov: “Elişir Navayi Özbek Tiliniñ Asasini Salğuçıdur”da keltürülgen nekil.

(346) hökümranlıķi astida şekillengen ictimaiy şarait bu ikki tilni ohşaş (347) kollandip kelgen Uyğurlar ve ularğa yekın bolğan Çigil, Yağma kebililiriniñ bir-(348) birige yekınlişışığa ve bu ikki tilniñ tedriciy koşulup ketişige imkaniyet (349) yaratti. Mundaķ yekınlişışniñ eñ gevdilik devri XIV esir bolup, bu devrde (350) İdikut rayonığa İslamniñ kirişi bu ikki tilniñ tēhimu bir gevdilişip ketişide (351) zor icabiy rol oynidi. Şıncañ ve Ottura Asiyada bu ikki tilniñ bir mezigil (352) parallél kollinilip, bir gevdilişışke qarap meñişi ve Ereb-Pars tili, Pars (353) edebiyatı eneniliriniñ tesirige, bolupmu lēksikilik cehettiki tesirige cikraq (354) yolukuşi Çağatay tiliniñ şekilliniş ceryani boldi.

(355) Şuñı, Çağatay tiliniñ şekillinişini XIV esirniñ otturiliridin başlangan dep (356) hēsablaş ve uniñ pütün ceryanini şekilliniş devri, klassik devri yaki (357) kēliplaşkan devri ve kēyinki devri dēgen üç devrge bölüş Çağatay tili bēsip (358) ötken pütün terekkiyat musapisige uyğun kēlidi.

[12/359] 2. Çağatay Tiliniñ Şekilliniş Devri ve Bu Devrdiki Tilniñ Hūsusiyiti

(360) Çağatay tiliniñ kēyinki devri yeni XVII esirdin kēyinki baskuşi toğrisida (361) ihtilaplar yoķ dēyerlik. Aldınķi ikki devrniñ yıl çeklimisi toğrisidimu ançe (362) çoñ ihtilaplar yoķ, lēkin bu ikki devrdiki tilniñ mahiyitige alaķıdar mesililer (363) üstide yukırıda körsetkinimizdek hēli prinsiplik ihtilaplar mevcut.

(364) Aldi bilen Çağatay tiliniñ şekilliniş devrige kēleyli. Buniñ yıl çeki XI (365) esirniñ otturiliridin XV esirniñ otturiliriğice omumen yüz yillik vaķitni (366) igileydiğanlıķi mōlçerlinidu. Uyğur tiliniñ aldınķi terekkiyat baskuçlırığa, eyni (367) devrdiki yazma yadikarlıqlarniñ til alahidiliklirige, şuniñdek hazırķi zaman Uyğur (368) edebiy tiliniñ şekilliniş ceryanıga qarigandimu mundaķ mōlçer emeliyetke (369) uyğun.

(370) Lēkin, bu devrge teelluķ eserler bir kısımlar tetkikatçılar teripidin “Kismen (371) Oguz (Türkmen) ve Kıpçak yerlik şeviliriniñ tesiri astida Karağaniylar tilidin (372) kēlip çıkkan “Harezmi Türkçisi” dēyilgen edebiy tilda yezilgan” dēyilivatidu. (373) Şuniñdek, bezi tetkikatçılar Çağatay edebiy tiliniñ Karağaniylar devridiki Uyğur

(374) edebiy tiliniñ asasıǵa qurulanlıǵını étrap kılısimu, bu tilni “Şerqtiki Qarluq-
(375) Uyǵur tili bilen Ğerbtiki Harezmi tiliniñ élementlerini birleştürgen” dep (376)
qaraydu⁴³. Mundaq qaraştıqiler “Harezmi Türkçisi” üçün Altun Ordiniñ Şerq hem
(377) Ğerbiy yanlırıda meydana kelgen eserlerdin Harezmiyniñ “Muhebbetname”si
(378) bilen Qutbniñ “Hisrav ve Şerın” lirini delil qıldı. Hetta, Ehmed Yükekiyniñ
(379) “Etebetulheqayıq”inimu, Rabguziyniñ “Qisesulenbiya”sinimu “Harezmi
Türkçisi” (380) deñilgen edebiy tilda yézilğan, uniñda qedimki Uyǵur edebiy tiliniñ
eneniliri (381) ançe köp emes deydu⁴⁴.

(382) Asasiy tēmıǵa yüzliniştin burun muşu kėyinki ikki eserniñ tili toǵrisida (383)
toǵtilip óteyli.

(384) Köpligen alımlar “Etebetulheqayıq”ni XII esirniñ aǵırliri ve XIII (385) esirniñ
başlırıda yézilğan dep teǵmin qıldı. Eserniñ tilidiki melum pakitlardın (386)
qarıǵanda, bu teǵmin emeliyetke yeqin. Eserniñ A nusxısı 1444-yılı, B nusxısı (387)
1480- yılı, C nusxısı (?) yılı köçürülgen. Bu nusxılar eserdin teǵminen (388) 2-3 esir
kėyin köçürülgen bolǵaça, til cehettin uniñda katıblarniñ şeve (389) alahidilikleriniñ
melum dericide eks etkenlikini inkar qılışqa bolmaydu. Emir (390) Arslan Hoca
Tarkanniñ bu eserge yazǵan ilavisidiki:

[13/391] Tamāmi érür Kaşǵarī til bile,
(392) Ayıtmış Edib Deqāti dil bile.
(393) Eger bilse Kaşǵar tilin her kişi,
(394) Bilür ol Edibniñ nēkim aymışı.

(395) degen misralar eserniñ eyni devrdiki “Qeşqer Tili” bilen yézilğanlıǵını (396)
ispatlap turuptu.

(397) “Qisesulenbiya” 1309-1310 yilliri yézilğan. Devr etibari bilen qarıǵanda, (398)
bu ikki eser arisida til cehettin azdur-köptur perq bar.

(399) Bir qisim tetkikatçılarınñ bu ikki eserni pütünley Oguz-Qıpçaq tili (400) tesiri
astida yézilğan deñişke bolğan mayıllıǵı ularda Oguz-Qıpçaq tili (401) amilliriniñ

⁴³ N. A. Baskakov: “Türkiy Tillar”, Uyǵurçe, 92-bet. 1986 yil, Bėycin.

⁴⁴ N. A. Baskakov, yuqırıǵı eser, 82-96, -betler ve Y. Ekmān: “Harezmi Türkçisi”, “Tarihiy Türk
Şeviliri”, 175-bet, 1988-yil, Enkere.

ançe-munçe körünüp qalğanlıqıdın kēlip çıqqan. Lēkin, diqqet qılinsa, (402) bu ikki eserde Harezmi şevisi ēlēmēntlirigā nispeten ottura esir Uyğur tili (403) ēlēmēntliriniñ mundaq üstün orunda turidıǵanlıqını, ularda eks etken Oğuz- (404) Qıpçaq tili ēlēmēntliriniñ bu tilniñ tüpki hususiyetlirini özgertivētiş (405) dericisige yetmigenlikini körgili bolidu. Tursun Ayup öziniñ “Kaşğar Tili (406) Toğrisida Mulahize” namliq maqaliside “Etebetulheqayik” tiliniñ “Hāqaniye Tili” (407) ve “Qedimki Uyğur Tili” bilen bolğan baǵlınışı toğrisida keñ tohtilip, bu eser (408) tiliniñ muhim hususiyetliri heqqide nahayiti toğra pikirlerini bayan qılğan⁴⁵.

(409) Bizniñ pikrimizçe, bu ikki eserniñ tili tövendiki alahidilikliri bilen (410) ottura esir Uyğur tili (Hāqaniye Tili)niñ aqırkı mezgillirige mensup,

(411) A. Fonetikilik Cehette:

(412) 1. Her ikki eserniñ tili [s] liq til emes, [ş] liq til, [w] liq (413) til emes, [ğ] liq til, [c] liq til emes, [y] liq til, yeni bu tillarda (414) *bas* emes, *-baʃ* (baş); *taw* emes, *-taʃ* (tağ); *qıl* emes, *jil* (yıl) dēyilidu.

(415) 2. Her ikki eserniñ tilida sozuq tavuş fonēmiliri yette. Yeki (416) [a], [o], [ö], [u], [ü], [e] (erkin varyanti [E] bilen), [i] (til ottura (417) varyanti [ı] bilen).

(418) Şuni tekitlep ötüş kerekki, Yanuş Ėkman körsetken [e] din [è] ge (419) ötüş⁴⁶ hergiz “Harezmi Türkçisi”nin alahidiligi bolalmaydu. [è] tavuşı (rastini (420) ēyitqanda [E] tavuşı) [e] niñ Orqun devri Uyğur tilidin tartip ottura esir (421) Uyğur tili devridimu davamlişip kelgen erkin varyanti. Orqun meñgü taşlirida sözniñ (422) birinçi boğumidiki [e] tavuşiniñ yēziqta yēzilmay, uniñ erkin varyanti [E] (423) niñ “I” belgisi bilen yēzilğanlıqı, “Türkiy Tillar Divanı”diki sözlerde birinçi [14/424] boğumdiki [e] niñ fethe bilen ēlinip, [E] teleppuz qılınıǵanda, üzük tavuş (425) heripliridin kēyin bir “y” köpeytip ve astıǵa kesre qoyup yēzilğanlıqı buniñ (426) delilidur. Bu ehval pütün Çağatay tili devride davamlaşqan.

⁴⁵ “Türkiy Tillar Tetkikati (3)” Bēyciñ Milletler Neşriyatı, 1990-yıl.

⁴⁶ Y.Ėkman: “Harezmi Türkçisi”, “Tarihiy Türk Şeviliri”, 173-bet, 1998-yıl, Enqere.

(427) 3. g, y // d<d növetlişiş bu ikki eserniñ aldınkısında yok, kèyinkiside (428) nahayiti az körüldü. Mesilen, -uy uy, *küydi*-kütüti, tamur uyluk - kazan (429) söñek (“*Qisesulenbiya*”).

(430) 4. İkki sozuñ tavuş arisidiki [k], [k] tavuşliri [ğ], [g] ge (431) aylanmaydu.

(432) b/m növetlişiş asasen yok degüdek. Peket “*qise*” de “*muz*” sözi (433) “*buz*” dep èlingan.

(434) **B. Morfologiyilik Cehette:**

(435) **İsimlarda**

(436) 1. İgilik kèliş qoşumçisi bilen çüşüm kèliş qoşumçisiniñ arilişip (437) kètiş ehvali yok. İgilik kèliş -niñ, -iñ (-nuñ, -nüñ) bilen, çüşüm (438) kèliş -ni, -in bilen ipadilengen. Çüşüm kèlişniñ Oğuz-Qıpçaqçe “-i” (439) formisi yok.

(440) 2. Yöniliş kèliş üçün mutlek köpçilik orunda -ğa, -qa,/-ge, -ke, -qe (441) qollinilgen. -ña, -ñe, -ñar qoşumçiliri az, Oğuz-Qıpçaqçe “-a, -e” formiliri yok.

(442) Men, sen almaşliriğa yöniliş kèliş qoşumçisi qoşulğanda, emeliy teleppuzi (443) men’ge, sen’ge bolmay, maña, saña bolğan. Bolupmu nezmiy eserlerde bu nahayiti (444) èniq.

(445) 3. Çıkiş kèliş asasen -din, -tin bilen ipadilengen, Oğuz-Qıpçaqçe -dan, (446) -tan,/-den, -ten, -nan formiliri yok. Ereb heripliri bilen köçürülgen “*Qise* (447) *sulenbiya*” da çıkiş kèlişniñ bezen -dan, -den (ل) şekli uçrap qalidu.

(448) 4. Vasite kèliş keñ qollinilmigan. Peket “*Qisesulenbiya*” da bir neççila (449) cayda uçraydu. Mesilen:

(450) *adaqin turur* (ayiqi bilen turidu)

(451) *terkin yigilip* (tèz yigilip)

(452) **Pëillarda**

(453) **Ötken Zaman**

(454) 1. Vasitisiz ötken zaman pëiliniñ birinçi şeşs köplük koşumçisi (455) üçün ottura esir Uyğur tilidikidek “-dimiz” kollinilişi “Kisesulenbiya”da (456) gevdilik. ғ: *keldimiz* (keldük)

[15/457] 2. Vasitilik ötken zaman pëiliniñ “-miş” formisi arķilik yasilişi her (458) ikki eserde oħşaş.

(459) 3. Kelgüsi zaman pëili boluşluķta [l], [r] bilen ayağlaşķan bir ve (460) ikki boğumluķ pëillarniñ mutleķ köpçilikige, yasalma özeklerge, pëilniñ derice (461) özeklirige “-ur, -ür” koşuluş bilen yasalğan; sanaklıķ pëil yiltizliridila “-ar, (462) -er” kollinilğan. Sozuķ tavuşlar bilen ayağlaşķan yiltiz yaki özeklerge “-yur, (463) -yür” koşuluş bilen ipadilengen.

(464) Boluşsızlıķta “Etebetulheķayık”ta pütünley Oğuz-Kıpçakçe “-maz, -mez” (465) kollinilğan. Lëkin “Kisesulenbiya” da “-maz, -mez” bilen “mas, -mes” arılaş (466) kollinilğan.

(467) 4. Her ikkila eserde “-a, -e” bilen yasalğan revişdaşlarğa turur> (468) tur~dur + şeşs koşuluş bilen ipadiliniğiğan vasitisiz kelgüsi zaman pëiliğa (469) ötüş haliti körülmeydu.

(470) 5. -ğay, -gey bilen ipadiliniğiğan buyruķ-telep rayi keñ kollinilğan.

(471) 6. Analëtik usulda bolsimu, tūs formiliri terekķiy ķilmigan, peķet (472) “Kisesulenbiya”da “-a, -e, -u, -ü” bilen yasalğan revişdaşlardin ķeyin “ber-” (473) koşuluş bilen “yardem” menisidiki tūs, “bilme-” koşuluş bilen imkaniyet (474) tūsiniñ boluşsızlıķı, “başla-” pëili koşuluş bilen bir işķa kirişiş tūsı (475) ipadilengen. “Kisesulenbiya”da “uma, üme-” bilen ipadilengen imkaniyet (476) tūsı nahayiti az. Mesilen:

eltümes (ekitelmeydu)

(477) *ağın sebr ķilumadi* (yene sevr ķılalmidi)

(478) 7. Pütken süpetdaşlar “-ğan, -kan//-gen, ken” қошумçилiri bilen (479) ipadilengen. Oğuz-Қипçaқçe -an, -en formisi yok.

(480) 8. “-igli, -igli” bilen yasalğan süpetdaşlar Etebetulheқayıқ” ta köprek, (481) “Қisesulenbiya” da azraq. Biraқ, bu süpetdaşlar öz devride hemme Türkiy (482) tillarğa ortak idi⁴⁷.

483) 9. Revişdaşlar mutleқ köp sanda “-p -ip//-up, -üp” қошумçилiri bilen (484) ipadilengen. “-a, -e, -u, -ü (-yu, yü)” bilen ipadilengenliri “Etebetulheқayıқ” ta (485) az, “Қisesulenbiya” da köprek.

486) pan, -ipan (upan, -üpan) revişdaşliri az қоллинілған.

(487) 10. -ğu-, -қу//-gü, -kü bilen yasalğan isimdaşlar her ikki eserde köp. (488) Bu isimdaş isimdaşlıқtin sirt her ikki eserde pütmiğen süpetdaş (Mesilen: (489) *turğu yer* turidiğan yer), pèillarnıñ zörürüyet rayi (mesilen:

[16/490] *-kim yazuқ қилса ani urğu* kim gunah қилса, uni uruş kerek) қатарlıқ menilernimu (491) bildürğen. Bu formidin кeyin шеһs қошумçилiri қошулуş bilen kelğusi zaman (492) pèili ipadilengen, mesilen: *helak bolğusi* (helak bolıdu) *tört ülüş қилғum turur* (493) (töt ülüş қilimen).

(494) 11. “-duқ, -dүқ” bilen yasalğan isimdaşlar hecminiñ kiçiklikige қаримay, (495) yil etibari bilen aldınraq bolğanlıқi üçün “Etebetulheқayıқ”ta küprek, “Қisesulen (496) biya”da azraq uçraydu. Mesilen: *uluқsınduқuғ* (tekebburlaşқınıñ), *barduқuғ* (497) (barğanlıқınıñ), *tutup turduқuғ* (tutup turğiniñ) (“Etebetulheқayıқ”).

(498) *Sebr қilduқi üçün* (sevr қilğanlıқi üçün) (“Қisesulenbiya”).

(499) 12. қил-, бол- pèilleriniñ söz yasaşқа қатниşıши aktip emes.

(500) 13. бол- pèiliniñ Oğuz-Қипçaқçe şekli “ol-” қоллинілмиған.

(501) C. Lèksikilik Cehette:

(502) Bu ikki eserde Ereб-Pars tili sözliri, bolupmu İslam ideologiyisige (503) ait sözler bir қeder köp. Lèkin şuniñğa қаримay, *teғri*, *uğan* (Huda), *ucmaq* (504)

⁴⁷ Mehmud Қeşқeriy, “Түрkiy Tillar Divanı”, II. TOM, 74-76- betler.

uřtmař (cennet), *tamuę* (dozař), *yalawaç* (peygember), *-ekindi* (peřin), *apuęt* (505) (secde), *yazuķ* (gunah) ķatarlık ķedimki Uyęur tili sۆzliri bezen Erebe-Pars (506) tilidiki teńdař menilikliri bilen parall l, bezen yekke ķollinilęan. M lķerliniře, (507) mundaķ sۆzler “Etebetulheķayık” ta 100 din, “Ķisesulenbiya” da 300 din (508) ařidu.

(509)  aęatay tiliniń řekilliniř devri yaki bir ķisim tetķiķatķilarniń tonuře, (510) “Ĥarezmi T rkĵisi”  c n tipik vekil s pitide  linivatķan eserlerdin (511) “Muhebbetname” bilen “Ĥisrav ve řerin”dimu ehval esasen y ķiriķidek. Bu (512) ikki eserniń muhim fon tikilik alahidilikleridin alsak, y ķiriķi ikki eserge (513) uniń fon tikilik alahidilikleride k rsitilgen 1- , 2- , 4- , 5- noķtilar boyiķe tamamen (514) oķřaydu. 3- noķtida k rsitilgen g, y/ d<d n vetliřiř bu ķeyinki ikki eserde az-tola (515) k r lidu. Mesilen:

(516) eyę  atin *-ejgy atin* (yaķři namiń), *boyi-boji* (boyi), *yayayin-jajajin* (517) (yayay), *adaķin~ayak n* (ayik n) (Muhebbetname). *tiyilmadin* (toķtatmay) (Ĥisrav ve (518) řerin).

(519) Morfologiyilik alahidiliklerdin alsak, isimlar  c n k rsitilgen 1-,2-,3- (520) noķtilar boyiķe tamamen oķřaydu. Bu ķeyinki ikki eserde vasite ķeliř ķatma (521) halette  crap ķalidu.

(522) Peillar  c n k rsitilgen 2-,3-,4-,5-,6-,7-,9-,10-,12-,13- (523) noķtilar boyiķe tamamen oķřaydu.

[17/524] 1. noķtida k rsitilgen “-dimiz” formisi bu ķeyinki ikki eserde (525) k r lmeydu. 8- noķtida k rsitilgen “-iğli, -iğli” bilen yasalęan s petdaşlar (526) k r lmeydu. 11-noķtida k rsitilgen “-duķ -d k” bilen yasalęan isimdaşlar omumen (527) ist maldin ķalęan.

(528) Bu ķeyinki ikki eserniń til alahidilikleridin yene t vendikilerni (529) k rsetkili bolidu:

(530) 1. Kelę si zaman peiliniń boluřsızliķi bezi hallarda birinķi řeķř birlikte (531) -mes-/mas yaki (-mez/-maz)   ř p ķeliř bilen ipadilengen. Mesilen:

(532) *Unutman* (unutmasmen), *bilmen* (bilmesmen), *yawutman* (y  kinlaşturmasmen),
(533) 2. Bu k  yinki ikki eser tilida   a  atay y  zi   edebiy tilini     ekillini   (534)
devridiki alahidilikler   atarida “-p” li   revi  daşlardin k  yin -dur~tur <turur (535)
yardem  i peilliri   oşulup   tken zaman vasitilik bayan rayini ipadile   ke  i (536)
  ollinil  an. Bu forma aldinki ikki eserde intayin az u  raydu. Mesilen: (537) ant
i  ipmen (  esem   il  anmen) (“  isesulenbiya”). e  itipmen (a  lı  anmen) (538)
 (“  isesulenbiya”). Toşubtur, b  ribtur, k  zlanibtur (yoşurup   oyuluptu),   ilib (539)
tur, boluptur “Muhebbetname”. Turur yardem  i p  ilini   “-e, -a” bilen yasal  an (540)
revi  daşlardin k  yin   oşulup kel   si zaman vasitisiz bayan rayini bild  r   i (541) bu
ikki eserde, şunin  den   ekillini   devridiki baş  a eserlerde (542) t   i ke  i
  ollinilmil  an.

(543) K  yinki ikki eserni   l  ksikilik alahidiliklerini als  a, “  israv ve (544) ş  rin” de
ottura esir U   ur tiliga   as s  zler “Muhebbetname”ge nisbeten (545) k  prek,
“Muhebbetname” de munda   s  zler azra  .   anda   bolmisun, biz XIV esirni   (546)
otturiliridin   tibaren eserlerde ottura esir U   ur tili s  zlrini   san ve (547)   ollinili  
nisbiti cehettin bargans  ri aziyip barganli  ini k  rimiz.

(548) Y   iridiki bayanlirimizdin t  vendiki   ulasige k  limiz:

(549) 1. “Etebetulhe  ay  ” bilen “  isesulenbiya” tili   a  aniye tili   l  mentliri (550)
  st  n orunda tur  an til. U y   iridiki alahidilikliri bilen,   ara  aniylar (551) devridiki
“  a  aniye Tili” ni   a  ir  i mezgillirige mensup,

(552) 2. “Muhebbetname” bilen “  israv ve ş  rin”   atarli  klar   a  atay y  zi   edebiy
(553) tilini     ekillini   bas  u  idiki edebiy til. Buni  dimu “  e   er Tili” ni  
alahidilikliri (554)   st  n, şuni   bilen uni  da   ismen O  uz-  ip  a   tili amilliri mu
bar. (555) Bu n   tini N. A. Baskakov   tirap   ilip munda   deydu: “Altun Orda y  zi  
edebiy (556) tili deslepte   edimki U   ur tili ve   ara  aniylar d  liti tilini   k    l  k
tesiri (557) astida tere   iy   il  an.   edimki U   ur tili bilen   ara  aniylar tilida
s  zle     iler (589) Mo   ul mehkimilirini   emeldarliri bol  an U   urlardin ibaret
bolup, ular U   ur (559) y  zi  ini işletken.   erbiy   isimdiki Cuci ulusini   edebiy tili

[18/560] alan “israv ve erir” namli yadikarlinı utb tercimisi-
sin (XIV esirni (561) otturiliri), undakla anlı yarlılıridin arıanda, unia Uyure
elemntlar kp (562) arılaan bolup, isimen mehelli-
vi araktera ige”⁴⁸.

(563) 3. Dmek, “arezm Trkisi” andatur Sirderyani tvenki imida isimen
(564) Oguz (Trkmen) ve ipaq yerlik evilirini tesiri astida arahaniylar tilidin
(565) tekil tapan Ottura Asiya Trkisi”⁴⁹ emes, belki ottura esir Uyur yzı
(566) edebiy tili eer varyantini XIV esirlerde Ottura Asiyadaki medeniyet (567)
merkezli-
rini biri bolan arezm teveside bezi yerlik eve alahidilikliri (568)
arılaturup ollinilan ekli. ulasimizni yenila Y. kmanni z szi bilen (569)
ayalaturayli: “arezm Trkisi bir birlik tekil ilal-
maydu”⁵⁰.

(570) Bu devri vekilliri atarida utb, arezmi, Durbek, Atayi, Lutfi, Sekkaki,
(571) Yeqini, Gadayi atarlıklarni krsiti mumkin.

(572) 3. aatay Tilini Klassik Devri ve Bu Devrdiki Tilni ususi- yiti

(573) aatay tilini klassik devri dep atilivatan bu devr XV esirni (574)
otturiliridin XVII esirni balırııe bolan teminen 150 yıl-
ni z iıe (575) alidu. Bu devr Eliir Navayi, Hseyin Bayara, Muhammed Salih, beydi, eybanian,
(576) Babur, ikeste atarlıklar vekillikide aatay tilini kamaletke yetken, aldını
devrge (577) nisbeten kp turaklıa ige bolan, eliplaan devri hsablinidu. Bu
devrde (578) meydana kelgen eserler san ve spet cehettin aldını devrge nispeten
yukiri. (579) ua, kp hallarda “aatay Tili” dyilgende, esasen muu devrdiki
yzı edebiy (580) tili ve uni davami kzde tutulidu.

(581) Bu devrni yene z iıidin klassik devrni balangu vakti (XV esirni (582)
aldını yerimu), klassik devr yaki Navayi Devri (XV esirni kyinki yerimu), (583)
klassik devrni davami yaki Babur ve eybanilar devri (XVI esir) dep ue (584)

⁴⁸ A. Baskakov, yukiriki eser, 295-bet.

⁴⁹ Y.kman: “arezm Trkisi”, “Tarih-
iy Trk eviliri”, 173-bet, Enere.

⁵⁰ Y.kman: “arezm Trkisi”, “Tarih-
iy Trk eviliri”, 173-bet, Enere.

bölüş⁵¹ ehvallirimu bar. Lëkin, til terekkıyatınıñ tedriciylikı nuqtısidin buni qobul
(585) kılış tesrek. Çünki, biz herqançe tirişçanlık körsetkinimizdimu bir yezik tilida
her (586) ellik yilda yüz bergen özgirişlerni sistemilik halda körsitip bėrelmeymiz.
(587) Mundaq boluşniñ sevebi tetkikat seviyisiniñ töven bolğanlıqıda emes, belki
(588) her qandaq yezik edebiy tilida ellik yıl içide közge körünerlik özgirişlerniñ
(589) yüz bėrişiniñ mumkin bolmığanlıqıda.

(590) Bu devrdiki Çağatay tili, bolupmu Navayi ve Navayi eserleriniñ tili [19/591]
toğrisidata hazırğıçe bezi bir tereplimu köz qarashlar orun ikilep turmaqta, mundaq
(592) bir tereplimu köz qarashlarğa vekillik kilidığan eserler süpitide A. Borovkovniñ
(593) “Elišir Navayi Özbek tiliniñ اساسını salguçıdur” degen esiri bilen A. M. (594)
Şerbakniñ “Kona Özbek Tili Grammatikisi” degen eserini misalğa eliş (595)
mumkin.

(596) Yukirida eytilginidek, bu ikki eser bir munçilığan özara zit köz (597) qarashlarnı
öz içige algandın sirt, eyni devrde yėnidin şekilliniyatqan Özbek (598) tilini bu
devrniñ birdin-bir vekili kılıp körsitiş ve Uygur yezik edebiy tilini (599) Navayidin,
Çağatay tilidin yiraklaştuırta alahide dañ çıqarqan eserler hesablinidu.

(600) Melum zörüriyet tüpeyli yezilğan bu eserler toğrilik reddiye süpitide yenila
(601) şu Ya. Ėkmanniñ tövendiki lilla bayanlırını nekil keltürüş kupaye: “... roşenki,
(602) Sovet Türkologlırınıñ bu qarashlırını qobul kılğili bolmaydu. Gerçe bügünki
(603) Özbekler bir cehettin qedimki Asiya Türkiy tillik helqliriniñ evladlırı bolsimu,
(604) bu qedimki Özbek tiliniñ çegrisini munçilik kėñeytivetiş ve Özbek tilida (605)
qedimki Türkiy tilniñ izçil davamlaşqanlıqını körüş üçün yeterlik emes”⁵².

(606) Çağatay tiliniñ Uygur tili ikenlikidin Navayiniñ özimu enik melumat (607)
bergen. U öziniñ divanıga yazğan kiriş sözide Sekkaki bilen Lutfini (608) “Uygur
ibaretiniñ füşehāsıdin ve Türki elfāziniñ bülėgāsıdin Mevlānā Sükkākī (609) ve
Mevlānā Lūtfī” dep teripleıdu.

⁵¹ Fuat Köpürlü: “Çağatay Edebiyatı, İslam İnsiklopėdisi, III. tom. İstanbul, 1945-yıl. Y.Ėkmanniñ yukiriği maqaliside keltürölgen nekil.

⁵² Y.Ėkman: “Çağatay Tili”, Tarihıy Türk Şeviliri”, 215-bet.

(610) Bu yerdiki “Uygur İbareti” bilen “Türkî Elfaz” teñ menilik sözler bolup, (611) “Uygur Tili” yaki “Türkiy Til” dengen meninila ipadileydu; “fuseha” bilen (612) “buleğa” mu teñ menilik sözler bolup, her ikkilisi “til mahiri”, tilda yetilgen” (613) dengen menilerni bildüridu. Demek, bu teripniñ menisi “Uygur tiliniñ yaki (614) Türkiy tilniñ yetilgen mahirliridin” dengeninla ibaret. Navayiniñ nesriy (615) eserliride mundaq teñ menilik qurulumlar nahayiti köp uçraydu. Mesilen, (616) “İmdi keldük söz beyānige ve kelām dāstānige” dengen cümliñi alsaq, bu yerdiki (617) “söz beyani” bilen “Kelām dāstāni” teñ menilik bolup, “til bayani” dengen (618) meninila bildüridu, pütün cümliñiñ menisi “Emdi til bayanığa kēleyli” dengeninla (619) ibaret. Navayiniñ “Ol ferhünde ‘ibāre ve ol hūceste elfāz”, “Nübüvvet beyānı birle ve risālet (620) neğme ve elhāmı birle”. “Bu mevāhib birle ğınālar ve bu ğanāim birle istıġnālār” qatarlıq ibarilirinimu (621) şu yosunda çüşinişke bolidu⁵³. Demek, yukiridiki Sekkaki bilen Lutfiyniñ teripide (622) ular qollangan Çağatay tiliniñ Uygur tili yaki Türkiy til ikenliki enik (623) körsitilgen.

(624) Çağatay tiliniñ klassik devri, cümliñdin Navayi tili toğrisida uniñ (625) fonetikiñ sistēmisi ve grammatikiñ kaidilirige asasen lilla gep kılinsa, uniñ [20/626] kandaqtur bu devrde yēñidin teşkil tēpivatқан birer hēlq (yaki ulus) şēvisi (627) asasiğa qurulğan bolmay, qēdimdin izçil davamlışıp, terekkiy kılıp kēlivatқан, (628) “Türkiy tillarniñ atisi” dep atilivatқан bir til Uygur tiliniñ mueyyen basquçı (629) ikenliki öz özidin ayan.

(630) Çağatay tiliniñ [ş] liq til, [ğ] liq til ve [y] liq til ikenliki yukirida (631) eytip ötildi. Demek, bu til muşu hususiyetliri bilen Törkiy tillarniñ Oguz- (632) Kıpçaq türkümige emes, belki Uygur-Qarluq türkümige has. Çağatay tili öziniñ (633) şekilliniş devride (yukirida tohtaldıq) gerçe bir kısım Oguz-Kıpçaq til (634) elēmēntlirini eks ettürgen bolsimu, lēkin qēdimki Uygur tili eneniliri (bolupmu (635) fonetikiñ ve grammatikiñ eneniliri) uniñ şekilliniş devri ve klassik (636) devride yenile asasiy orunni tutidu.

(637) Tövende Navayi eserlirini tutқа kılğan halda klassik Çağatay tili devriniñ (638) muhim alahidiliklirini körsitip ötimiz.

⁵³ Bu ibariler Navayiniñ “Muhakemetül Luğeteyin” dengen esiridin elindi.

(639) **A.Fonetikilik Cehette**

(640) **1.Sozuk Tavuşlardiki Mesililer:**

(641) Bu devrdimu sozuq tavuş fonemiliri yette, yeni levleşken sozuq tavuşlar töt

(642) [o], [ö], [u], [ü], levleşmigen sozuq tavuşlar üç [a], [e], [i].

(643) Bu devrde [i] bilen uniñ til arka variyanti bolup qalğan [ı] niñ otturi (644)

sidiki fonemilik perqniñ yoqilişi bizniñ qarışimizçe, hazırkı zaman Özbék tili (645)

şeviliriniñ, şundaqla hazırkı zaman Uyğur tili ve şeviliriniñ Çağatay tili bilen (646)

bolğan ortaklıq dairisige kiridu. Bu ikki tavuşniñ Uyğur tilida Orkun devridin (647)

buyan ayrim-ayrim fonema bolğanlıq toğrisida yezik edebiy tilida (mesilen, (648)

meñgü taşlarda, “Qutadğubilik”te, “Türkiy Tillar Divanı”da, başqa qedimki Uyğur

(649) yezik yadikarlıqlirida) yeterlik ispatlar yok. Meñgü taşlardiki ehvaldin

qariğanda, (650) bu ikki tavuş şu dervlerdila biterep halette turğan.

(651) Yepik boğumlardiki [e] niñ [ê] yaki [E] variyanti toğrisida yukirida(652)

tohtalğaniduk. Mesilen: ber~bEr, yer~yEr, beş~bEş, ter- ~ tEr- katarlıq. Buniñdin

(653) başqa, yepik boğumdiki [e] niñ [ö] lişiş ehvalimu bu devr tiliniñ bir (654)

hususiyiti. Mesilen:

(655) öy<ew –öy, ösrük<esrük (ösrük) -mes

(656) Şuni izahlap öteyliki, Elişir Navayi “Muhakemetul Lugeteyn”de tilğa alğan

(657) *biz*, *bĕz*, *bEz* sözliri Çağatay yezikida oğşaşla “*biz*” şeklida yezilidu. Lëkin

(658) teleppuzda aldinkisi (yeni birinçi şeş köplük almişi) diki [i] egiz, (659) kıska

sozuq tavuş, ikkinçi söz (yeni “bëgiz” menisidiki söz) de [g] tavuşı (660) çüşüp

qalğanlıqtin ikki sozuq tavuş qoşulup, bir ikkilemçi sozulma sozuq (661) tavuş hasil

bolğan, üçinçi söz (“bez” menisidiki söz) diki sozuq tavuş [21/662] neq biz yukirida

keltürgen misallardiki [E] tavuşidur. Şuña, bu üç sozuq tavuşni (663) üç fonema dep

tonuşqa bolmaydu.

(664) Sozuḡ Tavuşlarnıñ Acizlişisi

(665) Mundaḡ fonetikilik hadise oçuḡ boḡumlardiki [a], [e] tavuşliriniñ mezkur (666) boḡumniñ öz urḡusini yoḡitişisi bilen ėgizrek sozuḡ tavuşlar -[è], [ö], [o] ġa (667) aylinip kètişige ǵaritiłǵan. Bu bir ħıl tariħiy fonetikilik özgiriş bolup, (668) ottura esir Uyḡur tili devridin ėtibaren başlangan.

(669) Melumki, Çaḡatay yèziḡiniñ imlasi (klassik devri közde tutulidu) muntizim (670) morfologiyilik prinsip asasıǵa turǵuzulǵan. Şuñıa öz devriniñ canlıḡ tilidiki (671) nurǵunlıǵan fonetikilik hadisiler uniñda ipadilenmigen. Lèkin şundaḡ boluşıǵa (672) ǵarimay, Türkiy tillar içide peḡet Uyḡur tiligila ġas bolǵan bu fonetikilik (673) hadise Navayi tilida ħèli dericide eks etken. Mesilen:

(674) oçuḡ<açuḡ, azuḡ<açuḡ, ötük<etik-etük tişuk~töşük<teşik (675) teşik, yoşunmaḡ<yaşunmaḡ, öyürsa<ewürse

(676) Δ Firāḡı oḡdın olmuş töşük töşük baḡrım

(677) Bu turferāḡ ki bir oḡdın érür her iki töşük. (Navayi: “Külliyat”)⁵⁴

(678) Bu fonetikilik hadise Talat Tèkinniñ “Türkiy Til ve Dialèktliriniñ Yèñi (679) Bir Klassifikatsiyisi” dègen maḡalısında “taḡlıḡ” kiçik guruppisiǵa kiridiǵan Uyḡur (680) ve Özbèk tilliriniñ asasiy perḡi ǵılıp körsitilgen⁵⁵.

(681) Sozuḡ Tavuşlarnıñ Lev Aħañdaşlıḡı

(682) Bu fonetikilik hadise Navayi tilida nisbeten küçlük. Levleşken sozuḡ tavuşluḡ (683) yaki levleşken sozuḡ tavuşlar bilen ayաḡlaşǵan yiltiz yaki özeklerge (684) ǵoşumçılarnıñ levleşken sozuḡ tavuşluḡ varyantliri ǵoşulǵan. Misalǵa (685) “lıḡ-lik//luḡ-lük” ǵoşumçisiniñ alsaq, Navayida tamamen yuḡiridiki ǵaidige rêaye (686)

⁵⁴ Bedāyi‘u‘l-Vasat’tan alınan bu beyitin ikinci dizesindeki “érür” yerine Bedāyi‘u‘l-Vasat’ta “durur” vardır: ‘Alī-Şīr Nevāyī, Bedāyi‘u‘l-Vasat Üçüncü Dīvān; Haz. Kaya Türkay, TDK Yayınları, Ankara 2002. (BV. 334-3 s.257)

⁵⁵ Talat Tèkin, mezkur maḡale, “Erdem” 1990-yıl, 13-san, Enḡere.

ķilingan: ķolluķ, oęulluķ, muıluę, altunluę, alęuluę, řuęluę, cunūnluķ, (687) mensūbluķ, zebūnluķ.

(688) Pēillarniņ vasitisiz bayan rayi ōtken zaman ikkinēi řeęs addiy birlik (689) ķořumķisidimu levleřken sozuķ tavuřluķ yiltiz yaki ōzeklerge “-diņ” ķořulmay, (690) “-duņ, -dūņ” ķořulidu. Mesilen:

(691) Δ Hās kibi cismimęa hicrān şu‘lesin⁵⁶ urduı barıp,

(692) Berķ-ı āfet birle hāřā kimni ķōydūrdūı barıp.

(693) Ėyleben ķūl hecr ‘azmıęa ķū sūrdūı bād-pāy,

(694) Bille řarřar birle anı ķōkke savurduı barıp. (Navayi: “Kūllyiat”)

[22/695] 2. Ūzūķ Tavuřlardiki Mesililer:

(696) 1. Ottura esirdiki [d]~[ḍ] tavuřliriniņ terekķiyati ağatay tiliniņ klasik (697) devride ķōpinē [y] ve [g] ęa nōvetliřř, bezen eyneı saķliniř, nahayiti az (698) sōzlerdila [z] ęa ayliniş bilen ayağlaşti.

(699) [y] ęa aylanęanliri: *ķayęu, ķuyruķ, boy, uy, ayiğ, ayaķ* ķatarliķlar.

(700) [g] ęa aylanęanliri: *ķigiz, egiz, iğe, eğer* ķatarliķlar.

(701) Eynen saķlanęanliri: *yūd-, yid, ķuduķ, idiř, adař* ķatarliķlar.

(702) [z] ęa aylanęanliri: *muz, yūz (nersiniņ yūzi), kūzet* ķatarliķlar.

(703) şekilliniş devridiki ikki hiliķ (mesilen, “Muhebbetname”diki adaķ ~ ayaķ,

(704) boy~bod) bu devrde ķōrūlmeydu.

(705) EreĖ-Pars tilidin ķobul ķilingan sōzlerdin sirt, ķōp boęumluķ, Tūrkıy (706) tillaręa ait sōzlerde ikki sozuķ tavuř ariliķidiki [ķ], [k] tavuřliri (707) acizlařmaydu. Mesilen:

(708) Δ Balığ tursa ķursakın şadeğ ėtti. (Navayi: “Perhad ve şerin”)

(709) Δ Ėl diyārıda ģarīb olmaķlıķım ėrmeř ģarīb. (Navayi: “Kūllyiat”)

(710) Δ āk bolęan ķōılekin bu cism-i ‘uryān aldıda (Navayi: “Kūllyiat”)

⁵⁶ Ōnal Kaya tarafından hazırlanan yayında “řu‘lesin” yerine řu‘lesi vardır: Haz. Ōnal Kaya, ‘Alī-řīr Nevāyī, Fevāyidū‘l-Kiber, TDK yay. Ankara 1996. s.60.

(711) Δ Ol hūn-h̄ār baħr ara taħta pāre ūze ƙalmaƙınıƙ beyānı bu turur⁵⁷. (712)
(Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(713) Bu fonetikilik hadise Urƙun devri Uygur tilidin tartip pŭtŭn Ƙaƣatay tili (714)
devride, ŝuniñdek hazır peƣet hazırƙı zaman Uygur tiliniñ muhim şeve ve (715)
dialektlirida izƣıl davamlışıp kŕivatƣan alahidilik idi. Lŕkin Ƙaƣatay tilige (716) ait
tetƣıƣatlarda bu mesile bir bolsa tilge ŕlinmidi, bir bolsa bu mesilige anƣe (717)
ŕtibar ƣılınmidi. Navayi eserliriniñ ƣoldin ƣolga ŕtŭp kŕp ƣetimlap kŕçŭrŭlŭŝı (718)
neticiside bu fonetikilik hadise bezi eserlerde yezıƣtiki izçillikini yoƣatƣan. (719)
Hetta isimdaş yasıƣuƣı “-maƣ” ƣoŝumƣisnimu “-mağ ” ƣılıp yezıŝ ehvallirimu (720)
kŕp kŕrŭlidu.

(721) 2. Sŕz aħiridiki [ğ], [g] tavuŝliriniñ ƣŭŝŭp ƣeliŝ yaki [y] bilen (722) nŕvetliŝiŝ
ehvalliri yoƣ. Mesilen:

(723) Almaŝlarda: ƣandağ, şundağ, andağ, mundağ

(724) Ƙoŝumƣılarda: tŕrlŭk, kŕzlŭk, sŕzlŭg, yañlığ, sŕndig, mindig, endŭhlığ,
bilgŭlŭk, (725) biliglig, bitiklig, yeldik

(726) Δ ŕy Nevāyī ‘ŕmr ŕter yel dik ŕzŭñni ŝād tut. (Navayi: “Kŭllyiat”)

(727) Δ Şeh baŝıga andağ kim el aƣ u ƣızıl yarmaƣ. (Navayi: “Kŭllyiat”)

[23/728] 3. bol- yardımçi peilidiki [b] niñ ƣıŝƣırıŝidin haŝıl bolƣan ol- varyantiniñ
(729) arılaş ƣolliniliŝ ehvali bar. Lŕkin her ikkilisiniñ ƣolliniliŝ ŝaraiti ve (730)
zŕrŭriyiti oħŝaŝ emes. Yeni bol- nesriy hem nezmiy eserlerde, ol- peƣet (731) nezmiy
eserlerde ƣollinilƣan. Nezmiy eserlerde -ol niñ ƣolliniliŝimu omumiŭzlŭk (732) emes,
ƣeklik. Mesilen:

(733) Misraniñ beŝida ol- ƣollinilmaydu, bol- ƣollinilidu.

(734) Sozuƣ tavuş bilen ayağlaŝƣan sŕzlerdin kŕyin kŕpinƣe bol- ƣollinilidu.

(735) Δ Kim kŕrŭpdŭr⁵⁸ hem ģazān bir ayda bolmaƣ hem bahār. (Navayi: “Kŭllyiat”)

⁵⁷ Gŕnŭl Alpay Tekin tarafından hazırlanan yayında “ŭze” yerine “ŭzre” verilmiştir. Ayrıca, dize
“ƣalmaƣ” sŕzcŭğŭ ile bitmektedir ve “-ınığ beyānı bu turur” kısmı yoktur. Krş. Gŕnŭl Alpay Tekin,
Alī Şir Nevāyī: Ferhad ŭ Şirin, inceleme-metin, TDK, Ankara, 1994. s.259.

⁵⁸ Gŭnay Kut tarafından hazırlanan yayında “kŕrŭbdŭr” yerine “kŕrŭp tur”, 2. dizede “aŝiftesi” yerine
“aŝŭftesi”, “ģumār” yerine “bimār”, 4. dizede ise “derdga” yerine “derdƣa” olarak verilmiştir. Krş.

(736) Δ Tā kim ol ħumār köz āşiftesi bolmuş közüm. (Navayi: “Külliyat”)

(737) Δ Cünün bu bolsa kim yağdı perī-veş tıflar başı. (Navayi: “Külliyat”)

(738) Δ Bu derdğa hem özün de devā ne bolğusıdur. (Navayi: “Külliyat”)

(739) Nezmde üzük tavuşlar bilen ayağlaşkan sözlerdin keyin ol- niñ kollinilişi (740) peket vezn telipidin bolğan. Şundaqtımu Navayi şeiryitide ol- ga nisbeten bol- (741) niñ kollinilişi köp.

(742) B. Morfologiyilik Cehette

(743) 1. İsimlar Boyıçe:

(744) Navayi tilida isimlarniñ igilik keliş formisi bilen çüşüm keliş formisi (745) ayrılğan. Yeni aldınkisi üçün “-niñ //-nuñ, -nüñ (nezmde bezen –iñ)” keyinkisi (746) üçün “-ni (nezmde bezen -in)”, “-i (Oğuz-Kıpçakçe)” kollinilğan. Mesilen:

(747) Δ Belā deştida āvārelerniñ ħālini sorman. (Navayi: “Külliyat”)

(748) Δ Biziñ efsānemizdin nükte sorman ey ħired ehli. (Navayi: “Külliyat”)

(749) Δ Özge bir köz hem ki ħüsnüñni temāşā eylese. (Navayi: “Külliyat”)

(750) Navayi tilida yöniliş keliş қоşумçилiri asasen “-ğa -қа//-ge, -ke (-ge, -ke)”

(751) bilen ipadilengen. *men, sen, u* almaşlıridin keyin bu қоşумçилar қоşулғанда,

(752) murekkep fonetikilik özgiriş yüz bėrip, bu sözler “*maña, saña, aña*” şeklini

(753) alidu. Mesilen:

(754) Δ Kėrgeli ħüsnüñni zār u mübtelā boldum saña. (Navayi: “Külliyat”)

(755) Δ Hiç kişike⁵⁹ bolmasun yā Rab maña bolğan belā. (Navayi: “Külliyat”)

(756) Δ Kişiki istese ger yetmegey melālet aña. (Navayi: “Külliyat”)

(757) Navayi tilida yöniliş keliş üçün “-a, -e” formiliriniñ kollinilişi peket [24/758]

birinçi, ikkinçi, şeşs birlik tevelik қоşумçилiridin keyin bolup, köpinçe (759) nezmey

eserlerde uçraydu. Mesilen:

(760) Başıme, köñlüme, başıña, köñlüñe.

Günay Kut, ‘Alī Şīr Nevāyī, Ġarā’ībū’ş-Sıgar, inceleme-karşılaştırmalı Metin, TDK yay., Ankara, 2003. s.137,115 ve 130.

⁵⁹ Günay Kut tarafından yayına hazırlanan metin yayımında “kişike” yerine “kişiğa” vardır: Kut, *age*, s.49.

(761) Çağatay tilida yöniliş keliş qoşumçiliriniñ, şuniñdek orun keliş (762) qoşumçiliriniñ sozuq tavuşlarniñ ahañdaşlıq qanuniğa hilap halda qoşuluşı omumen (763) nezmiy eserlerdiki alahidilik. Nezmiy eserlerde urgusiz oqulidığan boğumlardiki (764) bu kelişlerniñ til arqa sozuq tavuştın qurulğan variyantlırı Pars tilidiki [a] (765) tavuşınıñ herqaçan [e] ge aylinişiniñ mumkin bolğanlıqığa (Mesilen (şāh ~ şeh, māh ~ meh, (766) gāh ~ geh) teqlid qilingan halda til aldı sozuq tavuşluq variyantlarga almaşturup (767) qollinilğan dēyişke bolıdu.

(768) Navayi tilida çikiş keliş qoşumçiliri ėgiz sozuq tavuşlar bilen tüzülıdu. (769) Çikiş keliş qoşumçilirida [a], [e] tavuşlırı körülmeydu. Mesilen:

(770) Δ Dēdi qaydın sin ėy Mecnūn-ı güm-rāh⁶⁰. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(771) Δ Yēr tutar köñlümde gerdāndın cūdā bolğan belā (Navayi: “Külliyat”)

(772) Δ Ne kördi kim yıraqtın şeh-süvārı. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(773) **2. Pēillar Boyıçe:**

(774) **Pēil Raylıridiki Alahidilikler**

(775) **1. Pēillarniñ Buyruq-Telep Rayı**

(776 a) Pēillarniñ buyruq-telep rayı ikkinçi şehs köplüki üçün (777) “-fılar, -iñlar//-uñlar, -üñlar” bilen teñ “-ñiz, -iñiz//-uñiz, -üñiz” qoşumçiliri (778) qollinilğan. Mesilen:

(779) Δ Bu muşt üstüññanımnı anıñ küyığa taşlañlar. (Navayi: “Külliyat”)

(780) Δ Bāde-i ‘ışk asru mest ėtmiş meni ėy dostlar.

(781) Δ Cāmıma efyün içib bir dem ĥired-mend ėyleniz. (Navayi: “Külliyat”)

(782) b) Pēillarniñ buyruq-telep rayı ikkinçi şehs birliki bezen (bolupmu (783) nezmiy eserlerde) [r] bilen ayağlaşқан pēil yiltizlıridin keyin “-u” qoşuluş (784) bilen ipadilengen. Mesilen:

(785) Δ Ėy şabā āvāre köñlüm isteyü her yan baru.

⁶⁰ Gönül Alpay Tekin tarafından hazırlanan metin yayımında “güm-rāh” yerine “güm-reh” vardır: bkz. Gönül Alpay Tekin, Alı-Şır Nevāyî, Ferhād ü Şîrîn, İnceleme-Metin, TDK yay., Ankara 1994, s.372.

(786) Δ Vādī vü tağ u beyābānlarnı bir bir ahtar. (Navayi: “Külliyat”)

(787) Δ Ėy cefā tıǵı kēlip mecrūh köǵlümni yaru.

(788) Δ Kōl yalañ ēylep salıp her yan içimni ahtar. (Navayi: “Külliyat”)

[25/789] Bu yerde ipadilengen buyruk-telep menisiniñ peket birlik sandiki ikkinçi (790) şeḥsniñ melum bir heriketni işlişini ümid kılğanlıkidin ibaretlikidin qariganda, (791) bu yerdiki “-u” kandaqtu bir türliǵüçi қоşumçe bolmay, hazırkı zaman Uyǵur (792) tilida pēil yiltizliridin kēyin қоşulup iltimas, yalvuruş menilirini ipadileydiǵan (793) yüklime “e” ge oḥşaş roldiki bir yüklime boluşı ēhtimalǵa bek yēkindur.

(794) c) Navayi eserliride üçinçi şeḥs buyruk-telep rayi üçün “-sun, -sün” (795) (nezmiy eserlerde bezen “-su, -sü”) din başqa “dik- دیک” formisimu işlitilgen.

(796) Mesilen:

(797) Δ Tilbe köǵlini⁶¹ Nevāyī zabt ēyle⁶² almadı.

(798) Δ İmdi çık andın ēlig her sarı barsa bardik. (Navayi: “Külliyat”)

(799) Δ Her dem ol ay hecride āvārelıķ ister köǵül.

(800) Δ Ėy Nevāyī qoy anı her qayda barsa bardik. (Navayi: “Külliyat”)

(801) dēgen misralardiki “bardik” sözi, “barsun” dēgen menide. Bu formını A. M.

(802) Şērbak “de+k” şeklide yasalǵan dep qaraydu. Buyruk-telep rayi menisi (803) nuqtisidin qariganda, pēil yiltizliriǵa “-k, -k” қоşulup yasalǵan turǵun söz (804) meniliri bilen bu formınıñ menisi otturisida oḥşaşlıķ yok.

(805) Özbēk tilşunaslırınıñ ēniqlişice, bu forma hazırkı zaman Özbēk tiliniñ (806) Qarluq şeviside qollinilidiken⁶³. Bizniñ qarşimizçe, A. M. Şērbakniñ “bu forma (807) eyni devrdiki Özbēk tiliniñ formisi bolmastin, Navayi tiliniñ alahidiliki” (808) ikenliki toǵrisidiki qarashlıri emeliyetke yēkin, bu forma arḥaik bir forma (809) bolup, ahırkı “g-غ” tavuşini [n] bilen növetleşken, “d-د” ni [s] bilen arilaş (810) növetleşken, yenila “-sun, -sün” niñ variyanti dep mōlçerleşke bolidu.

⁶¹ Günay Kut yayımında “köǵlini” yerine köǵlümni” vardır: bkz. Kut, age, s.337.

⁶² Günay Kut yayımında “ēyle” yerine “ēyley” vardır: bkz. Kut, age, s.337.

⁶³ Ğ Abdurahmanov, Ş. Şükürov, yuqırıķi eser, 147-148-betler.

(811) d) Navayi eserleride peillarnıñ “-ğay, -qay// -gey, -key” qoşumçiliri akrilik (812) ve “-ğu, -qu// -gü, -kü” isimdaşlıridin keyin şeşs qoşumçiliri qoşuluş (813) arqılıq ipadilengen buyruq-telep rayi nahayiti keñ qollınılgan. Nezmiy (814) eserlerde aldınkı qoşumçılardiki [y] ni çüşürüp qalduruş mumkin bolğan.

(815) Mesilen:

(816) **Aldınkısığa:**

(817) Δ Tā ol şem‘ni muhāfazat hulleleridin fānūsğa kêtürgey. (Navayi: “Külliyat”)

(818) Δ Tā ol bulutlarnı nedāmet āhı şarşarı birle ‘ālemdin çıqargay. (819) (Navayi: “Külliyat”)

(820) Δ Hüner-verler ki qılğaylar hüner fāş. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

[26/821] Δ Qabrim üze qoyğa siz taşı⁶⁴ ki za‘f eyyāmıda. (Navayi: “Külliyat”)

(822) **Keyinkisige**

(823) Δ Ni bērgüm Tenrige āhır cevābın. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(824) Δ Bolmağumdur⁶⁵ ni gül ü ni serv-i ra‘nā birle dost. (Navayi: “Külliyat”)

(825) Δ Sāqiyā çün içkümüz dur ‘āqıbet cām-ı ecel. (Navayi: “Külliyat”)

(826) Δ Çü öltürgün durur bu ejdehānı. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(827) **2. Zörüriyet Rayi**

(828) “-ğuluk, -quluk// -gülük, -külük” bilen yasalğan zörüriyet rayi Çağatay tilida

(829) hēli keñ qollınılgan bolup, ipadiligen meniliri hazırkı zaman Uyğur tiliniñ

(830) Hoten dialēkti bilen tamamen oşşaş. Mesilen:

(831) Δ Dēdi ol yan cenībet sürgülükdur.

(832) Δ Bu iş ger vāqı‘ olsa körgülükdur. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(833) Δ Siyāset qılğulukdur, bu fedāyī. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(834) Δ Anıq kūs-i raḥlīn çalgulukdur. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

⁶⁴ Bu sözcük Günay Kut yayını dikkate alınarak “taşı” biçiminde okunmuştur. Bkz. Kut, age, s.69.

⁶⁵ Kaya Türkay tarafından hazırlanan yayımda dize şöyledir: “Bolmağum ni gül bile ni serv-i ra‘nā birle dost”, bkz. Kaya, age, s.63.

(835) 3. Mölçer Rayi

(836) “-ğu, -ğu// -gü, -kü” bilen yasalğan isimdaşlardin këyin “-dek” koşulup (837) melum iş-heriketniñ emelge eşiş-aşmasıdiki mölçer ipadilidü. (838) Mesilen:

(839) Δ Yār bolmış ortağa hicrān tārīķin salğu dik.

(840) ‘Aql u hūş u cān u köñlüm hayli hem qozğalğu dik. (841) (Navayi: “Külliyat”)

(842) Δ Bu kēçe āhım yēli devrānını berhem urğu dik.

(843) Çarğ gül-zārıdın encüm güllerin savurğu dik. (Navayi: “Külliyat”)⁶⁶

(844) 4. Pëillarniñ Bayan Rayi

(845) a) Pëillarniñ Ötken Zamani

(846) Pëillarniñ ötken zaman vasitisiz bayan rayi birinçi şeş köplük (847) koşumçisi bu devrde “-dimiz” bilen emes, belki “-duğ-dük// -tuğ-tük” (848) koşumçiliri bilen ipadilengen. Mesilen:

[27/849] Δ Dehr büstānı ara ser-kēş nihālī körmedük.

(850) Sāye yanlığ bolmağan yer birle yeksān ‘ākıbet. (Navayi: “Külliyat”)

(851) Δ Nef için köymekdin özge tapmaduğ ‘ālemara. (Navayi: “Külliyat”)

(852) İkkinçi şeş birlik sipaye türü için “-ñiz-iñiz// -uñiz, -üñiz” köplüki (853) için bu forma bilen bille “-ñlar-iñlar// -uñlar-üñlar] kollinilğan. Mesilen:

(854) Δ Hecr ara qatlim için mendin köñül tındurdunuz. (Navayi: “Külliyat”)

(855) (birlik)

(856) Δ Sizge hem ey ‘işret ehli qalmağay cāvīd vaşl.

(857) Bu ki zulm eylep Nevāyīni aradın sürdünüz. (Navayi: “Külliyat”)

(858) (köplük)

(859) Vasitilik bayan rayidiki ötken zaman pëilliridin “-miş” bilen yasalğanliri (860) keñ kollinilğan. Bu pëilniñ şeş koşumçisi birinçi şeş birlikte “-men” (861) (nezmiy eserlerde bezen -am, -em), köplükte “-tük” arkilik ipadilengen.

⁶⁶ Bu beyit, Kaya Türkay tarafından hazırlanan yayımda şöyledir:

Bu kiçe āhım irür devrānını berhem urğu dik.

Çarğ gül-zārıdın encüm güllerin savurğu dik. bkz. Kaya, age, s. 252.

(862) Mesilen:

(863) Δ Öyle ğam deştide tofrağ olmışam kim ol taraf. (Navayi: “Külliyat”)

(864) Δ Ėy Nevāyī bil ki āhı çekmişem bī-ihtiyār. (Navayi: “Külliyat”)

(865) Δ Dēr ėrmiştük oldum bu ‘işret çağı. (Şikeste “Cahan-name”)

(866) Üçünçi şeşs birliki nöl formida, köplüki hem birlik sipaye türü (867) “-lar, -ler” bilen ipadilengen. Mesilen:

(868) Δ Ki tā ol şehddin tatmışmen ağzımnı çüçütmişler. (Navayi: “Külliyat”)

(869) - birlik

(870) Δ Köp çüçüklükdin yapuşmışlar meger ol ėkki leb. (Navayi: “Külliyat”)

(871) - köplük

(872) Bu formınıñ pütken süpetdaş meniside qollinilişi bu devrde bir qeder (873) kısqargan.

(874) Vasitilik bayan rayidiki ötken zaman peilliridin –p liq revişdaşlarğa (875) “-turur>-dur” qoşulup yasalğanliri bu devr peillirini ottura esirdiki (876) peillardin perqlendürüp turidigan bir alahidilik. Mesilen:

(877) Δ Sütün dik dūd-ı āhım aña mundaqqim ulaşıpdur. (Navayi: “Külliyat”)

[28/878] Δ Tutuñ ma‘zür kim rusvā bolupmen. (Navayi: “Külliyat”)

(879) Δ Kōz ki hayretdin tikipmen ol leb-i ħandān ara. (Navayi: “Külliyat”)

(880) Δ Kimse ta‘yīn ėylemeydur cevher-i pinhānga narq. (Navayi: “Külliyat”)

(881) b) Peillarnıñ Kelgüsi Zamani

(882) Birinçi ħili boluşluqta “-r -ur -ür (yaki -ar, -er)” bilen ipadilidigan (883) kelgüsi zaman peili.

(884) Bu qoşumçılarnıñ aldinqiliri esli Uyğur tiliniñ ħüsüsietliri bolup, (885) Çağatay tiliniñ hemilla devridiki eserlerde izçil dëğüdek qollinilğan. Alahidiliki

(886) şu yerdiki, klassik Çağatay tili devride bu qoşumçılarnı qolliniş hetta ottura

(887) esir Uyğur tilidikidin kēñiyip ketken. Mesilen, ottura esir Uyğur tilida (888)

[r], [k], [k], [t], [z] bilen ayağlaşqan köp boğumluk peillargä “-ar -er”(889) qoşulğan

bolsa, bu devrde tamamen “-ur, -ür” koşulidiğan bolğan. Konkrèt alganda, (890) qolliniş ehvali tövendikiçe:

(891) [l] bilen ayağlaşğan bir boğumluk “*bil-, kıl-, kal-, al-, çal-, kel-, bol-,* (892) *bul-*” peilliridin keyin,

(893) [r] bilen ayağlaşğan bir boğumluk “*bar-, ber-, er-, tur-, yür-*” qatarliq (894) peillardin keyin,

(895) [yt] bilen ayağlaşğan bir boğumluk “*qayt-, ayt-*” peilliridin keyin.

(896) Üzük tavuşlar bilen ayağlaşğan köp boğumluk peillar, cümlidin peillarniñ

(897) barliq derice özekliridin keyin “-ur, -ür” koşulidu. Mesilen:

(898) Δ Tilbe köñlüm veh ki her sâ‘at birev⁶⁷ sarı barur. (Navayi: “Külliyat”)

(899) Δ Veh ki köñlüm guşşasi her lahzâ qasd-ı cân kıtur. (Navayi: “Külliyat”)

(900) Δ Ot uçar lîkîn eser yangın mekân içre qalur. (Navayi: “Külliyat”)

(901) Δ Nâme üzre şadlıq eşkim ki müjgândın kelür. (Navayi: “Külliyat”)

(902) Δ Hem közümler tartar hem ol mîzân ile köñlüm salur.

(903) Yâ Rab ol kelgey mü kim köz yarutup köñlüm alur. (Navayi: “Külliyat”)

(904) Δ Kim meni ol ot bile su ittifaqı köydürür. (Navayi: “Külliyat”)

(905) Δ Yâ ol ay hicrânıda⁶⁸ hâlimğa eflâk örtenür. (Navayi: “Külliyat”)

(906) Δ Özge gül-şenge kıturdın meyl fârîğ bal ırur. (Navayi: “Külliyat”)

(907) Carañsız üzük tavuşlardın [t], [k], [ç], [p], [s], [ş] lar (908) bilen ayağlaşğan, carañlıq üzük tavuşlardın [w], [z], [ğ], [m], [n] bilen ayağ (909) laşğan bir boğumluk peillarga, [l] bilen ayağlaşğan bir boğumluk “öl-, kül-” (910) peilliriga, [r] bilen ayağlaşğan bir boğumluk “sür-, sor-, ur-” peilliriga omumen (911) “-ar, -er” qoşumçiliri qoşulidu.

(912) Sozoq tavuş bilen ayağlaşğan peillarga omumen “-r” qoşulidu, “-yur, -yür” [29/913] qoşumçilirini qoşuş Çağatay tiliniñ şekilliniş devride bu devрге nisbeten köprek (914) idi. Mesilen:

⁶⁷ “birev” sözcüğü, Günay Kut tarafından hazırlanan yayımda “birer” biçimindedir: bkz. Kut, age, s.152.

⁶⁸ Önal Kaya tarafından yayımlanan metinde “hicrânıda” yerine “hicrânığa” biçimi vardır: krş. Kaya, age, s.167.

(915) Tileyor, yorıyor, yarlıkıyor, kalmıyor.

(916) Bu pèilniñ bolüşsizliki üçün bu devrde “-mas, -mes” koşumçilirini (917) koşuş keliplaşkan hadise bolğan.

(918) Birinçi hil kelgüsi zaman pèiliniñ şeşs koşumçiliri:

(919) Birinçi şeşs birlikte “-men” köplükte “-miz ~ -biz”,

(920) Ekinçi şeşs birlikte “-sen” köplükte “-siz”,

(921) Üçünçi şeşs birlikte nöl forma, köplükte “-lar –ler” bilen ipadilengen.

(922) Nezmiy eserlerde boluşluқта bezen “-am -em” boluşsizlikta yiltizdin kèyinla

(923) “-man, -men” koşuluş bilen ipadilengen. Mesilen:

(924) barurmen, barurmiz, kılursin, tamızurlar.

(925) Δ Kaşın körgeç haseddin isterem el közi bağlangay. (Navayi: “Külliyat”)

(926) Δ Déyr piri ilgidin mèy dürdi istermen velik.

(927) Rāzī ermen içgeli zāhid ridāsida süzüp. (Navayi: “Külliyat”)

(928) Δ Köñülge yüz tümen niş ursa hicrān èylemen nāle. (Navayi: “Külliyat”)

(929) Bu forma eyni devrde bezen arilaş kollinilğan. Mesilen:

(930) Δ Yana bilmen ki bu devletke yetsem. (Lütfi)

(931) Δ İnana bilmem bu bahtımdın ey mäh-ı bahtım. (Lütfi)

(932) Çağatay tiliniñ kèyinki devrliridimu melum menide muşundağ davamlaşkan. Mesilen:

(933) Δ Cihān cāh u celāl istemen ey çarh-i kec-reftār. (Seboriy)

(934) Δ Neçük taşdur senin bağrıñ bilelmem. (Hırkiti)

(935) İkkinçi hil kelgüsi zaman pèili “-a, -e, -y” bilen yasalğan revişdaşlarğa (936)

“-dur~tur<turur” koşuluş bilen yasilidu. Mundağ forma ottura esirde asasen (937) tūs menisini bildurgen. Çağatay tiliniñ pütün ceryanida bu forminiñ tedriciy (938) halda hazırki kelgüsi zaman pèilini bilduridigan bolup kelişi Çağatay tiliniñ (939) muhim bir perqlendürgüç alahidiliki bolup qaldi. Neticide hazırki zaman Uyğur tilida (940) birinçi hil kelgüsi zaman gümāniy menini, bu kèyinkisi èniklikni bildüri (941)

diğan bulup muķimlaştı. Mesilen:

(942) Δ Tarta sin 'iṣyān yükin ḥam kıl kadın tā'atğa kim. (Navayi: "Külliyat")

(943) Δ Bu ki ol 'ömrđin ayrıldım ve ölmeydur min. (Navayi: "Külliyat")

(944) Δ Ve ta'addī otı āsāyış ḥirmanığa zarar yetkürmekdin ḥālī bolmaydur. (Navayi: "Külliyat")

[30/945] 5. Süpetdaşlar

(946) Birinçi ḥili "-ğan, -қан//-gen, -ken" bilen yasilidu. Bu қоşумçılar pütken

(947) süpetdaş menisini bēridu. Mesilen:

(948) Tapқан, tapмаған, болған, болмаған,

(949) Eger bu қоşумçı "-dur" yardımçı pēilidin kēyin kelse, pütmingen süpetdaş

(950) menisini bēridu. Mesilen;

(951) Kēçedürken meḥelda ("Baburname")

(952) İkkinçi ḥili "-r, -ur, -ür//-ar, -er" (boluṣsız formisi "-mas, -mes") bilen (953)

yasalğan kelgüsi zaman pēili ṣeḥssiz halda pütmingen süpetdaş menisidimu қоллинil

(954) ған. Mesilen:

(955) Barماس yer, барur yer.

(956) Δ Yıḡlarımınñ ṣiddetin gül-berg-i ḥandānımğa ayt. (Navayi: "Külliyat")

(957) Üçinçi ḥili "-ḡur, қur//-gür, -kür" қоşумčiliri bilen yasilidu.

(3958) Mesilen:

(959) Δ Kör ki çıkur köz başımğa ni belālar keltürür. (Navayi: "Külliyat")

(960) Δ Ki ni қılмағur işni қıldım heves. (Şikeste "Cahan-name")

(961) Δ Tuḡmaғur қızı. (Şikeste "Cahan-name")

(962) Δ Uyğanmaғur baḡt (Қара beḡt) ("Navayi eserliri üçün lüget")

(963) 6. Revişdaşlar

(964) Klassik Çaḡatay tili devride қоллинilğan revişdaşlar اساسen ottura esir (965)

Uyḡur tilidikidek. Biraқ Navayi eserliriniñ nezmiy şekildikiliride (966) "-pan -ipan//

-upan, -üpan" қоşумčiliri bilen yasalğan revişdaşlar bir (967) қeder keñ қоллинilğan.

Şeiriyyetiki ahañdarlık  tibari bilen bu  o um idiki (968) [p] tavu ını [b] teleppuz  il anlık i m l erlinidu. Mesilen:

(969)   D yr piri  oldaban turg zdi m y din mu -be e. (Navayi: "K llyat")

(970)   H blar potra ıban  oz alı ur 'ı   ehli. (Navayi: "K llyat")

(971)   S ni tilep t n   k n bes ki  yleben tekebbu. (Navayi: "K llyat")

(972) "-y, -ay, -ey" bilen yasal an bolu luk formidiki revı da lar yaki bu  il (973) revı da nı n y  luk formisi "-mayın, -meyin" mu Navayi eserleride  eli (974)  ollinil an, l kin bolu luk formisidin k yin yene "-u" yaki "-yu"  o u  kemrek.

(975) Mesilen:

(976)   O ul oynay k le yolına bardı. (L tfi)

(977)   M b reklik  yley per  kızları. ( ikeste "Cahan-name")

(978)   K r nmey  zge ya lar dik  ıf tı. (Navayi: "Perhad ve   rin")

(979)   Atas  yı layu oynıya yandı. (L tfi)

(980)   Boldı bu  a r da  ayy d istey   v re  ayd. (Navayi: "K llyat")

[31/981] C. L ksikilik Cehette:

(982) Mu u  isimda s zle  me sitide,  a atay tilini   ekillini  bas  idiki l ksi

(983) kilik alahidiliki to risida ke  to talmı anıdu .

(984)  a atay tili l ksikisini n asasiy lu et fondi T rkiy tillar a, bolupmu Ottura

(985) Asiyada eyni devrde ya ı an T rkiy tillik  ebililer tillirı a ortak yaki asasen

(986) ortak.  a atay tilida  ollinil an T rkiy til a  as s zlerni  Uy ur-  arl  

(987) t rk mige kiridi an tillarda sak lı  ehvali an e o  ap ketmeydu. L kin, tilni 

(988) l ksikilik  urulmisini n, bolupmu uni  adettiki lu et fondini n nisbeten t r  siz

(989) liki sevebidin  a atay tilı a baha b ri te  a atay tili l ksikisini n hazır i

tillarda (990) sak lı  yaki ist maldin  elip k li  nispitini  l em  atarida otturı a

(991) koymiduk.

(992)  a atay tili bir ne  e mi lı an Ere -Pars tili s zlrini n  ollinil anlık i (993)

bilen ottura esir Uy ur y zı  edebiy tilidin per linidu, munda  Ere -Pars (994) tili

s zlrini  z devrini n avam  el i elvette    inelmeytti.   nki, pen, (995) medeniyet

bügünkidek terekkiy kılmıgan, edebiy tilniñ gëzit-jurnal, kitab, (996) kino-tiyatır, radio-télëvëziye... kıatarlıķ zamanivi vasitiler arķılıķ ħelķ ammisi (997) bilen üçrişip turuş imkaniyiti bolmıgan, mütleķ köpçilik ħelķ savadsız halette (998) turģan şaraitta, Ereb-Pars tilidin kıobul kıilingan sözlernila emes, hetta edebiy (999) tilda kıollinilidiģan bir kıisim Türkiy tilģa ħas söz-atalģularnımu savadlıķ bolmıgan (1000) avam ħelķniñ çüşinip këtelmesliki tebiıy idi. Yuķırıkidek zamanivi vasitilerge (1001) iģe bolģan, köpçilik ħelķ savadlıķ bolģan büģünki kündimu edebiy til lëksikisi (1002) bilen ħelķ canlıķ tili lëksikisi ottursida yene melum arılıķniñ barlıķı hemmige (1003) melum. Hazırķı zaman Uyģur edebiy tili bilen yerlik dialëkt ve şëvilerniñ (1004) yëķinlik dericisini mezmun kılgan til tekşürüşlerde bu nuķta ispatlangan. Alaylı, (1005) iptıģar, tanasip, icabiy, selbiy, normal, ëkisport, import, terip, semimiy, (1006) ħëologiyë, atlitka, tetķikät, obzor, ibare, assimilatsiye, disimilatsiye kıatarlıķ (1007) sözlerni hazırmu avam ħelķ çüşinip ketmeydu, yaki eñ bolmıģandimu toluķ çüşinip (1008) ketmeydu; halet, tasadiپی, musape, meşhur, tedriciy, nisbeten, suniy, sabık kıatarlıķ (1009) sözlerniñ ornıģa hal, tuyuksız, arılıķ, dañlıķ, asta-asta, kıarıģanda, yasima, (1010) bürünki kıatarlıķ sözlerni işlitidu.

(1011) Şundaķ iken, bir devrdiki edebiy til bilen uniģa esas bolģan canlıķ (1012) til otturisida lëksikilik cehettimu melum bir arılıķ bolidiģanlıķını, medeniyet (1013) maaripniñ terekkiy kıılışıģa kıarap bu perķniñ çoñ yaki kııķ bolidiģanlıķını (1014) mölçerlişimiz kërek bolidu.

(1015) Ereb, Pars tili terkibleriniñ Çäģatay tiliniñ şekillinişide ve uniñ (1016) ottura esir Uyģur yëziķ edebiy tilidin (yeni yuķırıda ëytilģan her ikki (1017) varyantidin) perķlinip bir til başkıçı teşkil kıılışta rol oynıģanlıķı rast [32/1018] lëkin, yene bir cehettin alģanda, lëksika tilda peķetla kıuruluş matëriyali, u grama (1019) tikilik kıaidiler boyıģe birikkendila andin öziniñ rolini cari kıılduralaydu. (1020) Çäģatay tiliniñ herķaysi devrliride herķaysi devrniñ vekilliri özliriniñ biliş (1021) seviyisi اساسida işletken Ereb-Pars tili sözliri peķet Çäģatay tiliniñ (1022) grammatikilik kıaide-ķanunliri iħtiyarıģa ötkendila rol oynıyalıģan.

(1023) Çağatay tiliniñ grammatikilik kuruluşiniñ ihtiyarida esirlep qolliniliş bu
(1024) devrdiki Ereb, Pars tili sözliriniñ teñdiride mundaq ikki hil ehvalni barliqqa
(1025) keltürdi. Yeni bularniñ bir kısmi helk canliq tiliga siñip, Türkiy tilda bolmi
(1026) gan çüşençilerni ipadileşte davamlıq icabiy rol oynidi. Yene bir kısmi bolsa
(1027) peket Çağatay yezik edebiy tili dairiside qolliniliş bilen kèpkelip, kèyinki
(1028) devrdiki tillarda istemal qilinmaydigan boldi. Mesilen: deyr, naşih, irşad,
muğbeçe, (1029) nişar, gülcebin, nāvek, tekellüm, ħired, delalet, beşer, ħil, derdnak,
hamun, kām, eşk, sağır (1030) katarliqlar muşu kèyinki ehvalga ħas.

(1031) Çağatay tili lèksikisiniñ yadrosi yenila Navayi tiliniñ lèksikisidur. Navayi
(1032) tili lèksikisi tövendiki üç nuqtida ottura esir Uyğur yezik edebiy (1033) tili
bilen öziniñ enenivi munasivitini davamlaşturğan.

(1034) Birinçi, Ereb ve Pars tilidin qobul qilingan sözlerde teñdaş menilikliri (1035)
bolsimu, enene süpitide davamlaştıran sözler:

(1036) *aķsum* ~ *aķsum* (boşan), *armoğan* (hediye), *atıķmak* (meşhur bolmak), *asıġ*
(payda), (1037) *asru* (nahayiti), *uġan* (qudretlik, qadir, ħuda), *uçuz* (erzen), *uçmak*
(cennet), (1038) *üküş* (köp), *esrük* ~ *ösruk* (mest), *ogüt* (nesihet), *ögmek*
(medhiyilimek), (1039) *öksük* (kem), *bitik* (ħet), *bitikçi* (ħettat), *tavaçı* (ħeverçi),
tamuġ (dozak), *tanuķ* (guvah), (1040) *ķapuġ* (dervaza, ışık), *yazuķ* (gunah),
yazġurmaķ (eyiplimek), *yarlıķamaķ* (merhemet (1041) kılmak), *yaġıķmaķ*
(duşmenleşmek), *acun* (dunya, alem), *tapuġ* (secde, ħizmet), *çıġay* (1042) (kemègel),
baġsı (katib, ziyali), *ķamuġ* (hemme) ...

(1043) İkkinçi, ottura esir Uyğur tili vasitisi arkilik Çağatay tilida davamlaştıran
(1044) Ĥenzu tili sözliri:

(1045) *tıngla-* (听), *meñg* (班), *meñgiz* (面子), *meñgizlik*, *meñgiza-* (yukiriki söz
(1046) yiltizidin yasalğan “oķşımak” menisidiki pèil), *incü~yincü~unci* (珍珠), *ciñg*
(战), (1047) *yañgliġ* (Ĥenzuçe 样 sözige “liġ” qoşumçisi qoşulup yasalğan süpet),
seyorka (1048) (Ĥenzuçe 慈 - rehim-şepket sözige “orka” qoşumçisi qoşulup
yasalğan pèil, (1049) ħuddi “taşırķa-”, yatırķa-, eçirķa-” pèilliridek”, soyurġal

(tartuq, yukiriki p il (1050) اساسدا yasalğan isim), toņ (冻), kimsen⁶⁹ (金线) qatarliqlar.

[33/1051]      , Uyğur- arlu  t rk midiki ba  a tillarğa nisbeten hazır ı zaman (1052) Uyğur tilida eynen yaki y   n teleppuzda ve eyni menide sa  linip k livat an (1053) s   ler:

(1054) aldaramaq-aldirimak; ala   -ali   , kepe; artılm  -artılm  , a  maq; (1055) bilamak-bilemek; butramak-pitrimak; dab ur-dap ur, n   t;   l      (1056)  alca ,    i k    ;  armamak- armimak, karmap tutu ;  uma - ıypa ;  apsamak- (1057)  apsimak; kam   - am   ; iki mak-     , s r     ;  ıba - ıvak; ala  - (1058) ala , o    ilik; amra ~amra -amra ; su almaq -burası okunmuyor-  urumak; to ulmaq- (1059) t      ,          ; o a-  a; i   i-     ; igri-egri; dedek-d    ; (1060) dalbay-dalvay; yadamak-yadimak; itik-ittik,     r; iturmak-yiturmek; (1061) i -    - i -   ; yorun-yorun; k     -k      atarliqlar.

(1062) 4.  a atay Tilini  K      Devri

(1063) Bu devr XVII esirni  b   idin XX esirni  b   i  e bol an va  t i (1064)    i   e alidu. Bu devrdiki tilni  omumiy alahidiliki    i,  a atay tili (1065) bu devrdiki her  aysi     l rni  til alahidiliklirige uy unla turul an (1066) halda, her aysi rayonlarda     e  as y  nili  boy  e tere   y  ildi. C   lidin, (1067) Uy ur,           lirimu  a atay tilini melum dericide    irini  eyni (1068) devr    e alahidiliklirini ipadiligen halda tere   y  ildurdi.

(1069) Uy urlar a kelsek, bu devr Navayi miraslirig  varisli   ili       ini  (1070) k    k bol anli i bilen  arakt rlinidu. Bu devrde, bir tere tin, Navayi (1071) eserliri Uy urlar i   e ke  tar al an, Navayi divanlirini  e  toluk ve e  (1072) nepis nushiliri barli  a kelgen hem Uy ur mu amlirini  t kistliride Navayi (1073)  ezelliri asasiy salma  ni igiligen bolsa, yine bir tere tin, Navayini pir- (1074) ustaz

⁶⁹ Bu s   Ta kent'te 1972-yili Eli ir Navayi eserlirini  15 tomlu ig  ilave s   t de ne ir  il n an "Navayi Eserliri Lu iti"de altun a o  a  yaltıra  S rik madde, bronza dep tercime  il n an. Vehalenki, Navayini "Tac ile k   e tert b eyleben barı kimsan ile tezh b eyleben" digen misraliridin  ariganda, bu s   ni        e "     (zerip)" ikenliki ro en. Mezk r Lu et 312-bet.

tutkan şair ve yazguçılar kényi-kéynidin meydana çıkip, Uyğur klasik (1075) edebiyatınıñ Navayidin kényinki bir körkem menzirisini şekillendürdi. XVIII (1076) esirniñ otturilirida Çiñ Sulalisi hökümitiniñ Cuñgar aqsöñekliri bilen (1077) Apağ Huca evladliriniñ bölünmiçilikige hatime bėrip Şıncañ zeminini birlikke (1078) keltürüş arķılık barlıkka kelgen nispiy tinç şaraitmu Uyğur edebiyatida (1079) mundağ bir yüksiliş menzirisiniñ şekillinişige icabiy tesir körsetti.

(1080) XVII esirdin başlap Çağatay tili Navayi enenilirini esas kılğan (1081) halda Keşker canlık tiliniñ icabiy amilliriğa yōlinip, avval Cenubiy (1082) Şıncañniñ Keşker, Yeken, Hoten, Aksu rayonlirida Hırķiti, Harabati, Zelili, (1083) Abdurėhim Nizari, Mosa Sayrami, Muhemmet Sadık Kaşgeri, Hamuş Yarkendi katarlıklar (1084) vekillikide, kényinçe Şimaliy Şıncañniñ Turpan, Kumul, ili rayonlirida Molla Bilal (1085) (Nazim), Ehmet Ğucamniyaz Oğli, Zohori, Sėyit Muhemmet Kaşı... katarlıklar [34/1086] vekillikide öz terekķiyatini davamlaşturdi. Bu devrde Şıncañda meydana çıķkan (1087) eserlerniñ, bolupmu yirik eserlerniñ köplüki bu devrdiki Uyğur şair ve (1088) yazguçiliriniñ heķiketenmu Navayiğa varislik kılğanlığını ispatlidi. Hazir (1089) bu devrge ait kolyazmılarniñ hēli köp kısmi bezi çet el kütüphanilirida (1090) saklanmağta.

(1091) Bu devr tiliniñ alahidiliki şuki, gerçe omumiy cehettin Navayi (1092) eneniliri davam kılşimu, kēdimki Uyğur tili terkibliri bir keder aziyip, (1093) uniñ ornıga hēlķ canlık tili amilliri oħşımıģan dericide eks ētidu. (1094) Buni tövendiki pakitlardin körgili bolidu.

(1095) 1. Fonetikilik Cehette:

(1096) Sōzniñ birinçi boğumidiki [a] tavuşınıñ acizlaşturup yēzilişi hēli köp, (1097) mundağ acizliş kényinki nezmıy eserlerde vezn telipidin nahayiti ēniķ (1098) körilidu. Mesilen:

(1099) Δ Şāhķa boldum yaķın barı ēyledin. (N. Zibayi)

(1100) Δ Sōzni sōz mazmūniğa yetkürmeyin ölgey ķarıp. (Molla Salih)

(1101) Δ Yēme nā-merd nānını açlıkda ger çıksa cenin.

(1102) Ötme nā-merd köprügidin ğarķ olub aķsa tiniñ. (Şehidi)

(1103) Bu misallardiki “yaq̄in, qar̄ib, ciniñ, tiniñ” sözliri enene boyıçe “yaq̄in, (1104) qar̄ib, canıñ, teniñ” yézilişı kerek idi, lëkin, Uygur tilidiki acizlaşturuş (1105) kanuniğa boysundurulğan halda ularniñ teleppuzda *yeq̄in, q̄erip, cenıñ, teniñ* bolğanliķi (1106) yézıķta eks ettürülgen.

(1107) Bezi sözler canliķ til boyıçe sozuķ tavuş aldıǵa bir “ʼ - h” (1108) köpeytiپ yézilğan. Mesilen:

(1109) Höküz (esli öküz) - öküz

(1110) Hetta bezi dialëktliķ perķlermu eks ettürülgen. Mesilen:

(1111) Δ Biz kütekni yayur çağda tapķusı. (Ami Zeip)

(1112) Δ Bu ʼama‘da bi-turuķ turup êrdim. (Ami Zeip)

(1113) Δ Êy Şehidi ʼalıǵın ʼandaǵ bolur ʼalıñ seniñ. (Şehidi)

(1114) Bu misallardiki “yayur, turuķ” sözliride Hoten dialëktidiki y/r növetliş

(1115) eks etken. Eslide “yarur, tuyuķ” boluş kerek idi, “ʼalıǵın” sözimu (1116) “q̄ariǵın” boluşı kerek idi.

(1117) 2. Lëksikilik Cehette

(1118) Molla Pazil, Abduqadir Damolla, Ami Zeip (Qulelm), Molla Salih, Abducëlil Damolla (1119) Hacı ʼatarliķlarniñ eserliride (Bu eserler XX esirniñ başlırıǵa teelluķ) eyni (1120) devrde ʼelķ canliķ tilida ʼollinilğan yaki ʼelķ canliķ tilida yeñidin ʼollinilişķa başlıǵan (1121) “göldi-kaltek, lengirçilik, fokraçilik, lonķa, çiferķot, sañ, şencañ, zako-tosma, (1122) iliktiriķ-ëlëktir, daçen (大钱) yoda- (bu söz Hënzuce (药) –dora sözige [35/1123] “-la, -da” ʼoşumçisiniñ ʼoşuluşı bilen yasalğan) ʼatarliķ sözler uçraydu.

(1124) 3. Grammatikilik Cehette:

(1125) Tüs formiliri keñ ʼollinilğan, hetta beziliri sintëtik formiǵa aylangan.

(1126) Δ Pişķalı tursaq (“Miviler Munazirisi” Abduqadir Damulla

(1127) Δ Kömüp itip (Ami Zeip)

(1128) Δ Bolsamdı ‘aşķ Şehidi yol berseydi Reşidi. (Şehidi)

(1129) Soraq yüklimesi “mu” bezen kıskartılğan.

(1130) Δ Kıılıç bolamdu neme oltururga êkki qaşın. (Meşhuri)

(1131) Ottura Çağatay tili devridiki bir kısım imla eneniliri, hetta Erebe-Pars (1132) tili sözliriniñmu esirler boyı özgermey kélivatқан yézış usulliri buzulidu.

(1133) Mesilen:

(1134) Δ Hem qararuñ birle ‘aynālu ikevlen ğazneçi (Hazineçi)

(1135) Δ Bolsa sañ üzre yañgak uruñ ikevlen vezneçi (“Miviler Munazirisi” (1136) Abduqadir Damulla

(1137) Bezi cüp sözlerde Parsçe yöniliş keliş qoşumçisi “be’nin “mu” ğa (1138) özgergenlikini körgili bolidu. Mesilen:

(1139) Δ Alıp yördi qañmuzanı öymü öy. (Molla Bilal)

(1140) Mundaq özgirişler bu devrniñ kèyinki basqaçıda alahide közge çeliķidu.

(1141) Bu emeliyette hazırķi zaman Uyğur tilığa ötüşte canlıķ tilda yüz bergen

(1142) san özgirişliriniñ yezikteki inkasi idi. Şuñı XIX esirniñ kèyinki (1143) yerimini Çağatay tiliniñ hazırķi zaman Uyğur tilığa ötüş basqaçı dèsimu (1144) bolidu.

(1145) Bu devrde Navayiniñ izidin mañğan neççe yüzligen Uyğur yazğuçi, şairleri,

(1146) tarihçiliri, tercimanliri meydanğa keldi. Ular “Muhebbetnam ve Mihnetkam”,

Şahname (1147) Tercimisi, Kelile ve Dèmne Tercimisi, Tarih-i Hemidiye, Tarih-i

Reşidi Tercimisi, (1148) Nesriy Hèmse, Tarihiy Musikiyun, Beş Tillik Mancuçe

Luğet qatarlıķ yirik eserlerni (1149) yezip, bu devr Uyğur edebiyati ve Uyğur tiliniñ yüksilişige zor tòhpilerni qoştı.

(1150) Bu devr Uyğur tili vekilliri qatarida tøvendiki şehslerni körsitiş mumkin:

(1151) Muhemmet İmin Ğucam Kuli -Hirķiti, Muhemmet Abdulla – Harabati,

(1152) Zuleyha Bèĝim, Muhemmed Sidiķ-Zelili, Abid Qumuli, Muhemmet İmin

Ahun Şah (1153) Hicran, Hamuş Ahun Yarkendi, Molla Pazil, Abdurèhim Nizari,

İmini, (1154) Mezheriy, Ğeyreti, Molla Şakir, Turduş Ahon - Ğeribiy, Molla Bilal

Bin Molla (1155) Yüsüp - Nazim, Huşhal Ğeribiy, Musa Sayrami, Molla Sabir

Abduqadir -Naqis, (1156) Seyid Hüseynhan - Tecelli, İbin Yüstüp Hoteni, Ehmediy, Abdulla Aqun (1157) Şerip Oqli-Heste, Abducilil Damolla Hacı, Muhemmet Rozi - Şehidiy, (1158) Salahi, Mehzun, Molla Hayder - Miskin, Nobiti, Kelender, Emir Hüseyn - Seburı, [36/1159] Muhemmet Sadık, Kaşgeriy, Gomnam, Muhemmet Tömür, Ömer Baqi, Molla Yunus (1160) Yarkendi, İbrahim Meşhuriy, Sèyit Muhemmet Kaşı, beş tillik Mancuçe luget (1161) niñ aptorliri (?), Muhemmet Resul Şevki, Noruz Aqun - Ziyaiy, Molla (1162) Sidik Yarkendi, Molla Kurban, Muhemmet Niyaz Bin Abduqupur, Muhemmet Abdulla (1163) Hacı, Hoca Yarbin Muhemmet Şehyariy - Geribiy Amiy, İsmıtulla Bin Nèmetulla- (1164) Möcizi, Şemsiddin Eli Yèñisariy, İsmail Hacı, Zohori ve başkılar.

(1165) Çağatay Tiliniñ Hazirki Zaman Uyğur Tili ve Hazirki (1166) Zaman Özbék Tili Bilen Munasiviti

(1167) V. V. Radlov Çağatay tilini “Süniy Til” deginide uniñ helk canlik (1168) tilidin yıraqlaşkan teripini bek mubaliğa kılivetken. Emeliyette, Çağatay tili (1169) gerçe yezik edebiy tili boluş süpiti bilen bir munçe qedimki Uyğur tili (1170) amillirini davamlaşturğanliqi, uniñ luget terkibige turğunlığan (1171) Erebçe-Parsçe söz-ibarilerniñ kirgenliki ve Ereb-Pars (1172) tilliriga has bolğan bir munçe grammatikilik, bolupmu sintaksislik (1173) qurulumılarniñ qollinılğanliqi bilen harakterlinip, eyni devrdiki canlik tildin (1174) heli dericide yıraqlaşkan bolsimu, lèkin u yenila özige esas bolğan canlik (1175) tilniñ asan özgirip ketmeydiğan bir munçe tüp qaidilirini ve asasi luget (1176) fondini saqlap qalğan. Şuniñdek nahayiti asta bolsimu, şu devr canlik tiliniñ (1177) terekkiyatini özide eks ettürüp, alaqa ehtiyaciga uyğunlişip mañğan. Bolmisa, (1178) u şu devrdiki savadlık kişilermu çüşinelmeydiğan ölük tilğa aylinip qalğan (1179) bolatti. Emeliyette, uniñ şekilliniş devri, klassik devri ve kèyinki devrliri (1180) ottursida bezi perqlerniñ boluşı uniñ bir kèlipta turup qalmastin, terekkiy kılıp (1181) mañğanlıqini körsitidu. Bu nuqtidin eytkanda, uni “Süniy Til” deyişke bolmaydu.

(1182) A. M. Şerbakmu uni “Süniy Til” deyişke qoşulmaydu. U mundaq deydu:
(1183) “Omumen eytkanda, Kona Özbék edebiy tili (Çağatay tilini demekçi) bilen

(1184) canlık til ottursida  nik hem keskin bir  ekni ayrip  ıkkudek per  yok. (1185) Emeliyette, Baburni  edebiy til (y zi  til) bilen adettiki hel ni  tili (1186) ottursidiki munasivet ve ol      to risidiki bayaniga i enmeslik pozitsiyiside (1187) turu  a he  anda  asar yok”⁷⁰.   rbak bu yerde Baburni  “Baburname” namli  (1188) esiridiki “(Encanni ) ahalisi T rktur,  hiri ve bazirida T rkiy (tilni) (1189) bilmeydi an adem yok, ahalisini  tili y zi  tiliga uy un,   nki Mir Eli ir Navayini  [37/1190] eserliri Hiratta vucut a kelgen bolsimu, l kin mu u til bilen y zil an” (1191) d gen s zlirini nezerde tutidu. Bir   A. M.   rbak bu edebiy tildin yaki (1192) Navayi tilidin keskin per lenmeydi an, belki uni a uy un bol an canli  tilni, (1193) c mlidin Babur  yt an Encan tilini  zb k tili h sabladydu ve  uni a asasen (1194) bu edebiy tilni ( a atay tilini) “Kona  zb k Tili” dep atı anli ini  eyt (1195)  ilidu⁷¹.  a atay tili yaki uni  klassik  ekli bol an Navayi tili (1196)  killengen  a da, bu edebiy tilga uy un bol an canli  tilda (yeni Encan tilida) (1197) s zle    iler t hi  zb kle migen tursa,  anda   ilip ularni  canli  tili (1198)  zb k tili bolup  alidu? D gen sualga   rbak bivasite cavab bermeydu.

(1199) Biz Baburni  y  iridiki s zliridin gumanlanmaymiz. He  ketenmu  a atay tili (1200) yaki uni  klassik  ekli bol an Navayi tili bilen canli  til otturisida  nik (1201) hem keskin bir  ekni ayrip  ıkkudek per  yok idi, l kin biz A. M.   rbakni  (1202) “Bu canli  til  zb k tili idi” d gen  ari iga  o ulmaymiz. Baburni  y  iridiki (1203) s zi Encan tilini   zb k tili ikenlikini emes, belki del eksi e uni  (1204) “ e  er Tili” yaki uni  bir   visi ikenlikini ispatlaydu. H ddi y  irida (1205)  ytip  tkinimizdek,  a atay tili ottura esirdiki Uy ur tilini  ikki varyanti (1206) p t nley birli ip k ti  neticiside  killengen bolup, uni  fon tika ve (1207) grammatika cehettiki t p  aidiliri bilen asasiy lu et fondi  u ikki (1208) edebiy tilga asar bol an  dik t ve  e  er Uy urlirini  canli  tilidin kelgen. (1209) U meyli  anda  til,  anda  dial kt  araitida  ollinilmisun,  zini  Uy ur tiliga (1210)  as bol an bu t p  ususiyetlirini davaml  tur an ve Uy ur tilini  i ki (1211)  anuniyetliri asasida ravacl an. Tu ra,  a atay tili nahayiti ke i z mindada (1212)

⁷⁰ A. M.   rbak: “Kona  zb k Tili Grammatikisi”.

⁷¹ A. M.   rbak, y  iri i eser.

qollinilganliki üçün, Uğuz-Qıpçaq tilliriniñ tesirigimu uçrigan. Lëkin, (1213) bu tesirler uniñ Uyğur tiliga has bolğan tüp hususiyetlirini özgertivételmigen. (1214) Şuñä, melum bir canliq tilnin, mesilen, Encan tiliniñ uniñğa uyğun bolğanliki (1215) bu canliq tilniñmu şü mahiyetlik hususiyetlerge ige bolğan Uyğur tili (1216) ikenlikinila körsitidu.

(1217) Biz bu mesilini tēhimu ilgirilep yorutuş üçün Navayi tilidiki muhim (1218) nuqtilarni hazirki zaman Uyğur edebiy tili ve hazirki zaman Özbék edebiy tili (1219) bilen sēlisturup körüşni muvapiq kördük. Buniñ ehmiyiti şü yerdiki, mundaq (1220) sēlisturuş arqilik Navayi tilidiki mahiyetlik hususiyetlerniñ hazirki zamandiki (1221) bu ikki edebiy tilniñ qaysisida köprek davamlaşkanliqini èniqlap, Çağatay tili (1222) bilen öz vaqtida uniñğa uyğun bolğan canliq tilniñ tevelikige obyektip baha (1223) bergili bolidu.

[38/1224] Biz tövende muhim til alahidilikliri boyıçe Navayi tili bilen bu ikki (1225) tilni sēlisturup ötimiz.

(1226) Fonetikilik Cehette:

(1227) 1. Navayi tilida huddi hazirki zaman Uyğur tilidikige oñşaşla (1228) [o], [ö], [u], [ü] din ibaret 4 levleşken sozuq tavuş fonëmisiniñ (1229) barliqini Navayiniñ özi “Muhakemetul Lugeteyn” namliq esiride “ot-öt, (1230) utmaq, ütlimek; tozmaq, tözmek, tuz (1231) tüz, turmaq, türmek, tör dēgen misallar (1232) arqilik èniq körsitip bergen, lëkin, hazirki zaman Özbék edebiy tilida (1233) levleşken sozuq tavuş fonëmisini ikki bolup, uniñda til aldi ve til (1234) arqa levleşken sozuq tavuşlar ottura sozuq tavuşlarğa birikip ketken.

(1235) 2. Sozuq tavuşlarniñ acizlişis mesilisi.

(1236) Bu fonetikilik hadise sözniñ birinçi boğumudiki [a], [e] tavuşliriniñ (1237) uçuk boğumluk halette öz urğusini yoqitip [é] ğa, keynidiki levleşken sozuq (1238) tavuşlarniñ tesiri bilen [o] ve [ö] tavuşliriga aylinişiga qaritilğan. (1239) Türkiy tillar içide bu hadise peket hazirki zaman Uyğur tilidila bar bolup, (1240) ottura esir Uyğur tili devridin tartip başlangan, Navayi tilidimu mevcut bolup (1241) turgan bu alahidilikke varisliq kilip kēlivatidu. Mesilen:

(1242) Navayi Tilida: tōşük, ötük, oçuk

(1243) Uyğur Tilida: tōşük, ötük, oçuk

(1244) Özbék Tilida: teşik, etik, oçık

(1245) Bu yerde Özbék tilida körülüvatқан [é] hergiz [e] tavuşiniñ konkret til (1246) şaraitida acizlişışidin kélip çıkқан emes, belki yukırıda éytilğan [e] niñ (1247) erkin variantiniñ kéliplişisi.

(1248) 3. Başka Türkiy tillardiki, cümlidin Uyğur tilidiki [a] tavuşı hazırkı zaman

(1249) Özbék tilida levleştürüp [â] teleppuz kılınıdu. A. M. Şerbak Çağatay tilida [a]

(1250) tavuşiniñ levlişış ħahişi barlıqini éytsisimu, lëkin hëçkandaq pakit körsetmeydu. (1251) Emeliyette Navayi tilidiki [a] tavuşı Uyğur tilidiki [a] tavuşı bilen oħşaş (1252) bolup, uniñda levleşkenlikniñ hëçkandaq alamiti körülmeydu.

(1253) 4. Navayi tilida sozuq tavuşlarniñ til orni ve lev haliti cehettin maslişış (1254)

ehvali asasiy cehettin hazırkı zaman Uyğur edebiy tilidiki bilen oħşaydu. (1255)

Lëkin hazırkı zaman Özbék edebiy tilida sozuq tavuşlarniñ til orni ve (1256) lev

haliti cehettiki maslişış kaidisi asasen emeldin qalğan bolup, bu hal (1257) Navayi

tili bilen hazırkı zaman Uyğur edebiy tilida oħşaş qurulmida kelgen (1258)

nurgunlığan söz ve grammatikilik qoşumçılarniñ hazırkı zaman Özbék edebiy tili

(1259) bilen perqlinişini keltürüp çıkırıdu. Mesilen:

[39/1260] Tüp Sözlerde:

(1261) Navayi Tilida	Uyğur Tilida	Özbék Tilida
(1262) oğul	oğul	oğil
(1263) orun	orun	orin
(1264) otun	otun	otin
(1265) bulut	bulut	bulit
(1266) ata	ata	âta

(1267) Qoşumçılarda:

(1268) köñlüm	köñlüm	köñlim
(1269) yüzün	yüzün	yüzin
(1270) kördün	kördün	kördin
(1271) tuttum	tuttum	tutdim

(1272) bolup	bolup	bolib
(1273) sürmek	sürmek	sürmoq
(1274) toqulğan	toqulğan	töqilgan
(1275) tutulsun	tutulsun	tutilsin

(1276) 5. Navayi tilida huddi hazirki zaman Uyğur tilidikidek levleşken sozuq (1277) tavuş bilen qurulğan nurgunliğan qoşumçe ve yademeçiler hazirki zaman Özbek (1278) tilida levleşmigen sozuq tavuş bilen keliu. Mesilen:

(1279) Qoşumçilarda:

(1280) Mecburiy derice qoşumçiliri “-dur, -dür// -tur, tür yaki (-ğuz, (1281) -quz//-ğüz, küz)”

(1282) Navayi Tilida	Uyğur Tilida	Özbek Tilida
(1283) yandur-	yandur-	yandır-
(1284) köydür-	köydür-	köydir-
(1285) çaptur-	çaptur-	çaptir-
(1286) kiltür-	keltür-	keltir-
(1287) körgüz-	körgüz- ~ körset-	körgaz-

(1288) Misallar:

(1289) Δ Gül çağı bülbülge her gülge terennüm körgüzüp. (Navayi: “Külliyat”)

(1290) Δ Pend eşitmey naqd-ı imānımnı⁷² aldurduq barıp. (Navayi: “Külliyat”)

(1291) Δ Öltürür hicrān tūni ölsem hem armān qalmağay. (Navayi: “Külliyat”)

[40/1292] Üçinçi şeḥs buyruq rayi qoşumçisi: “-sun, -sün”

(1293) Δ Yasalsun barça āyīn birle zībā,

(1294) Tutulsun barığa eksün dībā. (Navayi: “Perhad ve Şerīn”)

(1295) Yademeçilerde:

(1296) Heverlik Yademeçisi “dur”.

⁷² “naqd-ı imānımnı” Önal Kaya tarafından hazırlanan yayımda “naqd-ı imānıñı” biçimindedir: krş. Kaya, age, s. 60.

(1297) Navayi Tilida	Uygur Tilida	Özbék Tilida
(1298) sözdedür	sözdedur	sözdedir
(1299) qaradur	qaradur	qaradır
(1300) hoştur	hoştur	hoşdır
(1301) Δ Cihānda ādemīniñ i‘tibārı sözdedür yoksa – (Navayi: “Külliyat”)		
(1302) Δ Ki nisanī bulut yanlıg qaradur. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)		
(1303) Δ Çü ma‘şūq ehl imestür çäre hoştur. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)		
(1304) Sozaq Yüklimesi “mu”		
(1305) bolurmu	bolurmu~bolarmu	bularmi

(1306) Δ Kişi öz cānıdın toymağ bolur mu? (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(1307) 6. Baş boğumida [a], [e] kelgen bir kısım sözlerniñ ikkinçi boğumidiki [i]

(1308) yaki [ı] tavuşliriniñ levlişişi ottura esir Uygur tilidila körülüşke başlıgan

(1309) bolup, bu hadise Navayi tilidimu hazırkı zaman Uygur tilidikidekla davamlaşkan. Lëkin (1310) mundağ hadise hazırkı zaman Özbék tilida körülmeydu.

Mesilen:

(1311) Navayi Tilida	Uygur Tilida	Özbék Tilida
(1312) altun	altun	áltin
(1313) artuq	artuq	ártıq
(1314) azgun	azgun	ázgın
(1315) bilgü	belgü ~ belge	bélgi

(1316) 7. Navayi tilidiki bir kısım sözler ve bir kısım қоşумчиларниñ аһиридики [ğ], [g]

(1317) tavuşliri hazırkı zaman Uygur tilida eynen saqlangan yaki [k], [k] ge aylangan

[41/1318] bolsimu, hazırkı zaman Özbék tilida yaki [y] ga aylinidu, yaki çüşüp

kalidu. (1319) Bu keyinki fonetikilik hadise Oguz-Kıpçak tilliriniñ hususiyitidir.

Mesilen:

(1320) Sözler

(1321) kandağ – kandaq	kandaq	kanday
(1322) şundağ-şundaq	şundaq	şunday
(1323) mundağ ~ mundaq	mundaq	munday

(1324) **Koşumçılar:**

(1325) Süpet yasıguçi “-liğ, -lig” Uyğur tilida isim yasıguçi “-lık, -lik” bilen (1326) birikip “-lık, -lik” ke özgirip ketken bolsimu, Özbék tilida tamamen çüşürüp (1327) kaldurulidu. Mesilen:

(1328) otluğ	otluğ	ötli
(1329) küçlük	küçlük	küçli
(1330) türlük	türlük	türli
(1331) yüzlük	yüzlük	yüzli
(1332) derdliğ	dertlik	derdli

(1333) 8. Navayi tilida ikki sozuğ tavuş arisidiki [k], [k] tavuşliri muķim. Hazırķi (1334) zaman Uyğur edebiy tilida, bolupmu uniñ Keşķer ve Hoten şeviliride şundağ, (1335) hazırķi zaman Özbék tilida [g], [g] ge aylandurulidu. Şu sebebtin Navayi eserliriniñ (1336) keyinki qolyazmiliri muşu qaidige boysundurup köçürülgen bolsimu, yenila esli (1337) hadisini körgili bolidu. Mesilen:

(1338) Δ Hūblıķıda ol şanem avvalķılarga oğşamas. (Navayi: “Külliyat”)

(1339) Δ Yağlıķıñ zaķmımğa bağlarğa ne hadd kim isteseñ⁷³. (Navayi: “Külliyat”)

(1340) Δ Kökrekimdür çarķıñ pirāhenidin çāk-rāk. (Navayi: “Külliyat”)

(1341) Δ Qoy ki mavi yağlıķıñı yüzdin almay her zamān. (Navayi: “Külliyat”)

(1342) **Grammatikilik Cehette:**

(1343) 1. A. M. Şerbakniñ qaraşliri boyıçe Çagatay tili Özbék canlıķ tiliğa (1344) asaslangan bolsa, hazırķi Özbék canlıķ tilida igilik ve çüşüm keliş (1345) perķlenmiginidek, Çagatay tilidimu perķlenmigen bolatti. Vehalenki biz Navayi tilida (1346) buniñ huddi hazırķi zaman Uyğur tilidikige oğşaşla pütünley perķlengenlikini (1347) körimiz. Mesilen:

[42/1348] Δ Reķibā bī ser ü pālerni sēn ağırtmağıl zinhār. (Navayi: “Külliyat”)

(1349) Δ Qaysı kevserniñ zülālī āb-ı hayvānıñça bar. (Navayi: “Külliyat”)

(1350) Δ Seniñ hūsnūñ meniñ ‘ışķım ‘acā’ib üns tutmışlar. (Navayi: “Külliyat”)

⁷³ Bu beyit Günay Kut yayımında şöyledir: Yağlığın zaķmımğa bağlarğa ni haddim istemek. bkz. Kut, age, s.199.

(1351) Δ Kۆrmek anı çün haddim yok meni cānān tanımas. (Navayi: “Külliyat”)

(1352) 2. Çıķış keliş koşumçisi Navayi tilidimu huddi hazırķi zaman Uyğur tilidikige

(1353) oħşaş “- din//-tin” bilen ipadilididu. Lēkin bu koşumçe hazırķi zaman Özbēk

(1354) tilida Oğuz-Қıpçaқ tilliridikidek “-den//-ten” bilen, bezide “nen” bilen (1355)

ipadilididu. Mesilen:

(1356) Navayi Tilida

Uyğur Tilida

Özbēk Tilida

(1357) yaşıdın

yēşidin

yāşidan

(1358) külmektin

külmektin

külmāqdan

(1359) 3. Navayi tilida pēilniñ “-ğay, -qay//-gey, key” koşumçisi bilen yasalğan

(1360) keligüsi zaman ħalaş rayi nahayiti keñ qollinilğan. Mesilen:

(1361) Δ Çünān-çi bolmağay ehl-i fenāğa encümen-i ħācet. (Navayi: “Külliyat”)

(1362) Δ Bir kün āhımdın uşol bed mihr köñli yumşaqay. (Navayi: “Külliyat”)

(1363) Δ Maña nē ħadd ki qılğaymin te‘emmü’l. (Navayi: “Perhad ve Şerīn”)

(1364) Δ Yok ol gevher ki çün tofraққа qalğay.

(1365) Ayağ astığa qalğay çün uşalğay. (Navayi: “Perhad ve Şerīn”)

(1366) Bu şekil hazırķi zaman Uyğur tilida adettiki tekellup sözliridimu (1367)

yazğuçılarniñ eserliridimu, ħelq canlıq tilidimu nahayiti keñ qollinilidu.

(1368) Mesilen:

(1369) **Tekellup sözliride:** harmıqayla, mubarek bolğay, teñ keriğaysiler.

(1370) **Yazğuçılarniñ eserliride:**

(1371) Ana süti aқartqay diliñni sēniñ,

(1373) Meripet yorutqay yoluñni sēniñ. (A. Ötkür)

(1374) Δ Zer çēçib ötkey bēşimğa kökte quyaşniñ sēniñ. (R. Cari)

[43/1375] Ħelq Canlıq Tilida:

(1376) Δ Barimen dēse barğay, turimen dēse turğay.

(1377) Vehalenki, bu şekil hazırķi zaman Özbēk tilida asasen qollinilmaydu.

(1378) 4. Huddi hazırķi zaman Uyğur tilige oħşaş, Navayi tilidimu hazırķi

(1379) zaman Özbék tilidiki БИЛУВ *biluv* (biliş), БОРУВ *boruv* (bêriş), ИШЛӨВ *işlov* (işleş] şeklidiki (1380) Kıpçak tiliğa has isimdaşlar uçrimaydu.

(1381) 5. Uygur tilida qedimdin bəri kollinilip kélivatқан “ğu, -qu// -gü -kü”

(1382) bilen yasalğan isimdaşlar Navayi tilida nahayiti keñ kollinilğan. Mesilen:

(1383) Δ Dêdi ‘ışk içre qatliñ hûkmi êtküm.

(1384) Δ Dêdi ‘ışkıda maqsûdumğa yetküm. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(1385) Δ Kôrüp közgüde ne kim körgüsidür.

(1386) Ki devrân başığa kiltürgüsidür. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(1387) Δ Ki⁷⁴ ejder birle bolğundur hem- âverd.

(1388) Ki andın çıkgısı eflâk üze gerd. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(1389) Bu hil isimdaşka “-luq, -lük” qoşumçisiniñ qoşuluşı bilen hasil bolğan (1390) zörüriyet meyli Navayi tilida keñ kollinilğan. Mesilen:

(1391) Δ Dêdi ol yan cenîbet sürgülükdür

(1392) Bu iş ger vâki‘ olsa körgülükdür. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(1393) Δ Bu yol êrür çü ehl-i melâmetğa barguluq. (Navayi: “Külliyat”)

(1394) Δ Êy cânlar âfeti saña cânımdur alguluq. (Navayi: “Külliyat”)

(1395) Bu isimdaşka “-çi” qoşumçisiniñ qoşuluşı bilen hasil bolğan sobyekt (1396) isimdaşlarmu Navayi tilida köp uçraydu. Mesilen:

(1397) Δ Qalıp bil urğuçı balcıq ara pest. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(1398) Δ Ki êylep körgüçi hüşını zâ’il. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(1399) Δ Hâber bêrgüçi şarrâf-ı güher-fâş. (Navayi: “Perhad ve Şerin”)

(1400) Δ Lâle qanın tökküçi anıñ nifâkıdur henüz. (Navayi: “Külliyat”)

(1401) Bu isimdaşka “-dek” qoşumçisiniñ qoşuluşidin hasil bolğan “bargudik, yargudik, (1402) kilgüdik, bilgüdik, aytqudik, qaytqudik, urgudik, sorgudik” qatarlıq şekillerni (1403) Navayi öziniñ “Muhakemetul Lugeteyn” namlıq esiride öz tiliniñ muhim (1404) alahidilikliridin biri süpitide körsetken hem bir işni guman bilen bir kişige (1405) bağlaydu dep çüşendürgen. Bu şekil Navayi tilida mundaq kélidu:

(1406) Δ Kim êrür qatlimğa ol cân u cihân qaygurgu dik. (Navayi: “Külliyat”)

⁷⁴ Gönül Alpays-Tekin yayımında “ki” yerine “çü” vardır: bkz. Alpay Tekin, *age*, s. 203.

(1407) Δ Şūm raķībler kōrseler ētdik ķebāp ōltürgū dik. (Navayi: “Kūlliyyat”)

(1408) “-ģu, -ķu// -ģū, -kū” ķoşumķisi bilen yasalģan isimdaşlar hazırķi zaman

(1409) Uyģur tilida kōprek tevelik ķoşumķisi bilen birikken halda “bar”, “yoķ” sōzliri [44/1410] ve “kelmek” pēili bilen bille kēlip istek menisini ipadileydu.

Mesilen:

(1411) Mēniñ, uniñ bilen kōrūşķūm bar.

(1412) Sēniñimu barguñ barmu? Mēniñ bargum yoķ.

(1413) Uniñimu sōzligūsi kēlivatidu.

(1414) Sēni bek kōrgūmiz keldi.

(1415) Hazırķi zaman Uyģur tilida buniñ üçinķi şeķs şeķli kelģūsi zaman (1416) menisidimu ķollinilidu. Mesilen:

(1417) Δ Gül barāķsan bolģusı sūzūk havada,

(1418) Serdānisi güllerniñ tapķusı revāc (İmin Tursun)

(1419) Δ Uniñdiki senet, muhebbet

(1420) Maņa menģū dermān bērgūsi (T. Samsaķ)

(1421) Bu isimdaşniñ “-luķ, -lūk” ķoşumķisi bilen yasalģan şeķli hazırķi (1422) zaman Uyģur tilida ĥuddi Navayi tilidekla zōrūriyet meyli uķumini bildürüp kēlidu.

(1423) Δ Ōzgūluk aynı ķiķip yette ķat kōķ ķeridin

(1424) Tutķuluk āşpakini okyan-dēñizlar tektidin

(1425) (Mavzēduk şeirliri tercimisidin)

(1426) Bu isimdaşķa “-ķi” ķoşumķisini ķoşup heriket sobyēktini bildüridigan (1427) isimdaşlarni yasaş hazırķi zaman Uyģur tilida ūkümlūk. Mundaķ isimdaşlarniñ (1428) beziliri isimlişip kētidu. Mesilen: oķuģuķi, yazģuķi, kelģuķi, kūtķuķi, (1429) avaz bergūķi, iltimas ķilģuķi.

(1430) Bu isimdaşķa “-dek” ķoşumķisiniñ ķoşuluşı bilen hasil bolģan ķurulma

(1431) hazırķi zaman Uyģur tilida tövendiki rolda kēlidu.

(1432) a) Ėniķliģuķi bolup kēlip, ėniķlanguķiniñ sūpiti yaki miķdarini bildüridu yaki

(1433) halet bolup kēlip, heriketniñ dericisini bildüridu. Mesilen:

(1434) Beş künge yetküdek un bar.

(1435) Tonuşturgudek tecribem yok.

(1436) İçseñ, tesir kılgudek iç.

(1437) b) Hëver bolup këlip (birinçi, ikkinçi şehste şehs қоşумçиси қоşулиду), (1438) vasitilik bayan meylidiki hazirki zaman -këler zamanni bildüridu. Mesilen:

(1439) U yerge senmu bargudeksen.

(1440) Añlişimçe, u nañşini yañşı èytkudek

(1441) Δ Tapkudekmen mundin artuq қaysi behtni emdi men. (T. Èliyup)

(1442) Hazirki zaman Özbék tilida “-ğu, -kü//gü, -kü” қоşумçиси bilen (1443) yasalğan isimdaş ve uniñ yukiridiki қоşумçилар bilen kelgen şekilliri (1444) қollinilmaydu. Uniñ “-çi” қоşумçиси bilen kelgen şekli ornida “-w” liқ [45/1445] isimdaşқа “-çi” қоşумçиси қоşулған şekli қollinıldı. Mesilen:

(1446) ЎКУВчи *ükuvçi*, окловчи *oklovçi*, кораловчи *koralovçi*

(1447) **Lëksikilik Cehette:**

(1448) Gerçe lëksikilik terkipler bir tilniñ ikkinçi bir til bilen bolğan içki (1449) bağlinişini ispatlaştı fonetikilik ve grammatikilik sistëmiğa qariganda ançe asasiy (1450) orunda turmisimu, lëkin Navayi lëksikisida eyni devrdiki Uyğur tili (1451) lëksikisiniñ (asasen Türkiy tilğa has sözler nezerde tutulidu) қанçilik salmaqni (1452) “igiligenlikini körüp bekiş üçün 1972- yili Taşkente neşir қilingan (1453) “Navayi Eserleri Luğiti”ge kirgüzülgen tövendiki sözlerni körsitip ötimiz. (1454) Bu sözler bu lugetke izahlaşқа tēgişlik çüşiniksiz sözler қатарida kirgüzülgen (1455) bolsimu, lëkin hazirki zaman Uyğur tilida eyni boyıçe yaki azraq özgergen (1456) halda қollinilivatқан adettiki sözlerdur.

(1457) **Turğun Sözlər:**

(1458) **Navayi Tilida**

Hazirki Zaman Uyğur Tilida

(1459) oğlaқ *oğlaқ*

oğlaқ

(1460) öy *uj*

uy

(1461) alaң *alaң*

alaң

(1462) yoqsul	<i>yoqsul</i>	yoqsul
(1463) yurun	<i>jurun</i>	yurun
(1464) kömeç	<i>kømetʃ</i>	kömeç
(1465) kapan	<i>qaban</i>	qavan
(1466) şuk	<i>ʃyk</i>	şuk
(1467) möldür	<i>møldyr</i>	möldür
(1468) yağlıq	<i>jaʃʁ</i>	yağlıq
(1469) yargaq	<i>jaʃʁaʃ</i>	yağaq
(1470) tuzluk	<i>tuzluq</i>	tuzluk
(1471) torqe	<i>torqe</i>	torqa, torqa-tavar
(1472) toŋ	<i>toŋ</i>	toŋ
(1473) yalıŋ	<i>jalıŋ</i>	yèliŋ
(1474) amraq ~ amraq- <i>amraq</i> - <i>amraq</i>		amraq
(1475) süzük	<i>syzyk</i>	süzük
(1476) yalin	<i>jalıŋ</i>	yèlin, otnıŋ yèlini
(1477) itik	<i>itik</i>	ittik
(1478) yarmaq	<i>jarmaq</i>	yamaq
(1479) tapan	<i>tapan</i>	tapan
[46/1480] erin	<i>erin</i>	érin
(1481) tutruq	<i>tutruk</i>	tutruk
(1482) igeçi	<i>egetʃi</i>	ègiçe
(1483) tuqğan	<i>tuqʁan</i>	tuğkan
(1484) eŋlik	<i>eŋlik</i>	eŋlik
(1485) ilik	<i>ilik</i>	ilik
(1486) dalda	<i>dalda</i>	dalda
(1487) dapkur	<i>dapkur</i>	dapkur
(1488) dedek	<i>dèdek</i>	dèdek
(1489) tepengü ~ tepingü <i>tepengy</i> - <i>tepingy</i>		tèpingü
(1490) yaypaŋ	<i>jajpaŋ</i>	yaypaŋ

(1491) söksök *søkşøk*

söksök

(1492) Pèillar:

(1493) Navayi Tilida

Hazirki Zaman Uyğur Tilid

(1494) aldaramaq *aldaramaq*

aldirimaq

(1495) aldaratmaq *aldaratmaq*

aldiratmaq

(1496) azıkmak *aziqmaq*

ezikmaq

(1497) argadamak *arxadamaq*

agidimaq

(1498) buşurğanmaq *buşurğanmaq*

püşürkanmaq

(1499) butramak *putramaq*

pitrimaq

(1500) yadamak *jadamaq*

yadimaq

(1501) yarmaşmak *jarmasmaq*

yarmaşmaq

(1502) ürküdemek *yrgydemek*

ügdimek

(1503) mañmaq *mañmaq*

mañmaq

(1504) mañdurmaq *mañdurmaq*

mañdurmaq

(1505) soğalmak *soğalmaq*

soğalmak

(1506) bordamak *bordamaq*

bordimaq

(1507) buşsamak *buxsamaq*

buxsimak

(1508) domsaymaq *domsajmaq*

domsaymaq

(1509) yaykamak *jajqamaq*

yaykimak

(1510) tözmek *tözmek*

tözmek/ k

[47/1511] ürkemek *yirkemek*

ürkimek

(1512) umunmaq *omunmaq*

omunmaq

(1513) artılmaq *artilmaq*

artilmaq

(1514) itimek *itimek*

ittimek

(1515) itmek *itmek*

yitmek, yütmek

(1516) yitmek *yitmek*

yütmek

(1517) itürmek *ityirmek*

yitürmek, yütürmek

(1518) sıyrılmaq *sıyrılmaq*

sérilmaq

(1519) tikilmek *tikilmek*

tikilmek

(1520) tolğamak	<i>toʻʁamaq</i>	tolğimak
(1521) tolğashmak	<i>toʻʁaʃmaq</i>	tolğashmak
(1522) türmek	<i>tyrmek</i>	türmek

(1523) Biz yukirida hazirki zaman Özbék tilidiki Navayi tili ve hazirki zaman (1524) Uyğur tili bilen oħşimaydigan muhim nuqtılarni kōrsitip öttuk. Emeliyette, (1525) hazirki zaman Uyğur tilidimu Navayi tili ve hazirki zaman Özbék tili bilen (1526) oħşimaydigan nuqtılar bar. Bülarni tövendikiçe kōrsitip ötimiz.

(1527) 1. Hazirki zaman Uyğur tilidiki [a] tavuşiniñ acizlişip, sözniñ birinçi (1528) boğumida [ê] bilen, kèyinki boğumlirida [i] bilen növetlişiş hadisisi Navayi tili (1529) bilen hazirki zaman Özbék tilida kōrūlmeydu. Mesilen:

(1530) Navayi Tilida	Uyğur Tilida	Özbék Tilida
(1531) başida	bêşida	bâşida
(1532) canım	cênim	cânim
(1533) ayağığa	ayigığa	ayâğiga
(1534) anladı	anlidi	onladi

(1535) 2. Navayi tili bilen hazirki zaman Özbék tilida birinçi yèpiğ boğum terhibide (1536) kèlidigan [ê] tavuşı hazirki zaman Uyğur tilida [e] bilen növetlişidu. Mesilen:

(1537) Navayi Tilida	Uyğur Tilida	Özbék Tilida
(1538) yètmes <i>jetmes</i>	yetmes	yetmas
(1539) kèttim <i>kettim</i>	kettim	keddim
(1540) ètmes <i>etmes</i>	etmes	etmas
(1541) yèr <i>jer</i>	yer	yèr

[48/1542] 3. Navayi tili bilen hazirki zaman Özbék tilida “iş, üş” boğumliriniñ (1543) bêşida kelgen [t] tavuşı bilen “aç, üç” boğuminiñ aldida kelgen [s] tavuşı (1544) hazirki zaman Uyğur tilida [ç] bilen növetlişidu. Mesilen:

(1545) Navayi Tilida	Uyğur Tilida	Özbék Tilida
(1546) tüşümde <i>tyşymde</i>	çüşümde	tüşümde
(1547) tişin <i>tişin</i>	çişin	tişin

(1548) saçıp	<i>satʃip</i>	çêçip	sâçib
(1549) saçın	<i>satʃin</i>	çêçin	sâçin

(1550) 4. Navayi tili bilen hazirki zaman Özbék tilida pèilniñ -p liķ revişdaş (1551) şeklige -mèn (Özbék tilida -men) koşulup yasalğan birinçi şeşs hever şekli (1552) hazirki zaman Uyğur edebiy tilida -p liķ revişdaştin kèyin “-tur>-ti” andin (1553) kèyin “-men” koşulup yasilidu. Mesilen:

(1554) Navayi Tilida		Uyğur Tilida	Özbék Tilida
(1555) köydürüpmen	<i>køjdyrypmen</i>	köydürüptimen	küydiribmen
(1556) yakıpmen	<i>jaqipmen</i>	yekiptimen	yakibmen
(1557) tüzüpmen	<i>tyzypmen</i>	tüzüptimen	tüzibmen
(1558) urupmen	<i>urupmen</i>	uruptimen	uribmen

(1559) 5. Navayi tili bilen hazirki zaman Özbék tilida pèilniñ üçinçi şeşs hever (1560) şekliniñ “-ler” bilen ipadilengen köplük şekli қоллинилidu. Lèkin, hazirki zaman (1561) Uyğur tilida uniñ birlik şekli bilen köplük şekli perqlendürülmeydu. Mesilen:

(1562) Navayi tilida

(1563) kıldılar, kılurlar, dèyibturlar, kötergeyler

(1564) Özbék tilida

(1565) киладилар *kiladilar*, яратганлар *yaratganlar*, тиришчилар *tirişdilar*

(1566) Uyğur Tilida

(1567) kıldı, kılar, deptu, kötergey

(1568) Yuqiridiki sèlişturuştin hazirki zaman Özbék edebiy tiliniñ [a] niñ (1569) levlişşi, levleşken sozuķ tavuş fonémiliriniñ töt emes, ikki boluşi, (1570) sozuķ tavuşlarda maslişiş kaidisiniñ buzuluşi, Oğuz-Қıpçaқ tilliriğa ҳас (49/1571) bolğan bezi grammatikilik қurulmilarniñ қоллинilişi, eksiçe, Uyğur-Қарлуқ (1572) guruppisiğa ҳас bolğan “-ğu, қu// -gü, -kü” bilen yasalğan isimdaşқа оҳшаş (1573) bezi muhim grammatikilik қurulmilarniñ қоллинилмаслиқи, asasiy luğet fondığa (1574) kiridigan bir munçe sözlerniñ қоллинилмаслиқи қатарлиқ bir қатар ҳарактерлик (1575) ҳусусийетлири bilen Navayi tilidin, şundaқla hazirki zaman Uyğur edebiy (1576) tilidin

perklinidiganlığını körgili bolidu. Şundaqla hazırkı zaman Uyğur edebiy (1577) tiliniñ Navayi tili bilen hazırkı zaman Özbék edebiy tilidiki oşşas (1578) nuqtılar boyıçe bezi oşşimaslıqlırı bolsimu, lëkin buperqlerniñ hazırkı zaman (1579) Uyğur edebiy tilini başqa guruppidiki tillarğa yëkinlaşturidigan mahiyetlik (1580) perqler bolmastin, belki Uyğur-ĶarluĶ guruppisiğa Ķas içki tereĶĶiyat (1581) ceryanini eks ettüridigan perqler ikenlikini körgili bolidu. Mana bu pakitlar (1582) Navayi tiliniñ şu devrdiki Uyğur canlıĶ tiliniñ tereĶĶiyat yönilişige uyğun (1583) ikenlikini, şu sevebtinmu Uyğur ĶelĶ nopusiniñ 90 pirsenttin artuĶını öz (1584) içige alğan merkiziy dialëkt اساسida şekillengen hazırkı zaman Uyğur (1585) edebiy tiliniñ tebiiy yusunda Navayi tilidiki mahiyetlik Ķaidilerge eynen (1586) varisliĶ Ķılğanlığını ispatlaydu. Hazırkı zaman Özbék edebiy tilida bolsa (1587) ehval başĶıçe. “Hazırkı Zaman Özbék Tili” namliĶ eserniñ kiriş Ķismida (1588) hazırkı zaman Özbék edebiy tiliniñ اساسiy dialëktini belgileş mezgilliride (1589) beziler “ĶaĶatay Tili” dep atalğan Kona Özbék edebiy tiliniñ اساسiy (1590) Ķususiyetlirini saĶlap Ķalğan halda, uniñğa bezi bir özĶertişlerni ĶirĶüzüş (1591) pikride bolğan bolsimu, lëkin mundaĶ pikirniñ Ķetiy ret ĶilinganlıĶı (1592) bayan Ķilinidu⁷⁵.

(1593) Del şu eserniñ özide “Navayi tilila emes, belki XIII-XIV. esir (1594) yadıkarlıqlırı tilimu Kona Özbék tiliniñ eyni özi, şuña bu yadıkarlıqlar til (1595) cehettin hazırkı küngiçe öz اساسını saĶlap Ķalğan, ular hazırkı tilğa tercime (1596) Ķilinmisimu, ularni Özbék ĶelĶi bimalal çüşineleydu”⁷⁶ dep Ķesablığan aptorlar (1597) bu yerde ĶaĶatay tiliniñ (mahiyette Navayi tiliniñ) hazırkı zaman Özbék (1598) edebiy tilğa bolalmaydıĶanlıĶını ëtirap Ķilidu. HeĶıĶetenmu ĶaĶatay tili (1599) hazırkı zaman Özbék tilğa اساس bolalmaytti, çünki bu tilniñ اساسiy (1600) Ķususiyetliri, Ķuddi yukirida körüp ötkinimizdek, Özbék ĶelĶiniñ ëtnik (1601) terkibi bilen munasivetlik bolğan murekkep dialëktlar şaraitidiki ortak edebiy (1602) tilniñ tereĶĶiyat yönilişige uyğun emes idi. Mana bu ĶaĶatay tiliniñ canlıĶ (1603) til اساسi eyni çağdiki Özbék canlıĶ tili emeslikiniñ eñ küçlük ispatı.

⁷⁵ “Hazırkı Zaman Özbék Tili”, 36-37- ve 28- betler.

⁷⁶ “Hazırkı Zaman Özbék Tili”, 36-37- ve 28- betler.

(1604) Bu yerde mundaq bir ehvalnimu éytip ötüške toğra kélidu: Navayi tili (1605) Özbék canlıq tilidin hélila perqlık bolğanlıkı üçün, Navayi eserliriniñ [50/1606] kèyinki köçürgüçiliri uni Özbék tiliga yèkinlaşturuş üçün alahide küç (1607) çıkarganlıkı Navayi eserliriniñ kèyinki devrlerdiki Özbékistanda neşir kılingan (1608) taş basma nushiliridin körünüp turidu. Mundaq heriketler şu burunkı köçürgüçiler (1609) bilenla çeklinip qalmay, hazırkı künde Navayi eserlirini transkripsiye (1610) qilguçılardimu körülidu. Mesilen, Navayiniñ “Ferhad ve Şerın” dastaniniñ 1959- (1611) yili Taşkente Uyğurçe neşir kılingan transkripsiye nushisida qaidige hılap (1612) halda Özbék tiliga yèkinlaşturulğan caylar nahayiti köp uçraydu. Ulardin mundaqla (1613) bir neççisini misal alsaq, eslide “bolğay, bolsun, tanuq, bağlap, tapqay, (1614) bolmadi, buyursañ, anlağaç” şeklide yèzilğan sözler qaide boyıçe “bolğay, (1615) bolsun, tanuq, bağlap, tapqay, bolmadi, buyursañ, anlağaç” şeklide transkripsiye (1616) qilinişi lazim idi, lèkin bu sözler “bolğay -1346*, bolsın-1350, tenuq -1369, (1617) bağlab-1637, tapqay -1592, bolmedi -1604, buyurserñ -1480, anleğaç -1657” (1618) şeklide transkripsiye kılingan. Kitabniñ neşirge teyyarlıguçılar teripidin kıskartılğan (1619) bolsimu, yenila Navayi tilidin bérilgen bölümçe mavzulirida elvette Navayi tili (1620) işltilgen bolsa bolatti, lèkin bu mavzular pütünley Özbékçileştürölüp bérilgen. (1621) Cümlidin uniñ 9- babiniñ mavzusi mundaq bolup çıkқан (tègige sizilğan (1622) sözlerge diqqat):

(1623) “Hakān ile Ferhad koklem timsali golnari qesirde golgin mey içip, çemen (1624) gollerden hali bolgende, yazlık qesirge koçip reyhan renli şerablar sipkerip, (1625) dereht yeşil tonin zeiferan etlesige ayırbaş kilgende közge ohşeş (1626) qesirde altın piyalelerge serik badeler tokip eñ soñ qış manende (1627) qesirde billur kaselerde aq kafor ren meyler koterip, bezm kurgenleri, her (1628) qesirde üç ayden bir yıl eyş-işret sürseler hem Ferhadniñ köñli (1629) açilmegeni Hakān onge ilac kilalmegeni”

* Bu nomurlar şu kitabtiki bèyit nomurlarini körsitidu.

(1630) Mana bu ehvallar peket esli Navayi tiliniñ Özbék canlık tilidin (1631) yıraklığını ispatlaşķıla ėlip baridu.

(1632) Yukiridiki pakitlar Ćagatay tiliniñ Kona Özbék tili emes, belki Uyğur (1633) yezik edebiy tiliniñ bir terekķiyat baskuĉi ikenlikini, Navayiniñ Uyğur (1634) tili eneniliridin yüz origenlikini emes, belki Uyğur tili enenilirini (1635) izĉil davamlaşturğanlığını ve tēhimu terekķiy kıldurğanlığını ispatlaydu.

[51/1636] Bu yerde şunimu қоşумĉe ėytip öteyliki, meşhur Uyğur tarihĉisi Mirza (1637) Muhemmed Heyder Koragan öziniñ Navayi vapatidin 43 yil kēyin yazğan (1638) “Tarih-i Reşidi” namlık esiride Navayi toğrılık tohtilip “ahıl vi ez beķişıyān-i Uyğur est, (1639) peder-i ura kiĉkine beķşi migoftend”⁷⁷. degenidi. Bu ikki cümle söz mezkur eserniñ (1640) Molla Muhemmed Niyaz Bin Abdugupur teripidin ĉilingan tercimisinde “ama Şir Eli (1641) niñ ehili Uyğurniñ beķşilaridin terur, atasini kiĉkine beķşi⁷⁸ atarlar”, (1642) Muhemmed Sadik Kaşgeri teripidin ĉilingan tercimeside “ anıñ ehilisi Uyğur (1643) beķşilaridin atasiniñ ati kiĉkine beķşi der irdilar” dep ėlingan. Bu (1644) “Elişirniñ esli Uyğur baķşiliridin, atisiniñ ėtini kiĉkine baķşi dēyişetti” (1645) degen söz bolup, yukiridiki til pakitliri Navayiniñ heķiketenmu öz devridiki (1646) Türkiy edebiy til (Ćagatay tili) cehettiki mahirlikı bilen şöhet qazangan (1647) Uyğur baķşiliri tebiķisidin kēlip ĉiķķanlığını ispatlaydu.

(1648) Hātme

(1649) Orhun devridiki Türkiy edebiy tiliga bivasite varislik ĉilgan Uyğurlar (1650) özliriniñ meķsus yezikini yeni “ķedimki Uyğur yeziki” dep meşhur bolgan (1651) yezikini yaritip IX esirdin kēyin idiķut Uyğur Ĥanliķi teveside özliriniñ (1652) yetilgen yezik edebiy tilini –İdiķut Uyğur edebiy tilini şekillendürdi. (1653) Bu edebiy til Türkiy tillik ģelķler içide ģayet zor inavetke ėrişip, barlık (1654) Türkiy tillik ģelķlerniñ ortak edebiy tili musapiside ĉollinildi. X esirdin (1655) kēyin

⁷⁷ London, Britaniye Muziyida № 24090 bilen saķlinivatķan Parsĉe “Tarih Reşidi”niñ Elişir Navayi toğrisidiki bayanıģa ĉarañ.

⁷⁸ Beķşi-Ĥenzu tilidiki “博士” sözidin kelgen bolup, bu devrde “katib, ziyali, yazguĉi” degen menilerde kollinilgan.

Karahaniylar zeminida idikut Uyğur edebiy tiliniñ İslam şaraitidiki bir (1656) varyanti “Haqaniyalar Tili” şekillinip, İslam dinıǵa kirgen Türkiy tillik (1657) helqlerniñ ortak yezik edebiy tili süpitide qollinildi. Haqaniye tili XIII (1658) esirdin keyin “Kaşger Tili” dep atilip, Keşker ve Ottura Asiyada XIV (1659) esirniñ otturilirigice qollinildi. Çingiz Han Ottura Asiyaǵa yürüş qilğan mezigilde, (1660) İdikut Uyğur edebiy tilini hökümet tili süpitide Ottura Asiyaǵa elip kirdi. (1661) Buniñ bilen eslide Keşker ve Ottura Asiyada qollinilivatқан “Kaşger Tili” bilen (1662) İdikut Uyğur edebiy tiliniñ qoşulup ketiş vaziyiti şekillendi. Neticide [52/1663] XIV esirniñ keyinki yerimidin başlap, fonetika, grammatika ve asasiy luget (1664) fondi cehettin Uyğur tiligä has alahidiliklerni saqlap keliş bilen bille (1665) Ereb-Pars tilliriniñ heli zor dericidiki tesirige uçıran bir yezik edebiy (1666) tili- “Çağatay Tili” şekillinişke başlidi. Bu edebiy til XV esirniñ keyinki (1667) yerimidin başlap uluğ şair ve mutepekkur Elişir Navayiniñ eserliride mukemmel (1668) ipadisini tepip, öziniñ klassik devrige kirdi. Şıncañ ve Ottura Asiyadiki (1669) Türkiy tillik helqler teripidin, bolupmu Uyğur ve Özbek helki teripidin (1670) ortak qollinilğan bu edebiy til XVII esirdin başlap, bu edebiy tilni (1671) qollangan her qaysi helqlerniñ canlik tiligä teñimu yekinliş yuzisidin bölünüşke (1672) başlidi. Şıncañ zeminida bu edebiy til taki hazirki zaman Uyğur tili şekillinişke (1673) başlıǵanğa keder davamlaştı.

(1674) Mana bulardin Çağatay tiliniñ Uyğur yezik edebiy tili tereqqiyatiniñ bir (1675) basquçı ikenlikini körüvalgili bolidu.

(1676) Eñiliye Sözlär

(1677) Tiliñǵa ehtiyat bol, beşin ketmisun, sözüñge ehtiyat bol, tiliñ (1678) üzülmisun.

(1679) (Yüsüp Has Hacıp)

(1680) Özüñ üçün tinçlik ve aramlık tiliseñ, kereksiz, zererlik sözlerni (1681) sözlime.

(1682) (Yüsüp Has Hacıp)

(1683) Köñül gezinisiniñ qulupi til ve u gezininiñ açquçı söz, bil.

(1684) (Elişir Navayi)

(1685) Dünya serp kılip yètelmigen neticilerge vaktida işlitiigen bir yahşı söz (1686)
bilen yètiş mumkin.

(1687) (Elişir Navayi)

4. METNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ:

Şinciañ Üniversitesi İlmi Dergisi Felsefe ve Toplumsal Fen Kısmı 1993 yılı 1. Sayı

Çağatay Dili Hakkındaki Görüşlerimiz

Ş.U.A.R. Milletler Dil ve Yazı Hizmeti Komitesinden

Araştırmacı : Mir Sultan Osmanov

Profesör : Hemit Tömür

Kısa İçerik: Bu makalede yazarlar, “Çağatay Dili” olarak adlandırılan edebî yazı dilinin asıl sorunları üzerinde durarak, bu dilin tarih boyunca süre gelen Uygur edebî yazı dilinin bir gelişim süreci sonucu oluştuğu yolundaki görüşlerini dil verilerine dayanarak kanıtlayacaklardır.

GİRİŞ

Bizde Çağatay dilinin araştırılması ile ilgilenilmeye, Çağatay dilinde yazılan klasik Uygur yazma eserlerinin toplanması, düzenlenmesi ve yazıya geçirilmesine 60’lı yıllardan itibaren başlanmıştır. Bu süreç içinde Çağatay dili hakkında çok sayıda makale yazılarak, bu dil üzerindeki bilimsel çalışmaların ilk temeli atılmıştır. Bu konuda İbrahim Mutiy, Rehmitülla Cari, Hemit Tömür, Abdurup Polat, Vahitcan Gupur, Esker Hüseyin gibi araştırmacıları temsilci olarak göstermek mümkündür. Bu zamana kadar yayınlanan makalelerde genel olarak Çağatay dilinin gerçekte Uygur yazı edebî dilinin devamı olduğu yönünde olumlu beyanlarda bulunulmuş olsa da, ancak bu dilin şekillenmesi, aidiyeti gibi sorunlara sistemli bir şekilde cevap verilememiştir. Bu sebepten olsa gerek, bazı durumlarda Çağatay dilini Uygur diline yabancı bir dil olarak görme, Çağatay dili kurucularını Uygur klasik edebiyatının temsilcileri olarak değil de bu edebiyatı etkileyenler olarak görme eğilimleri mevcuttur. Bunun dışında, bu adlandırılışın Çağatay dilinin özelliğine nisbeten uygunsuzluğu ve onu doğru olarak adlandırma gerekliliği ile geçmişten bu yana Uygur aydınlarından birçoğunun onu Çağatay-Uygur dili biçiminde adlandırması gerektiği yolundaki fikirler ağırlıktadır. Ancak [2] biz bu makalede öncelikle

Çağatay dilinin yukarıdaki asıl meseleleri üzerinde durup, daha sonra onun adlandırılmasına dair arayışlara geçmeyi uygun bulduğumuz için şu an kullanılmakta olan terime değinmedik. Asıl meseleler çözümlendikten sonra, bilim adamlarının onun adını düzeltmesinin zor olmayacağı düşüncesindeyiz.

1

Çağatay Dili ve Bu Dilin İncelenmesi

XIV. yüzyılın ortalarından ta XX. yüzyılın başlarına kadar Şincian ve Orta Asya bölgesinde Türkçe konuşan halklar, özellikle Uygur ve Özbek halkları tarafından ortak kullanılan edebî yazı dili normalde “Türk Dili”, “Türkçe”, “Kâşgar Türkçesi” denen adlarla adlandırılmakla birlikte “Çağatay Dili” olarak da adlandırılmıştır. Bu edebî dil, Karahanlılar devrinde Kâşgarlı Mahmud tarafından “Türk Dili” ya da “Hakaniye Türklerinin Dili” olarak, daha sonra Edip Ahmed Yükeki’nin *Atabetü’l-Hakayık* adlı eserinde “Kâşgar Dili” olarak adlandırılan Uygur edebî yazı dili, aslında kendine temel olan İdikut Uygur edebî dili ile tamamıyla karışması neticesinde şekillenmiştir. Çağatay dili, kendi gelişim süreci içinde biçimlenen, kendine has bir çok özelliği ve Arap-Fars dillerinin etkisine büyük derecede maruz kalması ile şekillenmiştir. Bu edebî dilin “Çağatay dili” olarak adlandırılması onun aidiyeti ile ilişkili olmayıp, Çağatay ve onun evlatlarının Şincian ve Orta Asya bölgesinde yer edinmiş olan “Çağatay Hanlığı” gibi hakimiyetlerin bu dili devlet dili olarak kullanması ile ilişkilidir.

Çağatay dili denen bu ad her ne kadar kendi devrinde o kadar çok kullanılmamış olsa da, bu edebî dili zaman ve mekan bakımından bir az daha net verebileceği için bilim dünyasında genel olarak bu terim kullanılmaktadır.

Bilindiği üzere, Cengiz Hanın ikinci oğlu Çağatay, Miladi 1224 yılından 1242 yılına kadar (ölümü de aynı yıldır) hakimiyeti elinde bulundurmıştır. Cengiz Han hayattayken batı bölgesine ait yerler, yani Yedisu, Maverâünnehir, Kâşgar gibi yerleri Çağatay’ın idare etmesi için miras olarak bölüp vermiştir. Bu geniş bölgede Miladi 1370 yılına kadar (yani en sonuncu Ulu Timürhan’a kadar) Çağatay evladlarından 27 kişi hanlık tahtında oturup hüküm sürmüştür. Böylece “Çağatay Ulusu”, “Çağatay Dili” denen terim bu bölgedeki hakimiyet çevresi ve onun halkı anlamında resmîleşmiştir. Bu terim aynı devirde ve ondan sonraki, mesela

Çağatay'ın torunu Algu (tahta oturduğu zaman 1261-1266) dan ta Ulu Timürhan'a kadar (Ulu Timürhan'da bunun içinde) İslam'ı kabul eden Moğol [3] kabileleri ile diğer Türkçe konuşan çok sayıda kabileyi de kendi içine almıştır.

Aral denizi etrafındaki göçmen kabilelerin Güney'e dağılması, XV. yüzyılda bu bölgedeki kabileleri daha da karmaşıklaştırmıştır. Böylece, bu geniş zeminde etnik anlamda değil, çoğunlukla siyasi-toplumsal bütünlük esasında Çağataylar, Moğollar ve Özbekler denilen 3 esas gövde şekillenmiştir. Ancak, toplumsal etnik bütünlüğün karmaşık olmasına bakılmaksızın, genel olarak XIV. yüzyılın ortalarından itibaren bu bölgedeki devlet dili veya aynı devirdeki edebî yazı dili Arap-Fars dillerine karşı "Türk Dili", "Türkçe" diye adlandırılmasının yanı sıra "Çağatay dili", "Çağatay Türkçesi" denilen adlarla da adlandırılmıştır.

Çağatay dili ülkemiz dışında geçmiş yüzyıldan itibaren incelenmeye başlanmıştır. Çağatay dilini inceleyenlerin temsilcileri olarak W. Radloff, S. Malov, Hermann Vámbéry, A. N. Samoyloviç, J. Eckmann, N. A. Baskakov, A. N. Kononov, A. Borovkov, K. Menges, İ. Tihanov, A. M. Şçerbak, A. T. Kaydarov, V. V. Reşitov, Ş. Şükürov, G. Abdurrahmanov gibi bilim adamları gösterilebilir. Biz burada, sözkonusu araştırmacıların bakış açılarından konumuz ile ilgili olan bir kaçını takdim edeceğiz.

1889 yılında İstanbul'da Şemseddin Sami'nin editörlüğünde yayınlanan "*Kamusu-l Alam*" da "eski Uygurlar medeniyette en ileri halk olup, Türk dili konuşan halklar arasında bunların dili edebî dil idi.... Çağatay Han'ın hakimiyet sürdüğü zamandaki Uygur dili, o zamandan başlayarak "Çağatay dili" denen adla meşhur oldu" denilmektedir⁷⁹.

W. Radloff: "Doğu Türkçesi veya Çağatay Dili", Sultan Muhammet Babür'ün ve bu dilin en yakın zamandaki araştırmacısı Hermann Vámbéry'nin bizi inandırmak istediği gibi Orta Asya dili değil; o tıpkı Osmanlı edebî dili gibi bir tür yapay edebî dil olarak tarihî sebepler etrafında şekillenmiştir. Bu dil günümüzde, Doğudaki çeşitli Türk dili lehçelerinde konuşan halkların edebî dilidir. Bu dilin temeli, İslam medeniyetinin etkisinden ve Moğol istilasından önce olgunlaşan Uygur edebî dilidir" demiştir⁸⁰.

⁷⁹ "*Kamusu-l Alam*", III Cilt, s. 1640. ve 1876.

⁸⁰ A. M. Şçerbak: "Eski Özbek Dili Grameri" adlı eserden yapılan alıntı.

“Özbek dilinin Tarihî Grameri” adlı eserde S. Y. Malov’un Özbek dilinin tarihi hakkındaki bakış açısı şöyle tanıtılmıştır: S. Y. Malov Özbek dili tarihini üç döneme ayırır: Uygur Edebî Dili, Çağatay Edebî Dili, Sovyet Devri Özbek Dili. Bu ayrıma göre, günümüz Sovyet devri Özbek edebî dili Çağatay edebî dilinden; Çağatay edebî dili ise kendi sırasındaki Uygur edebî dilinden çıkmıştır”⁸¹.

[4] A. K. Borovkov şöyle der: “Hakaniye dili XII.-XIV. yüzyıllarda Türk dili konuşan tüm müslümanların ortak edebî dili olarak kullanılmıştır.... Orta Asya’da, hatta Moğol istilasından sonra da Eski Uygur dili, edebî dil olarak önemli rol oynamıştır. XI. yüzyıldan başlayarak Eski Uygur dili Şincian bölgesinden geçerek batıya dağılmıştır.... Çağatay ulusunun şekillenışı doğudaki Uygur edebiyatı geleneklerinin geniş bölgelere yayılmasına olanak sağlamıştır. Eski Uygur diline has olan birçok sesbilgisel (fonetik), biçimbilimsel (morfolojik), söz varlığı ile ilgili (leksikolojik) özellikler Nevayi’ den önceki eserlerde de görülmektedir. Nasıl olursa olsun, Nevayi alim olması vasfı dolayısıyla Edib Ahmed’i ve onun şiirlerini bilirdi. Bunu, Nevayi devrinde Uygur edebî geleneklerinin istikrarlı olmasından görmek mümkündür”⁸². Ancak A. K. Borovkov yine şöyle der:

“Çağatay devrindeki eski Özbek dili, Doğu Türk edebî dil geleneklerine çok yakındır. Yalnız o [y] lehçesine ya da lehçeler sözcük grupları esasına dayanmıştır”⁸³. ...XII.-XIV. yüzyıllardaki edebî dil gelişiminde Harezmi ve yerli lehçe çevresi önemli rol oynamıştır”⁸⁴. ...“Nevayi dilinde bir kısım Uygurca morfolojik etkiler de görülmektedir.... Halbuki, bunlar eski Uygurca etkileri kullanıştaki farklı durumlardan ibarettir. Demek ki eski Uygur dili Nevayi’yi meydana getiren edebî dilin temeli olamaz”⁸⁵.

A. N. Samoyloviç İslam etkisindeki Orta Asya Türk yazı dilini aşağıdaki dönemlere ayırmıştır:

1. Karahanlılar devrindeki Türk Dili ya da Kaşkar Türkçesi (X.-XII. yy.)
2. Oğuz-Kıpçak Türk Dili XIII.-XIV. yy.
3. Çağatay dili (XV.-XIX. yy.)

⁸¹ G. Abdurahmanov, Ş. Şükürov: “Özbek Dilinin Tarihî Grameri”, Taşkent, 1973, s. 17.

⁸² A. Borovkov: “Alişir Nevayi Özbek Dilinin Kurucusudur”, Nevayi’nin Doğumunun 500. yılına Armağan, 1946. Moskova, Leningrad.

⁸³ A. K. Borovkov: “Orta Asır Tefsirinin Leksikolojisi”

⁸⁴ A. K. Borovkov: “Orta Asır Tefsirinin Leksikolojisi”

⁸⁵ A. Borovkov: “Alişir Nevayi Özbek Dilinin Kurucusudur”.

4. Özbek dili (XX. yy.)⁸⁶

J. Eckmann Çağatay dilini Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna dahil ederek, bu dili XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar kullanılan klasik yazı dili olarak kabul eder ve onun “Eski Özbek Dili” diye adlandırılmasını uygun görmez. J. Eckmann yine bu dilin günümüz dillerinden Özbek dili ve Uygur dili ile çok sıkı ilişkide olduğunu kaydeder. J. Eckmann İslam etkisindeki Orta Asya Türk yazı dilini aşağıdaki dönemlere ayırmıştır:

1. Karahanlı Türkçesi (XI-XIII. yy.)

2. Harezmi Türkçesi (XIV. yy.)

[5]

3. Çağatay Dili (XV. yy.dan XX. yüzyılın başına kadar)

J. Eckman Çağatay dilini de aşağıdaki üç döneme böler:

1. Klasik Öncesi Dönem (XV. yüzyılın başından 1465 yılı Nevayi’nin birinci divanı düzenleyişine kadar).

2. Klasik Dönem (1465 yılından 1600 yılına kadar).

3. Klasik Sonrası Dönem (1600 yılından 1921 yılına kadar)⁸⁷.

N. A. Baskakov Çağatay dilini Çağatay ulusunun edebî dili olarak kabul ederek, onu XIII.-XIV. yüzyıl ile sınırlar; Çağatay dilinin devamını ise “Eski Özbek Dili” diye adlandırır ve bu ikisini Türk dillerinin Karluk grubuna dahil eder. N. A. Baskakov Karluk grubundaki dilleri ve onların ilişkisini aşağıdaki şekilde gösterir:

“Karluk grubuna giren diller öncelikle “Karluk-Uygur kolu grubu”, “Karluk-Harezmi kolu grubu” denilen iki kola ayrılır: Karluk -Uygur kolu grubu, Karahanlılar devrindeki (X.-XI. yy.) Uygur dili, “*Kutadgu Bilig*”in dili ve “*Divanü Lugati’t-Türk*”teki bu devrin canlı ağız dilinden alınan hatıralar ile Karahanlılardan sonraki devirdeki (XII.-XIV. yy.) Uygur dili, “*Atebetü’l-Hakayık*” ve “*Kıyasü’l-Enbiya*”nın dilinden oluşan iki edebî dili kendi içine alır; Karluk-Harezmi kolu grubundaki Karluk-Harezmi dili (XII. yy.), Altın Orda (Harezmi) dili (XIV. yy.), Çağatay dili (XIII.-XIV. yy.) eski Özbek dili (XV.-XX. yy.)nden oluşan önceki edebî dilleri ve şimdiki zaman dillerinden Uygur dili ile Özbek dilini kendi içine alır”⁸⁸.

⁸⁶ J. Eckmann: “Çağatay Dili Kılavuzu”nun giriş kısmı, Amerika, Indiana Üniversitesi Yayını, 1966.

⁸⁷ J. Eckmann, yukarıda belirtilen eser.

⁸⁸ N. A. Baskakov: “Türki Diller”, Milletler Neşriyatı, Uygurca Basım. 312-322. sayfalar.

N. A. Baskakov'un aynı eserinden yine aşağıdaki zıt fikirlerini de karşılaştıracakız:

"...ondan sonraki devirdeki el yazmaları, XII. yüzyılın ortalarındaki tasavvuf edebiyatından Hoca Ahmed Yesevi'nin "*Divan-ı Hikmet*" adlı eseri ve onun öğrencisi Ahmed Yükeki'nin (XII-XIII. yy.) "*Atabetü'l-Hakayık*" adlı eserinden ibarettir... Bu eserler Oğuz-Kıpçak lehçeleri esasında yazılmış olup, Harezmi edebî Türk dilinin kurallarını yansıtmaktadır, sözkonusu eserlerde eski Uygur edebî dili kurallarının etkisi çok fazla değildir"⁸⁹.

Karluk-Harezmi kolu grubu zaman sırası boyunca birbiri ardına meydana gelen dört eski edebî dili kendi içine alır. Bunlar X-XI. yüzyıllara ait olan Karahanlılar devletinin dili (Uygur-Karluk), Karluk- [6] Harezmi veya Oğuz-Kıpçak edebî dili Çağatay dili ve Eski Özbek dilidir"⁹⁰.

"Adı geçen Çağatay edebî dilinin eserlerine gelecek olursak, bu eserler esasen Karahanlı Türkçesinin edebî dilinin özelliklerini korumuştur"⁹¹.

"Çağatay dili Karahanlılar devrindeki edebî dilin temelinde kurulmuş ve Doğudaki Uygur-Karluk dili ile Batıdaki Harezmi unsurlarını birleştirmiştir"⁹².

A. M. Şçerbak XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Orta Asya'da kullanılan Türk edebî dilini "Eski Özbek Dili" diye adlandırır ve bu terimin o devirdeki Özbek konuşma dilini de kapsamakta olduğunu söyler. Şçerbak bu dilin kendinden önceki diller ile olan ilişkisi üzerinde durduğunda, ona "bir süre sonraki (X-XIII yüzyıllardan sonraki) Doğu Türk dilinin Orta Asya biçimi" der ve burada bu dilin Karluk-Uygur lehçesinin gözönünde bulundurulması gerektiğini vurgular ⁹³.

"*Özbek Dilinin Tarihî Grameri*"nde, Özbekçe bilgini Osmanov, Özbek dili tarihini aşağıdaki dönemlere ayırmıştır:

1. Eski Tuğyu Dili (VI-IX. yy.lar)
2. Eski Özbek Dili (IX-XII yy.)
3. Eski Özbek Dilinin ilk Dönemi (XIII-XIV.yy.)
4. Eski Özbek Dili (XIV-XIX yy.)

⁸⁹ N. A. Baskakov, yukarıdaki eser, 82. sayfa.

⁹⁰ N. A. Baskakov, yukarıdaki eser, s. 330. ve 325.

⁹¹ N. A. Baskakov, yukarıdaki eser, s. 330. ve 325.

⁹² N. A. Baskakov, yukarıdaki eser, s. 92.

⁹³ A. M. Şçerbak: "Eski Özbek Dili Grameri", Moskova-Leningrad, 1962.

5. Şimdiki Zaman Özbek Dili⁹⁴

“Özbek Dilinin Tarihî Grameri” nin yazarları Özbek edebî dilinin tarihini aşağıdaki dönemlere ayırmıştır:

1. En Eski Türk Dili (VII. yüzyıla kadar)
2. Eski Türk Dili (VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar)
3. Eski Türk Dili (XI. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar)
4. Eski Özbek Edebî Dili (XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar)
5. Yeni Özbek Edebî Dili (XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar)
6. “Günümüz Özbek Edebî Dili”⁹⁵

“Günümüz Özbek Edebî Dili”nin giriş kısmında aşağıdaki sözler gözümüze çarpar:

“... doğru, XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud’un “*Divanü Lugati’t-Türk*” adlı [7] eserinde, özellikle Kâşgar Uygurları halk edebiyatından getirilen örneklerde [y] sesi ile kullanılan sözcüklerin [z] lik, bazan de [d] lik biçimi ile karşılaşılır.... bu dil sessel özelliği bakımından değil, bazen bir sözcük dizimi, dil bilgisine ilişkin özellikleri bakımından da eski Türk yazıtları diline benzetilir. Fakat, bu durum o devir eserlerini eski Türk dili eserleri saymaya ya da Uygur halkına ait kaynağa dönüştürmeye esas olamaz. Çünkü, XI-XII. yy. yazma eserlerinde Özbek dilinin özellikleri her bakımdan daha fazla ve daha güçlüdür. Ondan sonraki devir eserlerine, mesela XIII-XIV. yy. yazma eserlerine gelirsek, bu eski Özbek dilinin ta kendisidir... Alishir Nevayi, edebiyatta öyle keskin dönüş yarattı ki, o kendisinin edebî faaliyetlerinde Uygur dili geleneklerinden uzaklaştı...”⁹⁶

Yukarıdaki çeşitli bakış açılarını bir kere daha tekrarlırsak, Çağatay dilinin hangi dil esasına göre şekillendiği ve onun aidiyetliği hakkında aşağıdaki fikirlerin olduğu görülür:

- Çağatay Han’ın, hakimiyet yürüttüğü çağdaki Uygur dili, o çağdan başlayarak Çağatay dili denilen ad ile meşhur oldu. (Ş. Sami)
- Çağatay dilinin temeli, İslam medeniyetinin etkisi ve Moğol istilasından önce olgunlaşıp gelişen Uygur edebî dilidir. (W. Radloff)- Günümüz Özbek dili Çağatay

⁹⁴ G. Abdurahmanov, Ş. Şükürov, “Özbek Dilinin Tarihî Grameri”, Taşkent, 1973. s.18-19.

⁹⁵ Dipnot belirtilmemiş.

⁹⁶ “Günümüz Özbek Dili”, Taşkent, 1957 yılı basımı, giriş kısmı.

edebî dilinden meydana gelmiştir, Çağatay edebî dili ise Uygur edebi dilinden meydana gelmiştir. (S. Y. Malov)

- Karahanlılar devrindeki edebî dil ile ondan sonraki devirdeki edebî dil, Uygur edebî dili idi. (N. A. Baskakov)

- Navayi devrinde Uygur edebiyatı geleneklerinin değişmez olduğu görülür. (A. Borovkov)

- Çağatay dili Karahanlılar devrindeki Türk edebî dilinden sonra şekillenen Harezmi edebî dili veya Oğuz-Kıpçak edebî dili esasında şekillenmiştir. (J. Eckmann, A. N. Samoylovich)

- Çağatay dili XIII-XIV. yüzyıllardaki Çağatay ulusunun edebî dilidir; onunla ve ondan sonra şekillenen eski Özbek dili (XV. yüzyıl) Karluk-Harezmi kolu grubuna girer. (N. A. Baskakov)

- Karahanlılar devrindeki hatta ondan önceki devirdeki Türk edebî dili de Özbek dili idi. (Osmanov)

- XI-XII. yüzyıl yazma eserlerinde her bakımdan Özbek dilinin özellikleri daha fazla ve daha güçlüdür. ("*Günümüz Özbek Dili*")

- Nevayi, Uygur dili geleneklerinden uzaklaştı. ("*Günümüz Özbek Dili*")

- XIV-XVI. yüzyıllarda Orta Asya'da biçimlenen Türk edebî dili [8] (Çağatay dili) "Eski Özbek Dili" diyerek adlandırılmış olsa gerek. (A. M. Şçerbak, G. Abdurrahmanov, Ş. Şükürov)

- Eski Özbek dili Karahanlılardan sonraki zamandaki Doğu Türk dilinin (Karluk-Uygur lehçesinin) Orta Asya biçimidir. (A. M. Şçerbak)

- Bu sondaki görüşlerde Çağatay dilinin orta asır Uygur dilinden, yine onun İdikut ve Hakaniye biçimlerinden uzaklaştırıldığı ve bilinen anlamda Harezmi yerli şivelerine bağlanıldığı, hatta "Eski Özbek Dili" denen terimin Çağatay dili yerine getirilmeye çalışıldığı görülür. Böyle fikirler doğal olarak Çağatay diline temel olan edebî dilin aidiyetliği, Çağatay dilinin şekillenmesi ve gelişim aşaması, Çağatay dilinin günümüz Özbek dili ile olan ilişkisi gibi sorunları içine alarak inceleyen bakışı ortaya çıkarmaktadır.

Biz bu tartışmada istenilen meselelere girmeden önce, Çağatay dilini değerlendirmek amacıyla belirgin birkaç noktayı göstereceğiz.

1. Çağatay dili, kullanıldığı zaman bakımından yaklaşık olarak 600 yıllık süreyi içine alır. Mekan bakımından ele alındığında, önceki yüzyıllarda Çağatay toprakları dışındaki çok sayıda Türk dili konuşan halklar da bu dilin edebî dil özelliklerinden faydalanmıştır. Bundan dolayıdır ki bu edebî dilin bağımlılığı araştırılırken, hangi kabile veya kabilelerin hangi dil özellikleri vasıtası ile hangi tarihî koşullarda, Çağatay dili gelişim sürecinin hangi aşamasında bu edebî dilin şekillenmesini, gelişimini nasıl etkilediği gibi önemli meselelerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Herhangi bir Türk dilinin, Türk dillerinin gelişim aşamalarını en baştan geçirip geçirmediğine bakmadan, herhangi bir Türk dili konuşan halkın sürekli varolup gelişmesini ya da yeniden şekillenmesini dikkate almadan, “Türk dili oluştuktan sonra kesin olarak şöyle olur” diye bakmamak gerekmektedir. Eğer böyle yapılmazsa, millî dillerin özellikleri inkar edilmiş olur ve bu durum bilinen ortaklıklara bakarak bir millî dilin genel dile dönüştürülmesini işaret eder.

2- Çağatay dili, kullanıldığı altı yüzyıl süresince, kabileler arası katılım olayları ile birlikte yine bölünme, ayrılık, kendi kabilelerinin özelliklerini koruma, kabileler arası keskinleşen karşıtlık, kabileler arası üstünlük münakaşası gibi olayların bu bölgede doğal olmayan biçimde geliştiğini gösteren zamanlar pek çoktur. Nevayi eserlerinde Barlas, Arlat, Tarhan, Kiyat, Konrat, Uygur, Calayir, Kavçin... gibi araştırmacıların kabileleri ele alması sebepsiz değildir. Gerçekte, sonraki zamanlarda Özbek milletinin sentezine giren bu kabileler aynı devirde kendi adlarını dahi yok etmemişlerdir. Nevayi’nin “Mevlana Hüseyin Harezmî’yi Harezm’de Özbek şehid etti”⁹⁷ demesi Sultan Muhemmet Babür’ün Özbek zor kişiye [9] pehlivan dermiş”⁹⁸ demesi bunların da kendi kabile adından vazgeçmemiş olduğunun delilidir. Bu durumda XIV-XV. yüzyıllara, Özbek halkının başka kabileleri kendine bağımlı kıldığı, mükemmel bir halk özelliğiyle ortaya çıkan devir olarak bakmak bilimsel bir yaklaşım değildir. İşte bu konuda “*Özbek Dilinin Tarihî Grameri*” nin yazarları olan G. Abdurahmanov ve Ş. Şükürov çok doğru görüştedir. Onlar şöyle der:

“Timür’un ölümünden sonra (18 Şubat 1405 yılı) onun varisleri arasında taht için mücadele çabaları başlamıştır. Bunun üzerine Orta Asya’ nın kuzeyine yerleşen

⁹⁷ Dipnot gözüküyor.

⁹⁸ “Babürname”, A. Beveriç, age, 1905 yılında kopya edilen Haydarabad nüshası.

Kıpçak bozkırındaki göçebe Özbek soyları sürekli saldırmışlardır. Onların diğer kısmı Sir Derya etrafını, Türkistan, Özgen, Suzak ve diğer yöreleri sahiplenerek, yavaş yavaş yerleşmeye başlamıştır. Göçmenler kendilerini “Özbekler” diye adlandırmışlardır. Onların etnik yapısında Moğol, Türk, Hun, Sak Messegit soyları vardır. XV. yüzyılın sonlarında Şeybânî Han önderliğindeki Özbek soyları Maverâünnehr’i ele geçirmiş ve yerel soylar ile karışmış, mahalli soylar da “Özbekler” diye adlandırılmaya başlanmıştır⁹⁹.

3. Kabile va halkların farklı olduğu dönemde, bütün kabile ve halkların diline eşit temellenen tek bir edebî yazı dilinin şekillenmesinde, medeniyette ileri giden herhangi bir lehçe bölgesi esas rol oynar. Bunda, bu devirde devlet dili olarak kullanılan Uygur yazı dilinin İdikut varyantı ile Orta Asya’da Moğol istilasına kadar kullanılagelen “Hakaniye Dili” denilen ayrıca bir yönüyle de Çağatay dilinin şekillenmesinde oynadığı rolün tam olarak hesaba alınması gerekmektedir.

Şöyle ki, Orhun devrinden başlayarak çiçeklenen bir medeniyetin yaratıcısı, devam ettiricisi ve dağıtıcısı olan Uygurlar, onların bu devirde tüm Orta Asya ve ayrıca onun önemli medeniyet merkezlerinden olan Kaşkar, Hirat, Semerkant, Encan... gibi şehirlerde medeniyet sahasında oynadığı rolü, Uygur dili yazım geleneklerinin, toplumda tuttuğu yerin unutulmaması gerekmektedir. Şemseddin Sami’nin yukarıdaki sözleri işte bu gerçeğe dayanmaktadır.

4. Manzum eserler ile mensur eserlerdeki dil özelliklerinin farklı olması; kapsamlı ve sürekli görülen dil olaylarındaki farklılık; ara sıra maruz kalınan dil olaylarının kullanım oranı bakımından farklılığı; dil düzenindeki önemli ve çözümleyici özelliklerin göz önünde bulundurularak onların şu an hangi dillerde hayati öneme sahip olduğunun değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca, geçici dönemde duran, sonraki dönemlerde de değişimleri bir sisteme bağlı [10] olmayan dil hadiseleri (örneğin d//đ, j, g, z nöbetleşmesinin) esas alınması gerekmektedir.

⁹⁹ Adı geçen eser. s. 15.

Çağatay Dilinin Şekillenmesi ve Gelişme Aşamaları

1. Çağatay Dilinin Şekillenmesindeki Tarihî Şartlar

Bilindiği üzere, bir edebî dilin şekillenmesinde toplumsal etkenler önemli rol oynamaktadır. Cengiz Han'ın batıya yönelişi, onun evlatlarının Orta Asya'da olan hükümranlığı Çağatay dilinin şekillenmesinde önemli toplumsal şartları hazırlamıştır.

Cengiz Han'ın Orta Asya'ya yönelmesinden önce, Orta Asya'da her ne kadar kendinde yerli şivelerin bazı özelliklerini yansıtmış olsa da aslında “Hakaniye Dili” veya “Kaşkar Dili” olarak adlandırılan edebî yazı dili kullanılmaktaydı. Bu edebî dilde yazılan eserler için Edip Ahmed Yükeki'nin “*Atabetü'l-Hakayık*” adlı eserini, “*Kısasü'l-Enbiya*” ile yılı ve yazarı bilinmeyen “*Kur-an Tefsiri*”ni göstermek mümkündür.

Cengiz Han'ın İdikut Uygur dili ve önceki Uygur dilini resmî yazı dili olarak kullanmış olduğu, Uygur Tata Toga'nın Cengiz Han hakimiyetindeki dil-edebiyat alanına ait faaliyetlerin tümünde görülmektedir¹⁰⁰. Bu dil, sadece Cengiz Han hayatta iken değil, belki onun evlatlarının dönemlerinde, Çağatay Han döneminde, Timürlar döneminde Orta Asya'da devlet dili olarak hizmet vermiştir. Bu devirde bu dilin kullanım alanı yalnız devletin ilgi, mektup, emir-fermanları ile sınırlı kalmamış, toplumsal ilişkilerin tüm sahalarında daima varlığını göstermiştir. Eski Uygur medeniyetinin canlı ifadelerinden olan bu dil ve edebiyat dünyaya çok sayıda meşhur eserin sonraki nesillere miras kalmasına vasıta olmuştur. “*Altun Yaruk*”, “Şivenevan'nin *Ömür Tarihî*”, “Maytri Simit”, “*Kutadgu Bilig*”, “*Atebetü'l-Hakayık*”, “*Bahtiyarname*”, “*Tezkire-i Evliya*”, “*Miracname*”, “*Oğuzname*”, “*Muhabbetname*” gibi eserlerin bu dil ile yazılması ve çoğaltılması vb. gibi.

Eski Uygur edebiyat dili, Moğol ve Mançu gibi milletlerin edebiyat oluşturmaya temel olmakla birlikte, Orta Asya'da XVI. yüzyıla kadar Doğu'da da XVII. yüzyıla kadar devam etmiştir.

¹⁰⁰ Bu konuda Abaiz Muhammet Sayrami ile Abdurazzak Tohti'nin “Yüan Sülalesi Devrinde Yaşamış Meşhur Uygur Kişiler” adlı eserine bakınız. Şinciay Halk Yayınları, 1991.

[11] Uygur dilinin Orta Asya’da oynadığı olumlu rol hakkında yine aşağıdaki alıntıları zikretmek mümkündür.

Köprülüzade: XII. y.y. Orta Asya edebî dili (Uygur dili) ve Uygur alfabesi Batıdaki İran ve Irak sahalarına kadar yayılmıştır¹⁰¹.

Tarihçi Tömür İbn Erebaşah (ölümü 1450): Çağatay dili <Uygur Dili> diye adlandırır¹⁰².

Hive Hanı Abulgazi Bahadır Han (Hicrî 1014-1074) kendisinin “*Tarihî Şecere-i Türk*” adlı kitabında: “Uygur halkında Türk dilini konuşan kişiler çok arttı. Defterdarlığı ve divan hesaplarını iyi biliyorlardı. Cengiz Han’ın torunları içinde Maverâünnehir, Horasan ve Irak’ta divandakilerin ve defterdarların hepsi Uygur idi. Timürların işhanlarında belgeler Uygur yazısı ile yazılıyordu” diye yazar.

Bu şekilde, İdikut Uygur dili ve Eski Uygur edebiyatı devletin ilgi alanı olarak Orta Asya’ya girdikten sonra, ondan önce Kaşgar ve Orta Asya’da kullanılagelen “Hakaniye Dili” ile kaynaşma durumu ortaya çıkmıştır. Aslında bu iki dil arasında, onu kullanan Uygurlar’ın bir zaman farklı dini inanışta olması nedeni ile İslam dini ve Buda dini ile ilgili farklı söz ve terimlerin benzemediği hesaba katılmazsa, sesbilgisi ve dilbilgisi ilgili fark yok denilebilir. Şinciay ve Orta Asya’da Çağatay egemenliği altında şekillenen toplumsal koşullar bu iki dili benzer kullanmakta olan Uygurlar ve onlara yakın olan Çiğil, Yağma kabilelerinin birbirlerine yakınlaşmasına ve bu iki dilin yavaş yavaş kaynaşıp karışmasına olanak sağlamıştır. Bu yakınlaşmanın en canlı dönemi XVI. yüzyıl olup, bu devirde İdikut bölgesine İslamiyet’in girişi bu iki dilin daha da bütünleşmesinde etkin bir rol oynamıştır. Şinciay ve Orta Asya’da bu iki dilin bir süre paralel kullanılarak, bir bütünleşmeye doğru gitmesi ve Arap-Fars dili, Fars edebiyatı geleneklerinin etkisine, özellikle leksikolojik bakımdan etkisine maruz kalması Çağatay dilinin şekillenme sürecini oluşturmaktadır.

Onun içindir ki, Çağatay dilinin şekillenmesini XIV. yüzyılın ortalarından başlamış olarak görmek ve onun bütün gelişimini, şekillenme dönemi, klasik dönem ya da gelişim dönemi ve sonraki dönem denen 3 döneme bölmek, “Çağatay dili” denilen sürecin gelişim aralığına daha uygun düşer.

¹⁰¹ Köprülüzade, Muhemmet Fuat: “Türk Edebiyatı Tarihî”

¹⁰² A. Borovkov: “Alişir Nevayi Özbek Dilinin Kurucusudur” dan yapılan alıntı.

[12]

2. Çağatay Dilinin Şekillenme Devri ve Bu Devirdeki Dilin Özellikleri

Çağatay dilinin sonraki dönemi yani XVII. yüzyıldan sonraki gelişimi hakkında fikir ayrılığı yok denilebilir. Önceki iki dönemin yıl sınırlaması hakkında çok fazla fikir ayrılığı yok ancak bu iki devirdeki dilin içeriğiyle ilgili sorunlar üzerinde yukarıda da gösterildiği gibi prensipte epey fikir ayrılığı bulunmaktadır.

Öncelikle Çağatay dilinin şekilleniş dönemine geleyim. Bunun yıl itibarıyla XIV. yüzyılın ortalarından XV. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık olarak yüz yıllık zaman dilimini kapsadığı zannediliyor. Uygur dilinin önceki gelişim aşamalarına, aynı devirdeki yazma eserlerin dil özelliklerine, bunun gibi günümüz Uygur edebî dilinin şekillenme sürecine bakıldığında böyle bir tasarının gerçeğe daha uygun olduğu görülmektedir.

Ancak bu döneme ait eserler hakkında bir kısım araştırmacılar tarafından “Kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli şivelerinin etkisi altında Karahanlılar dilinden meydana gelen “Harezmi Türkçesi” denilen edebî dilde yazılmıştır” denilmektedir. Bazı araştırmacılar ise Çağatay edebî dilinin Karahanlılar devrindeki Uygur edebî dilinin esasında kurulduğunu itiraf etse de, bu dili “Doğudaki Karluk-Uygur dili ile Batıdaki Harezmi dilinin unsurlarını birleştirmiştir” biçiminde değerlendirirler¹⁰³. Bu düşüncüyü savunanlar Harezmi Türkçesi için Altın Orda’nın Doğu ve Batı taraflarında meydana gelen eserlerden Harezmi’nin Muhabbetname’si ile Kutbî’nin “*Hüsrev ü Şirin*”ini delil göstermektedirler. Hatta Ahmed-i Yükneki’nin “*Atabetü’l-Hakayık*”ının da, Rabguzi’nin “*Kıyasü’l-Enbiya*”sının da “Harezmi Türkçesi” denilen edebî dilde yazılmış olduğunu; bu nedenle Çağatay dilinde, eski Uygur edebî dilinin geleneklerinin çok fazla görülmediğini savunmaktadırlar¹⁰⁴.

Asıl meseleye değinmeden önce *Atabetü’l-Hakayık* ve *Kıyasü’l-Enbiya* adlı eserlerin dili üzerinde durulacaktır:

Bir çok âlim “*Atabetü’l-Hakayık*”ı XII. yüzyılın sonları ve XIII. yüzyılın başlarında yazılmış olarak tahmin etmektedir. Eserin dilindeki bilinen olgulara bakıldığında, bu tahmin gerçeğe daha yakın gözükmemektedir. Eserin A nüshası 1444 yılı, B nüshası

¹⁰³ N. A. Baskakov: “Türkî Diller”, Uygurca, s. 92. Beycın, 1986.

¹⁰⁴ N. A. Baskakov, aynı eser, s. 82-96 ve J. Eckmann: “Harezmi Türkçesi”, “Tarihî Türk Şiveleri” s. 175, Ankara, 1988.

1480 yılı, C nüshası (?) yılında kopya edilmiştir. Bu nüshalar, eserden tahminen iki-üç yüzyıl sonra kopya edilmiş olacak ki, dil bakımından onu kopya eden kişilerin şive özelliklerini belli düzeyde yansıtmış olduğunu inkar etmek olmaz. Emir Arslan Hoca Tarkan' ın bu esere yazdığı ekte ki:

[13]

Tamāmi  r r Kaŗ ari t l bile,
Ayıtmıŗ Edib Dek ti dil bile.
Eger bilse Kaŗ ar tilin her kiŗi,
Bil r ol Edibniŗ n kim aymıŗı.

bi imindeki m sraları, eserin aynı devirdeki “K ŗ ar Dili” ile yazılmıŗ oldu unu ispatlamaktadır.

“Kısas 'l-Enbiya” 1309-1310 yıllarında yazılmıŗtır. D nem itibari ile bakıldığında, her iki eser arasında dil bakımından az da olsa fark bulunmaktadır.

Bazı araŗtırmacıların “Atabet 'l-Hakayık” ve “Kısas 'l-Enbiya”nın tamamen O uz-Kıp ak dili etkisi altında yazıldığını savunmaları, her iki eserde de O uz-Kıp ak dili etkilerinin az- ok g r lmesinden kaynaklanmaktadır. Fakat dikkat edilirse, her iki eser de Harezmi şivesi unsurlarına oranla orta asır Uygur dili unsurlarının kesinlikle daha  st n durumda oldu unun, her iki esere de yansıyan O uz-Kıp ak dili unsurlarının bu dilin ana  zelliklerini de iŗtirmeye yetmeyeceğinin farkına varılacaktır. Tursun Ayup, “K ŗ ar Dili Hakkında M lahaza” adlı makalesinde “Atabet 'l-Hakayık”ın dilinin “Hakaniye Dili” ve “Eski Uygur Dili” ile olan iliŗkisi hakkında ayrıntılı bi imde durarak, bu eser dilinin  nemli  zellikleri hakkında  ok do ru fikirler beyan etmiŗtir¹⁰⁵.

Bize g re, her iki eserin dili de, aŗağıdaki  zellikleri ile orta asır Uygur dili (Hakaniye Dili) nin son d nemlerine aittir.

A. Sesbilgisel (Fonetik) A ıdan:

1. Her iki eserin dili de [s] lik dil de il [ŗ] lik dil; [w] lik dil de il [ ] lik dil; [c] lik dil de il [y] lik dildir. Yani bu dillerde *bas* de il *baŗ* “baŗ”; *taw* de il *ta * “da ”; *cil* de il *yil* “yil” olarak telaffuz edilir.

¹⁰⁵ “T rk Dilleri Araŗtırmaları III.” Beyc n Milletler Neŗriyatı, 1990.

2. Her iki eserin dilinde de ünlü fonemleri yedidir. Yani [a], [o], [ö], [u], [ü], [e] (serbest biçimi [E] ile, [i] (dil arasındaki biçimi [ı] ile).

Şunu altını çizerek belirtmek gerek ki, János Eckmann'ın gösterdiği [e] den [è] ye geçiş¹⁰⁶ hiçbir zaman “Harezmi Türkçesi”nin özelliklerinden biri olmamıştır. [è] ünlüsü (gerçekte [E] sesi), [e] nin Orhun Devri Uygur dilinden başlayarak orta asır Uygur Dilinde de devam edip gelen serbest biçimdir. Orhun yazıtlarında sözün birinci hecesindeki [e] ünlüsünün yazıda yazılmaması; onun serbest biçimi [E] nin “ı” işareti ile yazılması; “Türkçe Diller Divanı”ndaki sözcüklerde birinci [14] hecedeki [e] nin üstün işareti ile alınıp [E] telaffuz edildiğinde, ünsüz seslerden sonra bir “y” türetilip ve altına kesre/kesir koyarak yazılması da [e] den [è] ye geçişin “Harezmi Türkçesi”nin özelliklerinden biri olmadığını delilidir. Bu durum tüm Çağatay dili devrinde devam etmiştir.

3. g,y//d<d nöbetleşmesi her iki eserin başında da yoktur, sonunda ise çok az görülür. Örneğin, “-uy “öküz”, küydi, “bekledi”, uyluk tamur, kazan söğek “kazan kemiği” (“*Kıyasü'l-Enbiya*)”.

4. İki ünlü arasındaki [k], [k] sesleri [ğ], [g] ye dönüşmez.

b/ m nöbetleşmesi yok denecek kadar azdır. Fakat “kise” de “muz” sözü “buz” olarak alınmıştır.

B. Biçimbilimsel (Morfolojik) Açıdan:

Adlarda

1. İlgi durumu eki ile belirtme durumu ekinin kaynaşma durumu yoktur. İlgi durumu -niğ, -iğ (-nuğ, -nüğ) ile, belirtme durumu -ni, -in ile ifade edilmiştir. Yükleme durumunun Oğuz-Kıpçakça -i biçimi yoktur.

2. Yönelme durumu için çoğunlukla -ğa, -ka//-ge, -ke, -ke kullanılmıştır. -ğa, -ge, -ğar eklerinin kullanımı ise azdır, Oğuz-Kıpçakça'da “-a, -e” biçimleri yoktur. Men, sen adlarına yönelme durumu eki eklendiğinde, gerçek telaffuzu men'ge, sen'ge olmaz, mağa, sağa olur. Özellikle manzum eserlerde bu daha belirgindir.

¹⁰⁶ J. Eckmann: “Harezmi Türkçesi”, “Tarihî Türk Şiveleri” s.173. Ankara, 1988.

3. Ayrılma durumu aslında -din, -tin ile ifade edilmiştir, Oğuz-Kıpçakça -dan, -tan//den, -ten, -nan biçimleri yoktur. Arap harfleri ile kopya edilen “*Kıssasü'l-Enbiya*”da, ayrılma durumu için bazen -dan, -den şekli ile de karşılaşılır.

4. Vasıta durumu yaygın olarak kullanılmaz. Fakat “*Kıssasü'l-Enbiya*” da birkaç yerde kullanıldığı görülür. Örneğin:

adaķın turur (ayıķı bilen turidu) “ayakta (ayağı üzerinde) durur”

terkin yığılıp (têz yığilip) “hızla toplanarak”

Eylemlerde

Geçmiş Zaman

1. Belirli geçmiş zaman eyleminin birinci kişi çoğul eki için orta asır Uygur dilindeki gibi “-dimiz” ekinin kullanımı “*Kıssasü'l-Enbiya*” da daha belirgindir. ڤ: keldimiz (geldik).

[15]

2. Belirsiz geçmiş zaman eyleminin “-miş” biçimi ile yapılışı her iki eserde de aynıdır.

3. Gelecek zaman eylemi olumluda [l], [r] ile sona eren bir ve iki heceli eylemlerin şartsız çoğunluğuna, türemiş gövdelere, eylemin dereceli gövdelerine “-ur, -ür” eklenmesi ile yapılmış; sayılı eylem köklerinde “-ar, -er” kullanılmıştır. Ünlülerle sona eren kök veya gövdelere ise “-yur, -yür” eklenmesi ile ifade edilir.

Olumsuzlukta “*Atabetü'l-Hakayık*”ta tamamıyla Oğuz-Kıpçakça “-maz, -mez” kullanılmış olmasına rağmen “*Kıssasü'l-Enbiya*” da “-maz, -mez” ile “-mas, -mes” karışık kullanılmıştır.

4. Her iki eserde de “-a, -e” ile yapılan ulaçlara turur > tur~dur + kişi eki eklenmesi ile ifade edilen belirli gelecek zaman eyleminde geçişlilik görülmez.

5. -ğay, -gey ile ifade edilen emir-istek durumu yaygın olarak kullanılmıştır.

6. Çözümleme yöntemiyle olsa da, tûs biçimleri gelişim göstermeyen fakat “*Kıssasü'l-Enbiya*” da “-a, -e, -u, -ü” ile yapılan ulaçlardan sonra “ber-” eklenmesi ile “yardım” anlamındaki “bilme-” eklenmesi ile olabilirlik biçiminin olumsuzluğu, “başla-” eylemi eklenmesi ile de bir işe giriş anlamı ifade edilmiş. “*Kıssasü'l-Enbiya*” da “uma-, üme-” ile ifade edilen olabilirlik biçimi oldukça az. Örneğin:

eltümes “götüremez”

ağın sebr kılumadi “yine sabredemedi”

7. Bütün ortaçlar “-ğan, -қан//-gen, -ken” ekleri ile ifade edilmiştir. Oğuz-Kıpçakça -an, -en biçimi yoktur.

8. “-igli, -igli” ile yapılan ortaçlar “*Atabetü'l-Hakayık*”ta daha çok fakat “*Kısasü'l-Enbiya*”da daha az kullanılmıştır. Bu ortaçlar kendi devrinde tüm Türk dillerinde ortak¹⁰⁷.

9. Ulaçlar, kesin olarak çok sayıda “-p, -ip//-up, -üp” ekleri ile ifade edilmiştir. “-a, -e, -u, -ü (-yu, -yü)” ile ifade edilenleri “*Atabetül'l-Hakayık*” ta az, “*Kısasü'l-Enbiya*” ise da daha çoktur.

pan, -ipan (upan, -üpan) ulaçları az kullanılmıştır.

10. -ğu, -қу//-gü, -kü ile yapılan isim-fiiller her iki eserde de çok görülmektedir. Bu isim-fiiller, isim-fiilden çok her iki eserde de tamamlanmamış ortaç olarak kullanılmıştır. Örneğin: *-turgu yer* (turidigan yer) “durulan, oturulan yer”, eylemlerin gereklilik durumu (Örneğin:

[16]

-kim yazuқ қılsa ani urғu -kim gunah kılsa, uni uruş kerek “kim yoldan çıkar ve günah işlerse onu cezalandırmak gerek” gibi anlamları da bildiriyor. Bu biçimden sonra kişi eklerinin eklenmesiyle gelecek zaman eylemi ifade edilmiştir. Örneğin: *helak bolғusi* (halak bolidu) “helak olacak, mahvolacak”, *tört ülüş қılgum turur* (töt ülüş kilimen) “dörde böleceğim”

11. “-duқ, -dүқ” ile yapılan isim-fiiller, hacminin küçüklüğüne bakılmaksızın, yıl itibari ile daha önce olduğu için “*Atabetü'l-Hakayık*”ta daha çok; “*Kısasü'l-Enbiya*”da ise daha az karşılaşılr. Örneğin: *uluқsinduқuң* (tekebburlaşkıniң) “kibirleşmenin”, *barduқuң* (barğanlıkıñ) “gittiğin”, *tutup turduқuң* (tutup turğiniң) “tuttuğun” (“*Atabetü'l-Hakayık*”).

Sebr kılduқи үшін (sevr kılganlıkı üçün) “sabrettiği için” “*Kısasü'l-Enbiya*”

12. kıl-, bol- eylemleri söz yapımında aktif değildir.

¹⁰⁷ Kâşgarlı Mahmud “Türkî Diller Divanı”, II. Cilt, s.74-76.

13. bol- eyleminin Oğuz-Kıpçakça biçimi “ol-” kullanılmamıştır.

C. Söz Varlığı (Leksikolojik) Açından:

Her iki eserde de Arapça-Farsça sözcükler, özellikle İslâm düşüncesine ait sözcükler oldukça fazla kullanılmıştır. Fakat, *teñri*, *uğan* (huda) “tanrı”, *ucmaķ~uşımaķ* “cennet”, *tamuğ* (dozağ) “cehennem”, *yalawaç* (peygamber) “peygamber”, *-ekindi* (pêşin) “ikindi”, *apuğt* “secde”, *yazuķ* (gunah) “günah” gibi eski Uygurca sözcüklerin bazen Arap-Fars dilindeki benzer anlamları ile paralel, bazen de tek bir anlamı karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Tahmine göre bahsi geçen bu sözcüklerin sayısı “*Atabetü'l-Hakayık*” ta 100’den, “*Kıyasü'l-Enbiya*” da 300’den fazladır.

Çağatay dilinin şekillenme devri ya da bir kısım araştırmacıların fikrine göre “Harezmi Türkçesi” için tipik temsilci niteliğinde değerlendirilen eserlerden “*Muhabbetname*” ile “*Hüsrev ü Şirin*”de de durum aslında yukarıdaki gibidir. Bu iki eserin önemli sesbilgisel (fonetik) özellikleri ele alındığında, “*Atabetü'l-Hakayık*” ve “*Kıyasü'l-Enbiya*”nın sesbilgisel özellikleri arasında gösterilen 1. 2. 4. ve 5. maddeler itibariyle tamamen benzer olduğu görülür. 3. maddede gösterilen g, y/ d<d nöbetleşmesi “*Muhabbetname*” ile “*Hüsrev ü Şirin*”de az da olsa görülmektedir.

Örneğin:

eygü atin (yahşi namın) “güzel adın”, *boyi* (boyi) “boyu”, *yayayin* (yayay) “yayan”, *adaķin~ayaķin* (ayıkın) “ayağın” (*Muhabbetname*). *tiyilmadin* (tohtatmay) “durdurmadan” (*Hüsrev ü Şirin*)

Biçimbilgisel özellikler bakımından ele alındığında, 1. 2. ve 3. maddelerde yer alan adlarla ilgili özellikler açısından tamamen benzer olduğu görülür. “*Muhabbetname*” ile “*Hüsrev ü Şirin*”de ise vasıta durumu eklenmesi durumuyla karşılaştırılır.

Eylemler, 2. 3. 4. 5. 6. 7. 9. 10. 12. ve 13. maddelerde yer alan özellikler açısından tamamen benzerdir.

[17]

1. maddede gösterilen “-dimiz” biçimi sonraki iki eserde (“*Muhabbetname*” ile “*Hüsrev ü Şirin*”) görülmez. 8. maddede gösterilen “-igli; igli” ile yapılan ortaçlar da görülmez. 11. maddede gösterilen “-duķ, -dük” ile yapılan isim-fiiller genel olarak kullanılmamıştır.

Bu son iki eserin (“*Muhabbetname*” ile “*Hüsrev ü Şirin*”) dil özelliklerinden yine aşağıdakileri gösterecek olursak:

1. Gelecek zaman fiilinin olumsuzluğu bazı durumlarda birinci şahıs ile tekilde -mes/-mas ya da -mez/-maz yükleme hali ile ifade edilmiştir. Örneğin:

Unutman (unutmasmen) “unutmam”, *bilmen* (bilmesmen) “bilmem”, *yawutman* (yêkinlaşturmasmen) “yakınlaştırmam”.

2. Bu son iki eserin (“*Muhabbetname*” ile “*Hüsrev ü Şirin*”) dilinde Çağatay edebî yazı dilinin şekillenme devrindeki özellikler yerine “-p” li ulaçlardan sonra -ur ~ -tur<turur yardımcı eylemleri eklenerek, belirli geçmiş zaman durumunu ifade etme biçimi yaygın olarak kullanılmıştır. Bu biçimle “*Atabetü'l-Hakayık*” ve “*Kıyasü'l-Enbiya*”da çok az karşılaşılır. Örneğin: *ant içipmen* (kesem kılğanmen) “ant içmişim” (“*Kıyasü'l-Enbiya*”). *Eşitipmen* (anlğanmen) “duymuşum” (“*Kıyasü'l-Enbiya*”). *Toşubtur, bërîb tur, kèzlanîb tur* (yoşurup koyuluptu), “gizlenmiş”, *kilib tur, boluptur* “*Muhabbetname*”. Turur yardımcı eyleminin “-e, -a” ile yapılan ulaçlardan sonra eklenerek belirli gelecek zaman durumunu ifade etmesi bu iki eserde ve bunun gibi şekillenme devrindeki diğer eserlerde de yaygın olarak kullanılmamıştır.

Son iki eseri söz varlığı özellikleri bakımından ele alırsak, “*Hüsrev ü Şirin*” de orta asır Uygur diline özgü sözcükler “*Muhabbetname*” ye oranla daha çok “*Muhabbetname*” de ise daha azdır. Nasıl olmasın, XIV. yüzyılın ortalarından itibaren, eserlerde orta asır Uygur diline ait sözcüklerin sayı ve kullanılış oranı bakımından giderek azalmakta olduğu görülmektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

1. “*Atabetü'l-Hakayık*” ile “*Kıyasü'l-Enbiya*”nın dili Hakaniye dili unsurlarının önemli ölçüde barındırması itibariyle büyük önem arzeder. Her iki eser de yukarıda değinilen dil özellikleri ile, Karahanlılar devrindeki “Hakaniye Dili” nin son zamanlarına aittir.

2. “*Muhabbetname*” ile “*Hüsrev ü Şirin*” gibi eserler Çağatay edebî yazı dilinin şekillenme aşamasındaki edebî eserlerdir. Bu eserlerde “Kâşgar Dili” nin özellikleri baskındır. Böyle olmakla birlikte, bu eserler bazı Oğuz-Kıpçak dili etkilerini de barındırmaktadır. Bu noktayı N. A. Baskakov şöyle açıklıyor: “Altın Orda edebî yazı

dili, önce eski Uygur dili ve Karahanlılar devleti dilinin güçlü tesiri altında gelişim göstermiştir. Eski Uygur dili ile Karahanlılar dilinde konuşanlar, Moğol mahkemelerinin memurları olan Uygurlardan ibaret olup, bu kişiler Uygur yazısını kullanmışlardır. Batı kısmındaki Cuci halkının edebî dilinde [18] korunmuş olan “*Hüsrev ü Şirin*” adlı yazmanın Kutb tercümesinden (XIV. yüzyılın ortaları) başka hanlık yarlıklarına bakıldığında, bu eserlere çok sayıda Uygurca unsurun karışmış olduğu, kısmi olarak da mahalli unsurlara sahip oldukları görülür”¹⁰⁸.

3. Demek oluyor ki, “Harezmi Türkçesi”, Sirderya’nın aşağı bölgesinde, kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli şivelerinin etkisi altında Karahanlılar dilinden ortaya çıkan Orta Asya Türkçesi”¹⁰⁹ olmayıp; orta asır Uygur edebî yazı dilinin Kaşkar biçiminin XIV. yüzyıllarda Orta Asya’daki medeniyet merkezlerinden biri olan Harezmi bünyesinde bazı yerli şive özellikleri karıştırılarak kullanılmış biçimdir. Sonucumuzu yine J. Eckmann’ın kendi sözü ile söyleyeceğiz: “Harezmi Türkçesi bir birlik teşkil edemiyordu”¹¹⁰.

Bu devrin temsilcileri olarak Kutb, Harezmi, Durbek, Atayi, Lutfi, Sekkaki, Yekini, Gadayi gibi kişileri göstermek mümkündür.

3. Çağatay Dilinin Klasik Devri ve Bu Devirdeki Dilin Özellikleri

Çağatay dilinin klasik devri diye adlandırılmakta olan bu devir, XV. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın başlarına kadar olan, tahminen 150 yılı içermektedir. Bu devir, Alişir Nevayi, Hüseyin-i Baykara, Muhammed Salih, Öbeydi, Şeybânî Han, Şikeste gibi kişilerin temsilciliğinde, Çağatay dilinin olgunlaşan, önceki devre oranla daha çok istikrara sahip olan, kalıplaşma devri sayılmaktadır. Bu devirde meydana gelen eserler sayı ve kalite bakımından önceki devre nispeten daha üstündür. Bundan dolayı “Çağatay Dili” denildiğinde, esasen işte bu devirdeki edebî yazı dili ve onun devamı göz önünde tutulmaktadır.

Bu devri yine kendi içinde klasik devrin başlangıç zamanı (XV. yüzyılın ilk yarımı), klasik devir veya Nevayi Devri (XV. yüzyılın sonraki yarısı), klasik devrin devamı

¹⁰⁸ A. Baskakov, yukarıdaki eser. s.295.

¹⁰⁹ J. Eckmann: “Harezmi Türkçesi”, “Tarihî Türk Şiveleri” s. 173, Ankara.

¹¹⁰ J. Eckmann: *age*, 173.

veya Babür ve Şeybânîler devri (XVI. y.y.) diye üçe bölme¹¹¹ durumu da vardır. Fakat dil gelişiminin derece derece ve yavaş yavaş olduğu gözönünde bulundurulduğunda bunu kabul etmek zor. Çünkü biz her ne kadar gayret göstersek de bir yazı dilinde her elli yılda meydana gelen değişimleri sistemli halde gösterip veremeyiz. Böyle olmasının nedeni araştırma seviyesinin düşük oluşunda değil, her hangi bir edebî yazı dilinde elli yıl içinde gözle görünür değişimlerin meydana gelmesinin mümkün olmayışındandır.

Bu devirdeki Çağatay dili, özellikle Nevayi ve Nevayi eserlerinin dili [19] hakkında da şimdiye kadar kimi tek taraflı görüşler yer almaktadır. Böyle tek taraflı görüşlere temsilcilik eden eserler olarak, A. Borovkov' un "*Alişir Nevayi Özbek Dilini Kuran Kişidir*" adlı eseri ile A. M. Şçerbak' ın "*Eski Özbek Dili Grameri*" adlı eserini örnek göstermek mümkündür.

Yukarıda da söylenildiği gibi, bu iki eser kendi içinde bir o kadar zıt görüşleri barındırmasının yanı sıra, aynı devirde yeniden şekillenmekte olan Özbek dilini, bu devrin birdenbire tek temsilcisi olarak göstermek ve Uygur edebî yazı dilini Nevayi'den, Çağatay dilinden uzaklaştırmak konusunda ün kazanan eserler sayılır.

Bilindiği üzere, belli zorunluluklar nedeni ile yazılmış bu eserlere itiraz anlamında yine, Y. Eckmann'ın aşağıdaki haklı söylemlerini vermek yeterli olacaktır: "...açıktır ki Sovyet Türkologlarının bu görüşlerini kabul etmek olmaz. Gerçi bugünkü Özbekler bir taraftan eski Asya Türkçe dilli halkların evlatları olsa da bu, eski Özbek dilinin sınırını bu kadar genişletmek ve Özbek dilinde eski Türk dilinin istikrarlı devamlılığını görmek için yeterli değildir"¹¹².

Çağatay dilinin Uygur dili olduğu yönünde Nevayi'nin kendisi de açık seçik malumat vermiştir. Nevayi, kendisinin divanına yazdığı önsözde Sekkaki ile Lutfi' yi "Uygur ibâretiniñ füseḥâsîdin ve Türki elfâziniñ büleğâsîdin Mevlânâ Sükkâkî ve Mevlânâ Lütîfî" diye tarif eder.

Buradaki "Uygur ibaresi" ile Türki Elfaz" eş anlamlı sözler olup, "Uygur Dili" ya da "Türki Dil" denen anlamıyla ifade edilir; "füseḥâ" ile "buleğâ" da geniş anlamlı sözler olup, her ikisi de "dil ustası", "dile hakim" anlamlarını bildirir. Sonuç olarak,

¹¹¹ Fuat Köprülü: "Çağatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi, III. Cilt" İstanbul, 1945. J.Eckmann'ın yukarıdaki makalesinden yapılan alıntı.

¹¹² J. Eckmann: "Çağatay Dili", "Tarihî Türk Şiveleri" s.215.

bu tarif “Uygur dilinin ya da Türk dilinin olgun ustalarından” anlamını içermektedir. Nevayi’nin nesir eserlerinde bunun gibi geniş anlamlı ifadeler ile çok karşılaşılır. Örneğin, “İmdi keldük söz beyānige ve kelām dāstānige” biçimindeki cümlesini alırsak, buradaki “söz beyānī” ile “kelām dāstānī” geniş anlamda olup, “til beyanı” anlamını bildiriyor, bütün cümle “şimdi dil beyanına gelelim” anlamını içermektedir. Nevayi’nin “ol ferhonde ‘ibare ve ol huceste elfaz”, nubovvet beyānı birle ve risālet na`me ve elhānı birle.” “Bu mevāhib birle istignālār” gibi ibareleri de bu şekilde açıklanabilir¹¹³. Demek oluyor ki yukarıda Sekkaki ile Lütfi hakkındaki açıklamalarda, onların kullandığı Çağatay dilinin, Uygur dili ya da Türk dili olduğu açıkça gösterilmiştir.

Çağatay dilinin klasik devri, Nevayi dilinin tamamı, özellikle bu dönem dilinin fonetik sistemi ve dilbilgisi kuralları doğru biçimde değerlendirildiğinde, bu dilin [20] bu devirde yeniden oluşmaya başlayan herhangi bir halk (veya ulus) şivesi temeline göre kurulmuş olamayacağı; eskiden beri istikrarlı biçimde devam edip gelişim göstermiş, “Türk dillerinin atası” diye adlandırılan Uygur dilinin belirli bir gelişim aşaması olduğu kendiliğinden görülür.

Çağatay dilinin (ş) lik dil, [ğ] lik dil ve (y) lik dil olduğu konusu yukarıda da açıklanmıştı. Demek oluyor ki, bu dil işte bu özellikleri ile Türk dillerinin Oğuz-Kıpçak grubuna değil, Uygur-Karluk grubuna aittir. Çağatay dili, kendisinin şekillenme döneminde (yukarıda değindik) gerçi bazı Oğuz-Kıpçak dil unsurlarını yansıtır olsa da, esas itibarıyla eski Uygur dili gelenekleri (özellikle fonetiğe ve dilbilgisine ilişkin gelenekler) onun şekillenme devrinde ve klasik devrinde yine de asıl yerini korur.

Aşağıda özellikle Nevayi eserleri göz önünde bulundurularak, klasik Çağatay dili devrinin önemli özellikleri gösterilecektir.

A. Sesbilgisel (Fonetik) Açıdan:

1. Ünlü Seslerdeki Meseleler:

Bu devirde ünlü fonemleri yedidir. Yuvarlak ünlü sesler dört [o], [ö], [u], [ü] ; düz ünlü sesler üçtür. [a], [e], [i].

¹¹³ Bu ibareler Nevayi’nin “Muhakemetül Lugateyn” adlı eserinden alınmıştır.

Bu devirde [i] ile onun arka (art) biçimi olarak kalan [ɪ] nın arasındaki fonem farkının yokolması, bizim düşüncemize göre, günümüz Özbek dili şivelerinde olduğu gibi, günümüz Uygur dili ve şivelerinin Çağatay dili ile olan ortaklığı dairesine girmektedir. Bu iki sesin Uygur dilinde Orhun devrinden bu yana farklı fonemler olması hakkında edebî yazı dilinde, mesela yazıtlarda, “*Kutadgu Bilig*”de, “*Türk Dilleri Divanı*”nda, ayrıca eski Uygur yazma eserlerinde yeterli kanıtlar yoktur. Yazıtlardaki duruma bakıldığında, bu iki sesin bu devirlerde bile farklı fonemler olup olmadığının net olmadığı görülür.

Kapalı hecelerdeki [e] nin [ê] ya da [E] biçimi hakkında yukarıda durulmuştu. Örneğin: ber- ~ bEr-, yer~yEr, beş~bEş, ter- ~ tEr- gibi. Bunun dışında, kapalı hecedeki [e] nin [ö] leşme durumu da bu devir dilinin bir özelliğidir. Örneğin,

öy<ew -öy, ösrük<esrük (ösrük) –mes

Şunu açıklayarak söyleyelim ki, Alişir Nevayî’nin “*Muhakemetü’l-Lugateyn*”de dile getirdiği *biz*, *bîz*, *bEz* sözleri Çağatay yazısında benzer şekilde “*biz*” biçiminde yazılıdır. Fakat söyleyişte önceki yani birinci çoğul kişi adılındaki [i] yüksek, dar ünlü ses, ikinci sözcük yani *bêgiz* “*biz*” anlamındaki sözcükte [g] sesi düştükten sonra iki ünlü ses kaynaşarak, bir ikincil uzun ünlülü ses meydana gelmiştir. Üçüncü sözcük olan *bez* anlamındaki sözcükteki ünlü ses [21] tam olarak yukarıda örnek verdiğimiz [E] sesidir. Onun içindir ki, bu üç ünlü sesi üç ayrı fonem olarak tanımlamak doğru olmaz.

Ünlü Seslerin Düşmesi

Bu ses olayında, açık hecelerdeki [a], [e] sesleri, adı geçen hecenin kendi vurgusunu yoketmesi ile uzun ünlülü sesler -[ê], [ö], [o] ya dönüşerek kaybolmuştur. Bu bir çeşit tarihsel ses değişimi olup, orta asır Uygur dili devrinden itibaren başlamıştır.

Bilindiği üzere, Çağatay yazısının imlası (klasik dönemi gözönünde tutulur) düzenli morfolojik prensip esasında kurulmuştur. Bundan dolayı kendi devrinin konuşma dilindeki çok sayıdaki sessel olay onda ifade edilemiyor. Fakat böyle olmasına bakılmaksızın, Türki diller içinde yalnız Uygur diline özgü olan bu ses olayı Nevayî diline oldukça fazla yansımıştır. Örneğin:

öçuk<açuk, azuğ<özük, ötük<etik-etük tişuk~töşük<teşik teşik
yoşunmak<yaşunmak, öyürsa<ewürse

Δ Firākı okıdın olmış tōşük tōşük bağrım,

Bu turferāk ki bir okdın érür her iki tōşük. (Nevayi: “Külliyat”)¹¹⁴

Bu ses olayı, Talat Tekin’in “Türkî Dil ve Lehçelerinin Yeniden Sınıflandırılması” adlı makalesinde “dağlı” küçük grubuna giren Uygur ve Özbek dillerinin temel farkı olarak gösterilmiştir¹¹⁵.

Ünlü Seslerin Yuvarlaklık Uyumu

Bu ses olayı Nevayi dilinde nisbeten daha güçlüdür. Yuvarlak ünlü ses ya da yuvarlak ünlü ses ile sona eren kök ya da gövdelere eklerin yuvarlak ünlülü biçimleri eklenmiştir. Örnek olarak: “lık-lik//luğ-lük” eklerini alırsak, Nevayi’de tamamen yukarıdaki kurala riayet edilmiştir:

kolluğ, oğulluğ, muñluğ, altunluğ, çalguluğ, şūhluğ, cunūnluğ, mensūbluğ, zebūnluğ.

Eylemlerin belirli geçmiş zaman ikinci genel tekil kişi ekinde de yuvarlak ünlülü kök ya da gövdelere “-diñ” eklenmeyip, “-duñ, -dūñ” eklenmektedir. Örneğin:

Δ Hās kibi cismimğa hicrān şu‘lesin¹¹⁶ urduñ barıp,

Berķ-ı āfet birle hāşā kimni köydürdūñ barıp.

Ėyleben kül hecr ‘azmığa çü sürdūñg bād-pāy,

Bille şarşar birle anı kökke savurduñ barıp. (Nevayi: “Külliyat”)

[22]

2. Ünsüz Seslerdeki Meseleler:

Orta asırdaki [d]~[d̡] seslerinin gelişimi, Çağatay dilinin klasik devrinde çoğunlukla [y] ve [g] ile nöbetleşme, bazen aynı kalma, çok az sözcükte ise [z] ye değişim biçiminde sonlanmıştır.

[y] ye dönüşenler: *kayğū, kıyruğ, boy, uy, ayiğ, ayak* gibi.

[g] ye dönüşenler: *kigiz, egiz, ige, eger* gibi.

Aynı kalanlar: *yüd-, yid, kuduğ, idiş, adaş* gibi.

¹¹⁴ Bedāyi’u’l-Vasat’tan alınan bu beyitin ikinci dizesindeki “érür” yerine Bedāyi’u’l-Vasat’ta “durur” vardır: bkz. ‘Alī-Şīr Nevāyī, Bedāyi’u’l-Vasat Üçünçi Dīvān, haz. Kaya Türkay (Ankara: TDK, 2002), 257. (BV. 334-3)

¹¹⁵ Talat Tekin, adı geçen makale, “Erdem”, 1990, 13. Sayı, Ankara.

¹¹⁶ Önal Kaya tarafından hazırlanan yayında “şu‘lesin” yerine şu‘lesi vardır: ‘Alī-Şīr Nevāyī, Fevāyidü’l-Kiber, Haz. Önal Kaya (Ankara: TDK, 1996), 60.

[z] ye dönüşenler: *muz, yüz (nersiniñ yüzi), küzet* gibi.

Şekillenme devrinde [d]~[d̡] seslerinin gelişimi iki türdür: (Örneğin, “Muhabbetname” deki adak ~ ayak, boy~bod) bu devirde görülmez.

Arap-Fars dilinden geçen alıntı sözcükler hariç, çok heceli, Türkî dillere ait sözcüklerde iki ünlü ses arasındaki [k], [k̡] sesleri değişmez/ötümleşmez. Örneğin:

Δ Balıĝ kırsakın şadef etti. (Nevayî: “*Ferhād ü Şîrîn*”)

Δ Êl diyârıda ğarîb olmaklıkım êrmes ğarîb. (Nevayî: “*Külliyat*”)

Δ Çāk bolĝan köñlekin bu cism-i ‘uryān aldıda (Nevayî: “*Külliyat*”)

Δ Ol ħün-ĥār baħr ara taħta pāre ūze qalmaqının beyānı bu turur¹¹⁷. (Nevayî: “*Ferhād ü Şîrîn*”)

Bu ses olayı, Orhun devri Uygur dilinden başlayarak, bütün Çaĝatay dili devrinde, şimdi ise yalnızca günümüz Uygur dilinin önemli şive ve lehçelerinde istikrarlı olarak devam edip gelen özellik olmuştur. Fakat Çaĝatay diline dair incelemelerde bu mesele bir kez olsun dile getirilmemiş, bir kez olsun bu meseleye çok itibar edilmemiştir. Nevayî eserlerinin elden ele geçerek çok defa kopya edilmesi sonucunda bu fonetik olay kimi eserlerde yazıdaki istikrarlılığını kaybetmiştir. Hatta, isim yapan “-maq” ekinin “-maĝ” olarak yazıldığı durumlarla çok fazla karşılaşılır.

2. Söz sonundaki [ĝ], [g] seslerinin düşmesi ya da [y] ile nöbetleşmesi durumu yoktur. Örneğin:

Adıllarda: kındaĝ, şundaĝ, andaĝ, mundaĝ

Eklerde: törlük, közlük sözlüg, yanlıĝ, sendig, mindig, andvelig, bilgülük, biliglig, bitiklig, yeldik.

Δ Êy Nevāyî ‘ömr öter yeldik özünñi şād tut. (Nevayî: “*Külliyat*”)

Δ Şeh başıĝa andaĝkim el aķ u kızıl yarmaķ. (Nevayî: “*Külliyat*”)

[23]

3. bol- yardımcı eylemindeki [b]’nin düşmesiyle ortaya çıkan ol- biçimi karışık olarak kullanılmıştır. Fakat her ikisinin kullanılış durumu ve gerekliliĝi benzer değildir. Yani *bol-* nesir ve manzum eserlerde, *ol-* yalnız manzum eserlerde

¹¹⁷ Gönül Alpay Tekin tarafından hazırlanan yayında “ūze” yerine “üzre” verilmiştir. Ayrıca, dize “qalmaq” sözcüğü ile bitmektedir ve “-ıñ beyānı bu turur” kısmı yoktur: krş. Gönül Alpay Tekin, Alî Şîr Nevāyî: Ferhad ü Şîrin, inceleme-metin, (Ankara, TDK, 1994), 259.

kullanılmıştır. Manzum eserlerde ol-'un kullanılışı yaygın olmayıp, sınırlıdır. Örneğin:

Mısra başlarında ol- kullanılmayıp, bol- kullanılmıştır.

Ünlü ses ile sona eren sözcüklerden sonra çoğunlukla bol- kullanılmıştır.

Δ Kim körüpdür¹¹⁸ hem hāzān bir ayda bolmak hem bahār. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Tā kim ol hūmār kōz āşıftesi bolmış kōzüm. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Cünūn bu bolsa kim yağdı perī-veş tıflar başı. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Bu derdğa hem özün dē devā ne bolğusıdur. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Manzumda, ünsüz sesler ile sona eren sözcüklerden sonra ol-'un kullanılışı yalnız vezin ihtiyacından doğmuştur. Böyle olduğu halde Nevayi şiirinde ol'a nisbeten bol-'un kullanılışının daha fazla olduğu görülmektedir.

B. Biçimbilimsel (Morfolojik) Açıdan

1. İsimlerde:

Nevayi dilinde isimlerin ilgi durumları ile belirtme durumları birbirlerinden ayrıdır. Yani önceki için “-niñ //-nuñ, -nūñ (manzumda bazan -iñ)” sonraki için “-ni (manzumda bezen -in)”, “-i (Oğuz-Kıpçakça)” kullanılmıştır. Örneğin:

Δ Belā deştida āvāreleñiñ hālını sormañ. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Bizniñ efsānemizdin nūkte sormañ ēy hūred ehli. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Özge bir kōz hem ki hūsñüñni temāşā ēylese. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Nevayi dilinde yönelme durumu aslında “-ğa -ka//-ge, -ke (-ge, -ke)” ekleri ile ifade edilmiştir. *Men* “ben”, *sen* “sen”, *u* “o” adlarından sonra bu ekler eklendiğinde, karmaşık fonetikselsel değişim meydana gelerek, bu sözcükler “mağa “bana”, saña “sana”, aña “ona” biçimini almıştır. Örneğin:

¹¹⁸ Günay Kut tarafından hazırlanan yayında “körüpdür” yerine “körüp tur”, 2. dizide “āşıftesi” yerine “āşüftesi”, “hūmār” yerine “bīmār”, 4. dizide ise “derdğa” yerine “derdka” olarak verilmiştir. Krş. Günay Kut, ‘Alī Şīr Nevāyī, Ġarā’ibū’ş-Sığar, inceleme-karşılaştırmalı Metin (Ankara: TDK, 2003), 115-137.

Δ K rgeli h sn  ni z r u m btel  boldum sa a. (Nevayi: “K llyat”)

Δ Hi  ki ike¹¹⁹ bolmasun y  Rab ma a bol an bel . (Nevayi: “K llyat”)

Δ Ki iki istese ger y tmegey mel let a a. (Nevayi: “K llyat”)

Nevayi dilinde y nelme durumu i in, “-a, -e” bi imlerinin kullanımı yalnız [24] birinci, ikinci ki i tekil iyelik eklerinden sonra olup,  o unlukla manzum t r  eserlerde g r lmektedir.  rne in:

ba ime “ba ıma”, *k  l me* “g  nl me”, *ba ı a* “ba ına”, *k  l  e* “g  nl ne”

 a atay dilinde y nelme durumu eklerinin, bunun gibi bulunma durumu eklerinin  nl  seslerin uyum kuralına aykırı halde ekleni i genellikle manzum eserlerde g r len bir  zelliktir. Manzum eserlerde vurgusuz s ylenilen hecelerdeki bu hallerin art  nl l  seslerden kurulmu  bi imleri, Fars dilindeki [a] sesinin her zaman [e]’ye d n  mesinin m mk n olması, ( rne in (  h ~   h, m  h ~ meh, g  h ~ geh) alıntı yapılması durumunda ise  n  nl l  bi imlere d n  t r lerek kullanılması demek olur.

Nevayi dilinde ayrılma durumu ekleri uzun  nl ler ile yapılmı tır. Ayrılma durumu eklerinde [a], [e] sesleri g r lmez.  rne in:

Δ D di  aydinsin  y Mecn n-ı g m-r  ¹²⁰. (Navayi: “*Ferh d        *”)

Δ Y r tutar k  l mde gerd  n c d  bol an bel  (Nevayi: “K llyat”)

Δ Ne k rdi kim yıra tın   h-s v r . (Navayi: “*Ferh d        *”)

1. Eylemlerde:

Eylem Durumlarındaki  zellikler

1. F illerin Emir- stek Durumu

a) Eylemlerin emir kipinde ikinci  o ul ki i i in “- lar, - nlar//- nlar, - nlar” ’ın yanı sıra te  “- iz, - niz//- niz, - niz” ekleri de kullanılmı tır.  rne in:

¹¹⁹ G nay Kut tarafından yayına hazırlanan metin yayımında “ki ike” yerine “ki i a” vardır. Kut, age, 49.

¹²⁰ G n l Alpay Tekin tarafından hazırlanan metin yayımında “g m-r  ” yerine “g m-reh” vardır; bkz. Alpay Tekin, age, 372.

Δ Bu muşt üstüñ ħanımını anıñ kūyığa taşlañlar. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Bāde-i ‘ışk asru mest étmiş meni èy dostlar.

Δ Cāmima efyün içib bir dem ħired-mend èyleniz. (Nevayi: “Külliyat”)

b) Eylemlerin emir kipi ikinci tekil kişi için bazen (özellikle nazım eserlerde) [r] ile sona eren fiil köklerinden sonra “-u” eklenmesi ile ifade edilmiştir.

Örneğin:

Δ Èy şabā āvāre köñlüm isteyü her yan baru.

Δ Vādī vü tağ u beyābānlarını bir bir ahtaru. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Èy cefā tıgı kélip mecrüh köñlümni yaru.

Δ Kól yalañ èylep salıp her yan içimni ahtaru. (Nevayi: “Külliyat”)

[25]

Burada ifade edilen emir anlamının yalnız birinci tekil kişinin, ikinci kişinin bilinen bir hareketi yapmasını ümit etmesinden ibaret olduğuna bakıldığında, buradaki “-u” nasıl ki bir tür ek olamaz; günümüz Uygur dilinde eylem köklerinden sonra eklenerek talep, yalvarma anlamlarını ifade etmekte olan *yüklime* “e” ye benzer roldeki bir *yüklime* olması ihtimale daha yakındır.

c) Nevayi eserlerinde üçüncü kişi emir kipi için “-sun, -sün” manzum eserlerde ise bazen “-su, -sü” den başka “-dik” “ديك” biçimi de kullanılmıştır.

Örneğin:

Δ Tilbe köñlini¹²¹ Nevāyī zabt èyle¹²² almadı.

Δ İmdi çık andın èlig her sarı barsa bardik. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Her dem ol ay hecride āvārelik ister köñül.

Δ Èy Nevāyī koy anı her qayda barsa bardik. (Nevayi: “Külliyat”)

mısralarındaki “bardik” sözü, “barsun” anlamındadır. A. M. Şçerbak bu biçimin “de+k” şeklinde yapılmış olduğunu belirtir. Emir kipi anlamı noktasından bakıldığında, eylem köklerine, “-k, -k” eklenip yazılmış gerçek söz anlamları ile bu biçimin anlamı arasında benzerlik yoktur.

Özbek dilcilerinin açıklamalarına göre, bu biçim günümüz Özbek dilinin Karluk şivesinde kullanılmaktadır¹²³. Bizim görüşümüze göre, A. M. Şçerbak’ın “bu biçim

¹²¹ Günay Kut yayımında “köñlini” yerine köñlümni” vardır: bkz. Kut, age, 337.

¹²² Günay Kut yayımında “èyle” yerine “eyley” vardır: bkz. Kut, age, 337.

aynı devirdeki Özbek tilinin biçimi olmaktan çok, Nevayi dilinin özelliğidir” şeklindeki görüşleri gerçeğe daha yakındır. Bu biçim eski bir biçim olup, önceki “g-ڭ” sesinin [n] ile nöbetleşen, “d-د” nin [s] ile nöbetleşen, yine “-sun, -sün”ün bir biçimi olduğu düşünülmektedir.

d) Nevayi eserlerinde eylemlerin “-ğay, -qay// -gey, -key” ekleri; eski ve “-ğu, -qu// -gü, -kü” isim-fillerden sonra kişi ekleri eklenmesi aracılığı ile ifade edilen emir kipi yaygın olarak kullanılmıştır. Manzum eserlerde, önündeki eklerdeki [y] yi düşürüp yoketmesi mümkündür. Örneğin:

Öncesinde:

Δ Tā ol şem‘ni muḥāfazat ḥulleleridin fānūsğa kêtürgey. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Tā ol bulutlarını nedāmet āhı şarşarı birle ‘ālemdin çıkarğay. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Hüner-verler ki kılğaylar hüner fāş. (Navayi: “Ferhād ü Şîrîn”)

[26]

Δ Qabrim üze qoyğa siz taşî¹²⁴ ki za‘f eyyāmıda. (Nevayi: “Külliyat”)

Sonrasında:

Δ Ni bērgüm Terriğe āḥır cevābın. (Navayi: “Ferhād ü Şîrîn”)

Δ Bolmağumdur¹²⁵ ni gül ü ni serv-i ra‘nā birle dost. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Sāqiyā çün içkümüzdür ‘ākıbet cām-ı ecel. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Çü öltürgün durur bu ejdehānı. (Navayi: “Ferhād ü Şîrîn”)

2) Gereklilik Durumu

“-ğulux, -qulux// -gülük, -külük” ile yapılan gereklilik durumu Çağatay dilinde hayli yaygın kullanılmış olup, ifade ettiği anlamları şimdiki zaman Uygur dilinin Hoten lehçesi ile tamamen benzerdir. Örneğin:

Δ Dēdi ol yan cenībet sürgülükdur.

Bu iş ger vāqı‘ olsa körgülükdur. (Navayi: “Ferhād ü Şîrîn”)

Δ Siyāset kılğuluxdur, bu fedāyī. (Navayi: “Ferhād ü Şîrîn”)

¹²³ G. Abdurahmanov, Ş. Şükürov, yukarıdaki eser, s. 147-148.

¹²⁴ Bu sözcük Günay Kut yayımı dikkate alınarak “taşî” biçiminde okunmuştur. bkz. Kut, age, 69.

¹²⁵ Kaya Türkay tarafından hazırlanan yayımda dize şöyledir: “Bolmağum ni gül bile ni serv-i ra‘nā birle dost”, bkz. Kaya, age, 63.

Δ Anıñ kūs-i raḥīlin çalgulukdur. (Navayi: “*Ferhād ū Şîrîn*”)

3) Tahmin Durumu

“-ğu, -ku// -gü, -kü” ile yapılan isim-fiillerden sonra “-dek” eklenerek, bilinen iş-hareketin gerçekleşip gerçekleşmediği hakkındaki tahmin ifade edilmiştir. Örneğin:

Δ Yār bolmış ortağa hicrān tarīķin salğu dik.

‘Aql u hūş u cān u köñlüm ḥayli hem kozgalğu dik. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Bu kēçe āhım yēli devrānını berhem urğu dik.

Çarḫ gül-zārıdın encüm güllerin savurğu dik. (Nevayi: “*Külliyat*”)¹²⁶

4) Eylemlerin Bildirme Durumları

a) Eylemlerde Geçmiş Zaman

Eylemlerin belirli geçmiş zaman durumu birinci çoğul kişi eki bu devirde “-dimiz” ile değil, “-duḫ-dük//-tuḫ-tük” ekleri ile ifade edilmiştir. Örneğin:

[27]

Δ Dehr bustānı ara ser-kēş nihālī körmedük.

Sāye yanlıḡ bolmağan yēr birle yeksān ‘ākibet. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Nef’ üçün köymekdin özge tapmaduḫ ‘ālemara.

(Nevayi: “*Külliyat*”)

İkinci tekil kişi nezaket biçimi için “-ñiz-iñiz//-uñiz, -üñiz”, çoğulu için bu biçim ile birlikte “-ñlar-iñlar//-uñlar-üñlar” kullanılmıştır. Örneğin:

Δ Heçr ara katlim üçün mendin köñül tındurduñız. (Nevayi: “*Külliyat*”)

(tekil)

Δ Sizge hem ey ‘işret ehli ḳalmaḡay cāvīd vaşl.

Bu ki zūlm ēylep Nevāyīni aradın sürdüñüz. (Nevayi: “*Külliyat*”)

(çoğul)

¹²⁶ Bu beyit, Kaya Türkay tarafından hazırlanan yayımda şöyledir:
Bu kiçe āhım irtür devrānını berhem urğu dik.
Çarḫ gül-zārıdın encüm güllerin savurğu dik. bkz. Kaya, *age*, 252.

Belirsiz geçmiş zaman eylemlerinden “-miş” ile yapılmış olanları yaygın olarak kullanılmıştır. Bu eylemin kişi eki, birinci tekil kişide “-men” (manzum eserlerde bazen -am, -em), çoğulda “-tük” aracılığı ile ifade edilmiştir. Örneğin:

Δ Öyle ğam deştide tofrağ olmışam kim ol taraf. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Êy Nevâyî bil ki âhı çekmişem bî-ihtiyâr. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Dêr êrmıştük oldum bu ‘işret çağı. (Şikeste “Cihan-name”)

Üçüncü tekil kişi için ek kullanılmamış olup, çoğul ve tekil nezaket biçimi “-lar, -ler” ile ifade edilmiştir. Örneğin:

Δ Ki tâ ol şehddin tatmışmen ağzımnı çüçütmişler. (Nevayi: “Külliyat”)

- tekil

Δ Kôp çüçüklükdin yapuşmışlar meger ol êkki leb. (Nevayi: “Külliyat”)

- çoğul

Bu biçimin tamamlanmış ortaç anlamında kullanılışı bu devirde bir miktar azalmıştır.

Belirsiz geçmiş zaman eylemlerinden -p li ulaçlara “-turur>-dur” eklenerek yapılmaları, bu devir eylemlerini orta asırdaki eylemlerden farklı kılan bir özelliktir.

Örneğin:

Δ Sütün dik düd-ı âhım aña mundağkim ulaşıpdur. (Nevayi: “Külliyat”)

[28]

Δ Tutuñ ma‘zür kim rusvâ bolupmen. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Kôz ki hayretdin tikipmen ol leb-i ğandân ara. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Kimse ta‘yîn eylemeydur cevher-i pinhānga narğ. (Nevayi: “Külliyat”)

b) Eylemlerde Gelecek Zaman

Birinci çeşidi olumluda “-r -ur -ür (ya da -ar, -er)” ile ifade edilen gelecek zaman eylemidir.

Bu eklerin örnek biçimleri asıl Uygur dilinin özellikleri olup, Çağatay dilinin tüm devirlerindeki eserlerde istikrarlı olarak kullanılmıştır. Özelliği, buradaki klasik Çağatay dili devrinde bu eklerin kullanımının orta asır Uygur dilindekinden genişleyerek gelmiş olmasıdır. Örneğin, orta asır Uygur dilindeki [r], [k], [k], [t], [z]

ile sona eren çok heceli eylemlere “-ar, -er” eklenmiş olsa, bu devirde tamamen “-ur, -ür” ekleniyor olacaktı. Somut olarak, kullanım durumu aşağıdaki gibidir:

[l] ile sona eren tek heceli “bil-, kıl-, kal-, al-, çal-, kel-, bol-, bul-” eylemlerinden sonra,

[r] ile sona eren tek heceli “bar-, ber-, er-, tur-, yür-” gibi eylemlerden sonra,

[yt] ile sona eren tek heceli “kayt-, ayt-” eylemlerinden sonra.

Ünsüz sesler ile sona eren çok heceli eylemlere, bütün eylemlerin tüm derece gövdelerinden sonra “-ur, -ür” eklenmiştir. Örneğin:

Δ Tilbe könlüm veh ki her sâ‘at birev¹²⁷ sarı barur. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Veh ki könlüm guşşası her laḥza kaşd-ı cān kıdur. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Ot uçar lîkîn eser yangān mekân içre kalur. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Nāme üzre şādlik eşkim ki müjgāndın kelür. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Hem közüm tartar hem ol mîzān ile könlüm salur.

Yā Rab ol kelgey mü kim köz yarıutup könlüm alur. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Kim meni ol ot bile su ittifākı köydürür. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Yā ol ay hicrānda¹²⁸ ḥālimgā eflāk örtenür. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Özge gül-şenge kıldurdın meyl fārîḡ bal ırür. (Nevayi: “Külliyat”)

Sedasız ünsüzlerden [t], [k], [k], [ç], [p], [s], [ş]’ler ile sona eren eylemler ile ünsüzlerden [w], [z], [ğ], [m], [n] ile sona eren tek heceli eylemlere, [l] ile biten tek heceli “öl-, kül-” eylemlerine, [r] ile sona eren tek heceli “sür-, sor-, ur-” eylemlerine genel olarak “-ar, -er” ekleri eklenmiştir.

Ünlü ses ile sona eren eylemlere genel olarak “-r” eklenmiştir. “-yur, -yür” [29] eklerini ekleme Çağatay dilinin şekillenme devrinde bu devre nisbeten daha fazla idi. Örneğin:

tileyor, yoruyor, yarlıkıyor, kalmıyor.

Bu eylemin olumsuzluğu için bu devirde “-mas, -mes” eklerini eklemek kalıplaşmış bir olaydır.

¹²⁷ “birev” sözcüğü, Günay Kut tarafından hazırlanan yayımda “birer” biçimindedir: bkz. Kut, age, 152.

¹²⁸ Önal Kaya tarafından yayımlanan metinde “hicrānda” yerine “hicrānğa” biçimi vardır: krş. Kaya, age, 167.

Birinci tür gelecek zaman eyleminin kişi ekleri:

Birinci tekil kişide “-men” çoğulda “-miz ~ -biz”,

İkinci tekil kişide “-sen” çoğulda “-siz”,

Üçüncü tekil kişide ek kullanılmazken, çoğullar ise “-lar, -ler” ile ifade edilmiştir.

Manzum eserlerde olumluda bazen “-am, -em” kullanılmış, olumsuzluk ise kökten sonra “-man, -men” eki ile ifade edilmiştir. Örneğin:

barurmen, barurmiz, kılursin, tamızurlar.

Δ Kaşın körgeç haseddin isterem el közi bağlangay. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Deyr piri ilgidin meý dürdi istermen velik.

Rāzī ermen içgeli zāhid ridāsıda süzüp. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Köñülge yüz tümen niş ursa hicrān eylemen nāle. (Nevayi: “Külliyat”)

Bu biçim aynı devirde bazen karışık kullanılmıştır. Örneğin:

Δ Yana bilmen ki bu devletke yetsem. (Lütfü)

Δ İnana bilmem bu bahtımdın ey mäh-ı bahtım. (Lütfü)

Çağatay dilinin sonraki devirlerinde de bilinen anlamda bu şekilde devam etmiştir. Örneğin:

Δ Cihān cāh u celāl istemen ey çarḡ-i kec-reftār. (Seboriy)

Δ Neçük taşdur seniñ bağrıñ bilelmem. (Hirkiti)

İkinci tür gelecek zaman eylemi, “-a, -e, -y” ile yapılan ulaçlara “-dur~-tur<turur” eklenmesi ile kurulur. Bu biçim orta asırda aslında tam anlamını bildirmiş. Çağatay dilinin bütün sürecinde bu biçimin zamanla şimdiki gelecek zaman fiilini bildirmekte olması Çağatay dilinin önemli bir ayırıcı özelliğidir. Sonuç olarak, günümüz Uygur dilinde birinci tür gelecek zaman şüphe anlamını bildirmesi; sonraki biçim ise netlik bildirmesi ile önem kazanmıştır. Örneğin:

Δ Tarta sēn ‘iṣyān yükin ḡam kıl kadın tā‘atğa kim. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Bu ki ol ‘ömrđin ayrıldım ve ölmeydur men. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Ve ta‘addī otı āsāyiş ḡirmanığa zarar yetkürmekdin ḡālī bolmaydur.
(Nevayi: “Külliyat”)

[30]

5) Ortaçlar

Birinci biçim “-ğan, -қан//-gen, -ken” ile yapılır. Bu ekler tamamlanmış ortaç anlamını verir. Örneğin:

tapқан, tapмаған, болған, болмаған,

Eğer bu ek “-dur” yardımcı eyleminden sonra gelirse, tamamlanmamış ortaç anlamını verir. Örneğin;

көчедүркен меһelda (“*Babür-name*”)

İkinci biçim olan “-r, -ur, -ür//-ar, -er” (olumsuz biçimi “-mas, -mes”) ile yapılan gelecek zaman eylemi, kişi eki olmadığı durumlarda tamamlanmamış ortaç anlamında da kullanılmıştır. Örneğin:

barmas yër, barur yër.

Δ Yığlarımның şiddetin gül-berg-i һandānımға ayt. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Üçüncü biçimi “-ğur, қur// -gür, -kür” ekleri ile yapılır. Örneğin:

Δ Kör ki çıkur köz başımға ne belālar keltürür. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Ki ni қılмағур işni қıldım heves. (Şikeste “*Cihan-name*”)

Δ Tuğмағур қızı. (Şikeste “*Cihan-name*”)

Δ Uyғанмағур баһт (Қара беһт) (“*Nevayi eserleri sözlüğü*”)

6) Ulaçlar

Klasik Çağatay dili devrinde kullanılan ulaçlar aslında orta asır Uygur dilindeki gibidir. Ama Nevayi eserlerinin manzum şekillerinde “-pan -ipan// -upan, -üpan” ekleri ile yapılan ulaçlar bir süre yaygın olarak kullanılmıştır. Şiirsel ahenk itibari ile bu ekteki [p] sesinin [b] telaffuz edildiği düşünülüyor. Örneğin:

Δ Dëyr piri қoldaban tирgüzdi meýdin muğ-beçe. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Hüblar potraşıban қozғalışur ‘ışқ ehli. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Sëni tilep tün ü kün bes ki ëyleben tekebbu. (Nevayi: “*Külliyat*”)

“-y, -ay, -ey” ile yapılan olumlu biçimdeki ulaçlar ya da bu tür ulaçların olumsuz biçimi “-mayın, -meyin” de Nevayi eserlerinde hayli kullanılmıştır fakat olumlu biçiminden sonra “-u” ya da “-yu” eklenmesi yaygın değildir. Örneğin:

Δ Oğul oynay küle yolına bardı. (Lütfi)

Δ Mübâreklik eyley perî kızları. (Şikeste “*Cihan-name*”)

Δ Körünmey özge yaşlar dik şıfatı. (Nevayi: “*Ferhād ü Şîrîn*”)

Δ Atası yığlayu oynıya yandı. (Lütfi)

Δ Boldı bu şahrâda şayyâd isteyü âvâre şayd. (Nevayi: “*Külliyat*”)

[31]

C. Söz Varlığı (Leksikolojik) Açısından:

Bu kısımda bahsedilmesi düşünüldüğü için Çağatay dilinin şekillenme aşamasındaki sözcük varlığı özellikleri hakkında detaylı olarak durulmamıştır.

Çağatay dilinin sözcük varlığının esası, Türkî dilleri ile özellikle de Orta Asya’da aynı devirde yaşayan dilleri Türkçe olan kabilelerin dilleri ile ortak ya da temelde ortaktır. Çağatay dilinde kullanılan ve Türkî dillere özgü olan sözcüklerin Uygur-Karluk grubuna giren dillerdeki korunma durumu çok benzerlik göstermez. Fakat dilin leksikolojik yapısının, özellikle de dilin genel sözlük varlığının nisbeten sabit olmaması nedeniyle Çağatay dilini değerlendirirken, Çağatay dilinin sözcük varlığının günümüz dillerindeki varlığı veya kullanılmama durumu ölçüt olarak ortaya konulmamıştır.

Çağatay dili, binlerce Arap-Fars dili sözcük içermesi nedeni ile orta asır Uygur edebî yazı dilinden farklıdır. Bu nedenle o devrin avam halkı için Arap-Fars dili sözcükleri anlaşılmalıdır. Çünkü fen, medeniyet, bugünkü gibi gelişim göstermemiş, edebî dilin gazete-dergi, kitap, sinema, tiyatro, radyo, televizyon... gibi modern araçlar aracılığı ile geniş halk kitlelerine iletilme imkanı olmamıştır. Halkın büyük kısmının eğitimsiz olmasına bağlı olarak yalnız Arap-Fars dilinden geçmiş sözcükleri değil, hatta edebî dilde kullanılan, Türkî dile özgü bazı terimleri de anlamaması doğal idi. Modern kitle iletişim araçlarına sahip bulunmasına ve çoğunluğun eğitilmiş olmasına rağmen günümüzde de geçmişte olduğu gibi edebî dilin sözcük varlığı ile canlı halk dili sözcük varlığı arasında belli ayrımların olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Günümüz Uygur edebî dili ile yerli lehçe ve şivelerin yakınlık derecesinin

araştırıldığı dil incelemelerinde de bu nokta ispatlanmıştır. Örneğin, *alayli, iptihar, tanasip, icabiy, selbiy, normal, ékisport, import, terip, semimiy, géologiyeye, atlitka, tetkikat, obzor, ibare, assimilatsiye, disimilatsiye* gibi sözcükleri şimdiki halk anlayamıyor, yani en azından gerektiğince doğru anlayamıyor; *halet, tasadipiy, musape, meşhur, tedriciy, nispeten, suniy, sabik katarlik sözlernin orniga hal, tuyuksiz, arilik, danlik, asta-asta, kariganda, yasima, burunki* sözcükleri kullanılmaktadır.

Böyle olunca, bir devirdeki edebî dil ile ona temel olan konuşma dili arasında sözvarlığı açısından belli bir mesafe oluşacağının, medeniyet ve eğitimin gelişimine bakılarak bu farkın büyük mü yoksa küçük mü olacağının tahmin edilmesi gerekmektedir.

Arap-Fars dili kaidelerinin, Çağatay dilinin şekillenmesinde ve Çağatay dilinin orta asır Uygur edebî yazı dilinden (yani yukarıda söylenen her iki biçimden) farklı olarak gelişmesinde üstlendiği rolün önemi gerçektir [32] fakat diğer taraftan ele alındığında, sözcük hazinesi dilde bütünüyle yapı malzemesidir. Bu malzeme dile ait dilbilgisi kuralları oluşturulduktan sonra kendi rolünü ortaya koyabilmektedir. Çağatay dilinde herhangi bir devirde, o devrin temsilcileri kendi bilgi seviyesi düzeyinde kullandıkları Arap-Fars dili sözcüklerini ancak Çağatay dilinin dilbilgisi kaide ve kanunlarına uyarak kullanabilmişlerdir.

Çağatay dilinin dilbilgisi yapısının asırlardır bu şekile kullanılışı, bu devirdeki Arap-Fars dili sözlerinin kaderinde iki türlü kullanım durumunu meydana getirmiştir. Yani, bunların bir kısmı canlı halk diline yerleşerek, Türkî dilde olmayan düşünceleri ifade etmede devamlı olumlu rol oynamıştır. Diğer bir kısmı ise Çağatay edebî yazı dili çerçevesinde kullanımı ile sınırlı kalıp, sonraki devirdeki dillerde kullanılmamaya başlamıştır. Örneğin: *deyr, naşih, irşad, muğ-beçe, nisar, gül-cebîn nâvek, tekellüm, hîred, delalet, beşer, hil, derdnak, hamun, kām, eşk, sağır* gibi örnekler sonraki duruma özgüdür.

Çağatay dilinin sözcük hazinesinin çekirdeği yine de Nevayi dilinin sözcük hazinesidir. Nevayi dili sözcük hazinesi, aşağıdaki üç temel noktada orta asır Uygur edebî yazı dili ile kendisinin geleneksel ilişkisini devam ettirir.

Birincisi, Arap-Fars dilinden geçmiş sözcüklerde eş anlamlı olsa da, geleneksel anlamını devam ettiren sözcükler:

aşsum ~ ahsun (boşan), *armoğan* (hediye), *atıkmak* (meşhur bolmak), *asıg* (payda), *asru* (nahayiti), *uğan* (kudretlik, qadir, huda), *uçuz* (erzen), *uçmak* (cennet), *üküs* (köp), *esrük ~ ösrük* (mest), *ogüt* (nesihet), *öpmek* (medhiyilimek), *öksük* (kem), *bitik* (het), *bitikçi* (hettat), *tavaçı* (heverçi), *tamuğ* (dozak), *tanuğ* (guvah), *kapuğ* (dervaza, ışık), *yazuğ* (gunah), *yazğurmak* (eyiplimek), *yarlıkamak* (merhemet kılmak), *yağıkmak* (duşmenleşmek), *acun* (dunya, alem), *tapuğ* (secde, hizmet), *çıgay* (kemêgel), *bağşı* (katib, ziyali), *kamuğ* (hemme) ...

İkincisi, orta asır Uygur dili aracılığı ile Çağatay dilinde de devam eden Çince sözcükler:

tiŋla- (听) “dinlemek”, meŋ (斑) “ben”, meŋiz (面子) “yüz”, meŋizlik, meŋiza- (yukarıdaki söz kökünde yazılan “ohşımak”, “benzemek” anlamındaki fiil), incü~yincü~uncı (珍珠) “inci”, ciŋ (戕) “savaş”, yaŋlig (Çince 样) “tür, tip, çeşit, numune” sözcüğüne “lig” eki eklenerek yapılan sıfat) seyorka (Çince 慈) - rehim-şepket “şevkat” sözcüğüne “orka” eki eklenerek yapılan fiil, huddi “taşırka-”, yatırka, eşirka-” fiillerindeki gibi”, soyurgal (tartuk, yukarıdaki fiili esas alarak yapılan isim), toŋ (冻) “soğuk, buz, don”, kimsen¹²⁹ (金线) “altın ip” gibi.

[33]

Üçüncüsü, Uygur-Karluk grubundaki diğer dillere göre günümüz Uygur dilinde aynen ya da yakın teleffuzla ya da aynı anlamını korumaya devam eden sözcükler:

aldaramak~aldirimak; alaçuğ~alıçuğ, kepe; artilmak~artilmak, aşmak; bilamak~bilemek; butramak~pitrimak; dabğur~dapğur, növet; kulçağçı~kalcağ, çişî kèyik; karmamak~karmimak, karmap tutuş; kımaç~kıypaç; kapsamak~kapsimak; kamğak~kamğak; ikişmak~ekişmek, sürgeşmek; şibak~şivak; alaŋ~alaŋ, oçuğçilik; amrak~amrağ~amrak; suğalmak -burası okunmuyor- kurumak; toŋulmak~tüŋülme, ümid üzme; oça~uç; iğeci~eğice; ikri~egri; dedek~dèdek; dalbay~dalvay; yadamak~

¹²⁹ Bu sözcük Taşkent’te 1972 yılında Alişir Nevayî eserlerinin 15. cildine ilave olarak yayımlanan “Nevayî Eserleri Lugatı”nda altına benzer sarı madde, bronz diye tercüme edilmiştir. Nevayî’nin “Tac ile kütge tertîb eyleben barı kimsan ile tezhîb eyleben” şeklindeki mısralarına bakıldığında, bu sözcüğün, Çince “金钱” (altın para) olduğu açıktır. Adı geçen sözlük s.312.

yadimak; itik-ittik, ötkür; iturmak-yitirmek; iş-küç - iş-küç; yorun-yorun; kömeç - kömeç gibi.

4. Çağatay Dilinin Sonraki Dönemi

Bu dönem XVII. yüzyılın başından XX. yüzyılın başına kadar olan zamanı kapsar. Bu dönemdeki dilin genel özelliği şu şekildedir: Çağatay dili o devirde yaşayan halkların dil özelliklerine uygun biçimde, her bölgede kendine özgü yönde gelişim göstermiştir. Denilebilir ki Uygur ve Özbek halkları da Çağatay dilini belirli bir derecede kendilerinin aynı devirdeki şive özelliklerini ifade edebileceği şekilde geliştirmiştir.

Uygurları ele alırsak, Çağatay dilinin sonraki dönemi Nevayi'nin miraslarına temsilcilik yapma isteğinin güçlü olması ile dikkat çeker. Bu devirde, bir taraftan, Nevayi eserleri Uygurlar arasında yayılmış, Nevayi divanlarının en olgun, en güzel nüshaları meydana gelmiş ve Uygur makamlarının sözlerinde Nevayi gazelleri asıl ağırlıkta olmuş olsa da, diğer taraftan, Nevayi'yi pir-üstad olarak kabul eden şair ve yazarlar ardarda meydana gelerek, Uygur klasik edebiyatının Nevayi'den sonraki görkemli manzarasını şekillendirmişlerdir. XVIII. yüzyılın ortalarında Çin Hanedan hükümetinin Çungar aristokratları ile Apak Hoca evlatlarının bölünmeciliğine son verip, Şincian toprağını birleştirmesi sonucu meydana gelen kısmî barışçıl şartlar da Uygur edebiyatında böyle bir yükseliş manzarasının şekillenmesine etki etmiştir.

XVII. yüzyıldan başlayıp Çağatay dili Nevayi geleneklerini esas alarak Kâşgar konuşma dilinin olumlu etkenlerine yönelmiş, ilk önce Güney Şincian'ın Keşker, Yeken, Hoten, Aksu bölgelerinde Hirkiti, Harabati, Zelili, Abdurehim Nizari, Mosa Sayrami, Muhemmet Sadik Kaşgeri, Hamuş Yarkendi gibi kişilerin temsilciliğinde, sonra Kuzey Şincian'ın Turpan, Kumul, ili bölgelerinde Molla Bilal (Nazım), Ehmet Gucamniyaz Oglı, Zohori, Seyit Muhemmet Kaşı... gibi kişilerin [34] temsilciliğinde kendi gelişimini devam ettirmiştir. Bu devirde Şincian'da meydana gelen eserlerin, özellikle de büyük eserlerin çokluğu, bu devirdeki Uygur şair ve yazarlarının gerçekten de Nevayi'ye temsilcilik ettiğinin göstergesidir. Günümüzde bu devre ait el yazmalarının hayli büyük bir kısmı yurt dışındaki bazı kütüphanelerde bulunmaktadır.

Bu devir dilinin özelliği şudur ki, genel olarak Nevayi gelenekleri devam ettirilmiş olsa da, önceki Uygur dili özelliklerinin gittikçe azalarak, onun yerine halk canlı dilindeki etkenlerin dile farklı derecelerde yansıdığı görülür. Bu durum, aşağıdaki olgulardan da anlaşılmaktadır.

1. Ses Bilgisel (Fonetik) Açıdan:

Sözcüğün birinci hecesindeki [a] sesinin zayıflaması durumu çoktur, bu tür zayıflama durumları sonraki manzum eserlerde vezin ihtiyacından dolayı çok az görülür.

Örneğin:

Δ Şāhka boldum yaq̄in barı  yledin. (N. Zibayi)

Δ S zn  s z mazm n ga y tk rmey n  lgey qar p. (Molla Salih)

Δ Y me n -merd n n n  a lı da ger  ıksa ceni .

 tme n -merd k pr gidin  ar  olup a sa tini . ( ehid )

Bu  rneklerdeki “yaq̄in, qar b, cini , tini ” s zleri gelenek do rultusunda “yaq n, qarib, cani , teni ” yazılması gerekirken, Uygur dilindeki zayıflama kanunu gere ince teleffuzda ye in,  erip, ceni , teni  olması gerekti i yazıda yansıtılmıştır.

Konu ma dilinde  nl  sesle ba layan bazı s zc klerin ba ına “ -h” sesi eklenmi tir.

 rne in:

h k z (asl   k z)- k z

Hatta bazı leh e farkları da yansıtılmıştır.  rne in:

Δ Biz k tekni yayur  a da tap us . (Ami Zeip)

Δ Bu t ma  da bi-turuk  turup  rdim. (Ami Zeip)

Δ  y  ehid   alı n  anda  bolur h li  seni . ( ehid )

Bu  rneklerdeki “yayur, turuk ” s zc kleri de Hoten leh esindeki y/r n betle mesini yansıtılmaktadır. Aslında “yarur, tuyuk ” olması gerekirdi, “ alı n” s zc   n n de “ ari n” olması gerekirdi.

2. S z Bilgisel (Leksikolojik) A ıdan:

Molla Pazil, Abdukadir Damolla, Ami Zeip (Kulelm), Molla Salih, Abducelil Damolla Haci gibi ki ilerin eserlerinde (bu eserler XX. y zyılın ba larına aittir) aynı

devirde canlı halk dilinde kullanılan ya da canlı halk dilinde yeniden kullanılmaya başlanan “goldi-kaltek, lengirçilik, fokraçilik, lonğa, çiferkot, sañ, şencañ, zako-tosma, iliktirik-êlêktir, daçen (大钱) “büyük para” yoda- (bu söz Çince (药) - dora “ilaç” sözcüğüne [35] “-la, -da” ekinin eklenmesi ile yapılmış) sözcükler ile de karşılaşılır.

3. Dilbilgisi (Gramer) Açısından:

Tüs biçimleri yaygın olarak kullanılmış, hatta bazıları sentetik biçimine dönüşmüştür.

Δ Pişkalı tursak (“Miviler Munazirisi” Abduqadir Damulla)

Δ Kômüp itip (Ami Zeip)

Δ Bolsamdı ‘aşk Şehidi yol berseydi Reşidi. (Şehidi)

Soru eki olan “mu” bazen kısaltılmıştır.

Δ Kılıç bolamdu neme oltururga êkki kaçış. (Meşhuri)

Orta Çağatay dili devrindeki bir kısım yazım gelenekleri, hatta Arap-Fars dili sözcüklerinin asırlar boyu değişmeden devam eden yazım kuralları da bozulmuştur. Örneğin:

Δ Hem kararun birle ‘aynâlu ikevlen ğazneçi (Hazineci)

Δ Bolse sañ üzre yañgak urun ikevlen vezneçi (“Miviler Munazirisi” Abduqadir Damulla)

Kimi ikili sözcüklerde Farsça yönelme durumu eki “be” nin “mu” ya dönüştüğü görülür.

Örneğin:

Δ Alıp yördi çağmuzanı öymü öy. (Molla Bilal)

Bu tür değişimlerin bu devrin sonraki gelişim aşamasında meydana geldiği göze çarpmaktadır. Bu durum aslında günümüz Uygur diline geçişte konuşma dilinde meydana gelen sayısal değişmelerin yazıya yansması idi. Bu doğrultuda denilebilir ki XIX. yüzyılın son yarısı, Çağatay dilinin günümüz Uygur diline geçiş aşamasıdır.

Bu devirde Nevayî’nin izinde ilerleyen yüzlerce Uygur yazar, şair, tarihçi ve tercüman meydana gelmiştir. Bu kişiler “*Muhabbetname ve Mihnetkam*”, “*Şahname*

Tercümesi, Kelile Demne Tercümesi, Hamidiye Tarihi, Reşidî Tarihi Tercümesi, Nesriy Hemse, Musiki Tarihi, Beş Dilde Mançuca Lugat” gibi büyük eserleri yazarak, bu devir Uygur edebiyatı ve Uygur dilinin yükselişine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Bu devir Uygur dili temsilcilerinin yanısıra aşağıdaki kişileri de göstermek mümkündür: Muhemmet İmin Gücam Kuli - Hırkiti, Muhemmet Abdulla - Harabati, Zuleyha Bëgim, Muhemmed Sidik - Zelili, Abid Kumuli, Muhemmet İmin Ahun Şah Hicran, Hamuş Ahun Yarkendi, Molla Pazil, Abdurëhim Nizari, İmini, Mezheriy, Geyreti, Molla Şakir, Turduş Ahon - Geribiy, Molla Bilal Bin Molla Yüsüp - Nazim, Huşhal Geribiy, Musa Sayrami, Molla Sabir Abdukadir - Nakis, Seyid Hüseyinhan-Tecelli, İbin Yüsüp Hoteni, Ehmediy, Abdulla Ahun Şerip Oğli-Heste, Abducilil Damolla Hacı, Muhemmet Rozi-Şehidiy, Salahi, Mehzun, Molla Hayder-Miskin, Nobiti, Kelender, Emir Hüseyin - Seburî, [36] Muhemmet Sadik, Kaşgeriy, Gomnam, Muhemmet Tömür, Ömer Baqi, Molla Yunus Yarkendi, İbrahim Meşhuriy, Seyit Muhemmet Kaşı, Beş Dilli Mançuca Sözlük’ün yazarları, Muhemmet Resul Şevki, Noruz Ahun - Ziyaiy, Molla Sidik Yarkendi, Molla Kurban, Muhemmet Niyaz Bin Abduğupur, Muhemmet Abdulla Hacı, Hoca Yarbin Muhemmet Şehyariy - Geribiy Amiy, İsmittulla Bin Nemetulla-Möcizi, Şemsiddin Eli Yenısariy, İsmail Hacı, Zohori ve diğerleri.

3

Çağatay Dilinin Günümüz Uygur Dili ve Günümüz Özbek Dili ile İlişkisi

W. Radloff Çağatay dilini “Yapay Dil” olarak nitelendirerek onun canlı halk dilinden uzaklaşan tarafını çok abartmıştır. Sonuç olarak, Çağatay dili her ne kadar edebî yazı dili olması itibari ile çok sayıda eski Uygur dili etkilerini devam ettirmiş, onun sözcük dağarcığına çok sayıda Arapça-Farsça söz ibarelerinin girmesine yol açmış; Arap-Fars dillerine özgü gramer, özellikle de sözdizimine dair yapıların kullanımı ile şekillenmiş; aynı devirdeki konuşma dilinden fazla derecede uzaklaşmış olsa da, ancak yine de kendine temel olan konuşma dilinin kolay değişmeyen asıl yapısını ve asıl sözcük dağarcığını korumuştur. Ayrıca çok yavaş da olsa, bu devir konuşma dilinin gelişimini kendinde yansıtır, ilgi ve ihtiyaca uygun olarak ilerlemiştir. Hiç

olmazsa, bu devirde okuma yazması olan kişiler de anlaşılmayan ölmüş dil ile meşgul olmuşlardır. Sonuç olarak Çağatay dilinin şekillenme devri, klasik devri ve sonraki devrileri arasında bazı farkların olması bu dilin bir kalıpta durup kalmadığını, gelişim gösterip ilerlediğini göstermektedir. Bu noktadan bakıldığında, Çağatay diline “yapay dil” demek doğru olmaz.

A. M. Şçerbak da Çağatay dilinin “Yapay Dil”olarak adlandırılması görüşüne katılmaz ve şöyle der: “Genel olarak bakıldığında, Eski Özbek edebî dili (Çağatay dilini kastederek) ile konuşma dili arasında net ve keskin sınır oluşturacak kadar belirli bir fark yok. Sonuç olarak, Babür’ün edebî dil (yazı dili) ile normal halkın dili arasındaki ilişki ve benzerlikler hakkındaki açıklamasına güvensizlik göstermek gereksiz”¹³⁰ Şçerbak burada Babür’ün “*Babürname*” adlı eserindeki “Encan’ın halkı Türktür, şehir ve pazarında Türk dilini bilmeyen kişi yok, halkın dili yazı diline uygundur çünkü Mir Alişir Nevayi’nin [37] eserleri Hirat’ta meydana gelmiş olsa da, işte bu dil ile yazılmıştır” biçimindeki sözlerini dikkate almıştır. Ama A. M. Şçerbak, bu edebî dilden ya da Nevayi dilinden keskin biçimde ayrılmayan, hatta ona uygun olan konuşma dilini, bütünüyle Babür denilen Encan dilini Özbek dili olarak görmüş ve buna esas olarak da bu edebî dili (Çağatay dilini) “Eski Özbek Dili” diye adlandırdığını kaydetmiştir¹³¹. Çağatay dili ya da onun klasik biçimi olan Nevayi dilinin şekillendiği çağda, bu edebî dile uygun olan konuşma dilinde (Yani Encan dilinde) konuşanlar dahi Özbekleşmemişse, nasıl olurda onların konuşma dili Özbek dili olarak kalır sorusuna Şçerbak doğrudan doğruya cevap verememiştir.

Biz Babür’ün yukarıdaki sözlerinden şüphelenmiyoruz. Gerçekten de Çağatay dili ya da onun klasik şekli olan Nevayi dili ile konuşma dili arasında açık seçik ve keskin bir sınır oluşturacak kadar çok fark yok idi, fakat A. M. Şçerbak’ın “Bu konuşma dili Özbek dili idi” şeklindeki görüşüne katılmıyoruz. Babür’ün yukarıdaki sözü Encan dilinin Özbek dili olduğunu değil, eksiksiz olarak yansıtılması durumunda onun “Kâşgar Dili” ya da onun bir şivesi olduğunu ispatlamaktadır. Tıpkı yukarıda söylediğimiz gibi, Çağatay dili orta asırdaki Uygur dilinin iki biçiminin bütünüyle birleşmesi sonucunda şekillenmiş olup, onun fonetik ve gramatik bakımdan asıl kuralları ile asıl sözlük dağarcığı ise bu iki edebî dile temel teşkil eden İdikut ve Kâşgar Uygurlarının konuşma dilinden gelmiştir. Çağatayca, ister dil, isterse de lehçe

¹³⁰ A. M. Şçerbak: “Eski Özbek Dili Grameri”.

¹³¹ A. M. Şçerbak: “Eski Özbek Dili Grameri”.

koşullarında kullanılmış olsun, Uygur diline özgü olan bu temel özellikleri devam ettirmiş ve Uygur dilinin iç kanunları esasında gelişmiştir. Çağatay dili çok geniş bir coğrafyada kullanıldığı için, Oğuz-Kıpçak dillerinin etkisine de maruz kalmıştır. Fakat bu etkiler onun Uygur diline özgü olan asıl hususiyetlerini değiştirememiştir. Şöyle ki, bir konuşma dilinin, örneğin, Encan dilinin ona uygun olması, bu konuşma dilinin bu asıl özelliklerine sahip bulunan Uygur dili olduğunu göstermektedir.

Biz bu meseleyi daha da ilerletip aydınlatmak için Nevayi dilindeki önemli noktaları günümüz Uygur edebî dili ve günümüz Özbek edebî dili ile karşılaştırarak vermeyi uygun gördük. Bu tarz bir karşılaştırma, Nevayi dilindeki asıl özelliklerin günümüzde bu iki edebî dilin hangisinde daha çok devam ettiğini net olarak vererek, Çağatay dili ile kendi zamanında ona uygun olan konuşma dilinin bağımlılığına objektif bir açıdan bakılmasını sağlayacaktır.

[38]

Aşağıda önemli dil özellikleri doğrultusunda Nevayi dili ile Özbek ve Uygur dillerini karşılaştıracğız.

Ses Bilgisel (Fonetik) Açıdan

1. Nevayi dilinde tıpkı günümüz Uygur diline benzeyen [o], [ö], [u], [ü]'den ibaret dört yuvarlak ünlü fonemin varlığını Nevayinin kendisi “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserinde “ot-öt, utmak, ütlemek; tozmağ, tözmeğ, tuz, tüz, tor, turmağ, türmeğ, tör biçimindeki örnekler aracılığı ile açıkça belirtmiştir fakat günümüz Özbek edebî dilinde yuvarlak ünlü fonemi yalnızca iki tane olup, onlar da dil önü ve dil ardı yuvarlak ünlü sesler arasındaki ünlüler ile birleşir.

2. Ünlü Seslerin Zayıflama Durumu:

Bu fonetik duruma göre sözcüğün birinci hecesindeki [a], [e] sesleri **uçuk** boğumlu halde iken kendi vurgusunu yokederek [è] ye, arkasındaki yuvarlak ünlü seslerin etkisi ile de bazen [o] ve [ö] seslerine dönüşür. Türkî diller içinde yalnız günümüz Uygur dilinde var olan bu durum, Orta Asır Uygur dili devrinden itibaren başlamış, Nevayi dili de mevcut olan bu özelliğe varislik etmiştir. Örneğin:

Nevayi dilinde: *töşük, ötük, oçuk*

Uygur dilinde: *töşük, ötük, oçuk*

Özbek dilinde: *teşik, etik, oçik*

Burada Özbek dilinde görülen [ë] hiçbir zaman [e] sesinin açık dil şartın zayıflamasından meydana gelen biçimi olmayıp, yukarıda söylenen [e] nin serbe biçiminin kalıplaşmış biçimidir.

3. Diğer Türkî dillerdeki, özellikle Uygur dilindeki [a] sesi günümüz Özbek dilinde yuvarlaklaştırılarak [â] biçiminde telaffuz edilmektedir. A. M. Şçerbak Çağatay dilinde [a] sesinin yuvarlaklaşma eğilimi varlığından bahsetmişse de bununla ilgili herhangi bir kanıt gösterememiştir. Sonuçta Nevayi dilindeki [a] sesi Uygur dilindeki [a] sesi ile benzer olup, onda yuvarlaklaşmaya dair hiçbir işaret görülmez.

4. Nevayi dilindeki ünlülerin dil yeri ve yuvarlaklık durumu bakımından uyumu esas olarak günümüz Uygur edebî dilindeki ile benzerdir. Fakat günümüz Özbek edebî dilinde ünlülerin dil yeri ve yuvarlaklaşma durumu bakımından uyum kuralı günümüzde kullanılmamakta olup, bu durum Nevayi dili ile günümüz Uygur edebî dilinde benzer yapıdaki çok sayıda sözcük ve dilbilgisi eklerinin günümüz Özbek edebî dili ile farklılaşmasını meydana getirir. Örneğin:

[39]

İsimlerde:

Nevayi Dilinde

Uygur Dilinde

Özbek Dilinde

oğul

oğul

oğil

orun

orun

orin

otun

otun

otin

bulut

bulut

bulit

ata

ata

âta

Eklerde:

könlüm

könlüm

könlüm

yüzüñ

yüzüñ

yüzüñ

kördüñ

kördüñ

kördüñ

tuttum

tuttum

tutdim

bolup

bolup

bolib

sürmek

sürmek

sürmoq

toqulğan

toqulğan

töqilgan

tutulsun

tutulsun

tutilsin

5. Nevayi dilinde, tıpkı günümüz Uygur dilindeki gibi yuvarlak ünlü ile kurulan çok sayıda ek ve yardımcı ekler, günümüz Özbek dilinde düz ünlüler ile kullanılmaktadır. Örneğin:

Eklerde:

Ettirgenlik ekleri “-dur, -dür// -tur, tür ya ki (-ğuz, -kuz//-güz, küz)”

Nevayi Dilinde	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
yandur-	yandur-	yandır-
köydür-	köydür-	köydir-
çaptur-	çaptur-	çaptir-
kiltür-	keltür-	keltir-
körgüz-	körgüz- ~ körset-	körgaz

Örnekler:

Δ Gül çağı bülbülge her gülge terennüm körgüzüp. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Pend eşitmey naqd-ı imānımnı¹³² aldurdun barıp. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Öltürür hicrān tūni ölsem hem armān kalmağay. (Nevayi: “*Külliyat*”)

[40]

Üçüncü kişi emir durumu eki: “-sun, -sün” dür.

Δ Yasalsun barça ayın birle zibā,

Tutulsun barıga eksünü dībā. (Nevayi: “*Ferhād ü Şîrîn*”)

Yardımcılarda:

Yüklem Yardımcısı “dur” biçimindedir.

Nevayi Dilinde	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
sözdédür	sözdedur	sözdadir
karadur	karadur	karadır
hoştur	hoştur	hoşdir

Δ Cihānda ādemīniñ i‘tibārı sözdédür yoksa – (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Ki nīsānī bulut yañlıg karadur. (Nevayi: “*Ferhād ü Şîrîn*”)

Δ Çü ma‘şūq ehl imestür çäre hoştur. (Nevayi: “*Ferhād ü Şîrîn*”)

¹³² “naqd-ı imānımnı” Önal Kaya tarafından hazırlanan yayımda “naqd-ı imānıñı” biçimindedir: krş. Kaya, age, 60.

Soru eki “mu” dur.

bolurmu

bolurmu~bolarmu

bolarmi

Δ Kişi öz cānıdın toymağ bolur mu? (Nevayi: “*Ferhād ũ Şîrîn*”)

6. İlk hecesine [a], [e] gelen bazı sözcüklerin ikinci hecesindeki [i] veya [ı] seslerinin yuvarlaklaşması yalnızca orta asır Uygur dilinde görülmeye başlanmış olup, bu durum Nevayi dilinde de günümüz Uygur dilindeki gibi devam etmiştir. Fakat bu durum günümüz Özbek dilinde görülmez. Örneğin:

Nevayi Dilinde

Uygur Dilinde

Özbek Dilinde

altun

altun

âltin

artuğ

artuğ

ârtiğ

azğun

azğun

âzğın

bilgü

belgü ~ belge

bêlgi

7. Nevayi dilindeki bazı sözcük ve eklerin sonundaki [ğ], [g] sesleri günümüz Uygur dilinde aynen korunmuş ya da [k], [k]’ye dönüşmüş [41] olsa da, günümüz Özbek dilinde ya [y] ye dönüşmüş ya da düşüp kaybolmuştur. Bu son ses olayı durum Oğuz-Kıpçak dillerinin bir özelliğidir.

Örneğin:

Sözcükler:

ķandağ – ķandaķ

ķandaķ

kanday

şundağ-şundaķ

şundaķ

şunday

mundağ ~ mundaķ

mundaķ

munday

Ekler:

Sıfat yapan “-lig, -lig” eki, Uygur dilinde isim yapan “-liķ, -lik” eki ile birleşerek “-lik, -lik” e dönüşmüş olsa da, Özbek dilinde tamamen düşüp yokolmuştur. Örneğin:

otluķ

otluķ

ötli

küçlük

küçlük

küçli

türlük

türlük

türli

yüzlük

yüzlük

yüzli

derdlıg

dertlik

derdli

8. Nevayi dilinde iki ünlü ses arasındaki [k̄], [k] sesleri sabittir. Günümüz Uygur edebî dilinde, özellikle onun Kâşgar ve Hoten şivelerinde de durum böyledir. Fakat günümüz Özbek dilinde [ġ], [g] ye dönüşmektedir. Bu nedenle Nevayi eserlerinin sonraki son işte bu kurala uyarak kopya edilmiş olsa da, yine aynı durumla karşılaşılır. Örneğin:

Δ Hüblikıda ol şanem avvalķılarga oĥşamas. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Yaġlıķıñ zaĥmımġa baġlarġa ne ĥadd kim istesen.¹³³ (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Kökrekimdür çarĥnıñ pirāhenidin çāk-rāk. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Koy ki mavi yaġlıķıñnı yüzdin almay her zamān. (Nevayi: “Külliyat”)

Dilbilgisi (Gramer) Açısından:

1. A. M. Şçerbak'ın görüşleri doğrultusunda Çaġatay dili Özbek konuşma dilini temel almış olsaydı günümüz Özbek konuşma dilinde belirtme durumu ve yükleme durumu farklı olmadığı için Çaġatay dilinde de farklı olmazdı. Oysa şu an biz Nevayi dilinde bunun tıpkı günümüz Uygur diline benzer şekilde bütünüyle farklı olduğunu görmekteyiz. Örneğin:

[42]

Δ Reķībā bī ser ü pālerni sēn aġrıtnaġıl zinhār. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Kaysı kevserniñ zülālī āb-ı ĥayvānıñça bar. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Seniñ ĥüsnüñ meniñ ‘ışķım ‘acā’ib üns tutmışlar. (Nevayi: “Külliyat”)

Δ Körmek anı çün ĥaddim yok meni cānān tanımas. (Nevayi: “Külliyat”)

2. Ayrılma durumu eki Nevayi dilinde de tıpkı günümüz Uygur diline benzer şekilde “- din//-tin” ile ifade edilmiştir. Fakat bu ek günümüz Özbek dilinde Oġuz-Kıpçak dillerindeki gibi “-den//-ten” ile bazen de “nen” ile ifade edilmektedir. Örneğin:

Nevayi Dilinde

Uygur Dilinde

Özbek Dilinde

yaşıdın

yêşidin

yâşidan

külmektin

külmektin

külmākdan

¹³³ Bu beyit Günay Kut yayımında şöyledir: Yaġlıġın zaĥmımġa baġlarġa ni ĥaddim istemek. Bkz. Kut, age, 199.

3. Nevayi dilinde fiilin “-ğay, -kay//-gey, key” eki ile yapılan gelecek zaman istek eki çok yaygın biçimde kullanılmıştır. Örneğin:

Δ Çünān-çi bolmağay ehl-i fenāğa encümen-i hācet. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Bir kün āhımdın oşol bed mihr köñli yumşağay. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Maña nè hadd ki kılğaymin te‘emmül. (Nevayi: “*Ferhād ü Şîrîn*”)

Δ Yok ol gevher ki çün tofrağğa kalgay.

Δ Ayağ astığa kalgay çün uşalğay. (Nevayi: “*Ferhād ü Şîrîn*”)

Bu biçim günümüz Uygur dilinde genellikle temenni içeren sözlerde de yazarların eserlerinde de, halk canlı dilinde de oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin:

Temenni içeren sözcüklerde: harmiğayla “zahmet olmasın”, mubarek bolğay “hayırlı olsun”, teñ keriğaysiler “mutluluklar”.

Yazarların eserlerinde:

Δ ‘Āşîk söygü gülini köksige taqqay. (İmin Tursun)

Δ Ana süti aqartqay diliñni sèniñ,

Meripet yorutqay yoluñni sèniñ. (A. Ötkür)

Δ Zer çèçib ötkey beşimğa kökte kuyaşñ sèniñ. (R. Cari)

Konuşma Dilinde (Halk Dilinde):

[43]

Δ Barimen dèse bargay, turimen dèse turğay. “Gitmek isterse gitsin, kalmak isterse kalsın”.

Oysa ki bu biçim günümüz Özbek dilinde çok kullanılmaz.

4. Tıpkı günümüz Uygur dilindeki gibi, Nevayi dilinde de günümüz Özbek dilindeki БИЛИВ *biluv* “biliş”, БОРУВ *boruv* “bəriş”, ИШЛОВ *işlov* “işleş” biçimindeki Kıpçak diline özgü isim-fiiller ile karşılaşılmaz.

5. Uygur dilinde eskiden beri kullanılagelen “ğu, -ğu// -gü -kü” ile yapılan isim-fiiller Nevayi dilinde oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Örneğin:

Δ Dēdi ‘ışk içre katlin hükmi êtküm.

Δ Dēdi ‘ışkıda maḫsūdumğa yêtküm. (Nevayi: “*Ferhād ū Şîrîn*”)

Δ Kōrüp kōzgüde ne kim kōrgüsüdür.

Ki devrān başığa kiltürgüsüdür. (Nevayi: “*Ferhād ū Şîrîn*”)

Δ Ki¹³⁴ ejder birle bolğundur hem āverd.

Ki andın çıkğusu eflāk üze gerd. (Nevayi: “*Ferhād ū Şîrîn*”)

Bu tür sıfat-fiillere “-luḫ, -lük” ekinin eklenmesi ile meydana gelen gereklilik durumu Nevayi dilinde yaygın biçimde kullanılmıştır. Örneğin:

Δ Dēdi ol yan cenībet sürgülükdür.

Bu iş ger vāḫi‘ olsa kōrgülükdür. (Nevayi: “*Ferhād ū Şîrîn*”)

Δ Bu yol érür çü ehl-i melāmetğa barguluk. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Êy cānlar āfeti saña cānımdur alguluk. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Bu isim-fiile “-çi” ekinin eklenmesi ile meydana gelen isim-fiiller ile de Nevayi dilinde çok sık karşılaşılır. Örneğin:

Δ Kālıp bil urğuçı balcık ara pest. (Nevayi: “*Ferhād ū Şîrîn*”)

Δ Ki èylep kōrgüçi hūşını zā’il. (Nevayi: “*Ferhād ū Şîrîn*”)

Δ Hāber bērgüçi şarrāf-ı güher-fāş. (Nevayi: “*Ferhād ū Şîrîn*”)

Δ Lāle ḫanın tökküçi anıñ nifākıdır henüz. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Bu isim-fiil “-dek” ekinin eklenmesiyle meydana gelen “bargudik, yargudik, kilgüdik, bilgüdik, aytḫudik, ḫayḫudik, urğudik, sorgudik” gibi biçimleri, Nevayi kendi eseri olan “*Muhakemetü’l-Lugateyn*”de kendi dilinin önemli özelliklerinden biri olarak göstermiş ve bir işi şüphe ile bir kişiye bağlar diye anlatmıştır.

Bu biçim Nevayi dilinde şöyledir:

Δ Kim érür ḫatlimğa ol cān u cihān ḫayğurğu dik. (Nevayi: “*Külliyat*”)

Δ Şüm raḫībler kōrseler êtdik ḫebāp öltürgü dik. (Nevayi: “*Külliyat*”)

“-ğu, -ğu// -gü, -kü” eki ile yapılan isim-fiiller günümüz Uygur dilinde daha çok uyrukluk eki almış sözcükler “bar”, “yoḫ” sözcükleri [44] ve “kelmek” eylemi ile beraber kullanılarak istek anlamı ifade etmektedir. Örneğin:

¹³⁴ Gönül Alpay-Tekin yayımında “ki” yerine “çü” vardır; bkz. Alpay Tekin, age, 203.

Mëniñ, uniñ bilen körüşküm bar. “Onunla görüşmek istiyorum”.

Sëniñmu barguñ barmu? Mëniñ bargum yok. “Sen gitmek istermisin? Ben gitmek istemiyorum”.

Uniñmu sözligüsi këlivatidu. “O da söylemek istiyor”.

Sëni bek körgümüz keldi. “Seni görmeyi çok istiyoruz”.

Günümüz Uygur dilinde bu yapının üçüncü kişi biçimi, gelecek zaman anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin:

Δ Gül baraxsan bolğusı süzük havada,

Serdānisi güllerniñ tapqusı revāc (İmin Tursun)

Δ Uniñdiki senet, muhebbet

Maņa menğü dermān bergüsi (T. Samsağ)

Bu sıfat-fiilin “-luğ, -lük” eki ile yapılan şekli günümüz Uygur dilinde aynı Nevay dilindeki gibi gereklilik anlamını bildirmektedir.

Δ Özgülük aynı çıkip yette kat kök qeridin,

Tutquluğ aşpakini okyan-dēñizlar tektidin.

(*Mavzēduk Şēirliri Tercimisi* 'din)

Bu isim-fiile “-çi” ekinin eklenmesi ile hareketin öznesini bildiren isim-fiil türetme durumu günümüz Uygur dilinde işlek olarak kullanılmaktadır. Bu yapıda kurulan sözcüklerin bazıları isimleşmiştir. Örneğin: oquğuçi, yazğuçi, kelğuçi, kütküçi, avaz bergüçi, iltimas qılğuçi.

Bu isim-fiile “-dek” ekinin eklenmesi ile meydana gelen yapı günümüz Uygur dilinde aşağıdaki işlevde kullanılmaktadır:

a) Tamlayan görevinde kullanılarak tamlananın niteliği ve miktarını bildirir veya durum eki alarak hareketin derecesini gösterir. Örneğin:

Beş küñge yetküdek un bar. “Beş güne yetecek kadar un var”.

Tonuşturgudek tecribem yok. “Anlatacak kadar çok tecrübem yok”.

İçseñ, tesir qılğudek iç. “İçeceksen etki edecek kadar iç”.

b) Yükleme olarak gelerek (birinci, ikinci kişide kişi eki eklenir), dolaylı bildirme halindeki şimdiki zaman-gelecek zamanı gösterir. Örneğin:

U yerge senmu bargudeksen. “Oraya sen de gidecek misin?”

Anlaşımçe, u naşşını yahşi éytküdek. “Duyduğum kadarıyla o iyi şarkı söylüyormuş”.

△ Tapküdekmen mundin artuq қaysi behtni emdi men. (T. Éliyup)

Günümüz Özbek dilinde “-ğu, -kü//-gü, -kü” eki ile yapılan isim-fiil ve onun yukarıdaki ekler ile gelen şekilleri kullanılmaz. Onun “-çi” eki ile gelen biçimi yerine “-w” [45] li isim-fiile “-çi” ekinin eklendiği biçimi kullanılmaktadır. Örneğin:

Ўқувчи/ ükuvçi, окловчи/ oklovçi, кораловчи/ koralovçi

Sözvarlığı (Leksikoloji) Açısından:

Sözvarlığına ait yapılar, bir dilin ikinci bir dil ile olan iç ilişkisini kanıtlamada ses ve dilbilgisi açısından değerlendirmeye göre o kadar önemli olmasa da, Nevayi’nin sözvarlığının aynı devirdeki Uygur dili sözvarlığı içinde (genel olarak Türkî dile ait sözcükler dikkate alınmaktadır) ne kadar yer tuttuğunu görmek için 1972 yılında Taşkent’te yayınlanan “*Nevayi Eserleri Lugatı*”na giren aşağıdaki sözcükleri göstereceğiz. Bu sözcükler bu sözlük içinde açıklanması gereken sözcükler arasında yer alsada günümüz Uygur dilinde aynen ya da biraz değişmiş olarak kullanılmakta olan sözcüklerdir.

Yerli Sözler:

Nevayi Dilinde

oğlaқ	oğlaq
öy	uy
alaң	alañ
yoxsul	yoqsul
yorun	jurun
kömeç	kömetç
қapan	qaban
şük	şyk
möldür	möldyr
yağlıғ	jağlıq

Günümüz Uygur Dilinde

oğlaқ
uy
alaң
yoxsul
yurun
kömeç
қavan
şuk
möldür
yağlıқ

yargag	<i>jarʁ aʁ</i>	yağak
tuzluk	<i>tuzluq</i>	tuzluk
torqa	<i>torqe</i>	torqa, torqa-tavar
ton	<i>ton</i>	ton
yalın	<i>jalin</i>	yêlin
amrag ~ amraq	<i>amraq~amraʁ</i>	amraq
süzük	<i>syzyk</i>	süzük
yalin	<i>jalin</i>	yêlin, otnin yêlini
itik	<i>itik</i>	ittik
yarmak	<i>jarmaq</i>	yamak
tapan	<i>tapan</i>	tapan
[46]		
erin	<i>erin</i>	êrin
tutruq	<i>tutruk</i>	tutruk
igeçi	<i>egeti</i>	êgiçe
tuğgan	<i>tuğʁan</i>	tuğʁan
eñlik	<i>eñlik</i>	eñlik
ilik	<i>ilik</i>	ilik
dalda	<i>dalda</i>	dalda
dapkur	<i>dapkur</i>	dapkur
dedek	<i>dèdek</i>	dèdek
tepengü ~ tepingü	<i>tepengy~tepingy</i>	tèpingü
yaypan	<i>jajpan</i>	yaypan
söksök	<i>søkşøk</i>	söksök

Eylemler:

Nevayi Dilinde

aldaramak	<i>aldaramaq</i>
aldaratmak	<i>aldaratmaq</i>

Günümüz Uygur Dilinde

aldirimak
aldiratmak

azıkmak	<i>aziqmaq</i>	əzikmək
arğadamak	<i>arḡadamaq</i>	agidimak
buşurğanmak	<i>buşurḡanmaq</i>	püşürkanmak
butramak	<i>putramaq</i>	pitrimak
yadamak	<i>jadamaq</i>	yadimak
yarmaşmak	<i>jarmalışmaq</i>	yarmaşmak
ürküdemek	<i>yrgydemek</i>	ügdimək
mañmak	<i>mañmaq</i>	mañmak
mañdurmak	<i>mañdurmaq</i>	mañdurmak
soğalmak	<i>soḡalmaq</i>	soğalmak
bordamak	<i>bordamaq</i>	bordimak
buhsamak	<i>buxsamaq</i>	buhsimak
domsaymak	<i>domsajmaq</i>	domsaymak
yaykamak	<i>jajqamaq</i>	yaykimak
tözmek	<i>təzmək</i>	tözmek/ k
[47]		
ürkmek	<i>yrkmək</i>	ürkimek
umunmak	<i>omunmaq</i>	omunmak
artılmak	<i>artılmaq</i>	artılmak
itimek	<i>itimek</i>	ittimek
itmek	<i>itmək</i>	yitmek, yütmek
yitmek	<i>jitmək</i>	yütmek
itürmek	<i>ityrmək</i>	yitürmek, yütürmek
sıyrılmak	<i>sıjrılmaq</i>	sərilmək
tikilmek	<i>tiqilmək</i>	tikilmek
tolğamak	<i>toḡamaq</i>	tolğimak
tolğaşmak	<i>toḡalışmaq</i>	tolğaşmak
türmek	<i>tyrmək</i>	türmek

Yukarıdaki örneklerde, günümüz Özbek dilindeki Nevayi dili ve günümüz Uygur dili ile benzemeyen önemli noktalarını gösterdik. Aslında, günümüz Uygur dilinde de Nevayi dili ve günümüz Özbek dili ile farklı olan noktalar bulunmaktadır. Bu farklılıkların neler olduğu aşağıda gösterilmiştir.

1. Günümüz Uygur dilindeki [a] sesinin zayıflayarak, sözcüğün ilk hecesinde [ə] ile, sonraki hecelerinde [i] ile nöbetleşmesi durumu Nevayi dili ile günümüz Özbek dilinde görülmez. Örneğin:

Nevayi Dilinde	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
başida	bəşida	bāşida
canım	cənim	cānim
ayağığa	ayigığa	ayāğiga
añladı	añlidi	oñladi

2. Nevayi dili ile günümüz Özbek dilinde birinci hecedeki [ə] sesi günümüz Uygur dilinde [e] ile nöbetleşir. Örneğin:

Nevayi Dilinde	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
yètmes <i>jetmes</i>	yetmes	yetmas
kèttim <i>kəttim</i>	kettim	ketdim
ètmes <i>etmes</i>	etmes	etmas
yèr <i>jer</i>	yer	yér

[48]

3. Nevayi dili ile günümüz Özbek dilindeki “ış, üş” hecelerinin başına gelen [t] sesi ile “aç, üç” hecesinin önüne gelen [s] sesi günümüz Uygur dilinde [ç] ile nöbetleşir. Örneğin:

Nevayi Dilinde	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
tüşümde <i>tyşymde</i>	çüşümde	tüşümde
tişin <i>tışin</i>	çişin	tişin
saçıp <i>satıp</i>	çecip	sāçib
saçın <i>satın</i>	çecin	sāçin

4. Nevayi dili ile günümüz Özbek dilinde eylemin -p li ulaç şekline -mèn (Özbek dilinde -men) eklenip yapılan birinci kişi eylem çekimi günümüz Uygur edebî

dilinde -p li ulaçlardan sonra “-tur>-ti” ondan sonra “-men” eklenerek yapılır. Örneğin:

Nevayi Dilinde	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
köydürüpmen <i>køjdyrypmen</i>	köydürüptimen	küydiribmen
yaqıpmen <i>jaqıpmen</i>	yekiptimen	yâkibmen
tüzüpmen <i>tyzypmen</i>	tüzüptimen	tüzibmen
urupmen <i>urupmen</i>	uruptimen	uribmen

5. Nevayi dili ile günümüz Özbek dilinde eylemin üçüncü kişi çekiminde “-ler” ile ifade edilen çoğul biçimi kullanılmaktadır. Fakat günümüz Uygur dilinde onun tekil şekli ile çoğul şekli arasında fark bulunmaz. Örneğin:

Nevayi Dilinde

kıldılar, kıllurlar, dëyibturlar, kötergeyler

Özbek Dilinde

киладилар *kiladilar*, яратганлар *yaratganlar*, тирипдилар *tirişdilar*

Uygur Dilinde

kıldı, kılar, deptu, kötergey

Yukarıdaki karşılaştırmadan da anlaşılacağı üzere, günümüz Özbek edebî dilinin [a]nın yuvarlaklaşması, yuvarlaklaşan ünlü seslerinin dört değil iki olması, ünlü seslerde uyum kaidesinin bozulması, Oğuz-Kıpçak dillerine özgü [49] bazı gramer yapılarının kullanılması, buna karşın Uygur-Karluk grubuna özgü olan “-ğu, kı// -gü, -kü” ile yapılan isim-fiile benzer bazı önemli gramer yapılarının kullanılmaması, asıl sözcük dağarcığını oluşturan çok sayıda sözcüğün kullanılmaması gibi bir dizi karakteristik özellik ile Nevayi dilinden, dolayısıyla da günümüz Uygur edebî dilinden farklı olduğu görülmektedir. Sonuç olarak, günümüz Uygur edebî dilinin Nevayi dili ile günümüz Özbek edebî dilindeki benzer noktalar açısından bazı farklılıkları olsa da bu farkların günümüz Uygur edebî dilini başka gruptaki dillere yakınlaştıracak kadar önemli farklar olmadığı, hatta Uygur-Karluk grubuna özgü iç gelişim sürecini yansıtan farklar olduğu görülmektedir. İşte bu olgular, Nevayi dilinin o devirdeki Uygur konuşma dilinin gelişim yönelişine uygun olduğunu, bu nedenle de Uygur halk nüfusunun % 90’dan fazlasını içeren merkezi lehçe esasına göre şekillenen günümüz Uygur edebî dilinin, doğal biçimde Nevayi dilindeki temel

kurallara aynen temsilcilik ettiğini ispatlamaktadır. Günümüz Özbek edebî dilinde ise durum daha farklıdır. “*Günümüz Özbek Dili*” adlı eserin giriş kısmında, günümüz Özbek edebî dilinin temel lehçesini belgeleme süreçlerinden bazılarında “Çağatay dili” diye adlandırılan eski Özbek edebî dilinin asıl özelliklerini koruyarak ona bazı değişiklikler getirme fikrinde olanlar olsa da, bu fikirlerin kesin olarak reddedildiği açıklanmıştır¹³⁵.

Aynı eserde, “Yalnız Nevayi dilinde değil, hatta XII-XIV. yy. yazmaları dilinde de eski Özbek dili egemendir. Bu nedenle, bu yazmalar dil bakımından günümüze kadar kendi özünü korumuştur. Bu eserler günümüz Özbekçesine tercüme edilmese de, onları Özbek halkı rahatlıkla anlayabilir”¹³⁶ görüşünü savunan yazarlar burada Çağatay dilinin (aslında Nevayi dilinin) günümüz Özbek edebî diline temel teşkil edemeyeceğini itiraf etmektedir. Gerçekten de Çağatay dili günümüz Özbek dilinin temeli olamaz, çünkü bu dilin asıl özellikleri, tıpkı yukarıda gösterildiği gibi, Özbek halkının etimolojisi ile ilişkisi olan karmaşık lehçe koşulları altındaki ortak edebî dilin gelişim yönelimine uygun değildir. Bu durumda, Çağatay dilinin konuşma dili temelinin aynı zamandaki Özbek konuşma dili olmadığının en güçlü ispatıdır.

Bu noktada şöyle bir durumdan da bahsetmek gerekir ki: Nevayi dili Özbek konuşma dilinden hayli farklı olmasına rağmen, Nevayi eserlerini [50] sonradan kopya eden kişiler onu Özbek diline yakınlaştırmak için bir hayli çaba sarf etmişlerdir. Bu durum Nevayi eserlerinin sonraki devirlerinde Özbekistan’da yayınlanan taş basma nüshalarında da açıkça görülmektedir. Bu tarz davranışlar sadece o eski kopya eden kişilerle sınırlı kalmaksızın, günümüzde Nevayi eserlerinin transkripsiyonunu yapan kişilerde de görülmektedir. Örneğin, Nevayi’nin “*Ferhād ü Şîrîn*” destanının 1959 yılında Taşkent’te Uygurca yayınlanan transkripsiyonunda, kuralların aksine Özbek diline yakınlaştırıldığı durumlarla çok sık karşılaşılır. Özbek diline yakınlaştırılmış olarak gösterilen sözcüklerden birkaçını örnek alırsak, aslında “bolğay, bolsun, tanuq, bağlap, tapqay, bolmadi, buyursañ, anlağaç” şeklinde transkripsiyonu yapılan sözcüklerin kural gereğince “bolğay, bolsun, tanuq, bağlap, tapqay, bolmadi, buyursañ, anlağaç” biçiminde transkripsiyon yapılması gerekiyordu, fakat bu sözcükler “bolğay -1346*, bolsın -1350, tenuq -1369, bağlab-1637, tapqay -1592,

¹³⁵ “Günümüz Özbek Dili”, s. 36-37 ve 28.

¹³⁶ “Günümüz Özbek Dili”, s. 36-37 ve 28.

* Bu sayılar kitaptaki beyit numaralarını göstermektedir.

bolmedi -1604, buyursen -1480, anleğaç -1657” biçiminde transkripsiyon edilmiştir. Kitabı yayına hazırlayanlar tarafından kısaltmalar yapılmış olsa da, yine de Nevayi diline bağlı kalınarak yapılan bölüm başlıklarında elbette Nevayi dilinin kullanılması gerekirdi, fakat bu başlıklar tamamıyla Özbekçeleştirilerek verilmiştir. Örneğin kitabın 9. bölümünün başlığı şöyle verilmiştir. (Altı çizili olan sözcüklere dikkat edin):

“Hâkan ile Ferhad köklem timsali gülnari ķesirde gulgin mey içip, çemen gullerden ħali bolgende, yazlık ķesirge koçip reyhan renli şerabler sipķerip, dereĥt yeşil tonin zeiferan etlesige ayırbaş ķilgende közge ohşeş ķesirde altin piyalelerge serik badeler tokip eņ soņ ķış manende ķesirde billur kaselerde aķ kafor reņ meyler koterip, bezm ķurgenleri, her ķesirde üç ayden bir yıl eyş-işre sürseler hem Ferhadniņ kōņli açilmegeni Hâkan onge ilac ķilalmegeni”

İşte bu örnekler dahi asıl Nevayi dilinin Özbek konuşma dilinden uzak olduğunu kanıtlamaya yetecek düzeydedir.

Yukarıdaki kanıtlar, Çağatay dilinin eski Özbek dili değil, Uygur edebî yazı dilinin bir gelişim aşaması olduğunu, Nevayi’nin Uygur dili geleneklerinden uzaklaştığını değil, Uygur dili geleneklerini istikrarlı biçimde devam ettirdiğini ve daha da geliştirdiğini ispatlamaktadır.

[51]

Burada şunu da ek olarak söylemek gerek ki, ünlü Uygur tarihçisi Mirza Muhammed Heyder Koragan kendisinin Nevayi’nin ölümünden 43 yıl sonra yazdığı “*Tarih-i Reşidî*” adlı eserinde Nevayi hakkında “aĥil vi ez beĥşiyân-i Uyğur est, peder-i ura ķiçkine beĥşi migoftend”¹³⁷ demiştir. Bu iki cümle, bahsedilen eserin Molla Muhammed Niyaz Bin Abdugupur tarafından yapılan tercümesinde “ama Şir Eliniņ ehili Uyğurniņ beĥşilaridin terur, atasini ķiçkine beĥşi”¹³⁸ atarlar”, Muhammed Sadık Kâşgarî tarafından yapılan tercümesinde “aniņ ehilisi Uyğur beĥşilaridin atasiniņ ati ķiçkine beĥşi dēr irdilar” biçiminde alınmıştır. Bu, “Elişirni” esli Uyğur bahşiliridin,

¹³⁷ Londra, Britanya Müzesinde №: 24090 da bulunan Farsça “Reşidî Tarihî”nin Alişir Nevayi hakkındaki beyanına bakınız.

¹³⁸ Bahşi, Çince’deki 博士 sözcüğünden gelmiş olup, bu dönemde “Katip, ziyalı, yazar” anlamlarında kullanılmıştır.

atisinin étini kiçkine bahşı dèyiřetti” denilen sözü olup yukarıdaki dil ispatları Nevayi’ nin gerçekten de kendi devrindeki Türkî edebî dili (Çağatay dili) açısından ustalığı ile şöhret kazanan Uygur ozanları tabakasından geldiğini ispatlamaktadır.

4

SONUÇ

Orhun devrindeki Türkî edebî diline doğrudan doğruya temsilcilik eden Uygurlar, kendilerine özel yazıyı yani “Eski Uygur Yazısı” diye meşhur olan yazıyı oluşturarak, IX. yüzyıldan sonra İdikut Uygur Hanlığı egemenliğinde kendilerinin olgun edebî yazı dilini -İdikut Uygur edebî dilini- şekillendirmişlerdir. Bu edebî dil, Türkçe konuşan halklar arasında oldukça önemli mevkilere ulaşarak, bütün Türkçe konuşan halkların ortak edebî dili olarak kullanılmıştır. X. yüzyıldan sonra Karahanlılar toprağında İdikut Uygur edebî dilinin İslam koşulları altındaki bir varyantı olan “Hakaniye Dili” şekillenerek, İslam dinine giren ve Türkçe konuşan halkların ortak edebî yazı dili olarak kullanılmıştır. Hakaniye dili XIII. yüzyıldan sonra “Kâşgar Dili” diye adlandırılarak, Kâşgar ve Orta Asya’da XIV. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır. Cengiz Han Orta Asya’ya sefer düzenlediği zaman, İdikut Uygur edebî dilini resmî devlet dili olarak Orta Asya’ya kadar sokmuştur. Bununla birlikte aslında Kâşgar ve Orta Asya’da kullanılan “Kâşgar Dili” ile İdikut Uygur edebî dilinin kaynaşması sağlanmıştır. Sonuçta [52] XIV. yüzyılın sonraki yarımından başlayarak, fonetik, gramer ve temel sözcük dağarcığı bakımından Uygur diline özgü özellikleri koruması ile birlikte Arap-Fars dillerinin yoğun etkisine maruz kalan bir edebî yazı dili olan “Çağatay dili” şekillenmeye başlamıştır. Bu edebî dil XV. yüzyılın sonraki yarımından başlayarak ulu şair ve düşünür Alishir Nevayi’nin eserlerinde mükemmel ifadesini bulup, kendisinin klasik devrine girmiştir. Şincian ve Orta Asya’daki Türkçe konuşan halklar tarafından, özellikle de Uygur ve Özbek halkı tarafından ortak kullanılan bu edebî dil XVII. yüzyıldan başlayarak, bu edebî dili kullanan halkların canlı diline daha da yakınlaşması yüzünden bölünmeye başlamıştır. Şincian bölgesinde bu edebî dil ta günümüz Uygur dili şekillenmeye başalayana kadar devam etmiştir.

3. Çağataycada [a] sesi Uygur dilindeki [a] sesine bezemekte ve Özbekçede olduğu gibi yuvarlaklaşma ([a] > [â]) eğilimi gözükmemektedir.

4. Çağataycada ünlü seslerin dil yeri ve yuvarlaklık durumu Yeni Uygurca ile benzerdir. Fakat Özbekçede durum böyle değildir. Örneğin Çağataycada *oğul* ve *bolub* biçimleri Özbekçede sırasıyla *oğil* ve *bolib* iken Yeni Uygurcada orijinal biçimini *oğul* ve *bolup* olarak koruduğu görülmektedir.

5. Çağataycada ve Yeni Uygurcada yuvarlak ünlülerle kurulan çok sayıda ek ve yardımcı eklerin Özbekçedeki kullanım biçimleri düz ünlüyledir. Örneğin Çağatayca *kiltür-* ve *sözdedür* biçimlerinin Özbekçe karşılıkları *keltir-* ve *sözdedir* iken Yeni Uygurcada ise *keltür-* ve *sözdedur* biçimindedir.

6. İlk hecesine [a], [e] gelen bazı sözcüklerin ikinci hecesindeki [i] veya [ı] seslerinin yuvarlaklaşması Çağataycada olduğu gibi Yeni Uygurcada da bulunmaktadır. Çağatayca *artuḡ* sözcüğünün Yeni Uygurcası aynı iken Özbekçesi ise *ârtiḡ* biçimindedir.

7. Çağataycadaki kimi sözcük ve eklerin sonundaki [ḡ], [g] sesleri Yeni Uygurcada ya korunmakta ya da [ḡ], [k] ye dönüşmektedir. Özbekçede ise bu sesler ya [y] ye dönüşmüştür ya da düşmüştür. Örneğin Çağatayca *derdliḡ* sözcüğünün karşılığı sırasıyla Yeni Uygurca ve Özbekçede *dertlik* ve *derdli* biçimindedir.

8. Nevayi dilinde iki ünlü ses arasındaki [ḡ], [k] sesleri Yeni Uygurcada korunmaktayken Özbek dilinde ise [ḡ], [g] ye dönüşmüştür.

Gramer karşılaştırmalarının sonucu ise aşağıdaki gibidir:

1. Çağataycada Yeni Uygurcadaki belirtme ve yükleme durumları Çağataycadaki gibi olmasına rağmen bunların Özbekçede farklı olduğu gözükmemektedir.

2. Yeni Uygurcada ayrılma durumu eki Çağataycada olduğu gibi “+din/ +tin” iken Özbekçede, “+den/ +ten”dir.

3. Çağataycada “+ḡay, +ḡay/ +gey, +key” eki ile yapılan gelecek zaman istek eki bu biçimin Yeni Uygurcada genellikle temenni içeren sözlerde kullanıldığını görmekteyiz.

4. Çağataycada bulunmayan, Özbekçedeki БИЛИВ *biluv* “bilış”, БОРУВ *boruv* “bêriş”, ИШЛОВ *ışlov* “işleş” biçimindeki Kıpçak diline özgü isim-fiiller ile Yeni Uygurcada da karşılaşılmaz.

5. Çağataycada oldukça yaygın olarak kullanılmış olan “+ğu, +ğu/ +gü +kü” ile yapılan isim-fiiller Yeni Uygurcada da görülmektedir. Çağataycada sıklıkla kullanılan bu tür sıfat-fiillere “+luğ, +lük” ekinin eklenmesi ile meydana gelen zorunluluk hali ve “+çi” ekinin eklenmesi ile oluşan subjektif isim-fiiller Uygurcada da bulunmaktadır.

Yeni Uygurcada “+ğu, +ğu/ +gü +kü” eki ile yapılan isim-fiiller daha çok uyrukluk eki ile birleşerek “*bar*”, “*yoğ*” sözcükleri ve “*kelmek*” fiili ile beraber istek anlamı ifade etmektedirler. Yeni Uygurcada bu yapının üçüncü kişi biçimi, gelecek zaman anlamında da kullanılmaktadır. Bu sıfat-fiilin “+luğ, +lük” eki ile yapılan biçimi ise Çağataycada olduğu gibi gereklilik anlamını bildirmektedir. Bu isim-fiile “+çi” ekini eklenmesi ile subjektif hareket bildiren isim-fiil türetme durumu Yeni Uygurcada işlek olarak kullanılmaktadır. Bu yapıda kurulan isim-fiillerden bazıları isimleşmiştir. Örneğin: yazğuçi, avaz bergüçi. Bu sıfat-fiillere “-dek” ekinin eklenmesi ile oluşan yapı ise Yeni Uygurcada şu işlevlerde kullanılmaktadır:

- a) Tamlayan olup, tamlananın niteliği ve miktarını; durum eki olarak gelerek ise hareketin derecesini bildirir.
- b) Yüklem olarak gelerek (birinci, ikinci şahısta şahıs eki eklenir), dolaylı bildirme halindeki şimdiki zaman -gelecek zamanı bildirir.

Özbekçede ise “+ğu, +ğu/ +gü +kü” eki ile yapılan isim-fiiller ve onun yukarıdaki ekler ile gelen şekilleri kullanılmaz. Onun “+çi” eki ile gelen biçimi yerine “-w” li isim-fiil “+çi” eki eklenen şekli kullanılmaktadır. Örneğin: окловчи/ oklovçi

Leksikolojik açıdan bakıldığında günümüzde Özbekçesinde açıklanması gereken birçok Çağatayca sözcüğün Yeni Uygurcada aynen ya da yakın anlamıyla korunduğu gözükmemektedir.

Buna rağmen Çağataycanın Yeni Uygurca ile kimi farklılıkları da bulunmaktadır. Bu farkları şöyle sıralabiliriz:

1. Yeni Uygurcada [a] sesinin incelenerek, sözcüğün ilk hecesinde [è] ile, sonraki hecelerde ise [i] ile nöbetleşmesi durumu Çağatayca ve Özbekçede görülmemektedir. Örneğin, Uygurcada *cénim* biçiminin Çağatayca ve Özbekçe karşılıkları sırası ile şunlardır. *canım* ve *cānim*.

2. Çağatayca ve Özbekçede birinci kapalı boğum biçiminde gelen [è] sesi günümüz Uygur dilinde [e] ile nöbetleşir. Örneğin:

Çağatayca	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
etmes	etmes	etmas

3. Çağatayca ve Özbekçede “ış, üş” hecelerinin başına gelen [t] sesi ile “aç, üç” hecesinin önüne gelen [s] eki Yeni Uygurcada [ç] ile nöbetleşir. Örneğin:

Çağatayca	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
tüşümde	çüşümde	tüşümde

4. Çağatayca ve Özbekçede fiilin -p li ulaç şekline -mèn (Özbek dilinde -men) eklenip yapılan birinci kişi yüklem biçimi Yeni Uygurcada -p li ulaçlardan sonra “-tur>-ti” ondan sonra ise “-men” eklenerek yapılır. Örneğin:

Nevayi Dilinde	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
köydürüpmen	köydürüptimen	küydüribmen

5. Çağatay ve Özbek dilinde fiilin üçüncü kişi yüklem şeklinin “+ler” ile ifade edilen çoğul biçimi kullanılmaktadır. Fakat Yeni Uygur dilinde onun tekil şekli ile çoğul şekli arasında fark bulunmaz. Örneğin:

Nevayi Dilinde	Uygur Dilinde	Özbek Dilinde
kılurlar	киладилар <i>kiladilar</i>	kılar

Sonuç olarak Yeni Uygurcanın Çağataycadaki temel kuralları aynen temsil ettiği görülmekle birlikte, Özbek edebî dilinde ise durum farklıdır. Çağataycanın Özbek dilinin temeli olamayacağını kanıtlayacak bir diğer veri ise Özbeklerin edebî dilini karma lehçeler esasında edebi dillerini oluşturduğu gerçeğidir. Buna rağmen Çağataycanın Özbek dilinden hayli farklı olmasa da Çağatayca eserlerin sonradan kopyasını üstlenen kişiler onları Özbek diline yakınlaştırmak için bir hayli çaba sarf etmişlerdir. Bu durum günümüzde Çağatayca eserlerinin yazıçevrimini yapan kişilerde de görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Alī-Şīr Nevāyī. **Bedāyi‘u’l-Vasat Üçünçü Dīvān**, haz. Kaya Türkay. Ankara: TDK, 2002.
- _____. **Fevāyidü’l-Kiber**. haz. Önal Kaya. Ankara: TDK, 1996.
- _____. **Ferhad ü Şirin, inceleme-metin**. haz. Gönül Alpay Tekin. Ankara: TDK, 1994.
- _____. **Ġarā’ibü’ş-Sıgar, inceleme-karşılaştırmalı Metin**. haz. Günay Kut. Ankara: TDK, 2003.
- Ata, Aysu. **Harezmi-Altın Ordu Türkçesi**. İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2002.
- _____. **Kıssaşü’l-Enbiyā (Peygamberler Kıssaları), II Dizin**. TDKY: 681 – 2, TDKY: Ankara.
- _____. **Nehcü’l-Ferādis, UşmağlarınĠ Açık Yolu – Cennetlerin Açık Yolu, III Dizin – Sözlük**. TDKY: 518, Ankara, 1998.
- Atalay, Besim. **Divanü Lûgat-it-Türk Dizinini Endeks**. Ankara: TDK, 1986.
- Banguoğlu Tahsin. **Türkçenin Grameri**. 7. bs. Ankara: TDK, 2004.
- Buhārī, Şeyh Süleymān Efendi-i. **LuĠat-i ĠaĠatay ve Türkī-i ‘Osmanī**. Tıpkıbasım, *TDA: 13*, İstanbul, 2003.
- Clauson, Sir Gerard. **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**. Oxford: 1972.
- Devellioğlu, Ferit. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**. Ankara: Aydın Kitabevi, 2001.
- Doerfer, Gerhard, **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I-VI**, Wiesbaden 1963, 1965, 1967, 1975.
- Eckmann, János. “ĠaĠatayca”. **Tarihî Türk Şiveleri**. Haz. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998: 211-245.
- _____. **ĠaĠatayca El Kitabı**. Çev. Günay KaraaĠaç. Ankara: AkĠaç Yayınları, 2003.
- _____. “Harezmi Türkçesi”. **Tarihî Türk Şiveleri**. Haz. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998: 173-210.
- Erarslan, Kemal. “ĠaĠatay Edebiyatı”. **İslam Ansiklopedisi c.9**. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993: 168-176.
- _____. **Mevlāna Sekkākī Divanı**. Ankara: TDK, 1999.
- Eren, Hasan. **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**. Ankara: 1999.

- _____. **Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar**. Ankara: TDK, 1998.
- Gültek, Vedat. **Rusça – Türkçe Sözlük, 61.000 Sözcük**. Ankara: Bilim ve Sanat, 2004.
- Kaşgarlı, S. Mahmut. **Modern Uygur Türkçesinde Fiiller**. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Köprülü, M. Fuat. “Çağatay Edebiyatı”. **İslam Ansiklopedisi**. İstanbul: MEB, 1993.
- Langenscheidt Standard English Dictionary, English-Turkish, Turkish-English**. 8. bs. Haz. Resuhi Akdimken ve Ekrem Uzbay. İstanbul: İnkılâp, 1996.
- Lessing, Ferdinand D., **Mongolian-English Dictionary, Third Reprinting with minor type-corrections**. The Mongolia Society, Bloomington, Indiana: 1995.
- Li, Yong-Song, **Türk Dillerinde Akrabalık Adları**. TDAD: 15, yay. Mehmet Ölmez, İstanbul 1999.
- Mansuroğlu, Mecdut. “Karahanlıca”. **Tarihî Türk Şiveleri**. Haz. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998: 133-171.
- Necip, Emir Necipoviç. **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**. Çev. İklil Kurban. Ankara: TDK, 1995.
- Ölmez, Zühal. **Şecere-i Türk’e Göre Moğol Boyları**. İstanbul: Kebikeç, 2003.
- _____. **Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)**. TDAD 3. Ankara: Simurg, 1996.
- Öztürk, Müesser. **Uygurcada Eylem Çekimi**. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Öztürk, Rıdvan. **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**. Ankara: TDK, 1994.
- Steingass, PH.D. F. **A Comprehensive Persian – English Dictionary**. 2. baskı, London: 1930.
- Tekin, Talat, Mehmet Ölmez. **Türk Dilleri: Les Langues Turques**. Ankara: Simurg Yayınevi, 1999.
- _____. **Türk Dilleri Giriş**. 2. bs. İstanbul: Kitap Matbaası, 2003.
- _____. **Türk Dilleri Giriş**. İstanbul: Simurg Yayınevi, 1999.
- Tietze, Andreas, **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen, Birinci Cilt A-E**. İstanbul – Wien: Simurg, 2002.
- Tömür, Hemit. **Modern Uyghur Grammer (Morphology)**. Tr. By Anne Lee. İstanbul: Kitap Matbaası, 2003.
- Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1997.
- Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugiti**. Urumçi: Şinciañ Helk Neşriyatı, 1999.
- Vardar, Berke. **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**. İstanbul: Multilingual, 2002.

Wehr, Hans. **Arabisches Wörterbuch Für Die Schriftsprache Der Gegenwart Und Supplement.** Unter Mitarbeit mehrerer Fachgenossen bearbeitet und herausgegeben von Hans Wehr. Vierte, unveränderte Auflage, Beirut, London, 1977.

DİZİN

- Abducélil Damolla Hacı** (K.A.) 19. y.y.ın son yarısında yaşamış olan Uygur edebiyatçısı.
A. D. H. 34/1118, 35/1157
- Abdukadir Damolla** (K.A.) 20. y.y. ın başlarında yaşamış olan Uygur edebiyatçısı.
A. D. 34/1118, 35/1126, 35/1136
- Abdulla Ahun Şerip Oğlu -Heste** (K.A.) 19. y.y.da yaşamış olan Uygur edebiyatçısı.
A. A. Ş. O. 35/1151
- Abdurêhim Nizari** (K.A.) Uygur edebiyatçısı.
A. N. 33/1083, 35/1153
- Abdurup Polat** (K.A.) Uygur dili araştırmacısı.
A. P. 1/17
- āb-ı hayvān** hayat suyu [< Far. آب āb ‘su, nehir’ (Steingass 1a-3a) + Ar. حيوان ‘hayvan; hayvanlar, canlılar’ (Wehr 198b)].
ā. h.+ıfıça 42/1350
- Abid Kumuli** (K.A.)
A. K. 35/1152
- A. Borovkov** (K.A.); bkz. *A. K. Borovkov*
A. B. 3/73, 4/105, 7/213
A. B.+niñ 19/592
- Abulgazi Bahadır Han** (K.A.) Ebulgazi Bahadır Han. (1603 Ürgenç-1644 Hive)
Tarihçi, şair, âlim ve tabip. Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime isimli eserleri ünlüdür.
A. B. H. 11/333
- ‘acā’ib** acayip [< Ar. عجائب ‘ağā’ib (Wehr 533a)]
‘a. 42/1350
- acizlaş-** acizleşmek, zayıflaşmak; güçsüzleşmek [< Ar. عاجز āğciz (Wehr 534a)
+Uyg. lAş-]
a.-maydu 22/707
a.-ip 47/1527
- acizlaştur-** acizleştirmek, zayıflatmak, güçsüzleştirmek [< acizlAş-tUr-]
a.-up 34/1096
a.-uş 34/1104
- acizleşiş** acizleşme, zayıflama [< acizlAş-Iş]
a. 34/1097, 38/1235
a.+i 21/664
a.+idin 38/1246
- acrat-** ayırmak
a.-ip 2/49
- acun** dünya, âlem [ET *ajun*, Çağ. *acun* < Soğd. ājūn (ED 28a)]
a. 32/1041
- açık** bkz. *açuk*

- açıl-** açılmak [ET *açıl-* < *aç-* (ED 26b)]
a.-megeni 50/1629
- açkuç** anahtar [< ET *aç-* I ‘açmak’ (ED 18b-19a); *aç-* için krş. *açıl-*, *açuk*]
a.+i 52/1683
- açlık** açlık [ET *āçlık* < *āç* (ED 26a)]
a.+da 34/1101
- açuk** açık; boşluk [ET *açuk* < *aç-* (ED 22b), Çağ. اَبوق (LÇ 6a)]; bkz. *açık*
a. 21/674
- adağ** bkz. *adağ*, *adağ*, *ayağ*, *ayığ*
a. 22/703
a.+iñ 16/517
- adağ** ayak [ET *aēak*, Çağ. *ayağ* ~ *ayak* (ED 45a)]; bkz. *adağ*, *adağ*, *ayağ*, *ayığ*
adağın tur- ayakta durmak
a. t.-ur 14/450
- adaş** adaş [ET *adaş* < *āt* (ED 72A)]
a. 22/701
- addiy** basit, genel [< Ar. عادی *ādī* (Wehr 587a)]
a. 21/688
- adem** insan [< Ar. آدم *ādam* (Wehr 9a)]
a. 36/1189
- ādemī** ademoğlu, insanoğlu, insan [< Ar. آدمی *ādami* ‘insani’ (Wehr 9a-b)]
ā.+niñ 40/1301
- adet** âdet, anane, töre, gelenek [< Ar. عادة *‘āda* (Wehr 587a)]
a.+te 2/35
a.+tiki 31/988, 36/1185, 42/1366, 45/1456
- adın** (Çağ.) başka, diğer [ET *adın* < **ad-* (ED 60a)]
a. 15/477
- âfet** büyük felaket [< Ar. آفت *âfet* (Devellioğlu 11b)]
berk-ı ā. 21/692
ā.+i 43/1394
- ağ(ı)z** ağız [ET *ağız* (ED 98a)]
a.+ımnı 27/868
- ağidimak** toprağı yumuşatmak için kazmak; bkz. *argadamak*
a. 46/1497
- ağrit-** ağritmek [ET *ağrit-* < *ağrī-*/ *ağrū-* (ED 92a)]
a.-mağıl 42/1348
- āh** ah!, eyvah! [< Far. آه *āh* (Steingass 123a -123b)]
ā.+ı 25/818
ā.+ım 26/842
ā.+ımdın 42/1362
āh çek- ah çekmek; iç çekmek
ā.+ı ç.-mişem 27/864
- ahali** halk [< Ar. أهل *ahl*’in çokluk biçimi (Wehr 28b)]
a.+si 2/57, 36/1188
a.+siniñ 36/1189

- ahañdaşlık** eş sesli [< Far. اهنگ *ahang* (Steingass 126b) + Uyg. *dAş+llk*]
a.+lik 24/762
a.+liki 21/681
- ahēñdarlık** ahenkli, melodili [< Far. اهنگ *ahang* + دار *dār* ‘sahip olma, edinme vb.’ (*dāshān* eyleminin geçmiş zaman biçimi) (Steingass 126b ve 495b) + Uyg. *llk*]
a.+ 30/967
- āhır** bkz. *añir*
ā. 26/823
- añil (?)**
a. 51/1638
- añir** ahir, son; sonunda; en son; artık; ahiret [Ar. آخر *āñir* (Wehr 7b)]
a.+i 2/55
a.+idiki 22/721, 40/1316
a.+ki 13/410, 17/551, 25/809
a.+liri 12/384
a.+lirida 9/273
- añsum** (Çağ.) sarhoş, mest [ET *axsum* (ED 95a)]
a. 32/1036
- añtar-** (Çağ.) araştırmak, aramak [ET *axtar-* ‘çevirmek; dolamak’ (ED 81b)]
a.-u 24/786, 24/788
- aile** aile [< Ar. عيلة *‘ā’ile* (Wehr 590a)]
a.+siniñ 4/119
- ait** ilgili, ilişkili [< Ar. عائد *‘ā’id* (Wehr 587b)]
a. 16/503, 22/706, 22/716, 34/1089
- ak** ak, beyaz [ET *āk* (ED 75a-b)]
a. 22/727, 50/1627
- ak-** akmak [ET *ak-* (ED 77b)]
a.-sa 34/1102
- akart-** ağartmak, aklaştırmak [< ET *ak* ‘beyaz, ak’ (ED 75a-b), krş. Tietze *ağar-* 109b-110a]
a.-kay 42/1372
- A. K. Borovkov** (K.A.) Aleksandr Konstantinovich Borovkov. Rus Türkologu. (1904-1962); bkz. *A. Borovkov*
A. K. B. 4/95, 4/105, 7/213
- ‘akıbet** nihayet, son [< Ar. عاقبة *‘āqiba* (Wehr 563b)]
‘ā. 26/825, 27/850
- ‘akl** akıl [< Ar. عقل *‘aql* (Wehr 566a)]
‘a. 26/840
- aksöñek** soylu, asilzade, aristokrat [< ET *ak* ‘beyaz’ (ED 75a-b) ve *sünük* (ED 838b-839a)]
Cuñgar a.+liri 33/1076
- Aksu** (Y.A.) Uygur Özerk bölgesinde Kâşgar yakınlarında bir şehir.
A. 33/1082
- aksum** pişman [Çağ. < Mo. *aksum* (ED 95a)]
a. 32/1036

aktip aktif, faal [krş. Rus. *akti ; v* (Gültek 11b)]

a. 16/499

al- almak [ET *al-* (ED 124b)]

a. 28/891

a.-aylı 31/1004

a.-ğan 20/656, 49/1584

a.-ğanda 8/241, 28/889, 32/1018

a.-ğandin 19/597

a.-ip 35/1139

a.-idiğanlığını 6/167

a.-idu 5/143, 5/147, 5/157, 8/241, 18/575, 23/753, 33/1064

a.-ip 3/61, 50/1631, 51/1660

a.-madı 25/797

a.-may 41/1341

a.-miğanda 11/344

a.-sağ 16/512, 16/519, 17/543, 19/616, 21/685, 50/1613

a.-ur 28/903

misal al- örnek almak, örnek göstermek

m. a.-sağ 50/1613

alaçuk (Çağ.) çadır, ev [< ET *alaçu* (ED 129b)]; bkz. *aliçuk*

a. 33/1054

alahide özel, fevkalade, tek [< Ar. *أعلى* *aʿlā* ‘(en) üstteki’ ad kökü; ayrıca krş. *اعلاه*

aʿlāhu ‘daha yukarıda, üstte’ (Wehr 575a)]

a. 19/599, 35/1140, 50/1606

alahidilik özellik [< *alahide* + Uyg. *lik*]

a. 22/715, 24/763, 27/876

a.+i 8/251, 13/419, 25/807, 28/885, 29/939, 31/983, 33/1064, 34/1091

a.+ke 38/1241

a.+ler 4/101, 9/294, 17/534, 24/774

a.+lerdin 16/519

a.+lerni 52/1664

a.+liri 2/42, 8/244, 9/291, 13/409, 17/550, 17/553, 18/567, 38/1224

a.+liride 16/513

a.+liridin 16/512, 17/528, 43/1404

a.+lirige 12/367, 33/1065

a.+lirini 6/161, 8/254, 10/306, 17/543, 20/638, 33/1068

a.+liriniñ 12/389

alağa ilgi, ilişki [< Ar. *علاقة* *alāqa* (Wehr 570a)]

a. 10/316, 11/340, 36/1177

a.+niñ 10/317

alaqidar ilgili, ilişkisi bulunan [< Far. *علاقه دار* *alāqa-dār* < Ar. (Steingass 861b)]

a. 11/344, 12/362

alamet [< Ar. *علامة* *alāma* (Wehr 571b-572a)]

a.+i 38/1252

alañ (Çağ.) alan, açıklık [ET (MK) *alañ* (ED 147a)]

a. 33/1057, 33/1058, 45/1461

ald ön, ön kısım [ET *alt* (ED 130a)]

a.+di 24/766, 38/1233

a.+iğa 34/1107

- aldaramak** (Çağ.) çok sevinmek, meczup olmak, ızdırap etmek [< Mo. *adlara-* ‘çözölmek, açılmak; özgür, kurtulmuş olmak; görünmemek, gözden kaybolmak; cesaretini kaybetmek, ruhsal olarak zayıf düşmek’ (Lessing 30b)]; bkz. *aldirimak*
a. 33/1054, 46/1494
- aldaratmak** (Çağ.) ızdırap vermek [< *aldara-*; krş. *aldaramak*]; bkz. *aldiratmak*
a. 46/1495
- aldıda** önünde [krş. Kır., Kzk. *alda, aldan, alga* < ET *al* ‘ön, önünde’ (ED 121a-b)]
a. 22/710
- aldi bilen** öncelikle [bkz. *aldıda* ve *bilen*]
a. b. 2/28, 5/137, 12/364
- aldida** krş. *aldida*
a. 48/1543
- aldinķi** önceki, önündeki [krş. *aldida*]
a.+inķi 12/361, 12/366, 17/536, 18/576, 18/578, 18/582, 25/814
a.+inķiliri 28/884
a.+inķisi 20/658, 23/745
a.+inķisida 14/427
a.+inķisiġa 25/816
- aldinrak** daha önce [krş. *aldida*]
a. 16/495
- aldiratmak** acele ettirmek; bkz. *aldaratmak*
a. 46/1495
- aldirimak** acele etmek; bkz. *aldaramak*
a. 33/1054, 46/1494
- aldur-** aldirmek [ET *altur-* < *al-* (ED 133b)]
a.-duñ 39/1290
- alem** bkz. ‘*alem*
a. 32/1041
- ‘**alem** âlem, dünya [< Ar. *‘alam* (Wehr 571b)]; bkz. *alem*
‘â.+din 25/818
- ‘**alem ara** dünyayı süsleyen [< Ar. *‘alam* ‘dünya; alem’ (Wehr 571b)]
‘â. 27/851
- alġa** önde, ileri [bkz. *aldida*]
a. 3/78, 280
- Alġu** (K.A.) Çaġatay Han’ın torununun adı.
A. 2/59
- alġuluk** alacak şey [ET *alkū* < *alk-* (ED 137a)]
a. 43/1394
- aliçuk** bkz. *alaçuk*
a. 33/1954
- alim** âlim, bilgin [< Ar. *‘alīm* (Wehr 571b)]
a. 4/103
a.+i 6/172
a.+lar 12/384
a.+larni 3/74

almaş adıl

- a.+larda 22/723
- a.+liridin 23/751
- a.+liriğa 14/442
- a.+idiki 20/658

almaştır- değişmek, dönüşmek

- a.-up 24/766

alte altı sayısı [ET *altī* (ED 130b)]

- a. 8/253

altin bkz. *altun*

- a. 50/1626

âltin (Özb.) bkz. *altun*

- â. 40/1312

altun (Çağ.) altın [ET *altūn* (ED 131a)]

- a. 40/1312

altunluğ (Çağ.) altınlı [ET *altunluğ* < *altūn* (ED 134b)]

- a. 21/686

Altun Orda (Ö.A.) 13.-16. yüzyıllarda Doğu Avrupa ile Volga boylarında egemen olan Moğolların kurduğu devletin adı.

- A. O. 5/144, 17/555

- A. O.+niñ 12/376

Altun Yaruq (E.A.) Eski Uygur Türkçesine ait bir eser.

- A. Y. 10/320

ama ama, lâkin [< Ar. *أما* *ammā* (Wehr 22b)]

- a. 51/1640

amil faktör, sebep [< Ar. *عامل* *‘amil* ‘etken’ (Wehr 580a-b)]

- a. 10/301

- a.+larmu 4/109

- a.+larni 4/110

- a.+liri 34/1093

- a.+liriğa 33/1081

- a.+lirimu 17/554

- a.+lirini 36/1170

- a.+liriniñ 13/401

Ami Zeip (Kulelm) (K.A.) 20. y.y.ın başlarında yaşamış olan Uygur şairi.

- A. Z. 34/1111, 34/1112, 34/1118, 35/1127

amma kamu; hep [< Ar. *أما* *amma* (Wehr 576a)]

- a.+si 31/996

amrağ bkz. *amrağ*

- a. 33/1058, 45/1474

amrağ sevmek [< *amrā-* (ED 162a-b)] ; bkz. *amrağ*

- a. 33/1058, 45/1474

A. M. Şerbak (K.A.) Aleksandr Mihayloviç Şerbak. Rus Türkologu. (Doğ.?-1928).

- A. M. Ş. 3/73, 6/165, 8/226, 8/229, 25/801, 37/1191, 38/1249

- A. M. Ş+mu 36/1182

- A. M. Ş+niñ 19/594, 25/806, 37/1201, 41/1343

ana anne [ET *anā* (ED 169b)]

- 42/1372

- aña** (Çağ.) ona [< ET *ol* (ED 123a-124a), ayrıca bkz. NF *aña* 326b]; bkz. *ani*, *uni*
a. 23/752
- analètik** tahlil [krş. Rus. *analitiki* 'analizci, tahlilci' (Gültek 16b) ve İng. *analytic, analytical* (Langenscheidt 17a)]
a. 15/471
- ançe** çok, birçok, o kadar [ET *anča* < *ol* (ED 172a-173b)]
a. 2/48, 5/155, 12/361, 12/381, 22/716, 31/987, 45/1449.
- ançe-munçe** az- çok [ET *anča* < *ol* ve *bunça* ~ *munça* < *bu* (ED 172b-173a ve 349a)]
a.-m. 13/401
- andağ** o kadar [ET *anteg, antağ* < *an-(ol) te:g* (ED 177a)]
a. 22/727
- andın** (Çağ.) ondan [ET *andın* (ED 177b)]
a. 2/29, 25/798, 32/1019, 43/1388, 48/1553
- anı** (Çağ.) onu [krş. *aña*]
a. 21/694, 25/800, 42/1351
- anıñ** (Çağ.) onun [ET *anın* (ED 187a)]
a. 24/779, 26/834, 43/1400
- ani** bkz. *anı*
a. 16/490
- anıñ** bkz. *anıñ*
a. 51/1642
- A. N. Kononov** (K.A.) Andrey Nikolaevič Kononov. Rus Türkologu. (1906-1986)
A. N. K. 3/73
- añla-** anlamak, duymak [< ET *añlā-* < *añ* (ED 186a)]
a.-dı 47/1534
a.-di 47/1534
a.-ğaç 50/1614, 50/1615, 50/1617
a.-ğanmen 17/537
- añlişimçe** duyduğuma göre [< *añla-* *ş+Im+çA*]
a. 44/1440
- A. N. Samayloviç** (K.A.) Aleksandr Nikolaevič Samoyloviç. Rus Türkologu. (1880-1938); krş. A. Samayloviç
A. N. 3/72, 4/113
- ant** yemin [ET *and* (ED 176a)]
ant iç- ant içmek, yemin etmek
a. i.-ipmen 17/537
- A. Ötkür** (K.A.) Uygur şairi.
A. Ö. 42/1373
- Apak Hıca** (K.A.) 17. yüzyılda yaşamış Kâşgarlı bir din büyüğü.
A. H. 33/1077
- aptor** yazar [< Rus. *a;vtor* (Gültek 6a)]
a.+lar 1/6, 49/1596
a.+liri 6/179, 9/266, 36/1161
a.+i 10/309
- apuğt** secde
a. 16/504

ara ara, arasında [ET *arā* (? *ārā*) (ED 196a)]

a. 8/253, 8/255, 22/711, 27/849, 27/854, 28/879, 43/1397

a.+dın 27/857

a.+sida 3/79, 13/398

a.+sidiki 14/430, 41/1333

Aral Dēñizi (Y.A.) Uygur Özerk Bölgesi'nin batısında, Özbekistan ile Kazakistan arasındaki büyük göl.

A. D. 3/62

aramlık rahatlık, sakinlik [< Far. آرام *ārām* +Uyg. *llk*]

a. 52/1680

arğada- aldatmak [< Mo. *argada-* '(tatlılıkla) kandırmak, aldatmak; avutmak; ikna etmek' (Lessing 52a)]

a. 46/1497

arḡaik eskiye ait, eski kelime [krş. Rus. *арха́ика* (Gültek 26a) ve İng. *archaic* (Langenscheidt 22b)]

a. 25/808

arilaş- karışmak [< ET *arī-* (ED 198a)]

a. 15/465, 23/729, 25/809, 29/929

a.+ip 9/275, 14/436

a.+қан 18/562

arilaştır- karıştırmak [< *arī-* (*arı* + *laş*+*tUr-*); (ED 198a)]

a.-up 18/568

arilik aralık, mesafe [*aralık* < *arā* (ED 230a-231b)]

a. 31/1009, 31/1012

a.+idiki 22/706

a.+niñ 31/1002

arḡa arka; sırt [ET *arkā* (ED 215b)]

a. 20/643, 27/764, 38/1234

a.+sida 3/85

arḡilik üzerinden, vasıtası ile, aracılığı ile.

a. 8/244, 15/457, 25/813, 27/861, 31/996, 32/1043, 33/1078, 37/1220, 38/1232

Arlat (Ö.A.) Çağataylar arasındaki dört ulustan biri.

A. 8/257

armān hasret, özlem [< Far. ارمان *armān*, *armān* (Steingass 39a)]

ā. 39/1291

armoğan armağan, hediye [ET *armağān/yarmağān* (ED 232a)]

a. 32/1036

Arslan Hoca Tarḡan (K.A.) Arslan Hoca Tarhan, Temir ve Uluḡ Beḡ zamanlarında yaşamış ve devrinin edebî faaliyetleriyle ilgilenmiş devlet adamı.

A. H.+niñ 12/390

artilmaq (Çağ.) yüklemek, binmek; bir şeyin üzerine abanmak; erişilmek [*artil* (*ardıl-*) < 1. *art-* (*ard-*) (ED 209b)]; bkz. *artilmaq*

a. 33/1054, 47/1513

artilmaq krş. *artilmaq*

a. 33/1054

artuḡ artık, bundan böyle; fazla, çok [ET *artuk* (? *artok*) < *art-* 2 (ED 204b-205a)]

a. 1313, 1441

a.+i 1583

artukrak daha fazla [ET *artukrak* < *artuk* (ED 211b)]

a. 7/196, 7/223

A. Samayloviç (K.A.) bkz. *A. N. Samayloviç*

A. S. 7/216

asan kolay [< Far. آسان *āsān* (Steingass 47a)]

a. 36/1175

asas esas, asıl, temel [< Ar. اساس *asās* (Wehr 13a)]

a. 2/40, 7/195, 8/234, 10/297, 10/325, 31/1011, 33/1080, 36/1174, 36/1187, 37/1208, 49/1599

a. 2/40, 8/234, 31/1011, 36/1174, 37/1208

a. 10/325

a.+i 1/15, 3/86, 4/112, 7/206, 36/1175, 49/1603

a.+ida 1/10, 5/153, 7/202, 7/215, 32/1021, 32/1050, 37/1211, 49/1584

a.+ığa 6/162, 12/374, 20/627, 21/670

a.+ini 19/593, 49/1595

asas kıl- temellendirmek, temel almak

a. k.-ğan 33/1080

asas kılın- esas alınmak

a. k.-masliki 10/298

asasçı temelini atan; esasını yaratan, kuran [< Ar. اساس *asās* (Wehr 13a) +Uyg. *çI*]

a.+lirini 1/23

asasen esasen, aslında [< *asas* (Ar. yükleme durumunda)]

a. 10/306, 14/432, 14/445, 16/511, 18/579, 19/625, 23/750, 29/936, 30/964, 31/985, 37/1193, 38/1256, 43/1377, 45/1451

asasiy asıl ve temele ait, aslî [< Ar. اساسی *asāsī* (Wehr 13a)]

a. 3/65, 6/160, 12/382, 20/636, 21/680, 31/984, 33/1073, 37/1207, 38/1254, 45/1449, 49/1573, 49/1588, 49/1589, 49/1599, 52/1663

asaslan- temellendirmek [< *asas* + Uyg. *lAn-*]

a.-ğan 4/107, 9/278, 9/290, 41/1344

asaslık esaslı [< *asas* + Uyg. *lIk*]

a. 9/280

asas salğuçı esasını yaratan; temelini atan [< *asas* ve *salğuçı*]

a.+ini s.-dur 19/593

āsāyış rahat, huzur; güvenlik [< Far. آسایش *āsāyish* (Steingass 47a)]

ā. 29/944.

asığ (Çağ.) fayda [ET *asığ* (ED 244b)]

a. 32/1036

Asiya (Y.A.) Asya kıtasının genel adı

A. 19/603

asru (Çağ.) çok, pek, oldukça [ET *aşrū* < *aşur*- 'aşırı' (ED 264b)]

a. 24/780, 32/1037

assimilatsiye özümleme, özümseyiş [< Rus. *assimilq;ciq* (Gültek 27b)]

a. 31/1006

ast alt, aşağı [ET (MK) *ast* 1 (ED 242a)]

a.+ığa 42/1365

a.+ida 11/346, 12/371, 13/400, 17/557, 18/564

a.+ığa 14/425

- asta** sakın, yavaş [< Far. آهسته *āhista* (Steingass 124b)]
a. 36/1176
- asta-asta** yavaş yavaş [< Far. آهسته *āhista* (ikileme) (Steingass 124b)]
a.-a. 9/271, 31/1009
- aş-** aşmak, fazlalaşmak [ET *āş-* I (ED 255a)]
a.-idu 16/508
- āşifte** delice seven [< Far. آشوفته *āshofte* (Steingass 67b)]
ā.+si 23/736
- ‘**āşık** aşık’ [< Ar. عاشق *‘āşık*] (Wehr 553a)
‘a. 42/1371
- ‘**aşık** aşık; bkz. *ışık*
‘a. 35/1128
- aşmak** aşmak eyleminin mastarı [< *aş-mak*]
a. 33/1054
- aşmaslık** gerçekleşmeme [< *aş-mAs+llk*]
a.+idiki 26/837
- aşpaka** doymayan, doymak bilmeyen
a.+ini 44/1424
- at** ad, isim; unvan [ET *at* (ED 32b-33a)]
a.+i 51/1643
a.+iñ 6/516
è.+ini 51/1644
- ata** baba, ced [ET *atā* (ED 40a)]
a. 39/1266
a.+sı 30/979
a.+sini 51/1641
a.+siniñ 51/1643
a.+si 20/628
a.+siniñ 51/1644
- āta** (Özb.); bkz. *ata*
ā. 39/1266
- ata-** ad vermek [< *at+a-*; ET *āda-* < *āt* (*ād*) (ED 42a)]
a.-rlar 51/1641
a.-şatti 9/272
a.-ydu 5/135, 6/166
- atal-** < *atimak* ad verilmek, adlanmak, adı geçmek [< *ata-l-*]
a.-ğan 1/7, 2/36, 2/39, 3/69, 10/307, 49/1589
a.-idu 11/332
a.-ip 2/38, 2/44, 51/1658
a.-ivatқан 18/573, 20/628
a.-miş 6/160
- atalğu** terim [< *atal-ğu*]
a. 2/50, 2/57, 2/58, 6/166
a.+larnimu 31/999
a.+larniñ 11/344
a.+ni 8/233

ataliş adlandırılma [< *atal-Iş*]

a. 2/36, 3/68

a.+i 8/226

a.+ini 4/121

a.+ka 9/275

ataş adlandırma [< *ata-ř*]

a. 1/26, 1/27

Atayi (K.A.) Çağatay şairi.

A. 18/570

atıkmağ meşhur olmak, şöhret kazanmak [ET *atık-* (*adık-* < *āt* (*ād*) (ED 47b)]

a. 32/1036

atiğanlık adlandırılma, adı geçme [< *ata-Gan+llk*]

a.+ini 37/1194

A. T. Kaydarov (K.A.) Çağatayca uzmanı.

A. T. K. 3/74

atlitka atletizm [< Rus. *atle;tika* (Gültek 29a)]

a. 31/1006

avam herkes; kaba ve cahil halk tabakaları [< Ar. *العوام al-ʿawāmm* ‘halk, kullar’ (Wehr 576a)]

a. 31/994, 31/1000, 31/1007

āvāre serseri, boş gezen [< Far. *آواره āwāra* (Steingass 117a)]

ā. 24/785, 30/980

ā.+lerniñ 23/747

āvārelık avarelik, perişanlık; başı boş gezme [< *āvāre* +Tür. *llk*]

ā. 25/799

avaz ses, seda [< Far. *آواز āwāz* (Steingass 117b)]

a. 44/1429

āverd savaş, cenk [< Far. *آورد āward* (Steingass 119a)]

ā. 43/1387

avval evvel, önce [< Ar. *اول awwal* (Wehr 30b)]

a. 33/1081

avvalkı önceki [< *avval+kl*]

a.+largā 41/1338

ay ay, dünyanın uydusu; zaman birimi [ET *āy I* (ED 265a)]

a. 25/799, 28/902

a.+da 23/735

a.+den 50/1628

ay- söylemek, demek [< *ay-* (ED 268b - 269b)]

a.-mışı 13/394

ayağ ayak [ET *aēak* (ED 45a)]; bkz. *adağ*, *adağ* *adağ*, *ayağ*, *ayig*

a. 42/1365

a.+ıga 47/1533

ayağlaş- sona ermek [< *ayağ+laş-*]

a.-kan 15/459, 15/462, 21/683, 21/734, 23/739, 24/783, 28/888, 28/891, 28/893, 28/895, 28/896, 28/908, 28/909, 28/910, 28/912

a.-i 22/698

ayağlaştur- sona erdirmek [< *ayağlaş-tUr-*]

a.-aylı 18/569

ayak ayak [ET *aēak* (ED 45a)]; bkz. *adaḵ*, *adaḵ adaḡ*, *ayaḡ*, *ayiḡ*

a. 22/699, 22/703

a.+iñ 16/517

ayan açık, görülür [< Ar. اعيان *aʿyān* ‘mükemmel ve önemli bir adam/ şahsiyet; önemli, ihtişamlı; nesne vb.’ (Wehr 594a-b)]

a. 10/313, 20/629

ayıt- söylemek, konuşmak [ET *ayıt-* < *ay-* (ED 268b - 269b)]; bkz. *ayt-*

a.-miş 13/392

ayiḡ bkz. *adaḵ*, *adaḵ adaḡ*, *ayaḡ*, *ayaḵ*, *ayiḡ*

a.+i 14/450

a.+iḡa 47/1533

a.+iñ 16/517

āyīn ayin, ibadet; gelenek, töre, inanç [< Far. آیین *āyīn* (Steingass 134b)]

ā. 40/1293

ayırbaş (Özb.) değiştirme [krş. ET *aḍır-* ‘ayırarak’ < **aḍ-* (ED 66b – 67a)]

ayırbaş kıl- değiştirmek

a. k.-gende 50/1625

aylan- dönmek, dolaşmak, gezmek, çevrelemek [< ET *ay* (ED 265a-b); Çağ. *aylānmaḵ* (LÇ 58a)]

a.-ğan 35/1125, 40/1317

a.-ğanliri 22/699, 22/700, 22/702

a.-idu 41/1318

a.-ip 36/1178, 21/667

a.-maydu 14/431

aylandur- dolandırmak, dolaştırmak, dönüştürmek [< *aylan-dUr-*]

a.-ulidu 41/1335

a.-uvētiştin 8/252

aylanduruş dönüştürme [< *aylandur-Uş*]

a.+ḵa 7/195

aylaniş değişim, dönüşüm [< *aylan-Iş*]

a. 22/698

a.-iḡa 38/1238

a.-iniñ 21/765

‘**aynālu** iri ve güzel gözlü [< Far. عينا *‘aynā*’ (< Ar.) (Steingass 877 a) +*IU*]

‘a. 35/1134

aynı aynı [< Ar. عيني *‘ainī*’ ‘gözle ilgili; nesnel vb.’ (Wehr 594b)]; bkz. *eyni*

a. 44/1423

ayri- ayırt etmek, fark etmek [krş. ET *aḍır-* ‘ayırarak’ < **aḍ-* (ED 66b – 67a)]

a.-p 36/1184, 37/1201

ayril- ayrılmak [ET *aērīl-* < *aēr-* (ED 68b-69a)]

a.-dım 29/943

a.-ğan 23/745

a.+idu 5/138

ayrim ayrı [< *ayri-m*]

a. 4/110, 9/270, 9/292, 11/344

ayrim-ayrim ayrı ayrı (ikileme); bkz. *ayrim*

a.-a. 20/647

ayrimlik özellik, ayrıcalık [< *ayrim* + *lik*]

a. 8/254

ayt- / **ëyt-** [ET *ayıt-* < *ay-* (ED 268b - 269b)]; bkz. *ayıt-*

a. 28/895

è.-idu 6/167

è.-ilğan 31/1016, 38/1246

è.-ilginidek 19/596

è.-ip 37/1205, 49/1604, 51/1636

è.-ip 20/631

è.-kan 37/1193

è.ķanda 9/285, 13/420, 36/1181, 1183

a.-ķudik 43/1402

è.-ķudek 44/1440

è.-sisimu 38/1250

az az [ET *āz* I (ED 277a)]

a. 14/428, 14/441, 15/476, 15/485, 15/486, 17/536, 22/697

azay- azalmak [< *az*]

a. 17/547

a.-ip, 34/1092

azdur-köptur azdır-çoktur [< *az* + *dUr*, *köp* + *tUr*]

a.-k. 13/398

azğun asi, tuğyan [ET *azğun* < *āz-* (ED 283b)]

a. 40/1314

azıķmak yoldan çıkmak [< ET *az-* ‘yolunu kaybetmek, yoldan çıkmak’ (ED 279a-b)]; bkz. *ezıķmak*

a. 46/1496

‘**azm** kasıt, niyet, karar [< Ar. عزم *‘azm* (Wehr 550a)]

‘a.+ıġa 21/693

azrak azca, daha az [ET *azrak* < *āz* (ED 289b)]

a. 15/481, 16/496, 17/545, 45/1455

az-tola az çok [< *az* ve *tola*: ET *tolu*, Çağ. *tola* (ED 491b – 492a)]

a.-t. 16/514

azuğ (Çağ.) azık, yiyecek [1 ET *azuk*; Çağ. *azuğ* / *azuk* (ED 283a)]

a. 21/674

bab kapı; konu [< Ar. باب *bāb* (Wehr 71a)]

b.+iniñ 50/1621

Babur (K.A.) Bâbüş Şah. (1483-1530) Klasik dönem Çağatay şairi.

B. 18/576, 18/583, 37/119

B.+niñ 36/1185, 36/1187, 37/1199, 37/1202

Baburname (E.A.) Bâbüş Şah tarafından XV. y.y.da Çağatay Türkçesi ile yazılmış ünlü eser. “Vekayi” adı ile de bilinir.

B. 30/951, 36/1187

bād yel, rüzgar [< Far. باد *bād* (Steingass 137a – 137b)]

b. 21/693

bāde şarap, içki [< Far. باده *bāda* (Steingass 140b)]

b. 24/780

b.+ler 50/1626

bādē-yi 'ışk aşk şarabı [< *bāde* + *ışk* (Far. kuruluş)]

b.-yi 1. 24/780

bağ(ı)r bağır [ET *bağır* (ED 317a)]

b.+ım 21/676

b.+ın 29/934

bağla- bağlamak [ET *bağlā-* < *bāğ* < *bā-* (ED 314b)]

b.-b 50/1617

b.-p 8/232, 50/1613, 50/1615

b.-rğa 41/1339

b.-ydu 43/1405

bağlan- bağlanmak [< *bağla-n*; ET *bağlan-* (ED 315a-b)]

b.+ğay 29/925

bağliniş ilişki, münasebet [< *bağlan-ış*]

b.+i 13/407

b.+ini 45/1449

baha değer; eder, fiyat [< Far. *bahā* (Steingass 209a)]

baha bergili bol- değerlendirecek olmak

b. b.-gili b.-idu 37/1223

b. bəriş değer verme

b. b.-te 8/239, 31/989

bahār bahar mevsimi [< Far. *bahār* (Steingass 209b)]

b. 23/735

baħr deniz [< Ar. *baħr* (Wehr 37a-b)]

b. 22/711

baħši bakşı, ozan, aşık [ET *bağşı* < Çin. (ED 321a)]; bkz. *beħši*

b. 32/1042, 51/1644

b.+liri 51/1647

b.+liridin 51/1644

baħt baht, talih [< Far. *bakht* (Steingass 158b)]

b. b.+ım 29/931, 30/962

b.+ım 9/931

b.+ımdın 29/931

bal arı balı [ET *bāl* > HA (ED 330a)]

b. 28/906

balcık balçık, çamur [ET *balçık* (ED 333a)]

b. 43/1397

balıĝ balık [ET *balık* (ED 335b)]

b. 22/708

bar var, mevcut [ET *bar* (ED 353a-b)]

b. 9/273, 13/398, 17/554, 18/584, 23/729, 42/1239, 43/1349, 40/1409, 44/1411, 44/1434, 47/1526

bar bol- var olmak

b. b.-up 38/1239

b.+ı 34/1099

bar- gitmek, varmak [ET *bar-* (ED 354a)]

b. 28/893

b.-dı 30/976

b.-dik 25/798, 25/800

b.-deksen 4/1439

- b.-dukuñ 16/496
 b.-ğanlikiñ 16/497
 b.-ğanliğini 17/547
 b.-ğay 43/1376
 b.-ğudik 3/1401
 b.-ğum 44/1412
 b.-ğuñ 44/1412
 b.-ip 21/691, 21/692, 21/694, 39/1290
 b.-idu 50/1631
 b.-imen 43/1376
 b.-mas 30/955
 b.-mu 44/1412
 b.-sa 25/798, 25/800
 b.-sun 25/801
 b.-u 24/785
 b.-ur 28/898, 30/955
 b.-urmen 29/924
 b.-urmiz 29/924
barakşan gür olma [< ET (MK) *barak* ‘uzun kıllı köpek’ (ED 360a)]
 b. 44/1417
barça bütün, hepsi, tamamı [ET *barçā* < *bār* (ED 356b)]
 b. 40/1293
barğansèri gittikçe [< *bar-gAn+sèri*]
 b. 17/547
barğuluk varılması gereken yer [< *bar-gUIUk*]
 b. 43/1393
barı (Çağ.) hepsi, tamamı [LÇ برى 74b]
 b.+ığa 40/1294
Barlas (Ö.A.) bir Türk boyu.
 B. 8/257
barlık hepsi, bütün; varlık [ET *bārlığ* < *bār* (ED 365b)]
 b. 4/96, 28/897, 51/1653
 b.-liki 31/1002
 b.+ini 38/1229, 38/1250
 barlıkka kel- meydana çıkmak, ortaya gelmek
 b.-ka k.-gen 33/1072, 33/1078
 barlıkka keltür- meydana çıkarmak
 b. k.-di 32/1024
bas bkz. baş
 b. 13/414
bas- basmak; ayağıyla ezmek; ezip geçmek [ET *bas-* (ED 370b)]
 bèsip öt- geçmek
 b. ö.-ken 11/357
başkuçi aşama [< *bas-kUçi*]
 b. 1/9, 8/235, 10/299, 121/360, 20/628, 31/1017, 35/1143, 50/1633, 52/1675
 b.+da 8/245, 35/1140
 b.+diki 17/553, 31/982
 b.+liriğa 12/366

- b.+lirini 8/247
- basma** baskı [< *bas-mA*]
taş b. 1608
- baş / bēş** baş, kafa; başta yer alan, başlangıç; öncü [ET *baş I* (ED 375a)]
b. 13/414, 40/130
b.+ı 23/737
b.+ığa 43/1386
b.+ımğa 30/959
b.+ıña 24/760
b.+ida 23/733, 47/1531, 48/1543
b.+idin 5/129, 33/1063
b.+iğa 22/727
b.+iğiçe 5/127, 33/1063
b.+iğiçe 4/120, 6/185
b.+ime 24/7607
b.+imğa 42/1374
b.+iñ 52/1677
b.+lirida 12/385
b.+liriğa 34/1119
b.+liriğiçe 2/33, 18/574
b.+tin 8/248
- başçilik** yönetmelik, başkanlık, liderlik [< ET *başçī* < *baş* ‘lider’ (ED 378a)]
b.+idiki 9/274
- başka** başka, gayrı [< ET *baş* + *Ga* (Tietze 291a)]
b. 1/25, 3/61, 9/263, 9/271, 17/541, 20/653, 25/795, 33/1051, 38/1248, 49/1579
- başkiçe** başkaca, ayrıca [< *başka* + *çA*]
b. 49/1587
- başkılar** başkaları [< *başka* + *LA*]
b. 36/1164
- başla-** başlamak [ET *başlā- I* < *baş I* (ED 381b-382a)]
b. 15/474
b.-p 4/98, 7/205, 33/1080, 52/1663, 52/1667, 52/1670
b.-di 3/71, 9/271, 9/276, 52/1666, 52/1672
b.-ğan 34/1120, 40/1308
b.-ğanğa 52/1673
- başlan-** eyleminin edilgen yapısı [< *başla-n-*]
b.-di 1/14, 9/268
b.-ğan 11/355, 21/668, 38/1240
- başlanguç** başlangıç [< *başlan-gÜç*]
b. 18/581
- bayan** söyleme, bildirme [< Ar. *بيان bayān* (Wehr 77b)]; bkz. *beyān*
b. 17/535, 17/540, 21/688, 26/844, 26/846, 27/859, 27/874, 44/1438, 49/1592
b.+i 19/617
b.+iğa 19/618, 1186
b.+lirimizdin 17/548
b.+lirini 19/601
bayan kıl- beyan etmek, açıklamak

- b. k.-ğan 13/408
b. k.-ingan 1/20
bazar pazar, çarşı [< Far. بازار *bāzār* (Steingass 144a -144b)]
b.+ida 36/1188
bedmihr iyilik etmeyen, insaniyetsiz [< Far. بد مهر *bad-mihr* (Steingass 165a)]
b. 42/1362
bëgiz şiş [krş. ET *bekiz*, *bekiz belgölüg* şeklinde ikileme olarak görülür (ED 330a)]
b. 20/659
behişiyân yazarlar, aydınlar [< *beḥşi*, *baḥşi* + Far. çok. eki -*ân*]
b.-i Uyğur 51/1638
beḥşi bakış, ozan, aşık [ET *baḡṣī* < Çin. (ED 321a)]; bkz. *baḥşi*
b. 51/1639, 51/1641, 51/1643
b.+laridin 51/1641, 51/1643
beḥt bkz. *baḥt*
b.+ni 44/1441
Beḥtiyarname (E.A) On vezir hikayesi. Sinbad adlı Hint masalının uyarlaması.
B. 10/321
bek pek (?pek) [ET *bek* (ED 323a-b)]
b. 4/107, 25/793, 36/1168, 44/1414
bëkiş bakma [ET *bakış* < *bak-* (ED 321a)]
b. 45/1452
b.+ni 8/237
belā bela, büyük felâket [< Ar. بلا *balā*’ (Wehr 66a)]
b. 23/747, 23/755, 24/771
b.+lar 30/959
belge bkz. *belgü*
b. 40/1315
b.+liri 7/193
b.+si 13/423
bëlgi bkz. *belgü*
b. 40/1315
belgileş- belgelemek, işaretlemek [< *belgi*+*laş-*]
b. 49/1588
belgü (Çağ.) işaret, iz [ET *belgü* (ED 340a)]
b. 40/1315.
belki belki [< Far. بلکه *bal-ki* (Steingass 198a)]
b. 1/24, 2/44, 10/314, 18/565, 18/587, 20/632, 26/847, 37/1192, 37/1203,
38/1246, 49/1580, 49/1593, 50/1632, 50/1634
ber- vermek [ET *bēr-* (ED 354b)]
avaz ber- bağlamak
a. b.-güçi 44/1429
b. 15/472, 28/893
b.-di 4/100, 10/304
b.-eleydiğanlığı 2/50
b.-elmeymiz 18/586
b.-gen 2/54, 38/1232
b.-güm 26/823
b.-güsi 44/1420

- b.-ibtur 17/538
b.-idu 1/10, 8/252, 30/947, 30/950
b.-ilgen 50/1619, 50/1620
b.-ilmigen 1/21
b.-ip 33/1077
b.-meydu 37/1198
b.-seydi 35/1128
haber ber- haber vermek
h. b.-güçi 43/1399
melumat ber- bilgi vermek
m. b.-gen 19/607
berhem karışık; içiçe; birbirine [< Far. برهم *bar-ham* (Steingass 181a-b)]
b. 133/1, 170/3, 200/11
b.-h. 26/842
bergüçi/ bērgüçi verici, veren [< *ber-güçi*]
avaz b. 44/1429
haber b. 43/1399
bēri beri [ET *berū* (?*bērū*) (ED 355b – 356a)]
b. 43/1381
bēriş verme [< *ber-Iş*]
b. 43/1379
baha bē- değer vermek
b. b.-te 8/239, 31/989
berķ şimşek [< Ar. برق *barq* (Wehr 47a)]
b. āfet 21/692
bes yeter, yetişir, kafi; çok [< Far. بس *bas* ‘çok sayıda, çok (fazla); yeter; genelde; evet!, kesinlikle! vb.’ (Steingass 184b-185a)]
b. 30/971
bēsival- ele geçirmek, zaptetmek, zorla almak
b.-di 9/274
beş beş sayısı [ET *beş* (ED 376a)]
b. 20/652, 36/1160, 44/1434
beşer insan [< Ar. بشر *bašar* (Wehr 52b)]
b. 32/1029
Beş Tillik Mancuçe Luġet (E.A.) Beş Dilli Mançuca Lûgat. Tahminen 1739-1795 yılları arasında devlet işlerinde gerekli olan tercümeleri yapmak amacıyla hazırlanmış 17.000 maddelik Çince-Tibetçe-Moğolca-Uygurca-Mançuca sözlük.
B T. M. L. 35/1148
beyābān kır, çöl [< Far. بیابان *biyābān*, *bayābān* (Steingass 213a)]
b.+larını 24/786
beyān bildirme; anlatma, konuşma, söyleme [< Ar. بیان *bayān* (Wehr 77b)]; bkz. *bayan*
b.+ı 19/617, 19/619, 22/711
b.+iğe 19/616
bēyi- zenginleşmek [ET (MK, KB) *bayu-* < *bay* ‘zengin’ (ED 384b – 385a ve 384a-b) < Mo. *bayan* (Lessing 76b 77a)]
b.-ğan 11/330

bez biz [ET *biz* (ED 388a-b)]

b. 20/661

bEz şiş [< *bégiz*]

b. 20/657

bezen bazen [< Ar. *بعض* *baʿd* ‘bir bölüm; kimi; bir şey’ ad kökünden (Wehr 58a)]

b. 7/191, 7/192, 14/447, 16/505, 16/506, 22/697, 23/745, 23/746, 24/782, 25/795, 27/861, 29/922, 29/929, 35/112

bezi bazı [< Ar. *بعض* *baʿd* (Wehr 58a) + Far. *-i* gösterme belirteci]

b. 1/22, 10/306, 12/373, 17/530, 18/567, 19/591, 22/718, 34/1089, 34/1107, 34/1110, 35/1137, 36/1180, 49/1571, 49/1573, 49/1578, 49/1590

b.+de 42/1354

b.+ler 49/1589

b.+liri 35/1125, 44/1428

bezm içkili, eğlenceli meclis, sohbet meclisi [< Far. *بزم* *bazm* (Steingass 184a)]

b. 50/1627

bī-ihtiyār istem dışı, iradesizce [< Far. *بی* *bī* (Steingass 213a) + Ar. *اختیار* *ihtiyār* (Wehr 240b)]

b.-i. 27/864

bil- bilmek [ET *bil-* (ED 330b - 331a)]

b. 28/891

b. ! 43/1397, 52/1683

b.-elmem 28/934

b.-etti 4/103, 11/335

b.-güdik 43/1402

b.-ki 27/864

b.-me 15/473

b. mem 29/931

b.-men 17/532

b.-men ki 29/930

b.-mesmen 17/532

b.-meydiğan 36/1189

b.-se 13/393

b.-ür 13/394

inana bil- inanmak

i. b. mem 29/931

yana bil- yanmak

y. b.-men 29/930

bilamak (Çağ.) bkz. *bilemek*

b. 33/1055

bildür- [< *bil-dür*; ET *biltür-* (ED 334b-335a)]

b.-gen 29/937

b.-idiğan 29/938

b.-gen 16/491

b.-idiğan 29/940, 44/1426

b.-idu 19/613, 19/618, 44/1432, 44/1433, 44/1438

b.-üp 44/1422

bildürüş bildirme [< *bildür-Uş*]

b.-i 17/540

bile ile, birlikte, beraber, ve [ET *birle* (ED 364b – 365a)]; bkz. *bilen*

b. *bilen* 13/391, 13/392, 21/694, 28/904

bilemek bilemek, keskinleştirmek [ET *bilē* < *bī* (ED 332b)]; bkz. *bilamak*

b. 33/1055

bilen ile, birlikte, beraber; bkz. *bile*

b. 1/12, 2/28, 2/40, 2/43, 2/44, 2/56, 3/63, 3/68, 3/75, 3/81, 4/103, 4/122, 5/134, 5/141, 5/146, 6/163, 6/168, 7/191, 7/205, 7/210, 7/218, 8/236, 9/275, 9/282, 9/291, 9/292, 10/317, 10/322, 11/337, 11/341, 11/343, 12/375, 12/378, 13/395, 13/397, 13/407, 13/409, 13/416, 13/417, 13/423, 14/424, 14/436, 14/437, 14/438, 14/445, 14/446, 14/450, 15/459, 15/461, 15/462, 15/463, 15/465, 15/467, 15/468, 15/470, 15/472, 15/473, 15/474, 15/475, 15/478, 15/480, 15/483, 15/484, 15/487, 16/491, 16/494, 16/495, 16/506, 16/511, 17/525, 17/526, 17/531, 17/539, 17/549, 17/550, 17/552, 17/554, 17/557, 18/568, 19/593, 19/607, 19/610, 19/611, 19/617, 19/621, 20/631, 20/643, 20/645, 21/666, 21/683, 22/698, 22/721, 23/734, 23/739, 23/744, 23/751, 24/768, 24/777, 24/783, 24/784, 25/804, 25/809, 26/828, 26/830, 26/836, 26/847, 26/848, 27/859, 27/867, 28/882, 28/888, 28/891, 28/893, 28/895, 28/896, 28/908, 28/909, 28/910, 28/912, 29/921, 29/923, 29/935, 29/936, 30/946, 30/952, 30/957, 30/966, 30/967, 30/972, 31/993, 31/997, 31/1002, 31/1003, 31/1012, 32/1027, 32/1033, 33/1070, 33/1076, 35/1123, 36/1166, 36/1169, 36/1173, 36/1183, 36/1185, 37/1190, 37/1200, 37/1207, 37/1219, 37/1222, 38/1224, 38/1238, 38/1251, 38/1254, 38/1257, 38/1259, 39/1277, 39/1278, 41/1325, 42/1353, 42/1354, 42/1359, 43/1382, 43/1389, 43/1395, 43/1404, 43/1408, 43/1409, 44/1410, 44/1411, 44/1421, 44/1430, 44/1442, 44/1443, 44/1444, 45/1448, 47/1524, 47/1525, 47/1528, 47/1528, 47/1529, 47/1535, 47/1536, 48/1542, 48/1543, 48/1544, 48/1550, 48/1559, 48/1560, 48/1561, 49/1572, 49/1575, 49/1601, 51/1646, 51/1661, 52/1664, 52/1686

b.+la 2/47, 50/1609

b.+mu 2/44, 3/69

bilen b. 2/36, 3/68, 8/254, 10/325, 27/853, 44/1410, 52/1664

bilgü bkz. *belgü*

b. 40/1315

bilgölük belli, aşıkâr [ET *belgölüg* < *belgü* (ED 341b - 342a)]

b. 22/724

biliglig bilgili [ET *biliglig* < *bilig* (ED 341b)]

b. 22/725

bilış bilme, bilmek [< *bil*-*ış*]

b. 43/1379, 32/1020

bille birlikte, beraber [bkz. *bile*]

b. 2/36, 3/69, 8/254, 10/325, 27/853, 44/1410, 52/1664

billur billur, kristal [< Ar. بلور *ballūr*, *billaur* ‘kristal (cam), cam’ (Wehr 66b)]

b. 50/1627

biluv (Özb.) bilış

b.-uv 43/1379

bimalal hür, serbest; kolayca [< Far. *bī* ‘-sız, -siz’ (Steingass 213a) + Ar. ملال *malal*, *malāl* ‘yorgunluk, can sıkıntısı; isteksizlik, sıkıntı; kızgınlık’ (Wehr 818b)]

b. 49/1596

bir bir sayısı; tek [ET *bīr* (ED 353b - 354a)]

b. 1/9, 1/14, 1/22, 2/41, 2/49, 3/76, 3/84, 4/101, 4/109, 6/168, 7/192, 7/201, 8/239, 8/252, 9/264, 9/278, 9/283, 9/285, 9/296, 10/301, 11/342, 11/350, 11/351, 11/352, 12/370, 13/399, 14/425, 14/448, 15/459, 15/474, 16/503, 16/509, 18/569, 18/585, 19/591, 19/592, 19/596, 19/603, 20/628, 20/633, 20/653, 20/660, 21/667, 21/677, 21/679, 22/716, 23/735, 23/749, 24/781, 25/790, 25/791, 25/793, 25/808, 27/872, 27/876, 28/891, 28/893, 28/895, 28/909, 28/910, 29/939, 30/966, 31/999, 31/1011, 31/1012, 31/1017, 32/1018, 32/1025, 32/1026, 33/1070, 33/1073, 33/1075, 33/1079, 34/1092, 34/1107, 35/1131, 36/1169, 36/1180, 36/1184, 37/1201, 37/1204, 37/1214, 40/1307, 40/1316, 40/1362, 43/1404, 45/1448, 49/1574, 49/1590, 49/1604, 50/1613, 50/1628, 50/1633, 51/1655, 52/1665, 52/1674, 52/1685

b. kısım 12/370, 13/399, 16/509, 20/633, 31/999, 35/1131, 40/1307, 40/1316

b. kısmi 32/1025

b. kün 42/1362

birak fakat, ama

b. 481, 965, 1191

bir bir tek tek, ayrı ayrı [< *bir*]

b. 24/786

bir-birige birbirine [< *bir+i+ge*]

b.-b. 11/348

birdin-bir tek, yegane [< *bir+dAn*]

b.-b. 19/598

biren-siren ara sıra, seyrek

b.-s. 9/293

birer bir, herhangi bir [< *bir+er*; ET *birer birer* < *bir* (ED 368a)]

b. 8/247, 8/248, 9/280, 20/626

birev biri, birisi [< *bir*; Çağ. بىرار (LÇ 90a)]; krş. *biri*

b. 28/898

biri biri, birisi [< *bir+i*]; krş. *birev*

b. 5/157, 18/567, 43/1404

b.+niñ 5/156

birik- birikmek [< ET *birik-* < *bīr* (ED 363a)]

b.-ip 38/1234, 41/1326

b.-ken 43/1409

birikken birleşik [< *biri-kAn*]

b.+dila 32/1019

birinçi birinci [< *bir+inçi*; ET *birinç* (ED 367a)]

b. 5/130, 13/422, 13/423, 14/454, 17/530, 20/658, 24/758, 26/846, 27/860, 28/882, 29/918, 29/919, 29/940, 30/946, 32/1034, 34/1096, 38/1236, 44/1437, 47/1527, 47/1535, 48/1551

bir kaç birkaç [< *bir, kaç*; ET *kaç* (ED 634b)]

b. k. 8/239

b. k.+sini 3/76

bir keder biraz daha [< *bir, keder* < Ar. قدر *qadr* (Wehr 665b)]

b. k. 6/168, 16/503, 27/872, 30/966, 34/1092

birle ile (birlikte) [ET *birle* (ED 364b - 365a)]; krş. *ile*

b. 19/619, 19/620, 21/692, 21/694, 25/818, 26/824, 27/850, 35/1134, 40/1293, 43/1387

birleş- birleşmek [< *bir*+*laş*-]

b.-ip 37/1206

birleştür- birleştirmek [< *birleş*-*tUr*-]

b.-di 6/164

b.-ğen 12/375

birlik birlik [< *bir*+*lik*]

b. 18/569, 21/688, 24/758, 27/852, 27/855, 27/866, 27/869, 48/1561

b.+i 24/782, 27/866

birlikke keltür- birleştirmek

b. k.-üşü 33/1077

birlik san teklik, tekil [< *birlik*, *san*: ET *sān* < *sā*- ‘saymak’ (ED 831a)]

birlik s.+diki 25/789

birlikte birlikte, ortaklaşa, el birliği ile [< *birlik*+*te*]

b. 17/530, 27/860, 29/919, 29/920, 29/921

bir munçe birçok [< *bir*, *munçe*: ET *bunçā* < *bu* (ED 349a)]

b. m. 1/14, 36/1169, 36/1175, 49/1574

b. m.+liğan 19/596

bir neççe bir kaç [< *bir*, *neççe*: ET *neçe* < *ne* (ED a-b)]

b. n. 31/992

b. n.+sini 50/1613

bir neççila bir kaç [< *bir neççe* Ar. *إلى ilā* (Wehr 21b – 22a)]

b. n. 14/448

bī ser ü pā elsiz ayaksız, beceriksiz [< Far. *bī* ‘-sız/ -siz’ + *sar* ‘baş’ + *pā* (Steingass 213a; 664a-667a)]

b. s. ü. p.+lerni 42/1348

biterep tarafsız, yansız [< Far. *bī* ‘-sız/ -siz’ (Steingass 213a) + Ar. *طرف taraf* ‘uç, kenar; yan vb.’ (Wehr 505b); ayrıca krş. Far. *bī-ṭaraf-dār* ‘tarafsız’ (Steingass 222a)]

b. 20/650

bitik hat, yazı, mektup [ET *bitig* < *bitī* (ED 303a-b)]

b. 32/1039

bitikçi hattat, yazıcı [< *bitik* + *çi*; ET *bitigçī* (ED 304a)]

b. 32/1039

bitiklig yazılı [< *bitik*+*lig*; ET *bitiglig* (ED 304b)]

b. 22/725

bivasite vasıtasız, doğrudan doğruya [< Far. *bī wāsiṭa* < Ar. (Steingass 226b)]

b. 37/1198, 51/1649

biz biz, 1. çokluk adılı [ET *biz* (ED 388a-b)]

b. 2/28, 3/75, 8/238, 17/545, 18/585, 20/657, 21/662, 29/919, 34/1111, 37/1199, 37/1201, 37/1217, 38/1224, 41/1345, 47/1523

b.+de 1/12

b.+iñ 23/748

b.+ni 3/83

b+niñ 13/409, 20/644, 25/806

bīz şiş [< *bēgiz*]; bkz. *bEz*

b. 20/657

bod boy; [I ET *boē* (ED 297b-298a-b)]; bkz. *boy*

b. 22/704

boğum hece [ET *boğım* ‘ek yeri, eklem; boğum’ < *boğ-* (ED 315b)]

- b. 47/1535
- b.+ida 40/1307
- b.+diki 14/424, 20/653
- b.+ida 47/1528
- b.+idiki 13/422, 34/1096, 40/1307
- b.+iniñ 48/1543
- b.+lardiki 20/651, 21/665, 24/763
- b.+lirida 47/1528
- b.+liriniñ 48/1542

boğumluk heceli [< *boğım*+*luk*]

- b. 15/460, 22/705, 28/888, 28/891, 28/893, 28/895, 28/896, 28/909, 28/910, 38/1237

bol- olmak [ET *bol-* (ED 331a - 332a)]; krş. *ol-*

esas *bol-* esas olmak, temel olmak

- a. b.-ğan 2/40, 8/234, 31/1011, 36/1174, 37/1208
- a. b.-uş 10/325
- b. 16/499, 16/500, 23/728, 23/730, 23/733, 23/734, 23/735, 23/740, 28/891, 32/1036
- b. ! 52/1677
- b.-amdu 35/1130
- bar *bol-* varolmak
- b. b.-up 38/1239
- b.-armu 40/1305
- b.-atti 41/1345, 50/1620
- b.-dı 30/980
- b.-di 3/81, 7/205, 10/320, 11/354, 32/1028
- b.-dum 23/754, 34/1099
- b.-ğan 2/40, 2/53, 3/75, 4/101, 5/157, 5/158, 6/168, 8/234, 8/236, 9/266, 9/283, 9/286, 9/287, 10/303, 10/318, 11/347, 13/400, 13/407, 14/443, 17/558, 18/567, 18/574, 18/577, 20/646, 20/661, 21/672, 22/710, 23/728, 23/740, 23/755, 24/771, 25/814, 28/889, 29/917, 30/948, 31/1001, 31/1011, 33/1063, 36/1172, 36/1174, 37/1192, 37/1195, 37/1196, 37/1200, 37/1208, 37/1210, 37/1213, 37/1215, 37/1222, 43/1389, 43/1395, 43/1401, 44/1430, 45/1448, 49/1571, 49/1572, 49/1591, 49/1601, 51/1650
- b.-ğandin 2/30, 8/250
- b.-ğay 42/1369, 50/1613, 50/1614, 50/1616
- b.-gende 50/1624
- b.-ğinidek 3/83
- b.-ğüñdur 43/1387
- b.-ğusı 44/1417
- b.-ğusıdur 23/738
- b.-ğusi 16/492
- b.-ib 39/1272
- b.-idiğanlıkini 31/1012, 31/1013
- b.-idu 18/577, 24/767
- b.-madı 50/1615
- b.-madi 50/1614
- b.-mağan 27/850, 30/948

b.-mağay 42/1361
 b.-mağumdur 26/824
 b.-mastin 25/807, 49/1580
 b.-masun 23/755
 b.-may 14/443, 20/627, 25/791
 b.-maydigan 10/297
 b.-maydu 9/279, 12/389, 19/602, 21/663, 36/1181
 b.-maydur 29/944
 b.-medi 50/1617
 b.-miş 23/736, 26/839
 b.-miğan 10/309, 31/997, 31/999, 32/1026
 b.-miğandimu 31/1007
 b.-miğanlıkida 18/589
 b.-misa 36/1177
 b.-misun 4/102, 17/545
 b.-sa 1/21, 3/94, 5/134, 7/209, 2/716, 23/737, 28/889, 32/1026, 33/1073, 35/1135, 41/1344, 49/1586, 50/1620
 b.samdı 35/1128
 b.-sın 50/1616
 b.-simu 1/20, 2/49, 10/306, 15/471, 19/603, 20/643, 32/1034, 36/1174, 36/1176, 37/1190, 41/1318, 41/1326, 41/1336, 45/1455, 49/1578, 49/1591, 50/1619
 b.-sun 50/1613, 50/1615
 b.-up 3/78, 4/96, 5/154, 8/249, 9/277, 9/281, 10/315, 11/349, 17/558, 18/562, 19/610, 19/612, 19/617, 20/643, 21/667, 24/758, 25/809, 26/829, 28/884, 29/938, 29/939, 29/941, 37/1198, 37/1206, 38/1233, 38/1239, 38/1240, 38/1252, 38/1256, 39/1272, 40/1309, 44/1432, 44/1433, 44/1437, 50/1621, 51/1645
 b.-upmen 28/878
 b.-uptur 17/539
 b.-ur 34/1113
 b.-urmu 40/1305, 40/1306
 cudā bol- ayrılmak
 c. b.-ğan 24/771
 çāk bol- yırtılmak
 ç. b.-ğan 22/710
 hasil bol- meydana gelmek, ortaya çıkmak
 h. b.-ğan 20/661, 23/728, 43/1389, 43/1395, 43/1401, 44/1430
 hel bol- hallolmak, sonuçlanmak
 h. b.-ğandin 2/30
 helak bol- yokolmak
 h. b.-gusi 16/492
 h. b.-idu 16/492
 ibaret bol- oluşmak
 i. b.-up 17/558
 ige bol- sahip olmak
 i. b.-ğan 18/577, 31/1001, 37/1215
 meşhur bol- ünlü olmak
 m. b.32/1036
 m. b.-di 3/81, 7/205
 m. b.-ğan 51/1650

- mevcut bol- varolmak
 m. b.-up 8/249, 9/277, 38/1240
 mubarek bol- kutlu olmak, mübarek olmak
 m. b.-ğay 42/1369
 mumkin bol- mümkün olmak
 m. b.-ğan 25/814
 m. b.-ğanlığığa 24/765
 murekkep bol- karışmak, karmaşıklaşmak
 m. b.-uşığa 3/66
 mustehkem bol- istikrarlı olmak
 m. b.-ğanlığını 7/212
 mübtelâ bol- bağımlı olmak
 m. b.-dum 23/754
 oğşaş bol- benzemek
 o. b.-up 38/1251
 peyda bol- meydana çıkmak
 p. b.-ğan 5/157
 rusvâ bol- rezil olmak
 r. b.-upmen 28/878
 teelluk bol- ait olmak, ilintili olmak
 t. b.-ğan 5/158
 teve bol- tabî olmak
 t. b.-ğan 2/53
 uygun bol- uygun olmak
 u. b.-ğan 37/1192, 37/1196, 37/1222
 u. b.-ğanlığı 37/1214
 vasite bol- aracı olmak
 v. b.-di 10/320
- bolal-** olamamak [*< bol-*]
 b.-maydiganlığını 49/1598
 b.-maydu 4/112, 7/195, 13/419
 b.-maytti 49/1599
- bolat-** artmak, fazlalaşmak
 köp b.-ti 11/335, 36/1179, 41/1345, 50/1620
- boldi** oldu, yeter, kafidir, mümkün [*< bol-dî*]
 b.-idu 1/18, 3/75, 4/105, 7/203, 7/213, 8/250, 8/251, 13/405, 16/492, 17/529,
 19/621, 24/767, 25/810, 31/1014, 34/1094, 35/1138, 35/1114, 37/1223, 41/1337,
 49/1576, 49/1581
- bolğaçka** olduğu için [*< bol-ğaç+ka*]
 b. 12/388
- bolğanlık** varlık, olma, oluş [*< bol-ğan+lık*]
 b.+i 11/343, 16/495, 20/647
 33/1070, 34/1105, 37/1214, 49/1605
 b.+ida 18/587
 b.+ığa 24/765
 b.+ini 4/104, 7/203, 7/212
- bolupmu** bilhassa, özellikle [*< bol-up +mu*]
 b. 2/34, 11/353, 14/443, 16/502, 18/590, 20/634, 24/782, 31/984, 31/988,
 34/1087, 36/1172, 41/1334, 52/1669

boluş olma [*bol-uş*]

b.+niñ 18/587

boluşluk olumlu [*< boluş+ lUk*]

b. 30/972, 30/974

b.+ta 15/459, 28/882, 29/922

boluşsiz olumsuz [*< boluş+sIz*]

b. 30/952

boluşsizlik olumsuzluk [*< boluşsiz+ lIk*]

b.-i 15/474, 17/530, 29/916

b.-ta 15/464, 29/922.

bordamak beslemek, bakmak [*< Mo. borda-* ‘hayvan semirtmek; toprağı gübrelemek’ (Lessing 120b)]; bkz. *bordimaķ-*

b. 46/1506

bordimaķ semirtmek, beslemek [bkz. *bordamaķ*]

b. 46/1506

boruv (Özb.) varma, varış

b. 43/ 1379

bořaņ gevşek, cansız, soluk, uyuşuk, tembel

b. 32/ 1036

boy boy, boy pos [ET *bōē 1* (ED 296b - 297a)]

b. 22/699, 22/704

b.+i 16/516, 35/1132

boyıçe boyunca [*< boy+i+çe*]

b. 3/92, 5/156, 16/513, 16/520, 16/523, 32/1019, 33/1066, 34/1103, 34/1107, 38/1224, 41/1343, 45/1455, 49/1578, 50/1614

boysundur- uymak [*< boy + sundur-*: Uyg. *sundurmaķ* ‘kırmak, parçalamak’ (US 365b – 366a) < ET *sin-* (ED 833b)]

b.-up 9/264, 41/1336

boysundurul- uyulmak, izlenmek [*< boysundur-Ul-*]

b.-ğan 34/1105

bōke güreşçi, pehlivan [ET *bōkē* (324b)]

b. 9/262

bōl- bölmek [ET *bōl-* (ED 332a-b)]

b.-idu 3/91, 4/114, 4/124, 5/128, 6/180

b.-üp 2/54

bōlgenlik bölme, bölüş [*< bōl-gAn+lIk*]

b.+i 6/173

bōlümçe bölüm [*< bōl-üm+çe*]

b. 50/1619

bōlün- bölünmek [*< bōl-Un-*]

b.-miçilikige 33/ 1077

b.-üş 8/254

b.-üşke 52/1671

bōlüş bölme [*< bōl-Uş*]

b. 3/92, 11/357, 18/584

bu bu, adıl [ET *bū 1* (ED 291b - 292a)]

b.+ni 15/584, 34/1094

b.+niñ 9/268, 12/364, 14/425, 37/1219, 41/1346, 44/1415, 51/1661

b.+niñdimu 17/553

b.+niñdin 1/24, 4/103, 20/652

b. 22/710, 22/711, 23/737, 27/857, 29/943, 49/1602, 51/1643

bu bu, sıfat

b. 1/6, 1/8, 1/14, 1/15, 1/16, 1/18, 1/20, 1/25, 2/28, 2/36, 2/43, 2/46, 2/48, 2/49, 2/54, 2/57, 2/58, 3/63, 3/67, 3/75, 3/83, 3/92, 3/93, 4/122, 5/135, 5/153, 6/166, 6/167, 6/170, 7/192, 7/194, 7/198, 8/230, 8/238, 8/242, 8/243, 8/245, 8/256, 8/259, 9/280, 9/286, 10/308, 10/313, 10/315, 10/316, 10/318, 10/319, 10/322, 11/342, 11/346, 11/348, 11/349, 11/350, 11/351, 12/359, 12/362, 12/370, 12/374, 12/386, 12/387, 12/390, 13/398, 13/399, 13/402, 13/404, 13/407, 13/409, 13/413, 14/426, 14/427, 14/443, 15/481, 15/488, 16/491, 16/502, 16/511, 16/514, 16/520, 17/524, 17/528, 17/533, 17/536, 17/541, 17/555, 18/570, 18/572, 18/573, 18/575, 18/577, 18/581, 18/590, 19/596, 19/598, 19/600, 19/6002, 19/604, 19/610, 19/613, 19/616, 19/620, 20/626, 20/631, 20/641, 20/643, 20/646, 20/650, 20/653, 21/662, 21/667, 21/672, 21/677, 21/678, 21/682, 22/704, 22/713, 22/716, 22/718, 23/738, 23/751, 23/752, 24/764, 24/779, 25/789, 25/791, 25/801, 25/804, 25/805, 25/806, 25/808, 26/826, 26/832, 26/833, 26/842, 26/847, 27/853, 27/860, 27/865, 27/872, 27/872, 27/875, 28/884, 28/886, 28/889, 29/913, 29/916, 29/929, 29/930, 29/931, 29/937, 29/940, 30/946, 30/949, 30/967, 30/972, 30/980, 31/1004, 31/1013, 32/1023, 33/1063, 33/1064, 33/1065, 33/1069, 33/1070, 34/1086, 34/1087, 34/1089, 34/1091, 34/1103, 34/1112, 34/1114, 34/1119, 34/1122, 35/1140, 35/1141, 35/1145, 35/1149, 35/1150, 36/1181, 36/1187, 37/1191, 37/1194, 37/1196, 37/1202, 37/1210, 37/1213, 37/1215, 37/1217, 37/1221, 38/1224, 38/1236, 38/1239, 38/1241, 38/1256, 40/1309, 40/1319, 42/1353, 42/1366, 43/1377, 43/1389, 43/1392, 43/1393, 43/1395, 43/1401, 43/1405, 44/1421, 44/1426, 44/1430, 45/1454, 49/1578, 49/1581, 49/1594, 49/1597, 49/1599, 49/1604, 50/1616, 50/1620, 50/1630, 51/1639, 51/1653, 52/1666, 52/1670, 52/1672

Budda (Ö.A.) Buda Dini, Budizm

B. D.+ğa 11/343

buhsamak (Çağ.) dokunaklı, yanık bir sesle ağlamak [ET *boxsā* (ED 320b)]; krş.

buhsimak

b. 46/1507

buhsimak bezmek, bunalmak; krş. *buhsamak*

b. 46/1507

I. bul- bulmak [ET *bul-* (ED 332a-b)]

b. 28/892

II. bul- (Özb.) bkz. *bol-*, *ol-*

b. mi 40/1305, 47/1526

bular bunlar, bu adılının çokluk biçimi [< *bu* +*LAr*]

b. 4/110, 5/157, 6/160

b.+din 52/1674

b.+ni 47/1526

b.+niñ 3/79, 9/262, 32/1025

buleğa bkz. *büleğā*

b. 19/612

bulit (Özb.) bkz. *bulut*

b. 39/1265

bulut (Çağ.) bulut [ET *bulut* (ED 333a-b)]; bkz. *bulit*

b. 39/1265, 40/1302

b.+larını 25/818

bunun bilen bununla [< *bu+nun, bilen*]

b. b. 51//1661

buruluş dönüm, dönüş [< ET *bürül-* < *bür-* (ED 365b – 366a)]

b. 7/199

burun önce [ET *buruñ* (ED 367a)]

b. 8/238, 10/305, 11/340, 12/382

b.+la 3/87, 7/207

burunki önceki [< *buruñ + ki*]; krş. *bürünki*

b.+ki 4/102, 5/129, 6/168, 7/220, 50/1608

bustān bahçe, gül bahçesi [< Far. بوستان *bustān* (Steingass 207a)]

b.+ı 27/849

buşurğan- müteesif olmak, kederlenmek, sinirlenmek [krş. Çağ. بوشار ‘ızdırıp; vb.’ (LÇ 81a)]

b. 46/1498

butramak (Çağ.) parçalanmak, perişan olmak [< Mo. *butara-* ‘parçalamak; dağıtmak’ (Lessing 141b)]; krş. *pitrimak*

b. 33/1055, 46/1499

buyan bu yana, beri [< *bu, yan*: ET *yan* ‘kalça; yan’ (ED 940a-b)]

b. 1/26, 20/647

buyruk emir [< ET *buyur-* ED 387b - 388a)]

b. 15/470, 24/775, 24/776, 24/782, 25/789, 25/794, 25/802, 25/813, 40/1292

buyur- buyurmak, emretmek [ET *buyur-* (ED 387b - 388a)]

b.-sañ 50/1614, 50/1615

b.-señ 50/1617

buz buz [ET *büz* (ED 389a)]

b. 14/433

buzul- bozulmak [ET *buzul-* < *buz-* (391b – 392a)]

b.-idu 35/1132

buzuluş bozulma [< *buzul-Uş*]

b.+i 48/1570

bügunkidek bugünkü gibi [< *bu + gUn+ki + dek*: ET *kün* ‘güneş, gün’ (ED 725a-b), ET *teg* ‘gibi’ (ED 475a)]

b. 31/995

bügünki bugünkü [krş. *bügunkidek*]

b. 19/602, 31/1001

bülbül bülbül [< Ar. بلبل *bulbul* (Wehr 63a)]

b.+ge 39/1289

büleğā belagat sahipleri, meramlarını düzgün olarak anlatanlar [< Ar. بلاغ *balāğ* ‘bildiri, haber’ sözünün çokluk biçimi (Wehr 65a)]

b.+sidin 19/608

bürünki önceki [< bkz. *burunki*]

b. 31/1010

cāh itibar, saygınlık [< Ar. جاه *ğāh* (Wehr 98a)]

c. 29/933

Cahan-name (E.A.) Şikeste tarafından yazılmış olan eser.

C.-N. 27/865, 30/960, 30/961, 30/977

Calayir (Mo.) (Ö.A.) bir kabile adı

C. 8/258

cām içki kadehi [< Far. جام *jām* (Steingass 350b)]

c.+1 26/825

c.+ıma 24/781

cān can, ruh; sevgili [< Far. جان *jān* (Steingass 352a - 352b)]

c. 26/840, 43/1406

c.+ıdın 40/1306

c.+ım 47/1532

c.+ımdur 43/1394

c.+im 47/1532

c.+iñ 34/1101, 34/1103, 34/1104, 34/1105

c.+lar 43/1394

cānān sevgili [< Far. جانان *jānān* (Steingass 352b)]

c. 42/1351

canlık tıl canlı dil, yaşayan dil [< Far. جان *cān* (Steingass 352a - 352b) +Uyg. *Ilk*, ET *tıl* (ED 489b-490a)]

c. eğiz t.+idin 5/140

c. t. 31/1011, 34/1107, 36/1184, 36/1602, 37/1200, 37/1202

c. t.+da 34/1141, 37/1196

c. t.+din 36/1173

c. t.+i 31/1002, 34/1093, 37/1197, 49/1603

c. t.+ida 34/1120, 34/1120, 41/1344, 43/1375

c. t.+idiki 21/670

c. t.+idimu 42/1367

c. t.+idin 36/1167, 37/1208, 49/1605, 50/1630

c. t.+ığa 32/1025, 41/1343, 52/1671

c. t.+inimu 6/167

c. t.+iniñ 33/1081, 36/1176, 49/1582

c. t.+ni 37/1192

c. t.+ñin 34/1167, 37/1214, 37/1222

c. t.+niñmu 37/1215

carañlık sedalı [< *carañ* 'seda, ses' (US 58b) +Uyg. *Ilk*]

c. 28/908

carañsız sedasız [krş. *carañlık*]

c. 28/907

cari akan [< Ar. جرى *ğary* (Wehr 109a)]

c. 32/1019

cari kıldur- yürürlüğe koydurmak

c. k.-alaydu 32/1019

cavab yanıt [bkz. *cevāb*]

c. 1/21, 37/1198

cāvid ebedî, sonsuz [< Far. جاوید *jāwīd* 'sonsuz' (Steingass 354a)]

c.-i 27/856

cay yer [< Far. جای *jāy* (Steingass 354b)]

c.+da 14/449

c.+lar 2/53

c.+larni 2/54, 9/271

caylaş- yerleşmek [< *cay* +Uyg. *laş-*]

c.-қан 9/269

cefā cefa, eziyet, sıkıntı; incitme [< Ar. جفاء *ğafā* (Wehr 115a)]

c. 24/787

cehet yan, yön, taraf; yüz yer [< Ar. جهة *ğaha* (Wehr 934b)]

c.+te 13/411, 14/434, 16/501, 20/639, 23/742, 31/981, 34/1095, 34/1117, 35/1124, 38/1226, 41, 1342, 45/1447

c.+tiki 11/353, 37/1207, 38/1256, 51/1646

c.+timu 31/1012

c.+tin 1/20, 2/49, 6/161, 8/240, 8/241, 9/293, 12/388, 13/398, 18/547, 18/578, 19/603, 32/1018, 34/1091, 38/1253, 38/1254, 49/1595, 52/1664

c.+tinla 7/192

c.+tinmu 7/193, 7/196, 7/222

celāl büyüklük, ululuk [< Ar. جلال *ğalāl* (Wehr 115b)]

c. 29/933

cemiyet cemiyet, toplum; topluluk, insan topluluğu [< Ar. جمعية *ğam'īya* (Wehr 121b)]

c.+te 9/289

cenībet yedek hayvanı [< Ar. جانب *ğānīb* 'yan; kısım' ad kökü (Wehr 125b-126a)]

c. 26/831, 43/1391

cennet cennet [< Ar. جنت *ğanna* (Wehr 124b)]

c. 16/504, 32/1037

cenub güney [< Ar. جنوب *ğanūb* (Wehr 125b)]

c.+ka 3/62

cenubiy güney, güneye ait [< Ar. جنوبی *ğanūbī* (Wehr 125b)]

c. 33/1081

c.ka 3/62

ceryan süreç, süre [< Ar. جریان *ğarayān* 'akma, akıntı; süreç; akım' (Wehr 109a)]

c.+da 1/14

c.+i 11/354

c.+ida 2/41, 8/253, 29/937

c.+iğa 12/368

c.+ini 11/356, 49/1581

c.+iniñ 8/245

c.+ni 8/240

cevāb yanıt [< Ar. جواب *ğawāb* (Wehr 131b)]; bkz. *cavab*

c.+ın 26/823

cevher maya, öz; cevher, elmas [< Ar. جوهر *ğauhar* 'bir şeyin özünde bulunan; içerik; atom; değerli taş vb.' (Wehr 135b)]

c. 28/880

cihān dünya [< Far. جهان *jahān, jihān* (Steingass 380b)]

c. 29/933, 43/1406

c. da 40/1301

cik çok

c.+rak 11/354

ciṅg savaş [< Far. جنگ *jang* (Steingass 374b)]

c. 32/1046

cism cisim, madde; gövde; beden [< Ar. جسم *ğism* (Wehr 112b)]

c.-i 22/710

c.+imğa 21/691

Cuci (Ö.A.) Cengiz Han'ın oğlu Coci ve onun halkına verilen ad.

C. ulusiniñ 17/559

cunūnluk delilik [< *cūnūn* +Uyg. *IUK*]

c. 21/686

Cuñgar (Mo.) (Ö.A.) Doğu Moğolistan' da 1416 yılında kurulmuş olan hanlığın adı.

C. 33/1076

cüdā ayrı, ayrı düşmüş, ayrılmış [< Far. *جدا judā* (Steingass 357a)]

cüdā bol- ayrılmak

c. b.-ğan 24/771

cümle (dilb.) cümle [< Ar. *جملة ğumla* 'toplama, tamamı; (dilb.) cümle' (Wehr 123b)]

c. 51/1639

c.+ni 19/616

c.+niñ 19/619

cümle bütün, hep [< Ar. *جملة ğumla* 'toplama, tamamı (Wehr 123b)]

c. 51/1639

cümlidin cümleten [< *cümle* Ar. yükleme durumu ekli biçimi]

c. 9/287, 10/314, 19/624, 28/896, 37/1193, 38/1248

cünūn delirme, delilik, kendini kaybetme hâli [< Ar. *جنون ğunūn* (Wehr 125a)]

c. 23/737

cüp çift, eş [< Far. *جفت jaft* (Steingass 365 b)]

c. 35/1137

çaç saç [ET *saç* (ED 794a)]; bkz. *çèç*

ç.+iñ 48/1549

çaç- saçmak [ET *saç-* (ED 794b)]; bkz. *saç-*, *çèç-*

ç.-ib 42/1374

ç.-iñ 48/1549

ç.-ip 48/1548

çağ vakit; zaman [< Mo. *cag* (Lessing 156a), krş. ED *çağ* 1 404a-b]

ç.+da 34/1111, 37/1196

ç.+diki 7/204, 49/1603

ç.+din 7/204

ç.+ı 27/865, 39/1289

Çağatay (Mo.) (Ö.A.) Cengiz Han'ın oğlunun ve onun kurmuş olduğu devletin adı

Ç. 2/45, 2/51, 2/55, 8/241, 11/345, 41/1345

Ç. devri 10/314

Ç. devridiki 4/ 106

Ç. edebiy tili 3/91, 3/93, 7/209

Ç. edebi tilidiñ 3/93

Ç. edebiy tilidin 7/208

Ç. edebiy tiliniñ 6/160, 12/363, 16/509

Ç. Han 7/204

Ç. Hanlığı 2/45

Ç. Hanniñ 3/79

Ç.+lar 3/64

Ç.+niñ 2/54, 2/59

Ç. ulusi 2/56

Ç. ulusiniñ 4/99, 5/133

Ç. ulusiniñ edebiy tili 7/217

Ç. Uyğur Tili 1/27
Ç. yeziki 11/331
Ç. yezikida 20/657
Ç. yezikiniñ 21/669
Ç. yezik edebiy tili 32/1027
Ç. yezik edebiy tiliniñ 17/533, 17/553

Çağatay tili Çağatayca

Ç. t. 1/2, 1/6, 1/12, 1/23, 2/32, 2/36, 2/43, 2/48, 2/57, 3/69, 3/70, 3/80, 3/82, 4/117, 5/127, 5/145, 5/159, 5/162, 7/205, 7/214, 7/217, 8/226, 8/230, 8/233, 8/240, 8/244, 8/253, 11/357, 14/426, 18/579, 18/590, 20/632, 20/637, 20/645, 22/713, 28/886, 31/984, 31/989, 31/992, 32/1031, 33/1064, 33/1080, 35/1131, 36/1168, 37/1195, 37/1199, 37/1205, 37/1211, 37/1221, 41/1343, 49/1589, 49/1598, 51/1646, 52/1666
Ç. t.+da 1/12, 24/761, 26/828, 31/986, 32/1043, 38/1249
Ç. t.+din 19/599
Ç. t.+ğa 8/234, 8/238, 22/715, 31/989
Ç. t.+ni 1/22, 3/71, 4/119, 5/128, 5/133, 33/1067, 36/1167, 36/1183, 37/1194
Ç. t.+niñ 1/19, 1/25, 7/201, 7/206, 9/283, 10/299, 10/300, 10/303, 11/354, 11/355, 12/359, 12/360, 12/364, 18/572, 18/573, 18/576, 19/606, 19/622, 19/624, 20/630, 22/696, 28/885, 29/913, 29/932, 29/937, 29/938, 31/982, 31/1015, 32/1020, 32/1021, 32/1023, 33/1062, 35/1143, 36/1165, 49/1597, 49/1602, 50/1632, 52/1674

Çağatay Türkçesi Çağatayca

Ç. T. 3/69

çäk yırtık [< Far. چاك *chāk* (Steingass 386a)]

ç. bol- yırtılmak

ç. b.-ğan 22/710

çäkrak iyice yırtık [< çāk+Uyg. *rAk*]

ç. 41/1340

çal- çalmak [ET *çal-* (ED 417b-418a)]

ç. 28/891

çalguluğ (Çağ.) çalgılı [< *çal-ğU+IUğ*; *çalğu* için krş. Çağ. چالغو (LÇ 148b)]

ç. 21/686

ç.+dur 26/834

çañmuza (Çin.) bir bitki adı.

ç.+nı 35/1139

çaptir- (Özb.) bkz. *çaptur-*

ç. 39/1285

çaptur- koşturmak, akın yaptırmak; suda yüzdürmek; çamurla sıvatmak; [< ET *çap-* (ED 395b)]; bkz. *çaptir-*

ç. 39/1285

çäre çare [< Far. چاره *chāra* (Steingass 386b)]

ç. 40/1303

çarh gök, baht, talih [< Far. چرخ *charkh* ‘döngü’ (Steingass 390b)]

ç. 26/843, 29/933

ç.+niñ 41/1340

çêç- saçmak [bkz. *çaç-*]

ç.-ib 42/1374

çêç saç [bkz. *çaç*]

ç.+iñ 48/1549

çêgra/çêgira sınır, hudut

ç.+sini 19/604

ç.+sidin 4/99

çek bkz. *çek*

ç.+i 12/364

çek hudut, sınır; bkz. *çek*

ç.+ni 36/1184, 37/1201

çek- çekmek, (birşeyi biryere) yanaştırmak; (sıkıntı) katlanmak; (nazım) dizmek; (sürme, allık vb.) sürmek; (saz) akort etmek; (nefes) çekmek [ET (MK) *çek-* (ED 413b)]

āh çek- acı çekmek

ā.+ı ç.-mişem 27/864

çekli- sınırlamak, yasaklamak [< *çek+II-*]

ç.-ydu 5/134

ç.-misi 12/361

çeklik sınırlı [*çek+IIIk*]

ç. 23/732

çeklin- sınırlanmak [< *çekli-n-*]

ç.-ip 10/317, 50/1609

çemen çimen, çayırılık [< Far. *چمن chaman* (Steingass 399a)]

ç. 50/1623

çet kıyı, kenar, yan [ET *çit* 'çit' (ED 401b – 402a)]

ç. el 34/1089

çığāñ yoksul [ET *çığāñ*, *çığay* 'yoksul' (ED 408b - 409a)]; bkz. *çığay*

çığay bkz. *çığāñ*

ç. 32/1041

çık-/çik- çıkmak [ET (Kar.T.) *çık- I* (ED 405b-406a)]

ç.! 25/798

ç.-ğusı 43/1388

ç.-idu 3/94

ç.-ip 33/1074

ç.-kan 7/208, 12/372, 13/401, 34/1086, 38/1246, 50/1621

ç.-küdek 36/1184, 37/1202

ç.-sa 34/1101

çikar-/çikar- çıkarmak [< *çık-Ar-*]

ç.-ğan 19/599

ç.-ğanlıki 50/1607

ç.-idu 38/1260

ç.-ğay 25/818

çıkķur (Çağ.) çakır [ET *çakır* (ED 409b)]

ç. göz 30/959

çi ne [< Far. *chī* (Steingass 405b)]

ç. 42/1361

çiferķot kumaş adı

ç. 34/1121

Çigil (Ö.A.) bir Türk boyu.

Ç. 11/347

çikiş keliş (dilb.) ayrılma hali [< *çık-Iş* ve *kel-Iş*]

ç. k. 14/445, 24/768, 24/769, 42/1352

ç. k.+niñ 14/447

çikқанlık çıkış [< *çık-kAn-Ilk*]

ç.+ini 51/1647

Çiñ (Y.A.) Çin ülkesi

Ç. 33/1076

Çingiz Han (Mo.) (Ö.A.) Cengiz Han. (1162-1227). Asıl adı Temuçin'dir Moğol kabilelerini buyruğu altında birleştirerek Moğol İmparatorluğu'nu (1206-1368) kuran kişi.

Ç. H. 2/52, 10/312, 10/313, 50/1660

Ç. H.+niñ 2/51, 10/302, 10/305, 10/311, 11/335

çiş diş [< ET *tış (d-) I* (ED 557b)]; bkz. *tış*

ç.+iñ 8/1547

çişi dişi [< ET *tışı* (ED 560b)]

ç. kèyik 33/1056

çoñ (Çin.) büyük [ET (MK'de tek örnek) *çoñ* < Çin. *chung* 'ağır, önemli' (ED 424b)]

ç. 12/362, 31/1013

çü dığında/ -diğinde [< Far. *چه* *chi* (Steingass 403a-b)]

ç. 21/693, 6/826, 40/1303, 43/1393

çüçüklük (Çağ.) tatlılık [Çağ. *چوچوكليك* 'lezzetli vb.' < *چوچوك* 'tatlı vb.' ve krş. *چوچومك* 'tatlandırmak vb.' ve *چوچومان* 'leziz, tatlı vb.' (bkz. sırasıyla LÇ 155a, 154b ve 155b)]

ç.+din 27/871

çüçüt- (Çağ.) tatlandırmak [bkz. *çüçüklük*]

ç.-mişler 27/868

çün çünkü, mademki, gibi [< Far. *چون* *chün*, *chon* (Steingass 403a)]

ç. 26/825, 42/1351, 42/1364, 42/1365

çünān öyle, böyle [< Far. *چونان* *chünān* (Steingass 403a)]

ç. 42/1361

çünki zira [< *çün* + Far. *ke* (Steingass 1065b-1066a)]

ç. 7/195, 18/585, 31/994, 36/1189, 49/1599

çüş bkz. *tüş*

ç.+ümde 48/1547

çüş- inmek, düşmek [ET *tüş-* (ED 560a-b)]

ç.-üp 20/660, 41/1318

çüşen- anlamak [Çağ. *tüşün-* 'düşmek' (Tietze 678b – 679a) ile aynı kökten olmalı;

ç- < *t-* değişmesi için krş. *çüş* ~ *tüş*]

ç.-ip 31/1000, 31/1007

çüşençe düşünce, fikir [< *çüşün-çe*]

ç.+lerni 32/1026

çüşendür- anlatmak [< *çüşen-dUr-*]

ç.+gen 43/1405

çüşiniksiz anlamsız [< *çüşen-Ik+sIz*]

ç. 45/1454

çüşüm keliş (dilb.) belirtme hali [< çüş+Um ve kel-Iş]

ç. k. 14/436, 14/437, 14/438, 23/744, 41/1344

ç. k.-niñ 14/438

çüşünül- anlaşılmak [< çüşen- (çüşün-) Ul-]

ç.-eydu 49/1596

ç.-meydiğan 36/1179

ç.-meytti 31/994

çüşünüş anlama [< çüşen- (çüşün-) Uş]

ç.+ke 19/621

çüşüp keliş bkz. çüşüm keliş

ç. k. 17/531, 22/721

çüşür- düşürmek [ET *tüşür-* < *tüş-* (ED 566a-b)]

ç.-üp 25/814, 41/1326

dabkur safta, alay [< Mo. *dabxur* ‘sıra, kat, katman, tabaka; mevcut sıra veya katlar; çift; hamile’ (Lessing 214b)]; bkz. *dapkur*

d. 33/1055

daçen (Çin.) madeni para

d. 34/1122

daima her zaman, sürekli [< Ar. *dā'imā* (Wehr 272b)]

d. 9/270

daire daire, halka, çevre [< Ar. دائرة *dā'ira* (Wehr 270a-b)]

d.+si 2/57, 10/316

d.+side 32/1027

d.+sige 20/646

dalbay (Çağ.) insanın yüzünü tozdan ve rüzgardan koruyan şapka [krş. Mo. *dalbi-* ‘geniş ve yassı olamk’ (Lessing 225a)]; bkz. *dalvay*

d. 33/1060

dalda siper, sığınak [< Mo. *dalda* (Lessing 225a)]

d. 46/1486

dalvay bkz. *dalbay*

d. 33/1060

dañ ün [krş. ET (MK) *tañ* ‘yüksek ses’ (ED 511a)]

dañ çıkar- ün kazanmak

d. ç.-ğan 19/599

dañlık ünlü, şanlı, şöhretli [< *dañ* + *lik*]

d. 31/1009

dapkur safta, alay; bkz. *dabkur*

d. 33/1055, 46/1487

dāstān destan; övgülü anlatı [< Far. داستان *dāstān* (Steingass 497b)]

d.+i 19/617

d.+iğe 19/616

d.+iniñ 50/1610

daşue (Çin.) üniversite

Şıncañ D.+si 1/1

davam devam, daim olma [< Ar. دوام *dawām* (Wehr 272b)]

d.+i 1/19, 18/580, 18/583

d.+ini 5/134

davam kil- devam etmek

d. k.-simu 34/1092

davamlaş- devam etmek [< Ar. *davam*+ Uyg. *laş-*]

d.-kan 14/426, 29/932, 32/1035, 32/1043, 40/1309

d.-ip 1/8, 13/421, 22/715, 20/627

d.-ti 10/326, 52/1673

davamlaşkanlık devamlılık [< *davamlaş-kan+lık*]

d.+ini 19/605, 27/1221, 50/1635

davamlaştur- devam ettirmek [< *davamlaş-tUr-*]

d.-di 34/1086

d.-ğan 32/1033, 37/1210

d.-ğanlığı 36/1170

d.-ğanlığını 50/1635

d.-ğuçı 9/286

davamlık devamlı [< *davam*+Uyg. *lık*]

d. 32/1026

de- demek [ET *tè-* (ED 433b - 434a)]

d. 4/111, 18/563, 19/613, 19/621, 20/631, 23/738

d.-di 24/770, 26/831, 43/1383, 43/1384, 43/1391

d.-gen 2/36, 2/43, 2/48, 2/57, 3/89, 7/205, 8/232, 11/357, 19/593, 19/594, 19/611, 19/613, 19/616, 19/617, 21/679, 25/801, 37/1191, 37/1202, 38/1231, 51/1646

d.-gendek 3/65, 3/69

d.-gendinla 19/614, 19/618

d.-genidi 51/1639

d.-ginide 36/1167

d.- güdek 4/102, 10/317, 11/345, 14/432, 28/885

d.-mekçi 36/1183

d.-p 1/7, 1/22, 1/24, 1/27, 2/31, 2/38, 2/39, 3/68, 4/121, 5/135, 6/166, 8/226, 8/250, 9/265, 9/272, 9/275, 10/307, 11/332, 11/338, 11/355, 12/375, 12/385, 14/433, 18/573, 18/583, 19/609, 20/628, 21/663, 25/802, 37/1194, 43/1405, 49/1589, 49/1596, 51/1643, 51/1650, 51/1658

d.-pmu 2/36

d.-ptu 48/1567

d.-r 27/865, 51/1643

d.-rmiş 9/262

d.-se 43/1376

d.-simu 35/1143

d.-ydu 3/88, 4/95, 4/105, 6/170, 9/266, 12/381, 17/555, 36/1182

d.-yerlik 12/361

d.-yibturlar 48/1563

d.-yilgen 9/283, 12/372, 12/380

d.-yilgende 18/579

d.-yilidu 3/81, 13/414

d.-yilivatidu 12/372

d.-yilse 8/251

d.-yr 29/926, 30/969

dedek (Çağ.) carıye, halayık

d. 33/1059, 46/1488

dèdek bkz. *dedek*

d. 33/1059, 46/1488

dehr dünya; zaman; devir [< Ar. دهر *dahr* (Wehr 265b)]

d. bustānı 27/849

del tam, aynen, uygun

d. 37/1293, 49/1593

delalet delil, kanıt [< Ar. دلالة *dalāla* ‘yönlendirme; işaret’ sözcüğünün çokluk biçimi (Wehr 260b)]

d. 32/1029

delil kanıt; iz, işaret [< Ar. دليل *dalīl* (Wehr 260 b)]

d.+i 9/262

d.+idur 14/426

delil kıl- kanıt göstermek

d. k.-idu 12/378

dem zaman; an; soluk [< Far. دم *dam* (Steingass 534a - 534b)]

d. 24/781

bir d. 24/781

her d. 25/799

demek demek ki, söylenebilir ki [< *de-mAk*]

d. 4/111, 18/563, 19/613, 19/621, 20/631

dēñiz deniz [ET*teniz* (ED 527a-b)]

Aral d.+i 3/62

d.+lar 44/1424

depterdar defterdar [< Ar. دفتر *daftar* (Wehr 256b) + Far. دار *dār* (< *dāshtan* eylemi) ‘tutan vb.’ (Steingass 495b)]

d.+larnıñ 11/336

depterdarlık defterdarlık [< *depterdar* + Uyg. *lik*]

d.+nı 11/335

derd dert, keder, sıkıntı [< Far. درد *dard* (Steingass 510b - 511a)]

d.+ğa 23/738

derdliğ/k dertli [< *derd* + Uyg. *lig/k*]; krş. *derdli*

d. 41/1332

derdli dertli [< *derd* + *li*]; krş. *derdliğ/k*

d. 41/1332

derdnak dertli, kaygılı, tasalı [Far. دردناك *dardnāk* (Steingass 511b)]

d. 32/1029

dereht ağaç [< Far. درخت *dirakht* (Steingass 510a)]

d. 50/1625

dèrek işaret, belge [< Ar. *darak* ‘ulaşma; yetişme; emniyet’ (Wehr 251b), krş. Far. دراك *dirāk* ‘birbiri ardından’ (Steingass 507b)]

d. 8/252

derice basamak, rütbe; miktar [< Ar. درجه *darağa* (Wehr 249b)]

d. 15/460, 28/897, 39/1280

d.+de 2/42, 12/389, 21/673, 33/1067, 34/1093, 36/1174

d.+diki 52/1665

d.+sige 13/405

d.+sini 31/1004, 44/1433

- dermān** derman; ilaç [< Far. درمان *darmān* (Steingass 514a)]
d. 44/1420
- dertlik** krş derdliĝ/k
d. 41/1332
- dervaza** kapı, kale kapısı [< Far. دروازه *darwāza* (Steingass 514a-515b)]
d. 32/1040
- dervlerdila** sadece o zamanlarda
d. 20/650
- deslep** evvel, önce, ilk [krş. Far. دیسال *dīsāl* ‘evvelki yıl’ (Steingass 553a)]
d.+te 17/556
- deslepki** önceki, evvelki, ilki [< *deslep*+Uyg. *ki*]
d. 1/15, 6/176
- dessitiş** (yerine) koyma
d.+ke 8/233
- deşt** bozkır, çöl, ova [< Far. دشت *dasht* (Steingass 526a)]
d.+i Kıpçaktiki 2/269
d.+ide 23/747, 27/863
- devā** deva, çare [< Ar. دواء *dawā*’ (Wehr 273b)]
d. 23/738
- devlet** baht, büyük zenginlik, büyük rütbe ve mevki; hükümet idaresinde teşkilatlandırılmış siyasi topluluk [< Ar. دولة *daula* ‘değişim, (zaman) devir; devlet, hükümdârlık’ (Wehr 271b-272a)]
d.-ke 29/930
- devr** dönme, zaman, devir [< Ar. دور *daur* (Wehr 269a)]
d. 7/194, 7/197, 97264, 13/397, 18/573, 18/575, 187582, 20/653, 27/875, 33/1063, 33/1068, 33/1069, 34/1091, 35/1149, 35/1150, 36, 1176
d.+de 2/58, 8/259, 9/277, 9/281, 9/286, 9/296, 10/315, 11/349, 18/577, 19/597, 20/626, 20/643, 22/704, 26/847, 27/872, 28/889, 29/916, 29/929, 31/985, 33/1071, 34/1086, 34/1120, 35/1145
d.+diki 3/67, 5/141, 5/150, 66166, 7/210, 7/220, 8/228, 12/359, 12/362, 12/367, 13/395, 18/572, 18/579, 18/590, 25/807, 31/1011, 32/1024, 32/1028, 33/1064, 33/1065, 34/1087, 36/1173, 36/1178, 45/1450, 49/1582
d.+dila 10/314
d.+dimu 20/641
d.+ge 3/91, 3/92, 5/128, 3/91, 3/92, 11/357, 12/370, 18/576, 18/578, 29/913, 34/1089
d.+i 3/92, 3/93, 5/129, 5/131, 6/176, 10/314, 11/349, 11/356, 11/357, 12/359, 12/360, 13/420, 16/509, 18/572, 18/573, 18/577, 18/582, 19/583, 19/624, 20/635, 21/669, 22/713, 33/1062, 36/1179
d.+de 2/37, 2/48, 4/104, 7/212, 14/426, 15/481, 20/633, 20/636, 22/697, 22/714, 28/886, 29/913, 30/964
d.+idiki 4/106, 4/115, 5/139, 6/162, 7/210, 7/214, 7/220, 12/373, 17/534, 17/541, 17/551, 22/703, 28/885, 35/1131, 51/1645, 51/1649
d.+idimu 10/315, 13/421
d.+idin 9/285, 20/646, 21/668, 38/1240
d.+ige 12/364, 52/1668
d.+ iniñ 20/637, 21/670, 31/994
d.+iñ 18/570
d.+lerdiki 50/1607
d.+lerdimu 9/279, 9/296

- d.+large 4/114, 4/124, 6/173, 6/180
d.+liri 36/1179
d.+liride 32/1020
d.+liridimu 29/932
d.+ni 18/581
d.+niñ 5/140, 12/361, 18/581, 18/583, 19/598, 32/1020, 35/1140
- devrān** devran [< Ar. دوران *dawrān* (Wehr 269b)]
d. 43/1386
d.+ını 26/842
- dèyerlik** az, seyrek [< ET *tegir* < *teg-* (Tietze *değer* 577a)]
yok d. 12/361
- dèyiş** demek [< *de-(y)lş*]
d.-etti 51/1644
d.-i 8/261, 9/262
d.-ke 13/400, 24/767, 36/1181, 36/1182
- deyr** kilise; bu dünya, Mec. meyhane [< Far. دیر *dair* ‘manastır; bu dünya; meyhane’ (Steingass 552a) < Ar. دیر *dair* manastır, keşişhane (Wehr 269b)]
d. 32/1028
- dialekt** lehçe [krş. Rus. *dialekt* (Gültek 309b)]
d. 4/108, 9/280, 31/1003, 37/1209, 49/1584
d.+i 6/170, 26/830
d.+idiki 34/1114
d.+ığa 4/107
d.+ini 49/1588
d.+iniñ 8/299
d.+lar 4/107, 49/1601
d.+lik 34/1110
d.+liri 5/153
d.+lirida 3/86, 22/715
d.+liriniñ 21/678
- dībā** renkli dokuma motiflerle süslü lüks bir çeşit ipek kumaş [< Far. ديبا *dībā* (Steingass 550b)]
d. 40/1294
- dig/ dig** gibi [ET *teg* (ED 476a)]; bkz. *dik*
min+d. 22/724
sen.+d. 22/724
- dik** gibi [bkz. *dig*]
d. 22/724, 22/726, 26/839, 26/840, 26/842, 27/877, 30/978
- dikḳat** dikkat [< Ar. دقة *diqqa* (Wehr 259a)]; krş. *dikḳet*
d. 50/1622
- dikḳet** bkz. *dikḳat*
d. *ḳil-* dikkat etmek
d. *ḳ-insa* 13/401
- dil** gönül [< Far. دل *dil* (Steingass 530b - 531a)]
d. 13/392
d.+iñni 42/1372

din din, inanç [< Ar. دين *dīn* (Wehr 275b)]

Budda d.+ığa 11/343

İslam d.+i 11/343

İslam d.+ığa 51/1656

diniy dinî [< Ar. دين *dīn* (Wehr 275b)]

d. 11/343

disimilatsiye disimilasyon [< Rus. *dissimilqciq* (Gültek 314b)]

d. 31/1006

divan şiir mecmuası, divan; toplanılan yer [< Ar. ديوان *dīwān* (Wehr 273a)]

d. 11/335

d.+dikiler 11/336

d.+i 5/130

d.+ığa 19/607

d.+liriniñ 33/1071

Divani Hikmet (E.A.) Divan-ı Hikmet 12. yüzyılda Türk tasavvufunun kurucularından Hoca Ahmet Yesevi'nin "Hikmet" adını verdiği tasavvuf şiirlerinden oluşan eserinin adı.

D. H. 5/151

Divanu Luğeti Türk (E.A.) Divan-u Lugati't-Türk. 1072-1074 yılları arasında Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmış Türkçenin bilinen ilk sözlüğü.

D. L. T. 6/189

D. L. T.+tiki 5/140

diyār diyar [< Ar. ديار *diyār* (Wehr 268b)]

ël d.+ıda 22/709

domsaymak somurtmak, suratını asmak [Çağ. دوسایماق (LÇ 173a)]

d. 46/1508

dora (Çin.) ilaç, em

d. 34/1122

dost dost [< Far. دوست *dost* (Steingass 544a)]

d. 26/824

d.+lar 24/780

dozağ cehennem [< Far. دوزخ *dozakh* (Steingass 543b)]; bkz. *dozağ*

d. 16/504

dozağ bkz. *dozağ*

d. 32/1039

dölet devlet [< Ar. دولة *dawla* (Wehr 271b – 272a)]

d.+i 17/556

d.+iniñ 5/158

dūd duman, tütün [< Far. دود *dūd* (Steingass 541b-542a)]

d.-ı 27/877

dunya dünya, âlem [< Ar. دنیا *dunyā* (Wehr 265b)]

d. 32/1041, 52/1685

d.+ğa 10/319

Durbek (K.A.) XIV.-XV. y.y. Çağatay edebiyatının klasik dönem öncesi şairi.

D. 18/570

duşmenleşmek düşmanlaşmak, düşman olmak [< Far. دشمن *dushman* (Steingass 526b) + Uyg. *laş- mak*]

d. 32/1041

dürd şarabın tortusu [< Far. درده *durda* (Steingass 511b)]

d.+i 29/926

ecel ecel, ölüm [< Ar. اجل *ağal* (Wehr 5b)]

e. 26/825

ècirğa- karnı çok acıkmak

è. 32/1049

edebî edebî [< Ar. ادبى *adabî* (Wehr 8b)]; bkz. *edebîy*

e. 3/93

edebîy < Ar. edebî; bkz. *edebî*

e. 1/7, 1/9, 1/19, 2/35, 2/36, 2/39, 2/40, 2/43, 2/49, 3/67, 3/79, 3/84, 3/85, 3/86, 3/88, 3/91, 3/92, 3/93, 4/96, 4/97, 4/106, 4/108, 4/111, 5/133, 5/143, 5/146, 5/154, 5/155, 5/157, 6/159, 6/160, 6/161, 6/162, 6/166, 6/179, 6/184, 6/185, 6/186, 6/187, 7/199, 7/207, 7/298, 7/209, 7/210, 7/211, 7/214, 7/215, 7/217, 7/220, 7/225, 8/234, 8/242, 8/243, 8/245, 9/278, 9/279, 10/301, 10/307, 10/308, 11/329, 12/368, 12/372, 12/373, 12/374, 12/380, 17/533, 17/552, 17/553, 17/555, 17/559, 18/566, 18/579, 18/588, 19/598, 20/647, 31/993, 31/995, 31/998, 31/1001, 31/1003, 31/1011, 31/1016, 32/1027, 32/1032, 36/1169, 36/1183, 36/1185, 37/1191, 37/1194, 37/1196, 37/1208, 37/1218, 37/1221, 38/1232, 38/1254, 38/1255, 38/1257, 38/1258, 41/1334, 48/1552, 48/1568, 49/1575, 49/1576, 49/1577, 49/1579, 49/1585, 49/1586, 49/1589, 49/1598, 49/1601, 50/1633, 51/1646, 51/1649, 51/1652, 51/1653, 51/1654, 51/1655, 51/1657, 51/1660, 51/1662, 52/1665, 52/1666, 52/1670, 52/1672, 52/1674

edebîyat edebîyat [< Ar. ادبيات *adabîyât* (Wehr 8b)]

e.+i 4/100, 4/104, 7/212, 11/353, 35/1149

e.+ida 33/1078

e.+idin 5/151

e.+iniñ 1/23, 33/1075

e.+ğa 1/24

e.+tan 7/199

Edib Değâti (K.A.)

E. D. 13/392

E.+niñ 13/394

Edib Ehmed (K.A.) bkz. *Ehmed Yûknekiy*

E. E. 4/103

E. E. Yûknekiyiniñ 2/38, 10/308

eflāk felekler [< Ar. افلاك *aflāk* (Wehr 649b)]

e. 28/905, 43/1388

efsâne efsane, asılsız hikaye, boş söz [< Far. افسانه *āfsāna* (Steingass 82b-83a)]

e.+mizdin 23/748

efyûn afyon [< Far. افیون *afyûn* (Steingass 85a-b)]

e. 24/781

eger eğer [< Far. اگر *agar* (Steingass 90b)]

e. 8/210, 13/393, 22/700, 30/949

ègiçe abla, büyük kız kardeş [< Mo. *egeci* (Lessing 297a); OT'den beri görülen bu biçim Çağ. *egeçi* biçimindedir (ED eke: 100b)]; bkz. *igeçi*

è. 33/1059, 46/1482

egiz yüksek, yüce [krş. ET *ağ-* 'yükselemek' (ED 77a)]

e. 22/700

égiz (dilb.) uzun [krş. *egiz*]

è.-rek 21/666

égiz ağız [ET *ağız* (ED 98a)]

è. 5/141

egri eğri [ET *egri* < *egir*- < *eg*- (ED 112b ve 113a-b)]

e. 33/1059

eh(i) ehil, mensub [< Ar. *ahl* (Wehr 28b)]

e. 40/1303

e.+i 23/748, 27/856, 30/970, 42/1361, 43/1393, 51/1641

e.+isi 51/1642

e.+iniñ 2/30

Ehmediy (K.A.) 19. y.y. da yaşamış olan Uygur edebiyatçısı.

E. 35/1156

Ehmed Yükneki (K.A.) Edib Ahmed Yükneki. Şair. (XI. yüzyıl) "*Atabetü'l Hakayık*" adlı eserin yazarı; bkz. *Edib Ehmed*

E. . Y.+niñ 5/152, 12/378

Ehmet Ğucamniyaz Oğlu (K.A.) Uygur edebiyatçısı.

E. Ğ. 33/1085

ehmiyet ehemmiyet, önem [< Ar. *ahammīya* (Wehr 917b)]

e.+i 37/1219

ehtimal ihtimal [< Ar. *iḥtimāl* (Wehr 188a)]

è.+ğa 25/793

ehtiyac ihtiyaç [< Ar. *iḥtiyāğ* (Wehr 192a)]

è.+iğa 36/1177

ehtiyat ihtiyat [< Ar. *iḥtiyāt* (Wehr 194a)]

è. bol ! 52/1677

ehval durumlar, haller [< Ar. *aḥwāl* (Wehr 195b)]

e. 14/426, 16/511, 49/1587

e.+din 20/649

e.+ğa 32/1030

e.+i 14/437, 23/759, 28/890, 31/987, 38/1254

e.+imu 20/653

e.+lar 50/1630

e.+lardin 4/111

e.+liri 22/752

e.+lirimu 18/584, 22/719

e.+ni 32/1024

e.+nimu 49/1604

ejdehā büyük yılan [< Far. *azhdahā* (Steingass 45b)]; bkz. *ejder*

e.+nı 26/826

ejder büyük yılan, korkunç ve hayali bir hayvan [> Far. *ajdar* (Steingass 17b)];

bkz. *ejdehā*

e. 43/1387

ek- ekmek [ET *ek*- (ED 100b)]

e.-sün 40/1294

ekiliye ilave [< *ek*-]

e. 52/1676

èkim akım [< ET *ak-* (ED 77b)]

è.+ida 18/563

ekindi ikinci (vakti) [ET *ekinti* = *ékkinç* < *ékki* (ED 111b)]

e. 6/504

èkisport ihracat [< Rus. *экспорт* (Gültek 1936a)]

è. 31/1005

èkiş- akışmak [*èkim* ile aynı kökten. ET *akış-* < *ak-* (ED 96b)]; bkz. *ikiş-*

è. 33/1057

ekitel- alıp gitmek [< *èlip kel-* (US *ekelmek* 111a); *èlip* < ET *al-* ‘almak’ (ED 124b – 125a)]

e.-meydu 15/476

èkki iki sayısı [ET *ékki* (ED 100b – 101b); bkz. *iki*

è. 27/868, 35/1130

ekkinçi ikinci [< *ékki* + *nci*; ET *ékkinç* (ED 110a)]

e. 29/920

eks akis, çarpıp geri dönme, yansıma, yankı [< Ar. *عكس* ‘*aks*’ (Wehr 567b)]

eks et- yansımak

e. è.-idu 34/1093

e. e.-ken 13/403, 21/673, 34/1115

e. e.-kenlikini 12/389

eks ettür- yansıtmak

e. e.-gen 10/306, 20/634

e. e.-idiğan 49/1581

e. e.-idu 5/154

e. e.-üp 36/1177

eks ettürül- yansıtılmak

e. e.-gen 34/1106, 34/1110

eksiçe aksi halde [< Ar. *عكسى* ‘*aksî*’ (Wehr 567b) + Tür. *çA*]

e. 37/1203, 49/1571

el ülke, halk, yabancı

è. 22/727, 34/1089

è. diyârda 22/709

è. közi 29/925

èlan ilan, duyuru [< Ar. *إعلان* ‘*ilân*’ (Wehr 573a)]

è. kılingan 1/18

èlèktir elektrik, cereyan [< Rus. *электрик* (Gültek 1937b)]

è. 34/1122

èlèment unsur, öge [< Rus. *элемент* (Gültek 1940a)]

è.+lar 18/561

è.+liri 7/196, 7/223, 17/549

è.+liriğa 13/402

è.+lirini 6/163, 12/375, 20/634

è.+liriniñ 13/404

è.+liriniñ 13/403

elfaz bkz. *elfâz*

Türki e. 19/610

- elfāz** kelime, söz [< Ar. الفاظ *alfāz* (Wehr 777b)]
 e. 19/619
 e.+iniñ 19/608
- elhān** nağmeler, ezgiler [< Ar. الحان *alhān* (Wehr 767b)]
 e.+ı 19/620
- èlig** el [ET *èlig* (ED 140b-141a)]
 è. 25/798
- èlin-** alınmak (almak eyleminin edilgen biçimi) [< ET *al-* (ED 124b)]
 e.-ğan 5/141, 14/433, 51/1643
 è.-ip 14/424
 è.-ivatқан 16/510
 tilğa èlin- sözü edilmek
 t. è.-midi 22/716
- èlipbe** alfabe [< Ar. الفباء (Wehr 20b)]
 Uyğur è.+si 11/330
- èliš** alma [< ET *al-* (ED 124b)]
 misalğa è.-iş 19/594
 tilğa è.-inişi 8/258
- Elišir Navayi** (K.A.) bkz. *Navayi*
 E. N. 7/198, 18/575, 18/593, 20/656,
 E.+niñ 51/1644
- ellik** elli sayısı [ET *el(l)ig* (ED 141a)]
 e. yıl 18/588
 e. yilda 18/586
- elt-** iletmek, ulaştırmak [ET *élet-, elt-* (ED 132a-b)]
 e.-ümes 15/576
- elvette** elbette [< Ar. البتة *al-battata* (Wehr 35b)]
 e. 31/994, 50/1619
- emdi** şimdi, artık, öyleyse [ET *amtī* (ED 156b – 157a)]
 e. 19/618, 44/1441
- emel** eylem, yapma [< Ar. عمل *amal* (Wehr 579b)]
 e. +dın kal- yürürlükten kalkmak
 e. k.-ğan 38/1256
- emeldar** memur, bürokrat [< Far. عملدار *amal-dār* < Ar. (Steingass 867b)]
 e.+liri 17/558
- emeliy** bkz. *emeliyet*
 e. 14/442
- emeliyet** pratik, gerçek [< Ar. عملية *amalīya* ‘iş; uygulama; yöntem, operasyon’ (Wehr 579b)]
 e.+ke 9/290, 12/368, 12/386, 25/808
 e.+te 1/19, 8/258, 35/1141, 36/1168, 36/1179, 36/1185, 38/1251, 47/1524
- emes** değil [ET *ermez* < *er-* (*er-* için ED 193b – 194a)]; bkz. *imes*
 e. 1/23, 2/44, 3/64, 3/84, 5/155, 7/192, 8/258, 9/265, 10/317, 12/381, 13/412,
 13/413, 13/414, 16/499, 18/565, 18/587, 19/605, 20/632, 23/730, 26/847, 31/998,
 37/1203, 38/1246, 48/1569, 49/1593, 49/1602, 49/1603, 50/1632, 50/1634
- em(i)r** emir, buyruk [< Ar. امر *amr* (Wehr 23a)]
 e. 10/316

Emir Arslan Hoca Tarḡan (K.A.) bkz. *Arslan Hoca Tarḡan*

E. A. H. T.+niñ 12/389

Ėmir Hüseyin-Seburi (K.A.)

Ė. H. 35/1158

emma ama [< Ar. *amma* (Wehr 22b)]

e. 7/194

eñ en [ET *eñ I* (ED 166a)]

e. aḡiri 2/55

e. alḡa ketken 3/78

e. bolmiḡandimu 31/1007

e. gevdilik 11/349

e. küçlük ispati 49/1603

e. nepis 33/1071

e. toluḡ 33/1071

e. yèḡinḡi 3/83

èñ bkz. *eñ*

è. 4/122, 50/1626

Encan/ Encañ Endican. Özbekistan'da bir yer adı.

E. 9/288, 36/1188, 37/1193, 37/1196, 37/1203

E.+niñ 36/1188

Encan Tili Özbekçenin bir şivesi

E. T.+da 37/1196

E. T.+ni 37/1193

E. t.+niñ 37/1203, 37/1214

encüm yıldızlar [< Ar. *nağm* adından (Wehr 841a), krş. Far. *anjum* < *najm* (Steingass106b)]

e. 26/843

encümen cemiyet, meclis, topluluk [< Far. *anjuman* (Steingass 106b)]

e.-i 42/1361

endühliḡ gamlı, kederli [< Far. *andūh* 'endişe; keder vb.' (Steingass 110a) + Tür. *IIḠ*]

e. 22/724

enene anane, gelenek [< Far. *an'anāt* (Steingass870b) < Ar. *an'anāt* 'gelenek-görenekler' (Wehr 582b)]

e. 32/1035, 34/1103

e.+liri 9/289, 12/380, 20/634, 20/635

e.+liridin 7/200, 7/224, 50/1634)

e.+lirini 33/1080, 50/1634

e.+liriniñ 4/100, 4/104, 7/212, 11/353

e.+sige 4/106

imla e.+liri 35/1131

Navayi e.+liri 34/1092

Navayi e.+lirini 33/1080

Pars edebiyati e.+liriniñ 11/353

Uyḡur edebiyati e.+liriniñ 4/100, 4/104, 7/212

Uyḡur tili e.+lirini 50/1634

enenivi geleneksel [< *enene* + nispet *i'si*]

e. 32/1033

ènik açık, net

è. 14/444, 19/606, 36/1184, 37/1200

ènik acrat- açıklamak

è. a.-ip 2/49

ènik körset-açıkça göstermek

è. k.-tip 38/1232

ènik körsetil- açıkça gösterilmek

è. k.-gen 19/622

ènik körül- açıkça görülmek

è. k.-idu 34/1097

ènikla- açıklamak [*< ènik+LA-*]

è.-p 37/1221

è.-şiçe 25/805

èniklanguçi (dilb.) belirten [*< ènik+LAN-gUçI*]

è.+ niñ 44/1432

ènikliguçi (dilb.) tanımlayan, belirten, açıklayan [*< ènik+LA-gUçI*]

è. 44/1432

èniklik netlik, açıklık [*< ènik+lik*]

è.+ni 29/940

eñlik allık [ET *eñlik < eñ* (ED 185a)]

e. 46/1484

er-/ èr- imek; olmak [ET *er-*, Har. ve Çağ. *èr-*, Kum. *er-/ e-* (ED 193b – 194a)]

e. 28/893

è.-dim 34/1112

è.-men 29/927

è.-mes 22/709

è.-miştük 27/865

è.-ür 13/391, 21/677, 28/906, 43/1393, 43/1406

Ereb Arap [*< Ar. عرب 'arab* (Wehr 541a)]

E. 32/1034

E. heripliri 14/446

E. -Pars tili 11/352

E. -Pars tilidiki 16/505

E. -Pars tilidin 22/705, 31/998

E. -Pars tilliriğa 3/68, 36/1171

E. -Pars tilliriniñ 2/42, 52/1665

E. -Pars tili sözliri 16/502, 32/1021

E. -Pars tili sözlirini 31/993

E. -Pars tili sözliriniñ 31/992, 32/1024

E. -Pars tili sözliriniñmu 35/1131

E. Pars tili terkiqliriniñ 31/1015

Erebçe Arapça [*< Ereb + Uyg. çA*]

E. 36/1171

erin bkz. *èrin*

e. 46/1480

èrin dudak [ET *èrin* (ED 232b)]; bkz. *erin*

è. 46/1480

eriş- erişmek [ET *eriş-* < *ér-* (ED 239b)]

e.-ip 51/1653

erkin hür, serbest, özgür

e. 13/416, 13/421, 13/422, 38/1247

erzen ucuz [< Far. ارزان *arzān* (Steingass 36a-b)]

e. 32/1037

es- esmek [ET (MK, KB) *es-* (ED 240b-241a)]

e.-er 28/900

eser yayın, kitap, yapıt [< Ar. اثر *aṭar* (Wehr 3b – 4a)]

e. 13/398, 13/407, 17/533, 19/596

e.+de 3/89, 13/402, 15/458, 15/467, 15/487, 15/488, 16/502, 16/514, 16/520, 16/524, 17/536, 17/541

e.+din 12/387

e.+ge 12/390, 16/512

e.+i 5/151, 19/593

e.+ide 2/39, 7/190, 38/1229, 43/1403, 51/1638

e.+idiki 36/1188

e.+idin 5/148, 5/153

e.+ini 10/309, 19/594

e.+ler 5/153, 10/308, 12/370, 18/578, 19/592, 19/599, 19/600, 34/1119

e.+ler 9/291

e.+lerde 17/541, 17/546, 22/718, 23/731, 24/75, 24/763, 24/783, 25/795, 25/814, 27/861, 28/885, 29/922, 34/1097

e.+lerde 14/443, 23/730, 24/759, 24/763, 24/783, 25/795, 25/814, 27/861, 29/922, 34/1097

e.+lerdiki 9/291, 24/763

e.+lerdin 12/377, 16/510

e.+leri 45/1453

e.+lerni 10/310, 35/1148

e.+lerniñ 10/319, 34/1087, 34/1087

e.+liri 30/962, 33/1071, 37/1190

e.+liride 8/257, 19/615, 25/794, 25/811, 30/973, 34/1119, 42/1370, 52/1667

e.+liridimu 42/1367

e.+lirini 20/607, 20/637, 50/1609

e.+liriniñ 18/590, 22/717, 30/965, 41/1335, 49/1605, 50/1607

e.+ni 13/399

e.+niñ 12/382, 12/385, 12/386, 13/395, 13/409, 13/412, 13/415, 14/427, 16/512, 17/528, 17/543, 49/1587, 49/1593, 51/1639, 51/1659

esil asıl, kök, köken [< Ar. اصل *aṣl* (Wehr 16b)]

e.+i 28/884, 34/1109, 41/1336, 50/1630, 51/1644

e.+de 34/1115, 50/1613, 51/1661

esir asır [< Ar. عصر *ʿaṣr* (Wehr 554a-b)]

e. 4/115, 4/116, 4/117, 4/118, 4/125, 4/126, 5/134, 5/139, 5/142, 5/144, 5/145, 5/152, 7/196, 7/218, 7/222, 8/230, 8/253, 11/329, 11/349, 12/388, 13/402, 13/410, 13/420, 14/455, 17/544, 17/546, 18/565, 18/583, 21/668, 28/886, 28/887, 30/964, 31/993, 31/1016, 32/1032, 32/1043, 38/1240, 40/1308, 49/1593

e.+de 3/62, 6/189, 29/936

e.+diki 22/696, 27/875, 37/1205

e.+din 3/70, 4/98, 4/120, 5/127, 6/165, 6/182, 6/183, 6/184, 6/185, 12/360, 33/1080, 51/1651, 51/1654, 51/1658, 52/1670

e.+giçe 6/165, 6/181, 6/182, 6/183, 6/184

e.+lep 32/1023

e.+ler 6/174, 6/175, 6/176, 6/177, 7/197

e.+ler 35/1132

e.+lerde 4/95, 7/225, 8/241, 18/566

e.+lerdiki 4/108, 7/217

e.+lerdin 6/169

e.+lerge 5/158

e.+lergiçe 10/325, 10/326

e.+lerni 9/263

e.+niñ 2/33, 3/66, 4/120, 5/127, 5/129, 5/150, 6/185, 9/273, 11/355, 12/365, 12/384, 12/385, 17/545, 18/560, 18/582, 18/573, 33/1063, 33/1076, 34/1119, 35/1142, 51/1659, 52/1663, 52/1666

Eşker Hüseyin (K.A.) Uygur dili araştırmacısı.

E. H. 1/17

eskert- uyarmak

e.+idu 6/171

esrük sarhoş; [ET *esrük* < *esür*- (ED 250b)]; bkz. *ösrük*

e. 20/655, 32/1038

est -dır, -dir [< Far. است *ast* (Steingass 49a)]

e. 51/1638

ëşiş aşma, geçme [< ET *aş*- ‘aşmak, geçmek’ (ED 255a-b)]

emelge è. 26/837

ëşit-/ ëşit- işitmek [ET *ëşid*- (ED 257b – 258a)]

e.-ipmen 17/537

è.-mey 39/1290

eşk gözyaşı [< Far. اشك *ashk* (Steingass 65b)]

e. 32/1029

e.+im 28/901

et- / **èt-** yapmak, etmek [ET *ét*- (ED 36b – 37b)]

è! 30/956

è.-dik 43/1407

eks èt- yansımak

e. e.-idu 34/1093

è.-küm 43/1383

è.-mes 47/1540

è.-ti 22/798

mest èt- sarhoş etmek

m. e.-miş 24/780

eks et- yansımak

e. e.-ken 13/403, 21/673, 34/1115

e. e.-kenlikini 12/389

e.-mas 47/1540

èt bkz. *at*

è. 51/1644

Etebetulhekeyik (E.A.) Atabetü'l Hakayık. XII. yüzyılda Edip Ahmet tarafından yazılıp bir Türk, beyine sunulan öğretici eser.

E. 2/38, 5/142, 5/152, 10/308, 10/321, 13/406, 16/497, 17/549

E.+inimu 12/379

- E.+ni 12/384
E.+ta 15/464, 15/480, 15/484, 16/495, 16/507
ètibar itibar [< Ar. اعتبار *iʿtibār* (Wehr 530a)]
è.+i 13/397, 16/495
ètibar kıl- değer vermek, itibar etmek
è. k.-inmidi 22/717
ètibaren itibaren [< Ar. اعتبار *iʿtibār* adından zarf (Wehr 530a)]
è. 1/14, 3/67, 3/70, 17/546, 21/668
etik (Özb.) çizme; bkz. *etük, ötük*
e. 21/674
ètikat itikat, inanış [< Ar. اعتقاد *iʿtiqād* (Wehr 565a)]
è.+ta 11/343
èt(i)rap açıklamak, bildirmek [< Ar. اعتراف *iʿtirāf* (Wehr 546a)]
ètirap kıl- itiraf etmek
è. k.-idu 49/1598
è. k.-ip 17/555
è. k.-simu 12/374
etles atlas, saten kumaş [< Ar. atlas *aṭlas* (Wehr 510b)]
e.+ige 50/1625
ètnik etnik [krş. Rus. /*tni;heskij* (Gültek 1945b) ve İng. *ethnic* (Langenscheidt 174a)]
è. 3/64, 3/66, 9/272, 49/1600
etrap etraf, çevre [< Ar. اطراف *aṭrāf* (Wehr 505b)]
e.+idiki 3/62
e.+ini 9/270
ettür- ettirmek, yaptırmak [< *et-tÜr-*; ET *édür-* (ED 67a)]
eks ettür- yansıtmak
e. e.-gen 10/306, 20/634
e. e.-idigan 49/1581
e. e.-idu 5/154
e. e.-ülgen 34/1106, 34/1110
e. e.-üp 36/1177
etük çizme [ET *etük* (ED 50b)]; bkz. *etik, ötük*
e. 21/674
evlad evlat [< Ar. اولاد *awlād* (Wehr 974b)]
e.+largā 10/319
e.+liri 2/45, 19/603
e.+liridin 2/55
e.+liriniñ 10/302, 10/314, 33/1077
evür- (Çağ.) çevirmek, döndürmek [ET *evir-* (ED 14a)]; bkz. *öyür-*
e.-se 21/675
ey/ èy ey! seslenme edatı [< Far. ای *ay, e* (Steingass 127b)]
è. 22/726, 23/748, 24/770, 24/780, 24/785, 24/787, 25/800, 27/856, 27/864, 29/931, 29/933, 34/1113, 43/1394
eygü iyi [ET *edgü* (ED 51b)]
e. 16/516
eyiplmek ayıplamak [< Ar. عيب *ʿuib* ‘yanlış, kusur’ (Wehr 592a) + Uyg. *li-mAk*]
e. 32/1040

èyle- yapmak, eylemek [ET *eḏle-* < *ēḏ-* (*et-*) (ED 57a-b)]

è! 25/797

è.-ben 21/693, 30/971

è.-dîn 34/1099

è.-men 29/928

è.-meydur 28/880

è.-ñiz 24/781

è.-p 24/788, 27/857, 43/1398

è.-se 23/749

è.-y 30/977

zûlm èyle- zulmetmek

z. è.-p 27/857

eynen aynen, tam [< Ar. عین *ain* (Wehr 594a-b) adından zarf; krş. Devellioğlu *aynen* 56a]

e. 22/697, 22/701, 40/1317, 49/1585

eyni bkz. *ayni*

e. 2/58, 3/67, 5/148, 7/198, 8/259, 12/366, 13/395, 19/597, 25/807, 29/929, 31/985, 33/1052, 33/1067, 34/1119, 36/1173, 45/1450, 45/1455, 49/1594, 49/1603

eyş eyvence, eylenmek [< Ar. عيش *ayş* (Wehr 593a)]

eyş-işre sür- zevk sürmek

eyş-işre s.-seler 50/1628

eyyām günler, gündüzler [< Ar. أيام *ayyām* (Wehr 986a)]

e.+ıda 26/821

ez -den, -dan [< Far. از *az* (Steingass 40b - 42a)]

e. 51/1638

èzikmak krş. *azıķ-*

è. 46/1496

fānūs fanus, cam kapak [< Ar. فانوس *fānūs* ‘fener’ (Wehr 619b)]

f.+ğa 25/817

fāriğ boş, meşguliyeti olmayan, rahat [< Ar. فارغ *fāriğ* (Wehr 632b)]

f. 28/906

fāş açığa vurma [< Ar. فشا *fāşā* ‘yayılmak vb.; açığa çıkmak’ kökünden (Wehr 638a-b)]

f. 25/820

fedāyī önemli bir iş uğruna canını esirgemeyen kimse [< Ar. فدايى *fidā’ī* (Wehr 627a)]

f. 26/833

fenā yok olma; kötü [< Ar. فنا *fanā*’ (Wehr 651a)]

f.+ğa 42/1361

Ferhad (K.A.) Ferhād ü Şirin hikayesinin erkek kahramanı [< Far. فرهاد *farhād* ‘Kawuz ordusunun kumandanının adı’ (Steingass 925b)]

F. 50/1610, 50/1623

F.+niñ 50/1628

ferhūnde mübarek, mutlu, kutlu, uğurlu [< Far. فرخنده *farxhunda* (Steingass 917a)]

f. 19/619

fethe Arapça sözcüklerin üstüne konulan üstün işareti [< Ar. فتحة *fath* (Wehr 620b)]

f. 14/424

- Févrál** Şubat, ikinci ay [< Rus. *fevra;l* (Gültek 1821a-b)]
F. 9/267
- fırāk** ayrılık [< Ar. *فراق* *firāq* (Wehr 634a)]
f.+ı 21/676
- foķraçilik** fakirlik, yoksulluk [< Ar. *فقراء* *fuqarā* ‘fakirler’ (Wehr) + Uyg. *çI+ lIk*]
f. 34/1121
- folklor** folklor, halk bilim [< Rus. *fol:klo;r* (Gültek 1830b)]
f.+liridin 7/190
- fond** hazine, dağarcık [< Rus. *fond* (Gültek 1831a)]
f.+i 31/984, 37/1207, 52/1663
f.+iğa 49/1573
f.+ini 36/1175, 36/1176
f.+iniñ 31/988
- fonéma** fonem, ses birimi [< Rus. *fone;ma* (Gültek 1831a)]
f. 20/647, 21/663
f.+liri 13/415, 20/641
f.+liriniñ 48/1569
f.+si 38/1233
f.+siniñ 38/1228
- fonémilik** sessel [< Rus. *fonéma* + Uyg. *lIk*]
f. 20/644
- fonétika** ses bilgisi [< Rus. *fone;tika* (Gültek 1831a)]
f. 37/1206, 52/1663
- fonétikilik** fonetik [< Rus. *fonétika* + Uyg. *lIk*]
4/101, 7/192, 11/344, 16/512, 16/513, 19/625, 20/635, 21/665, 21/667, 21/671,
21/672, 21/678, 21/682, 22/713, 22/718, 23/752, 38/1236, 41/1319, 45/1449
- forma** biçim [< Rus. *fo;rma* (Gültek 1831b-1832a)]
f. 17/536, 25/805, 25/806, 25/808, 27/853, 29/921, 29/929, 29/936
f.+da 27/866
f.+diki 30/972
f.+din 16/491
f.+ğa 35/1125
f.+liri 14/441, 14/446, 15/471, 35/1125
f.+liriniñ 23/757
f.+ni 25/801
f.+niñ 25/804, 27/872, 29/937
f.+si 14/439, 15/457, 15/479, 17/524, 23/744, 25/807, 30/952, 30/973
f.+sidin 30/974
f.+simu 25/795
- fuseha** bkz. *füşehā*
f. 19/611
- füşehā** güzel, düzgün konuşanlar [< Ar. *فصحاء* *fusaḥā*’ (Wehr 638b)]; bkz. *fuseha*
f.+sidin 19/608
- Ğ. Abdurrahmanov** (K.A.) Özbek Dilinin Tarihi Grameri adlı eserin yazarı.
Çağatayca ve Özbekçe dilbilgini.
Ğ. A. 3/74, 8/227
- Gadayi** (K.A.) Çağatay şairi.
G. 18/571

gāh bazen, arasıra [< Far. گاه *gāh* 'zaman; yer vb.' (Steingass 1074a)]; bkz. *geh*
 g. 24/766
gam gam, keder [< Ar. غم *gamm* (Wehr 611b)]
 ğ. 27/863
ganāim *ganā'im* ganimetler [< Ar. غنایم *ganā'im* (Wehr 614a)]
 ğ. 19/620
garīb garip; gurbet; gurbetçi [< Ar. غریب *garīb* (Wehr 599a)]
 ğ. 22/709
garķ boğulma, batma [< Ar. غرق *gariqa* 'dalmak, batmak' kökünden (Wehr 600b-601a)]
 garķ ol- gark olmak, batmak
 ğ. o.-up 34/1102
gayet gayet, pek, çok [< Ar. غاية *gāya* 'en sınırdan, en uçta; gaye, amaç' (Wehr 616b);
 krş. Devellioğlu *gayet* 280b]
 ğ. 51/1653
Ġazneçi –Ġazineçi (K.A.) Uygur şairi.
 Ġ. 35/1134
geh bkz. *gāh*
 g. 24/766
geolojiye jeoloji [< Rus. геологический (Gültek 233b)]
 g. 31/1006
gep söz, kelime [< Far. گپ *gap* (Steingass 1074b)]
 gep kıl- söz etmek, konuşmak
 g. k.-insa 19/625
ger eğer [< Far. گر *gar* (Steingass 1076b)]
 g. 23/756, 26/832, 34/1101, 43/192
Gerb batı [< Ar. غرب *garb* (Wehr 598b)]
 Ġ.+ke 4/99, 10/302
 Ġ.+tiki 6/63, 12/375
Gerbiy batı [< Ar. غربی *garbī* (Wehr 598b)]
 Ġ. 2/53, 11/330, 12/377, 17/559
gerçe gerçi [< Far. گرچه *garchi* (Steingass 1078a)]
 g. 2/48, 10/305, 19/602, 20/633, 34/1091, 36/1169, 45/1448
gerd toz, toprak; tasa, keder [< Far. گرد *gard* (Steingass 1078b)]
 g. 43/1388
gerdān gerdan [< Far. گردن *gardan* (Steingass 1080a - 1080b)]
 g.+dın 24/771
Ġeribiy (K.A.)
 Ġ. 35/1154, 35/1155
Ġeribiy Amiy (K.A.)
 Ġ. 36/1163
gevde gövde, vücut
 g. 3/64, 3/65
gevdilik bütünleşen, kalıplaşan [< *gövde+lik*]
 g. 10/318, 11/349, 14/456
gevdiliş- bütünleşmek [< *gövde+liş-*]
 g.-ip 11/350

- gevdiliş** bütünleşme [< *gövdeliş-Iş*]
g.+ke 11/352
- gevher** cevher [< Far. گهر *gohar, gauhar* (Steingass 1106a)]
g. 42/1364
- Ġeyreti** (K.A.)
Ġ. 35/1154
- ġezel** gazel [< Ar. غزل *ġazal* (Wehr 602a)]
ġ.+liri 33/1073
- ġezine** hazine [< Ar. خزانه *ġizāna* (Wehr 213a)]
ġ.+niñ 52/1683
ġ.+siniñ 52/1683
- ġezit** gazete [< Rus. *gaze;t* (Gültek 226a-b)]
g. 31/995
- ġınā** zenginlik, bolluk [< Ar. غناء *ġanā* (Wehr 614b)]
ġ.+lar 19/620
- gol** gül, çiçek, gül çiçeği [< Far. گل *gul* (Steingass 1092a - 1093a)]; bkz. *gül*
g.+lerden 50/1624
- ġoldi** (?)
g. 34/1121
- golgin** gül renkli, pembe [< Far. گلگون *gul-gün* (Steingass 1095b)]
g. 50/1623
- golnar** nar çiçeği [< Far. گلنار *gulnār* (Steingass 1095b)]
g.+i 50/1623
- Gomnam** (K.A.)
G. 36/1159
- gök** gökyüzü [ET *kök* (ED 708b – 709a)]
g.+ke 21/694
- grammatika** gramer [< Rus. *gramma;tika* (Gültek 265a)]
g. 37/1207, 52/1663
- grammatikilik** gramere ait [< *grammatika* + Uyg. *lik*]
g. 7/193, 11/345, 19/625, 20/635, 32/1022, 32/1023, 35/1124, 36/1172, 38/1258, 41/1342, 45/1449, 49/1571, 49/1573
- guman** şüphe [< Far. گمان *gumān* (Steingass 1097a)]
g. 43/1404
- gumanlan-** şüphelenmek [< *guman* + Uyg. *lan-*]
g.-ymiz 37/1199
- gunah** günah [< Far. گناه *gunāh* (Steingass 1097b)]
g. 16/490, 16/505, 32/1040
- guruppa** gurup [< Rus. *gru;ppa* (Gültek 274b)]
g.+diki 49/1579
g.+si 5/138, 5/139, 5/143, 5/156
g.+sidiki 5/136
g.+siğa 4/119, 5/135, 5/137, 7/219, 21/679, 49/1572, 49/1580
- ġuşsa** [< Ar. غصة *ġuşsa* ‘(sıkıntı vb. yüzünden) boğazda bir şeyin yumruklanması; büyük eziyet veya sıkıntı’ (Wehr 604b)]
ġ.+sı 28/899
- guvah** delil, tanık [< Far. گواه *guwāh* (Steingass 1101a)]
g. 32/1039

güçlük güçlü

g.+rektur 7/197

güher-fāş cevher saçan [< Far. گهرپاش *guhar-pāsh* (Steingass 1107b)]

g.-f. 43/1399

gül gül; çiçek; bkz. *gol*

g. 39/1289, 44/1417

g.+ge 39/1289

g.+ini 26/824, 42/1371

g.+lerin 26/843

g.+lerniñ 44/1418

gül-berg gül yaprağı [< Far. گلبرگ *gul-barg* (Steingass 1093b)]

g. b. 30/956

gülcebin gül alınlı, pembe alınlı [< Far. گل جبین *gul-jabīn* (Steingass 1094a)]

g. 32/1029

güllen- güllenmek [< *gül* + Uyg. *lan-*]

g.-gen 9/285

gül-zār gül bahçesi [< Far. گلزار *gilzār* (Steingass 1094b)]

g.-z.+ıdın 26/843

gümaniy şüphe [< Far. گمان *gumān* (Steingass 1097a)]

g. 29/940

güm-rāh doğru yoldan sapmış, yolunu kaybetmiş [< Far. گمراه *gum-rāh* (Steingass 1097b)]

g.-r. 24/770

haber haber [< Ar. خبر *ḥabar* (Wehr 203a)]

ḥ. bērgüçi: haberci

ḥ. b. 43/1399

hācet ihtiyaç, gereklilik [< Ar. حاجة *ḥāġa* (Wehr 191b)]

ḥ. 42/1361

ḥadd sınır [< Ar. حد *ḥadd* (Wehr 144a-b)]

ḥ. 41/1339, 42/1363

ḥ.+im 42/1351

hadise olay, yeni bir şey [< Ar. حادثة *ḥādita* (Wehr 146b)]

h. 21/665, 21/673, 21/678, 21/682, 22/713, 22/718, 29/917, 38/1236, 38/1239, 40/1309, 40/1310, 41/1319

h.+ler 21/671

h.+lerniñ 8/256

h.+liri 8/254, 9/292, 9/293, 10/297

h.+ni 41/1337

h.+si 47/1528

ḥahiş istek, arzu, emel, heves [< Far. خواهش *khwāhish* (Steingass 481b)]

ḥ.+i 38/1250

ḥ.+iniñ 33/1069

ḥ.+lirimu 1/24

Ḥakan (K.A.)

Ḥ. 50/1623, 50/1629

Ḥakaniye bkz. *Ḥakaniye Tili*

Ḥ. 8/231

Hakaniye tili Karahanlı Türkçesi (Karahanlıca) dilinin devirlerinden biri. Kaşgar dili, Kaşgar Türkçesi olarak da adlandırılır.

Ĥ.+lar t.+i 51/1656

Ĥ. t. 4/95, 9/282, 10/307, 11/341, 13/406, 17/549, 51/1657

Ĥ. t.+niñ 13/410, 17/551

Ĥ. Türkliriniñ t.+i 2/37

hakimiyet hakimiyet [< Ar. حاكمية *ḥākīmīya* (Wehr 179a)]

h.2/57

h.+ide 10/312

h.+lerniñ 2/46

hakimiyet tut- hakimiyet sağlamak

h. t.-kan 2/52

hakimiyet yürüz- hüküm sürmek

h. y.-gen 3/80, 7/204

hal bkz. *ḥāl*

h. 7/194, 9/294, 31/1009, 38/1256

h.+da 3/68, 8/234, 8/250, 18/586, 20/637, 24/762, 24/766, 29/938, 30/953, 33/1066, 33/1068, 33/1081, 34/1105, 43/1409, 45/1456, 49/1590, 50/1612

h.+larda 1/22, 17/530, 18/579

hel bol- hallolmak

h. b.-ğandin 2/30

ḥāl hal, oluş, bulunuş; durum [< Ar. حال *ḥāl* (Wehr 195b – 196a)]; bkz. *hal*

ḥ.+ımğa 28/905

ḥ.+iñ 34/1113

ḥ.+ini 23/747

hel kil- halletmek

hel k.-guç 9/294

ḥalaş rayi (dilb.) istek kipi

ḥ. r. 42/1360

ḥalbuki oysa [< Ar. حال *ḥāl* (Wehr 195b-196a) *bu ki*]

ḥ. 4/110

halet durum, vaziyet [< Ar. حالة *ḥāla* (Wehr 196a)]

h. 31/1008, 44/1433

h.+i 15/469, 38/1253, 38/1256

h.+te 16/521, 20/650, 31/997, 38/1237

ḥālī تنها, boş [< Ar. خال *ḥālin* (Wehr 234b-235a)]

ḥ. 29/944, 50/1624

halķi- geçmek, atlamak, üzerinden geçmek [krş. Mo. *xalx(a)* ‘kalkan, paravana, siper; koruma, himaye’ (Lessing 922a)]

h.-p 4/99

ḥam бүкүлмүш, eğri [< Far. خم *kham* (Steingass 473b)]

ḥ. 29/942

hamun büyük sahra, bozkır [< Far. هامون *hāmūn* ‘ova; düz yer; çöl’ (Steingass 1486b)]

h. 32/1029

Ḥamuş Ahun Yarkendi (K.A.) krş. Ḥamuş Yarkendi

Ḥ. A. Y. 35/1153

Ḥamuş Yarkendi (K.A.) krş. Ḥamuş Aḥun Yarkendi

Ḥ. Y. 33/1083

ḥan hakan, hükümdar [ET *xān*, *kān* (ED 630a-b)]

Çağatay Ḥ.+niñ 3/79

Çingiz Ḥ.+niñ 2/51, 10/302, 10/305, 10/311, 11/335

ḥandān gülen, güler yüzlü [< Far. خندان *ḥandān* (Steingass 476b)]

ḥ. 28/879

Ḥanlık hanlık, hükümdarlık

ḥ. 2/56, 18/561

Çağatay Ḥ.+i 2/46

İdikut Uyğur Ḥ.+i 51/1651

Ḥarabati (K.A.)

Ḥ. 1082, 1151

ḥaraktër karakter, özellik [< Rus. *xara ;kter* (Gültek 1841b)]

ḥ.+ğa 18/562

ḥaraktërlik karakteristik [< *ḥaraktër* + Uyg. *lik*]

ḥ. 49/1574

ḥaraktërlen- karakter, özellik kazanmak [< *ḥaraktër* + Uyg. *lan-*]

ḥ.-idu 2/43, 33/1070

ḥ.-ip 36/1173

Ḥarezm (Y.A.) Günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde yer alan, Ceyhun ırmağının döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan bölgeye aynı zamanda bölge halkına Arap tarihçiler tarafından verilen ad.

Ḥ. 4/108, 6/159, 8/232, 18/567

Ḥ.+de 8/260

Ḥarezm edebiy tili XIV. y.y. da Harezm bölgesinde kullanılmış olan edebî dil.

Ḥ. e. t. 7/215

Ḥ. e. Türkiy t.+niñ 5/154

Ḥarezmîy (K.A.) Muhammed Salih Harezmî. Çağatay şairi

H. 18/570

Ḥ.+niñ 12/377

Ḥarezmîy (K.A.) Harezmî. (XIV. y.y.) Altın Orda Hanlığı döneminde Harezm'de yaşamış, Muhabbet-name adlı eserin de yazarı olan kişi.

Ḥ.+ni 8/260

Ḥ.+niñ 12/377

Ḥarezm şêvisi Türk dilinin Doğu kolu olan Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin de karışıp kaynaşması sonucu oluşmuş olan karma şive.

Ḥ. ş. 13/402

Ḥarezm tili XIV. y.y. da Harezm (Altın Orda) Hanlığı döneminde Karahanlıca, Oğuz Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinin bir arada kullanılması ile oluşmuş, karma yapılı Orta Türkçe dönemi dili; bkz. *Ḥarezm Türkçisi*

Ḥ. t. 5/144

Ḥ. t.+niñ 6/163, 12/375

- H. Türkiy t.+i 4/126
 Karluk-H. tili 5/144
Harezmi Türkçesi XIV. y.y. da Harezmi (Altın Orda) Hanlığı döneminde Karahanlıca, Oğuz Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinin bir arada kullanılması ile oluşmuş, karma yapılı Orta Türkçe dönemi dili; bkz. *Harezmi tili*
 H. T. 12/372, 12/376, 12/379, 16/510, 18/563, 18/569
 H. T.+nin 13/419
 Karluk-H. Tarmağ Guruppisi 5/156, 5/138, 5/143
 Karluk-H. Tarmağ guruppisiğa 7/215
harmak yorulmak
 h.+ayla 42/1369
has has, seçkin, özel [< Ar. خاص *ḥāṣṣ* (Wehr 217b)]
 h. 2/42, 4/101, 77195, 17/544, 20/632, 21/672, 31/986, 31/999, 32/1030, 3/1066, 36/1172, 37/1210, 37/1213, 43/1380, 45/1451, 48/150 49/1572, 49/1580, 52/1664
has çöp [< Far. خس *ḥas* (Steingass 459b)]
 h. 21/691
hased kıskançlık, çekemezlik [< Ar. حسد *ḥasad* (Wehr 160a)]
 h.+din 29/925
hasil hasil; meydana gelen [< Ar. حاصل *ḥāṣil* (Wehr 165b)]
 hasil kıl- oluşmak
 h. k.-ğan 2/41
 hasil bol- meydana gelmek
 h. b.-ğan 20/661, 23/728, 43/1389, 43/1395, 43/1401
hāṣā asla, katiyen, hiç bir vakit [< Ar. حاشا *ḥāṣā* (Wehr 163a-b)]
 h. 21/692
hātīme son, nihayet [< Ar. خاتمة *ḥātīma* (Wehr 205a)]
 h. 51/1648
 hātīme bér- son vermek, sonuçlandırmak
 h. b.-ip 33/1077
hātīre hatıra, anı [< Ar. خاطر < خاطره *ḥāṭīr* (Wehr 222a - 223b)]
 h.+ler 5/141
hava hava; heves, istek [< Ar. هواء *hawā* 'hava vb.' ve هوى *hawān* 'heves, istek' (Wehr 924a)]
 h.+da 44/1417
hayat hayat [< Ar. حياة *ḥayāt* (Wehr 198b)]
 h. 2/52, 10/313
hayatīy hayatî [< Ar. حياة *ḥayāt* (Wehr 198b) + nisbet -i'si]
 h. 9/295
ḥaylī çok [< Far. خیلی *ḥaylī* (Steingass 493a)]
 h. 26/840
ḥayret şaşkınlık [< Ar. حيرة *ḥayra* (Wehr 200a)]
 h.+din 28/879
hazan hazan [< Far. خزان *ḥazan* (Steingass 458b)]
 h. 23/735

Hazineçi (K.A.) [< Ar. خزينة *ḥazīna* ‘saray/ devlet hazinesi’ (Wehr 214a)]

h. 35/1134

hazir hazır, mevcut [< Ar. حاضر *ḥāḍir* (Wehr 168a)]

h. 3/85, 9/295, 22/714, 34/1088

hazirgiçe şimdiye kadar [< Ar. حاضر *ḥāḍir* (Wehr 168a) Far. + *gi* (krş. Devellioğlu *hâne-gî* ‘hânedede, evdeki vb.’ 325a) + Uyg. *çA*]

h. 19/591

hazirki şimdiki [< Ar. حاضر *ḥāḍir* (Wehr 168a) + Uyg. *kl*]

h. 2/29, 3/92, 4/122, 29/938, 31/989, 41/1344, 49/1595, 50/1609

hazirki kelgüsi zaman şimdiki gelecek zaman [< *hazirki*, *kel-gUsI*, *zamān*]

h. k. z. 29/938

hazirki kün günümüz, şimdi [< *hazirki*, *kün*]

h. k.+de 50/1609

hazirki küngiçe bugüne kadar [< *hazirki*, *kün* + *gI(kI)* + *çA*]

h. k. 49/1595

hazirki zaman şimdiki zaman, günümüz [krş. *hazirki kelgüsi zaman*]

h. z. 5/146, 6/178, 6/186, 6/187, 7/208, 7/223, 7/224, 8/235, 12/367, 20/644, 20/645, 22/714, 25/791, 26/829, 29/939, 31/1003, 33/051, 35/1141, 35/1143, 36/1165, 36/1166, 37/1218, 38/1227, 38/1232, 38/1239, 38/1248, 38/1254, 38/1255, 38/1257, 38/1258, 39/1276, 39/1277, 40/1309, 40/1310, 40/1317, 41/1318, 41/1333, 41/1335, 41/1346, 42/1352, 42/1353, 42/1366, 43/1377, 43/1378, 43/1379, 43/1408, 44/1415, 44/1421, 44/1427, 44/1431, 44/1438, 44/1442, 45/1455, 45/1458, 46/1493, 47/1523, 47/1525, 47/1527, 47/1529, 47/1535, 47/1536, 48/1542, 48/1544, 48/1550, 48/1552, 48/1559, 48/1560, 48/1568, 49/1575, 49/1576, 49/1577, 49/1578, 49/1584, 49/1586, 49/1587, 49/1588, 49/1597, 49/1599, 52/1672

h. z.+diki 37/1220

h.+mu 31/1007

hecim hacim [< Ar. حجم *ḥağm* (Wehr 143b)]

h.+iniñ 16/494

hecr ayrılık [< Ar. هجر *hağr* (Wehr 905a-b)]

h. 21/693, 27/854

h.+ide 25/799

heçkandaç hiçbir türlü [< Far. هیچ *hech* ‘hiçbir’ (Steingass 1520b) + *kandaç*]

h. 36/1187, 38/1250, 38/1252

hediye hediye, armağan [< Ar. هدية *hadīya* ‘armağan; kurban’ (Wehr 909b)]

h. 32/1036

heç gerçek, hak; Tanrı; konu [< Ar. حق *ḥaqq* (Wehr 173b – 174a)]

h.+te 1/16

hekiñiten gerçekten [< Ar. حقيقة *ḥaqīqa* (Wehr 174b)]

h.+mu 34/1088, 37/1199, 49/1598, 51/1645

hekkide hakkında [< *heç(k)* + Uyg. *I + dA*]

h. 13/408

h.+ki 1/27

helak mahvolma, ölme [< Ar. هلاك *halāk* (Wehr 916b)]

helak bol- helak olmak

h. b.-ğusi 16/492

h. b.-idu 16/492

h̡eli çok, epey [< Far. خلی *khailī* (Steingass 493a)]

h. 2/42, 9/266, 12/363, 21/673, 26/829, 30/973, 34/1089, 34/1096, 36/1174, 52/1665

h̡.+din 1/26

h̡elila epey, bir sürü, çokça [< *h̡eli* + Uyg. *la*]

h. 49/1605

h̡elk halk, yaratma [< Ar. خلق *ḥalq* (Wehr 233a)]

h. 3/78, 9/264, 20/626, 31/996, 31/997, 31/1001, 31/1002, 31/1007, 32/1025, 34/1093, 34/1120, 36/1167, 42/1367, 43/1375, 49/1583

h̡.+i 2/34, 31/994, 49/1596, 52/1669

h̡.+ide 11/334

h̡.+igila 7/195

h̡.+iniñ 9/263, 49/1600

h̡.+ler 2/34, 3/79, 9/277, 9/278, 51/1653, 52/1669

h̡.+lermu 8/242

h̡.+lerniñ 3/86, 33/1065, 51/1654, 51/1657, 52/1671

h̡.+lirimu 33/1067

h̡.+liriniñ 19/603

h̡.+niñ 8/248, 31/1000, 36/1185

hem hem, ve, aynı zamanda [< Far. هم *ham* (Steingass 1507a)]

h. 2/52, 6/166, 6/170, 10/309, 12/376, 23/730, 23/735, 23/738, 23/749, 26/840, 27/856, 27/866, 28/902, 33/1072, 35/1134, 36/1184, 37/1201, 39/1291, 43/1404, 50/1628

hem-āverd savaşan her iki kişiden her biri [< Far. همآورد *hamāward* (Steingass 1508a)]

h. 43/1387

hemilla aynı [< *hem* + Ar. لا *illā* ‘yalnızca; fakat’ (Wehr 19b – 20a)]

h. 28/885

Hemit Tömür (K.A.) Uygurca üzerine araştırma ve yayınları bulunan Uygurca dil uzmanı, akademisyen.

H. T. 1/5, 1/16

hemme herkes [< Far. همه *hama* ‘herkes, herbiri’ (Steingass 1512b)]

h. 9/277, 10/317, 15/481, 32/1042

hemmige herkesçe, herkes tarafından [< *hemme* + Uyg. *ga*]

h. 10/313, 31/1002

hemmisi hepsi [< *hemme* + Uyg. *sl*]

h. 11/336

h̡enādan hanedan [< Far. خاندان *khānadān* (Steingass 443b)]

h̡.+ımgā 30/956

henüz daha, henüz [< Far. هنوز *hanūz* (Steingass 1515b)]

h. 43/1400

Henzuçe Çince [< Çin. H̡enzu + *ça*]

H. 32/1047, 34/1122

H̡enzu tili Çin dili

H. t. 32/1044

- her** her; hep [< Far. هر *har* (Steingass 1493a - 1493b)]
 h. 7/196, 7/222, 13/412, 13/415, 15/457, 15/467, 15/487, 15/488, 15/585, 19/612, 21/677, 23/729, 25/798, 31/1016, 39/1289, 50/1620, 50/1627
 h. dem 25/799
 h. kandağ 18/588
 h. kaysi 33/1065, 52/1671
 h. kişi 13/393
 h. laḥza 28/899
 h. sā'et 28/898
 h. yan 24/785, 24/788
 h. zamān 41/1341
- hergiz** hiçbir zaman, asla [< Far. هرگز *hargiz* (Steingass 1496a)]
 h. 13/419, 38/1245
- heriket** hareket [< Ar. حركة *garaka* (Wehr 154b)]
 h. 44/1426
 h.+ler 50/1608
 h.+ni 25/790
 h.+niñ 26/837, 44/1433
- herkaçan** her zaman [< Far. هر *har* (Steingass 1493a-b) + *kaçan*]
 h. 24/765
- herkaçne** her ne kadar [< Far. *her* + *kaçne*; krş. *herkaçan*]
 h. 18/585
- herkandağ** herhangi [< Far. *her* + *kandağ*; krş. *herkaçan*]
 h. 18/588
- herkaysi** herkes, herhangi biri [< Far. *her* + *kaysi*; krş. *herkaçan*]
 h. 32/1020, 33/1066
- herp** harf [< Ar. حرف *ḥarf* (Wehr 153a)]
 h.+liri 14/446
 h.+din 14/425
- hêsab** hesap [< Ar. حساب *ḡesāb* (Wehr 159b)]
 h.+ka 9/284, 11/344
 h.+lirini 11/335
- hêsablaş** hesaplama, sayma [< Ar. حساب *ḡesāb* (Wehr 159b)] + Uyg. *laş-*
 h. 11/356
- hêsapli-** hesaplamak, saymak [< Ar. حساب *ḡesāb* (Wehr 159b)] + Uyg. *li-*
 h.-p 5/133
 h.+ydu 4/121, 37/1193
 h.+ğan 49/1596
 h.+nidu 18/577, 19/599
- Heste** - Abdulla Aḡun Şerip Oğlu (K.A.)
 H. 35/1157
- het** mektup, yazı [< Ar. خط *ḥatt* 'çizgi; el yazısı vb.' (Steingass 220a-b)]
 h. 32/1039
- het-çek** mektup vb. türündeki şeyler [< *het* + Uyg. *çAk*]
 h.-ç. 10/316

- hetta** hatta, bile [< Ar. حتى *hattā* (Wehr 140b)]
h. 4/97, 77220, 8/232, 9/279, 12/378, 22/719, 28/886, 31/998, 34/1110, 35/1125, 35/1131
- hettat** hattat; güzel yazı üstadı [< Ar. خطاط *hattāt* (Wehr 220b)]
h. 32/1039
- hever** (dilb.) yüklem [< Ar. خبر *habar* ‘haber; bildiri vb.; (dilb.) ad cümlelerinde yüklem’ (Wehr 203a); anlam için krş. *haber*]
h. 44/1437, 48/1551, 48/1559
- heverçi** haberci [< *hever* + Uyg. *çI*]
h. 32/1039
- heverlik yardımçisi** (dilb.) yardımcı yüklem [< *hever* + Uyg. *Ilk, yardımçi + sI*]
h. y. 40/1296
- heves** istek, arzu [< Ar. هوس *hawas* (Wehr 922a)]
h. 30/960
- hired** akıl, us [< Far. خرد *khirad* (Steingass 453b)]
h. 23/748
- hired-mend** akıllı, anlayışlı [< Far. خردمند *khirad-mand* (Steingass 454a)]
h. 24/781
- hicrān** ayrılık; unutulmaz acı [< Ar. هجران *hiğrān* (Wehr 905a-b)]
h. 21/691, 26/839, 29/928, 39/1291
h.+ıda 28/905
- hieriyē** hierî [< Ar. هجرى *hiğrî* (Wehr 905b)]
h. 11/333
- hiç** hiç [< Far. هیچ *hech* (Steingass 1520b)]
h. 23/755
- hıl** tür, çeşit [< Far. *khil* ‘boy; soy’ (Steingass 469b)]
h. 3/84, 3/92, 21/667, 29/918, 29/935, 29/940, 30/972, 32/1024, 32/1029, 43/1389
h.+i 28/882, 30/946, 30/952, 30/957
- hilap** hilaf, aykırı; zıt, aksi [< Ar. خلاف *hilāf* (Wehr 232a)]
h.-ap 24/762, 50/1611
- hillik** türlü, çeşitli [< *hıl* + Uyg. *Ilk*]
h. 22/703
- hilmu hıl** çeşitli
h. 7/201
- Hirat** (Y.A.)
H. 9/288
H.+ta 37/1190
- Hirkiti** (K.A.)
H. 29/934, 33/1082, 35/1151
- hirmen** harman [< Far. خرمن *khirman, kharman* (Steingass 456b-457a)]
h.+iğe 29/944
- Hisrav ve Şerin** (E.A.) XIV. asırda Harezmi’de yaşamış şairlerden biri olan Kutb tarafından 1330 ila 1340 yılları arasında yazılmış ve Altın Ordu Hanı Tırabek’e sunulmuş olan destan.
H. ve Ş. 16/517, 17/552, 18/560

- H. ve Ş.+de 543-544
 H. ve Ş.+dimu 16/511
 H. ve Ş.+lirini 12/378
Hive (Y.A.) Harezmi bölgesinin merkez şehri.
 H. 11/333
hizmet hizmet [< Ar. خدمة *hidma* (Wehr 206b - 207a)]
 h. 32/1041
 h.+i 1/3
 hizmet kıl- hizmet etmek
 h. k.-di 10/315
Hoca Ehmed Yeseviy (K.A.) Ahmet Yesevî, 11. Yüzyılın ikinci yarısında Karahanlılar döneminde yaşamış olan Divan-ı Hikmetin de yazarı olan kişi.
 H. E. Y. 5/151
 H. E. Y.+niñ
Hoca Yarbin Muhemmet Şehyariy (K.A.)
 H. Y. M. Ş. 36/1163
hoş hoş, güzel [< Far. خوش *khwush*, *khwash* (Steingass 485b-487a)]
 h.+tur 40/1300, 40/1303
Hoten (Y.A.) Hoten. Uygur Özerk Bölgesi sınırları içerisinde yer alan şehir.
 H. 26/830, 26/830, 33/1082, 34/1114, 41/1334
hökümet hükümet [< Ar. حكومة *hukūma* (Wehr 178a)]
 Çiñ Sulalisi h.+iniñ 33/1076
 h. 2/46, 3/67, 9/281, 10/311, 10/315, 10/316, 11/339, 51/1660
hökümet tili devlet dili, resmî dil
 h. t. 2/46, 3/67, 9/281, 10/311, 10/315, 51/1660
 h. t. +niñ 10/316, 11/339
hökümrānlik hükümrānlık [< Far. حکم ران *hukm-rān* 'yöneten vb.' < Ar. (Steingass 427a) + Uyg. *lik*]
 h.+i 10/303, 11/346
höküz öküz [bkz. *öküz*]
 h. 34/1109
hüb güzel, hoş, iyi [< Far. خوب *khūb* (Steingass 481b)]
 h.+lar 30/970
 h.+lıkta 41/1338
hucum hücum, saldırı [< Ar. هجوم *huğūm* (Wehr 906b)]
 h. kıl- hücum etmek
 h. k.-ip 9/270
huda Tanrı [< Far. خدا *khudā* (Steingass 448b - 449a)]
 h. 16/503, 32/1037
huddi tıpkı, aynı [< Far. خود *khwud*, *khwad* kökünden (Steingass 482a-483a)]; bkz. *huddiy*
 h. 32/1049, 37/1204, 38/1227, 39/1276, 41/1346, 42/1352, 43/1378, 44/1422, 49/1600
huddiy aynı, tıpkı; bkz. *huddi*
 h. 3/84

- hulase** özet, sonuç, çıkarılması gerek [< Ar. خلاصة *ḫulāṣa* (Wehr 229b)]
 ḫ.+ge 17/548
 ḫ.+mizni 18/ 568
- hulle** cennet elbisesi, güzel elbise [< Ar. حلة *ḥulla* ‘elbise, kaftan (özellikle de Hristiyan rahiplerin)’ (Wehr 180b)]
 ḫ.+leridin 25/817
- ḫumār** mahmurluk [< Ar. خمار *ḫumār* (Wehr 235b)]
 ḫ. 23/736
- Hun** (Ö.A.) Hun
 H. 9/273
- ḫūn-ḫār** kan içen, kan dökücü, zalim [< Far. خونخوار *khūn-khwār* (Steingass 489a)]
 ḫ. 22/711
- Ḥurasan** (Far.) (Y.A.) Horasan
 H. 11/336
- ḫususen** bilhassa, özellikle [< Ar. خصوصاً *ḫuṣūṣan* (Wehr 217a)]
 ḫ. 7/190
- ḫususiyyet** özellik, ayrıcalık [< Far. خصوصية *ḫuṣūṣīyat* (Steingass 464b) < Ar. *ḫuṣūṣī* ‘özel’ adından, ama krş. Ar. خاصة *ḫāṣṣīya* ‘özellik, ayrıcalık, vb.’ (Wehr 217a ve b)]
 ḫ. 7/192
 ḫ.+large 37/1215
 ḫ.+lerniñ 37/1220
 ḫ.+liri 13/408, 20/631, 28/884, 49/1575, 49/1600
 ḫ.+lirini 13/404, 37/1210, 37/1213, 49/1590
 ḫ.+i 12/359, 18/572, 20/654,
 ḫ.+idur 41/1319
- ḫuṣ** (Özb.); krş. ḫuṣ
 ḫ. +dir 40/1300
- hūṣ** akıl; bilinç [< Far. هوش *hosh* (Steingass 1518a)]
 h. 26/840
 h.+ımı 43/1398
- Ḥuṣhal Ğeribiy** (K.A.)
 H. Ğ. 35/1155
- hüccet** belge, vesika [< Ar. حجة *ḫuġġa* (Wehr 141a)]
 h.+ler 11/337
- ḫüceste** uğurlu, hayırlı, saadetli, kutlu [< Far. خجسته *ḫujasta* (Steingass 448a)]
 ḫ. 19/619
- ḫükṁ** hüküm, emir [< Ar. حكم *ḫukm* (Wehr 177b-178a)]
 ḫ.+i 43/1383
- hüner** hüner, beceri, maharet [< Far. هنر *hunar* (Steingass 1514b)]
 h. 25/820
- hüner-ver** hünerli, marifetli [< Far. هنرور *hunarwar* (Steingass 1514b)]
 h.-v.+ler 25/820
- Hüseyin Baykara** (K.A.) Hüseyin-i Baykara. Çağataycanın klasik dönem şairlerinden
 H. B. 18/575

hüsn güzellik [< Ar. حسن *ḥusn* (Wehr 161a)]

h.+üñ 42/1350

h.+üñni 23/749, 23/754

H. Vambéri (K.A.) Ármin Vámbéry. (1832-1913). Macar Türkologu. Batı Avrupa ve Macaristan sahasındaki Türkoloji biliminin kurucusu olarak tanınır.

H. V. 3/72, 3/83

‘ışk sevgi [< Ar. عشق *‘ışk* (Wehr 553a)]; bkz. *‘aşk*

‘1 24/780, 30/970, 43/1383

‘1.+ıda 43/1384

‘1.+ım 42/1350

i- imek; olmak [bkz. *er-*]

i.-di 3/79, 7/211, 7/221, 9/273, 11/337, 11/345, 15/482, 22/715, 29/914, 31/1000, 34/1104, 34/1115, 34/1116, 35/1142, 37/1201, 37/1202, 49/1602, 50/1616

i.-rdilar 51/1643

ibare ibare [bkz. *ibaret*]; bkz. *‘ibāre*

i. 19/619, 31/1006

i.+lerniñ 36/1171

i.+lirinimu 19/620

ibaret ibaret [< Ar. عبارة *‘ibāra* (Wehr 529b-530a)]

i. 4/111, 5/143, 5/145, 5/153, 1/558, 19/614, 19/619, 38/1228

i.+i 19/610

i.+iniñ 19/608

ibareflik ibaret olma, oluşma [< Ar. عبارة *‘ibāra* (Wehr 529b-530a) + Uyg. *llk*]

i.+idin 25/790

İbin Yüsüp Hoteni (K.A.) İbrahim ibn Yusup Hoteni 18. y.y. da Hoten’de yaşamış olan şair.

İ. Y. H. 35/1156

İbrahim Meşhuriy (K.A.)

İ. M. 36/1160

İbrahim Mutiy (K.A.) Uygur dili üzerine incelemelerde bulunan dilcilerden

İ. M. 1/16

icabiy müspet, olumlu [< Ar. اعجاب *i‘cāb* ‘hayranlık duyma; alkışlama vb.’ sözünden (Wehr 533a), krş. Devellioğlu *icābî* 406a]

i. 1/20, 11/327, 11/351, 31/1005, 32/1026, 33/1079, 33/1081

ictimaiy toplumsal [< Ar. اجتماعى *iğtimā‘ī* (Wehr 122b)]

i. 1/1, 3/64, 3/65, 10/301, 10/303, 10/317, 11/346

iç iç, içeri [ET *iç* (ED 17a-b)]

i.+ide 2/60, 11/336, 18/588, 21/672, 38/1239, 51/1653

i.+idin 18/581

i.+ige 3/61, 5/143, 5/147, 5/157, 6/167, 8/241, 18/574, 19/597, 33/1064, 33/1071, 49/1584

i.+imni 24/788

iç- içmek [ET *iç-* (ED 19a-b)]

iç! 44/1436

i.-geli 29/927

i.-gümizdür 26/825

i.-ip 50/1623

i.señ 44/1436

için bkz. *üçün*

içki dahili, içe ait

i. 37/1210, 45/1448, 49/1580

içkirile- içermek, kapsamak [< ET *içgerü* ‘iç yan, içeri’ (ED 25b – 26a)]

i.-p 8/236

içkü (Çağ.) içki [ET *içgü* < *iç-* (ED 24b)]

i.+mizdur 26/825

içre içine, içinde [ET *içre* ‘içinde’ < *iç* (ED 30a)]

i. 28/900, 43/1383

idare idare [< Ar. *إدارى idārī* (Wehr 270a)]

idare kıl- idare etmek

i. k.-işığa 2/54

ideülogiy ideoloji, düşünce [krş. Rus. *ideologiq* (Gültek 474b) ve İng. *ideology* (Langenscheidt 254b)]

İslam i.+sige 16/502

İslam i.+sige

İdikut (Ö.A.) İdikut

8/231, 9/281

İdikut Uyğur edebiy tili İdikut Uygur Hanlığı’nda kullanılan edebî dil.

İ. U. e. t. 2/40

İ. U. e. t.+ni 51/1652, 51/1660

İ. U. e. t.+niñ 51/1655, 51/1662

İdikut Uyğur Hanlığı MS. 845- 1368 yılları arasında Asya’da varlık göstermiş olan Hanlığın adı.

İ. U. H. 51/1651

İdikut Uyğur tili İdikut Uygur Hanlığı’nda kullanılmış olan dil.

İ. U. t. 10/311, 11/339, 11/350, 37/1208

idiş (Çağ.) kap, kacak

i. 22/701

ige sahip, iye [ET *iēi* (ED 41a)]

i. 9/295, 18/562, 22/700

ige bol- sahip olmak

i. b.-ğan 18/577, 31/1001, 37/1215

igeçi (Çağ.) abla, büyük kız kardeş [bkz. *ēgiçe*]

i. 33/1059, 46/1482

igileydiğanlık sahip olma [< *igili-*; krş. *igiligenlik*]

i.+i 12/366

igili- ele geçirmek, işgal etmek, almak [< *ige* + *li-*]

i.-gen 33/1073

i.-p 9/271

igiligenlik sahip olma [< *igili-gAn* + *lik*]

i.+ini 45/1452

igilik (dilb.) iyelik [< *ige* + *lik*]

i. 41/1344

igilik keliş (dilb.) ilgi durumu [< *ilgilik kel-* *İş*]

i. k. 14/436, 14/437, 23/744

igri (Çağ.) eğri [ET *egri* (ED 112b)]

i. 33/1059

- ihtilap** ihtilaf, zıddiyet, karşıt [< Ar. اختلاف *ihtilāf* (Wehr 232b)]i. 8/225
i.-lar 12/361, 12/362, 12/363
- ihtiyar** seçme, seçilme; istem [< Ar. اختيار *ihtiyār* (Wehr 240b)]
i.+ida 32/1023
i.+iğa 32/1022
- iken** -dığı / -diği hâlde [< *i- kAn*]
i. 1/9, 1/19, 9/263, 31/1011
- ikenlik** olma, oluş [< *iken + lIk*]
i.+i 9/295, 19/622, 20/629, 20/630, 25/808
i.+idin 19/606
i.+ini 4/123, 37/1203, 37/1204, 49/1581, 49/1583, 50/1633, 52/1675
i.+inıla 37/1216
- ikevlen** ikisi birlikte [< *iki*; krş. Uyg. *ikkeylen* ‘ikimiz, ikisi, iki kişi’ (US 173b)]
i. 35/1134, 35/1135
- iki** bkz. *ikki*
i. 21/677, 27/870
ikilep tur- iki taraflı olmak
i. t.-maқта 19/591
- ikiş-** bkz. *ekiş-*
i. 33/1057
- ikki** iki sayısı [ET *ekī* ~ *eki* (ED 100b – 101b)]; bkz. *iki*
i. 5/138, 5/143, 11/342, 11/346, 11/348, 11/350, 11/351, 12/361, 12/362, 12/382, 13/398, 13/399, 13/402, 13/409, 13/412, 13/415, 14/427, 15/458, 15/460, 15/487, 15/488, 16/512, 16/514, 16/520, 17/524, 17/528, 17/533, 17/536, 17/541, 17/543, 19/596, 20/646, 20/650, 20/660, 22/703, 22/706, 31/1016, 32/1024, 37/1205, 37/1207, 37/1221, 38/1224, 38/1233, 41/1333, 48/1569, 51/1639
i.+la 15/467
i.+sini 5/135
- ikkilemçi** ikincil [< *ikki + lA-m + çI*]
i. 20/660
- ikkilisi** ikisi de [< *ikki + lI + sI*]
i. 19/612
i.+niñ 23/729
- ikkinçi** ikinci [< *ikki + -ncI*; ET (MK, KB) *ikinç* (ED *ekkinç* 110a)]
i. 2/51, 20/659, 21/688, 24/758, 24/789, 40/1307, 44/1437, 45/1448
- il** memleket, ülke, halk [< ET *el* (ED 121b – 122b)]
i.+li 33/1084
- ilac** çare, deva [< Ar. علاج *ilāğ* (Wehr 569a)]
ilac kıl- çare olmak
i. k.-almegeni 50/1629
- ilave** ilave, ek [< Ar. علاوة *ilāwa* (Wehr 575a)]
i.+isidiki 12/390
- ile** ile (birlikte) [ET *birlē* (ED 364b - 365a)]; bkz. *ile*
i. 28/902, 50/1623
- ilgirili-** ilerlemek [< Uyg. *ilgiri* (US 174b) + *li-* (*lA-*) < ET *ilgerü* ‘ileri’ (ED 144a-b)]
i.-lep 37/1217

il(i)g bkz. *ilik*

i.+idin 29/926

ilik el [ET *elig* (ED 140b – 141a)]

i. 46/1485

iliktirik elektrik [krş. Rus. /lejktrik ‘elektrikçi’ ve /lektri;heskij ‘elektrik’ (Gültek 1937b)]

i. 34/1122

ilim ilim, bilim [< Ar. علم ‘ilm (Wehr 571a)]

2/30, 2/50

ilmiy ilmî, bilimsel [< Ar. علمى ‘ilmî (Wehr 571b)]

i. 1/15, 9/265

iltimas kayırma, tutma [< Ar. التماس *iltimās* ‘rica; arz’ (Wehr 783a)]

i. 25/792

iltimas kıl- kayırma

i. kı.-ğuçı 44/1429

îmān yalvarış [< Ar. ایمان *îmān* (Wehr 25b)]

î.+ımnı 39/1290

imdi (Çağ.) şimdi [ET *amtî* (ED 156b – 157a)]

i. 19/616, 25/798

imes (Çağ.) değil; bkz. *emes*

i.-tür 40/1303

İmini (K.A.)

İ. 35/1153

İmin Tursun (K.A.)

İ. T. 42/1371, 44/1418

imkaniyet imkaniyet, olanak [< Ar. امكانية *imkānīya* (Wehr 818a)]

i. 15/473, 15/475

i.+i 31/997

i. yarat- olanak sağlamak

i. y.-ip 4/100

i. y.-ti 11/348

imla imla, söyleyip yazdırma, yazım [< Ar. املاء *imlā*’ (Wehr 823a)]

i. 35/1131

i.+si 21/669

import ithalat [< Rus. *i;import* (Gültek 497a)]

i. 31/1005

inan- inanmak [ET *inan-* < **inā-* (ED 188a)]

inana bil- inanabilmek

i. b.-mem 29/931

inavet güven, itimat, itibar, inanma [< Ar. انابة *ināba* (Wehr 895b)]

i.+ke eriş- saygınlığa erişmek

i. è.-ip 51/1653

incü inci [ET *yinçü* < Çin. *chên chu* ‘gerçek inci’ (ED 944b – 945a)]; bkz. *unci*,

yincü

i. 32/1046

inkar inkar [< Ar. انكار *inkār* (Wehr 887b)]

inkar kıl- inkar etmek

i. kı.-ingan 8/251

i. kı.-işka 12/389

inkas yankı [< Ar. انعكاس *in 'ikās* (Wehr 567b)]

i.+i 35/1142

intayın gayet, çok, pek

i. 17/536

ipade ifade [< Ar. افادة *ifāda* (Wehr 656a)]

i.+liridin 10/318

i.+sini 52/1668

ipadilaş ifade etme [< Ar. افادة *ifāda* (Wehr 656a) + Uyg. *laş*]

i. 17/535

i.+te 32/1026

ipadile- ifade etmek, anlatmak [< Ar. افادة *ifāda* (Wehr 656a) + Uyg. *la-*]

i.-ydiğan 25/792

i.-ydu 19/611, 44/1410

i.-gen 26/829, 33/1068

ipadilen- [< Ar. افادة *ifāda* (Wehr 656a) + Uyg. *lan-*]

i.-gen 14/438, , 14/445, 15/463, 15/475, 15/479, 15/484, 16/492, 17/531, 23/751, 24/784, 25/789, 25/813, 26/848, 27/861, 27/867, 29/921, 29/923, 48/1560

i.-genliri 15/484

i.-migen 21/671

i.-idiğan 15/468, 15/470, 28/882

i.-idu 26/837, 42/1353, 42/1355

iptihar iftihar, kıvanç [< Ar. افتخار *iftihār* (Wehr 626a)]

i. 31/1005

İrak (Y.A.) Irak

İ. 11/330

İ.+ta 11/336

İran (Y.A.) İran

İ. 11/330

irşad doğru yolu gösterme, uyarma [< Ar. ارشاد *irşād* (Wehr 308b)]

i. 32/1028

isim isim, ad [< Ar. اسم *ism* (Wehr 389b – 390a)]

i. 32/1050, 41/1325

i.+lar 16/519, 23/743

i.+larda 14/435

i.+larnıñ 23/744

isimdaş adaş, aynı adı taşıyan [< *isim* + Uyg. *daş*]

i. 15/488, 22/719, 44/1443

i.+ka 43/1389, 43/1395, 43/1401, 44/1426, 44/1430, 45/1445, 49/1572

i.+lar 15/487, 16/494, 17/526, 43/1380, 43/1382, 43/1408

i.+lardin 26/836

i.+larmu 43/1396

i.+larni 44/1427

i.+larnıñ 44/1427

i.+liridin 25/812

i.+niñ 44/1421

isimdaşlık isimdaşlık, addaşlık [< *isimdaş* + *lik*]

i.+tin 15/488

isimleş- adlaşmak, ada dönüşmek [< *isim* + Uyg. *laş-*]

i.-ip 44/1428

İslam islam, İslamiyet [< Ar. اسلام *islām* (Wehr 388b)]

İ. 3/87, 4/123, 4/113, 7/206, 16/502, 51/1655

İ. dini 11/343

İ. diniğa 51/1656

İ.+ni 2/60

İ.+niñ 11/350

İsmail Hacı (K.A.)

İ. H. 36/1164

İsmetulla Bin Nemetulla-Möcizi (K.A.) Molla Ismetulla bin Molla Nemetulla Möcizi 19. y.y. da yaşamış olan Uyghur edebiyatçısı, muzikçisi ve tarihçisi.

İ. B. N. 36/1163

ispat ispat, delil [< Ar. اثبات *iṭbāt* (Wehr 90a)]

i.+i 49/1603

i.+lar 20/649

ispatla- ispatlamak [< *ispat* + Uyg. *la-*]

i.-p 1/10, 13/396

i.-ydu 37/1204, 49/1586, 50/1635, 51/1647

i.-di 34/1088

ispatlan- ispatlanmak [< *ispatla-n-*]

i.-ğan 31/1004

ispatlaş ispatlama, kanıtlama [< *ispatla-ş*]

i.+kila 50/1631

i.+ta 45/1449

İstanbul (Y.A.) İstanbul

İ.+da 3/77

iste- istemek, aramak [ET *istē-* (ED 243a-b)]

i.-men 29/933

i.-r 25/799

i.-rem 29/925

i.-rmen 29/926

i.-se 23/756

i.-yü 24/785, 30/980

i.-señ 41/1339

istek istek [ET (MK) *istēg* < *iste-* /*istē* (ED 242a-b)]

i. 44/1410

istèmal kullanma [< Ar. استعمال *isti ‘māl* (Wehr 580a)]

i.+dın 17/527, 31/990

istèmal kılın- kullanılmak

i. k-maydigan 32/1028

istiğnā tok gözlülük; zenginlik, ihtiyaçsızlık [< Ar. غنى *ganiya* ‘zengin olmak; ihtiyaç duymamak vb.’ kökü (Wehr 614a-b)]

i.+lār 19/620

istila ele geçirme, kaplama [< Ar. علا *‘alā* ‘yükselmek, çıkmak; üstünde olmak; tahta çıkmak vb.’ (Wehr 573a-b)]

i.+sidin 3/87, 4/97, 7/207

i.+siğice 9/282

‘ișyān başkaldırı [< Ar. عصيان *‘ișyān* (Wehr 556a)]

‘i. 29/942

- iş iş** [ET *iş* (ED 254a-b)]
 i. 26/832, 26/837, 43/1392
 i.+ka 15/474
 i.+ni 30/960, 43/1404
- işendür-** inandırmak [< ET (MK, KB) *işen-* ‘inanmak, güvenmek’ (ED 264a)]
 i.-mekçi 3/83
- işenmeslik** inançsızlık, güvensizlik; ikna edici olmayan [krş. *işendür-*]
 i. 36/1186
- işhan** işyeri, çalışma yeri [< *iş* + *han*: < Far. خان *khān* (Steingass 443b)]
 i.+lirida 11/337
- işik** (Çağ.) eşik, kapı eşiği
 i. 32/1040
- iş-küç** iş güç [< *iş* + *küç*: ET *küç* (ED 693a-b)]
 i. k. 33/1061
- işle-** işlemek, çalışmak [< *iş* + *-la*: ET *işle-* (ED 262b)]
 işletken 17/559, 32/1021
- işlet-** işletmek [< *işle-t*;; ET *işlet-* (ED 263a)]
 i.-idu 31/1010
- işletil-** işletilmek [< *işlet-Il-*]
 i.-gen 7/191, 25/795, 50/1620, 52/1685
- işliş işleyiş** [< *işle-* *Iş*]
 i.+ini 25/790
- işlov** (Özb.) işleş
 i. 43/1379
- ‘işret** yakın dostlarla bir araya gelerek eyleme [< Ar. عشرة *‘işra* (Wehr 552b)]
 ‘i. 27/856, 27/865
- işret** bkz. *‘işret*
 i. sür- eğlenme, âlem yapmak 50/1628
- it-** yitmek, kaybolmak; bkz. *yit-*, *yüt-*
 i. 47/1515
 i.-ip 35/1127
- i‘tibār** saygı, saygınlık [< Ar. اعتبار *i‘tibār* (Wehr 530a-b)]
 i‘.+I 40/1301
- itik** (Çağ.) keskin, sivri [< *it-* *Ik*; ET *yitig* (ED 889a)]; bkz. *ittik*
 i. 33/1060, 45/1477
- İ. Tiĥonov** (K.A.) Çağatayca uzmanı
 İ. T. 3/73
- itimek** bkz. *ittimek*
 i. 47/1514
- ittifāk** birleşme, uyuşma [< Ar. اتفاق *ittifāq* (Wehr 964b)]
 i.+ı 28/904
- ittik** bkz. *itik*
 i. 33/1060, 45/1477
- ittimek** ittirmek [< ET *it-* ‘itmek’ (ED 38a)]; bkz. *itimek*
 i. 47/1514
- iturmak** bkz. *itürmek*
 i. 33/1060
- itürmek** kaybetmek, yitirmek [ET *yitür-/yittür-* < *yir-* (ED 893a-b)]; krş. *yitürmek*
 i. 47/1517

- iz iz** [ET *iz* (ED 277a-b)]
i.+idin 35/1145
- izahla-** izah etmek, açıklamak [< Ar. اِيضاح *īḍāḥ* (Wehr 956a) + Uyg. *la-*]
i.-lap 20/656
- izahlaş** (Ar.+Uyg.) izah etme [< *izahla-* *ş*]
i.+ka 45/1454
- izçil** sürekli, istikrarlı [< *iz* + *çII*]
i. 1/8, 8/248, 9/292, 19/605, 20/627, 22/715, 28/885, 50/1635
- izçilik** süreklilik, istikrarlılık [< *izçil* + *lik*]
i.+ini 22/718
- izdiniş** aranma [< ET *iste-* ‘aramak vb.’ (ED 243a-b)]
i. 2/29
- jurnal** dergi [< Rus. *журнал* ; *l* (Gültek 378a)]
j. 31/995
j.+i 1/1
- qabr** mezar [< Ar. قَبْر *qabr* (Wehr 658b)]
k.+im 26/821
- qad(d)** boy pos, endam [< Ar. قَدَّ *qadd* (Wehr 664b)]
k.+in 29/942
- qadir** kadir, muktedir [< Ar. قَادِر *qādir* (Wehr 666a)]
k. 32/1037
- qaide** kural [< Ar. قَائِد *qaida* (Wehr 716b)]
k. 50/1614, 32/1022
k.+ge 21/685, 41/1336, 50/1611
k.+ler 32/1019
k.+large 49/1585
k.+liri 37/1207
k.+lirige 19/625
k.+lirini 5/154, 36/1175
k.+liriniñ 5/155
k.+si 38/1256
k.+niñ 48/1570
- kal-** kalmak [ET *kal-* (ED 615b – 616a)]
k. 28/891
k.-di 4/96, 29/939
k.-ğan 2/58, 6/161, 10/317,
17/527, 18/560, 20/643, 36/1176,
36/1178, 38/1256, 49/1590,
49/1595
k.-ğay 42/1364, 42/1365
k.-ıp 43/1397
k.-idu 14/447, 16/521, 37/1198, 41/1318
k.-iğın 34/1113
k.-iğin 34/1115
k.-mağay 27/856, 39/1291
k.-mastin 36/1180

-  .-may 50/1609
  .-ur 28/900
 alca  di i geyik [< Mo.? *gal a-gu* : *azg n, vah i* (R s nen, 148a)]; bkz. * ul a  ı*
  . 33/1056
 aldurul- bırakılmak [< ET *kaltur-* < *kal-* ‘b r kmak’ (ED 619b)]
  .-idu 41/1327
 alduru  bırakma [kr . * aldurul-*]
  . 25/814
 al anlık kalma [kr . * lama *]
  .+idin 13/401
  .+tin 20/660
 almak kalmak eyleminin mastarı [< ET *kal-* ‘kalmak’ (ED 615b – 616a)]
  .-ını  22/711
 altek (?) ( oldi-kaltek)
  . 34/1121
  m istek, arzu; lezzet; zevk [< Far.   m *k m* (Steingass 1009a)]
  . 32/1029
 amalet olgunluk [< Ar.    l *kam l* ‘olgunluk’ s z n n  okluk bi imi (Wehr 748b-749a)]
  amaletke yet- olgunlu a eri mek, olgunla mak
  . y.-ken 18/576
 am    deve dikenini [ET *kam   * < *kam-* ‘alta  arpmak/ vurmak’ (ED 627b)]; bkz.
 am   
  . 33/1057
 am    bkz. *kam   *
  . 33/1057
 amu  b t n, hep [ET *kama * (ED 627a)]
  . 32/1042
 amusul Eilam (E.A.) Kamusu’l-Alam.  emseddin Sami tarafından 1889-1899 yılları arasında yayınlanmı  olan ansiklopedik s zl k.
  . E.+da 3/78
 an kan [ET *kan* (ED 629b – 630a)]
  .+ın 43/1400
 an ilik ka , ne kadar [kr . ET *kan a* ‘nereye vb.’ (ED 634b)]
  . 45/1451
 anda  ne t r [bkz. * anda *]
  . 34/1113, 41/1321
 anda  nas l [kr . ET *kan a* ‘’ (ED 634b), OT * anda* ‘nere, nerede’, * andin* ‘nerden’, *kam * ‘hani’ (KE 294b ve 295a; NF 199a)]
  . 8/244, 8/244, 8/246, 17/545, 18/588, 37/1197, 37/1209, 37/1209,41/1321, 41/1321,
 anda la bolmisun nas l olursa olsun [< * anda* + *la*, *bol-mI-sUn*]
  . 4/102
 anda tu bkz. * anda tur*
  . 25/791
 anda tur nas ldır [< * anda * + *tUr*]

- ķ. 1/22, 8/230, 18/563, 20/626
- kanday** bkz. *ķandaķ*
- ķ. 41/1321
- ķanun** kanun, yasa [< Ar. قانون *qānūn* (Wehr 657b)]
- ķ.+iġa 24/762, 34/1105
- ķ.+liri 32/1022
- ķanuniyet** bir kararın kanun haline gelmesi [< Ar. قانونية *qānūnīya* (Wehr 657b)]
- ķ.+liri 37/1211
- ķapan** erkek domuz, yaban domuzu [< Mo. *kaban erkek domuz (Räsänen)*]; bkz. *ķavan*
- ķ. 45/1465
- ķapsamak** (Çağ.) etrafını çevirmek [ET (ED)]; bkz. *ķapsimak*
- ķ. 33/1056
- ķapsimak** kapsamak, sarmak, kuşatmak; krş. *ķapsamak*
- ķ. 33/1057
- ķapuġ** [ET *ķapıġ* < **ķap-* (ED 583a)]
- ķ. 32/1040
- ķara** siyah [ET *ķarā* (ED 643b – 644b)]; bkz. *ķarā*
- ķ.+dur 40/1299, 40/1299, 40/1302
- ķarā** (Özb.) bkz. *ķara*
- ķ.+dir 40/1299
- ķara-** bakmak [ET *ķara-* < Mo. (ED 645b)]
- ķ.ġin 34/1116
- ķ.-p 11/352, 31/1013
- ķ.-pla 8/252
- ķ.-ydu 12/376, 25/802
- ķ.-ymiz 2/31
- ķara beġt** kara talih, kötü talih [< *ķara, beġt*]
- ķ. 30/962
- ķaraġaniylar** Karahanlılar
- ķ. 2/37, 4/115, 4/125, 5/139, 5/158, 6/161, 6/162, 7/210, 7/214, 7/220, 12/371, 12/373, 17/550, 17/556, 17/557, 18/564, 51/1655
- ķ.+din 5/141, 8/228
- ķarar** bir konuda karar kılma [< Ar. قرار *qarār* (Wehr 671a)]
- ķ.+uñ 35/1134
- ķaraş** bakış, bakma, görüş [< *ķara-* Uyg. ş]
- ķ. 1/22, 1/24, 9/265
- ķ.+i 3/90
- ķ.+iġa 37/1202
- ķ.+imizçe 20/644, 25/806
- ķ.+lar 19/591
- ķ.+larda 8/230
- ķ.+largā 592
- ķ.+larni 7/201, 19/597
- ķ.+liri 25/808, 1214, 41/1343

- ƙ.+liridin 3/75
 ƙ.+lirimiz 1/2
 ƙ.+lirini 1/10, 19/602
 ƙ.+ta 9/266
 ƙ.+tikiler 12/376
ƙarib bkz. *ƙarīb*
 ƙ. 34/1103, 34/1104
ƙarīb yakın [< Ar. قارب *qarīb* (Wehr 673a)]
 ƙ. 34/1103
ƙariğanda nispeten, göre [< *kara-* (*kari-*) Uyg. *gAn* + *da*]
 ƙ. 12/386, 13/397, 18/561, 20/649, 25/790, 25/803, 31/1009, 45/1449
 ƙ.+mu 12/368
ƙarimasliƙ bakmama [< *kara-* (*kari-*) Uyg. *mAs* + *llk*]
 ƙ. 8/250
ƙarimay bakmadan [< *kara-* (*kari-*) *mAy*]
 ƙ. 3/66, 8/248, 8/249, 16/494, 16/503, 21/672
ƙaritił- yönünü doğrultmak [< *kara-* (*kari-*) Uyg. *t-Il-*]
 ƙ.-ğan 21/667, 38/1238
Ƙarluk (Ö.A.) 766-1215 yılları arasında, Orta Asya'da varlığını sürdüren bir Türk boyunun adı; bkz. *Ƙarlūk*
 Ƙ. 5/135, 5/136, 5/137, 5/138, 5/139, 5/143, 5/144, 5/156, 5/158, 5/158, 6/163, 6/170, 7/218, 8/229, 12/374, 20/632, 25/806, 33/1051, 49/1571, 49/1580
Ƙarlūk bkz. *Ƙarlūk*
 Ƙ. 31/986
karma- kavramak, yakalamak [krş. ET *kavır-* ‘bir araya toplamak/ getirmek’ < *kav-* (ED 585b)]
 k. 33/1056
ƙarmamaƙ kavramak, yapışmak [< *karma-* *mAk*]; bkz. *ƙarmimaƙ*
 ƙ. 33/1056
ƙarmimaƙ kapmak, yapışmak, yakalamak; bkz. *ƙarmamaƙ*
 ƙ. 33/1056
ƙarşı karşı [ET *lkarşı* < *karış-* < *3 *kar-* (ED 663b – 664a, 664b)]
 ƙ. 3/68
ƙaşd kasıt, maksat [< Ar. قصد *qaşd* (Wehr 683b)]
 ƙ. 28/899
kase çanak [< Far. كاسه *kāsa* (Steingass 1004b-1005a)]
 k.+lerde 50/1627
ƙaş ƙaş [ET *l kās* (ED 669a-b)]
 ƙ.+ın 29/925, 35/1130
Ƙaşğarī Kâşğara ait.
 K. Til 13/391
Ƙaşğar Tili Kâşğar Dili
 K. T.+n 13/393
Ƙaşğariy Kâşğarlı
 K. 36/1159

Kaşğeri Tili Kâşğari Dili. Kâşğari Türkçesi. Karahanlı Türkçesi dilinin devirlerinden biridir.

K. T. 2/39, 13/405, 51/1658, 51/1661

Kaşğeri Tili Toğrisida Mulahize (E.A.) Kâşğari Dili Hakkında Görüşler. Tursun Ayup tarafından yazılmış olan makale.

k. t. t. m. 13/405

kat kat [ET *kat* (ED 593b)]

ķ. 44/1423

ķatar sıra, dizi [< Ar. قطر *qatara* ‘damlamamak; dizilmek’ eylem kökünden (Wehr 690a)]

ķ. 2/41, 4/101, 49/1574

ķ.+ida 17/534, 18/570, 31/990, 35/1150, 45/1454,

ķ.+iġa 7/194

ķatarlık gibi, yanısıra [< *ķatar* + *lik*]

ķ. 1/17, 1/21, 2/46, 2/53, 3/74, 8/236, 8/246, 8/255, 8/258, 9/288, 10/310, 10/324, 16/490, 16/505, 19/620, 20/652, 28/893, 31/996, 31/1006, 31/1008, 31/1010, 35/1123, 35/1148, 43/1402, 49/1574

ķ.+lar 17/552, 18/576, 22/699, 22/700, 22/701, 22/702, 32/1030, 32/1050, 33/1061, 33/1083, 33/1085

ķ.+larni 18/571

ķ.+larniñ 10/322, 34/1119

ķatib katip, yazıcı [< Ar. كاتب *kātib* (Wehr 723b - 724a)]

k. 32/1042

ķ.+larniñ 12/388

ķatl öldürme [< Ar. قتل *qatl* (Wehr 663a)]

ķ.+im 27/854

ķ.+imġa 43/1406

ķ.+iñ 43/1383

ķatma katma, ekleme [< ET *kat-* (ED 594b – 596a)]

ķ. 16/520

ķatniş katılma, iştirak etme [biçim olarak krş. ET *katın-* ‘katıyormuş gibi yapmak’ < *kat-* (ED 603a)]

ķ.+i 16/499

ķavan bkz. *ķapan*

ķ. 45/1465

ķavçin (K.A.)

ķ. 8/258

ķayda nerede [< ET (Uyg.) *kānyū*; Har.T. *kayda* (ED 632b – 633a)]

ķ. 25/800

ķaydın nereden [krş. *ķayda*]

ķ. 24/770

ķayġu kaygı [ET *kađġū* (ED 598b – 599a)]

ķ. 22/699

ķayġur- kaygılanmak, kaygı çekmek [ET *kađġur-* (ED 599a-b)]

ķ.-ġudik 43/1406

ķaysı hangi, hangisi; bkz. *ķaysı*

ķ. 42/1349

ķaysı hangisi; bkz. *ķaysı*

ķ. 7/202, 8/243, 8/245, 9/295, 33/1065, 44/1441, 52/1671

ķ.+sida 37/1221

ķayt- dönmek [ET *kağt-* < **kāđ-* (ED 597a)]

ķ. 28/895

ķ.-ķudik 43/1402

ķazan kazan [ET (Kar. T.) *kazğān* < *kaz-*, Çuv. *xuran* (ED 682a-b)]

ķ. 14/428

ķazan- kazanmak [ET *kazğān-* < **kazğā-* < **kazığ* < *kaz-* (ED 683a-b)]

şöhret kazan- ünlenmek, meşhur olmak

ş. ķ.-ğan 51/1646

ķebāp kebab [< Far. کباب *kabāb* (Steingass 1011b)]

ķ. 43/1407

ķebile kabile [< Ar. قبيلة *qabīla* (Wehr 661a)]

ķ. 8/243, 9/262, 9/277

ķ.+ler 8/244, 8/253, 8/255, 8/259, 31/985

ķ.+lerni 3/63, 9/263

ķ.+lernimu 3/61

k.+lerniñ 3/62, 8/258

ķ.+liri 3/61

ķ.+liriniñ 8/254, 11/347

ķec eğri, çarpık [< Far. کژ *kezh* (Steingass 1027b)]

k. 29/933

ķeç- / **ķêç-** geçmek [ET *keç-* (ED 693b – 694a)]

k.-edürken 30/951

vaz keç- vazgeçmek

v. k.-migenlikiniñ 9/262

ķêçe gece [ET *ķêçē* < *ķêç-* ‘geç olmak’ (ED 694a – 695a)]

k. 26/842

ķeçür- geçirmek [ET *keçür* < *keç-* ‘geçmek’ (ED 698b – 699a)]

k.-gen 8/248

k.-migenlikige 8/248

ķeder kadar [< Ar. قدر *qadr* (Wehr 665b)]

ķ. 2/49, 5/130, 6/169, 16/503, 27/872, 30/967, 34/1092, 52/1673

ķedimdin eskiden [< Ar. قديم *qadīm* (Wehr) + Uyg. *dIn*]

ķ. 20/627, 43/1381

ķedimki kadimki, eski [< Ar. قديم *qadīm* (Wehr) + Uyg. *kI*]

ķ. 3/78, 4/97, 4/98, 4/100, 4/110, 4/111, 5/146, 5/154, 5/157, 6/174, 6/175, 6/182, 7/193, 7/194, 8/232, 10/311, 10/318, 10/324, 11/339, 12/380, 13/407, 16/505, 17/556, 17/557, 19/603, 19/604, 19/605, 20/634, 20/648, 34/1092, 36/1169, 51/1650

ķedimki Tugyu tili eski Tugyu dili.

ķ. T. t. 6/174

kel- / **kêl-** / **ķêl-** gelmek [ET *kel-* (g-) (ED 715b)]

k. 44/1410

barlıkka kel- meydana gelmek

b. k.-gen 33/1072, 33/1078

k.-di 44/1414

k.-dimiz 14/456

k.-duķ 14/456

k.-dük 19/616

k.-eyli 12/364, 19/618

k.-gen 11/341, 11/347, 13/421, 18/578, 37/1208, 38/1257, 40/1307, 44/1443, 44/1444, 48/1543

k.-geymü 28/903

k.-güçi 44/1428

k.-idiğan 47/1536

k.-idu 11/358, 39/1278, 43/1405, 44/1422, 44/1431, 49/1604

k.-imiz 17/548

k.-ingen 9/282

k.-ip 3/94, 7/208, 7/209, 8/208, 8/209, 12/372, 13/401, 24/787, 31/990, 38/1246, 38/1247, 44/1410, 44/1432, 44/1433, 44/1437, 50/1622, 51/1648, 51/1647

k.-ivatidu 38/1241, 44/1413

k.-ivatқан 1/8, 20/627, 22/715, 33/1052, 35/1132, 43/1381

k.-se 30/949

k.-sek 6/160, 7/198, 33/1069

k.-ür 28/901

meydanğa kel- oluşmak

m. k.-di 35/1146

m. k.-gen 12/377, 18/578

uyğun kêt- uygun gelmek

u. k.-idu 11/358

vucutka kel- meydana gelmek

v. k.-gen 37/1190

kelām söz [< Ar. *kalām* (Wehr 746b - 747a)]

k. 19/616, 19/617

Ķelender (K.A.)

Ķ. 35/1158

kêler zaman gelecek zaman [< *kel-er, zaman*]

k. z.+ni 44/1438

kelgenlik gelme, geliş [< *kel-gAn +Ik*]

k.+ini 8/256

kelgüsi gelecek zaman [< *kel-gUsI*]

k. z. 15/459, 15/468, 16/491, 17/530, 17/540, 28/883, 29/918, 29/935, 29/940, 30/953, 42/1360, 44/1415

k. z.+i 28/881

Kelile ve Dêmne Tercimisi (E.A.) Kelile ve Dimne Çevirisi

K. ve D. T. 35/1147

ķêlip kalıp [< Ar. *qālab, qālib* (Wehr 700b)]

k.+ta 36/1180

keliplaş- kalıplaşmak [< *kelip* + Uyg. *laş-*]

ķ.-ķan 11/357, 18/577, 29/917

keliplişiş kalıplaşma [< *keliplaş-* (*kelipliş-*) *ış*]

ķ.+i 38/1247

I. keliş gelme, geliş [< *kel-ış*; ET *kel-* (*g-*) (ED 715b)]

ķ.+lerniñ 24/764

II. keliş (dilb.) hal, durum [bkz. *I. keliş*]

çikiş ķ. 14/445, 24/768, 24/769, 42/1352

çikiş ķ.+niñ 14/447

çüşüm ķ. 14/436, 14/438, 23/744, 41/1344

çüşüm ķ.+niñ 14/438

çüşüp ķ. 17/531, 22/721

igilik ķ. 14/436, 14/437, 23/744

orun ķ. 24/761

vasite ķ. 14/448, 16/520

yöniliş ķ. 14/440, 14/442, 23/750, 23/757, 24/761, 35/1137

keliş kalma [ET *kal-* (ED 615b – 616a)]

ķ. 31/990, 588, 1549

ķ.+i 2/44, 10/319

miras ķel- miras kalmak

m. ķ.-ışığa 10/319

kelivatķanlık geliş, gelme

ķ.+i 8/249

keltir- bkz. *keltür-*

ķ. 39/1286

keltür- getirmek [< *kel-tUr-*; ET *keltür-* (*g-*) < *kel-* (ED 716b – 717a)]; bkz. *keltir-*,

kiltür-

ķ. 39/1286

barlıkķa keltür- varetmek, meydana getirmek

b. ķ.-di 32/1025

ķ.-gen 7/190, 21/662

ķ.-üp 38/1259

ķ.-ür 30/959

keltürüş getirme [< *keltür-Uş*]

birlikke ķ.-i 33/1078

neķil ķ. 19/601

ķem az [< Far. *ķem* (Steingass 1046a)]

ķ. 32/1039

ķemêgel (?) yoksul

ķ. 32/1042

ķemgiçe (bu) ana kadar

bu ķ. 1/18

ķemrek daha az [< Far. *ķem* ‘ne kadar’ (Steingass 1046b) +Tür. *rAk* küçültme

eki]

ķ. 30/974

- keñ** geniş [ET *kén* (ED 724b-725a)]
 k. 2/54, 3/63, 4/100, 13/407, 14/448, 15/470, 17/535, 17/542, 25/813, 26/829, 27/860, 30/967, 31/983, 33/1071, 35/1125, 37/1211, 42/1360, 42/1367, 43/1382, 43/1390
- kēñey-** genişlemek [ET *kēñē-* (ED 727a-b)]
 k.-ip 28/887
- kēñeytivetiş** genişletme
 k. 19/604
- kepe** kulübe, köylü kulübesi
 k. 33/1054
- kêpkêl-** sınırlı kalmak [< *kel-İp kal-*]
 k.-ip 32/1027
- kêrek** gerek, lazım [ET *kergek* < *kerge-* (ED 742a-b)]
 k. 1/21, 8/226, 9/289, 9/295, 16/490, 31/1014, 34/1104, 34/1115, 34/1116
 k.+ki 13/418
- kêreksiz** gereksiz, lazım olmayan [< *kêrek* + *sIz*]
 k. 52/1680
- kêri** çok yüksek [< Mo. *kira* < Tür. *kır* (ED 641a/ TMEN III, 1568)]
 k.+din 44/1423
- kêrip** bkz. *karīb*
 k. 34/1105
- kêrmamak** kapmak, yapışmak, yakalamak
 k. 33/1056
- kêsem** ant, yemin [< Ar. قسم *qasam* (Wehr 680b)]
 k. esem kıl- yemin etmek
 k. k.-ğanmen 17/537
- kêsir** kasır, köşk [< Ar. قصر *qasr* (Wehr 685b)]
 k.+de 50/1623, 50/1626, 50/1627, 50/1628
 k.+ge 50/1624
- keskin** keskin, sivri, ciddi
 k. 7/199, 36/1184, 37/1192, 37/1201
- keskinleş-** belirginleşmek, sivrileşmek, ciddileşmek
 k.+ken 8/255
- kesre** arap alfabesinde bir ünsüzün dar ve kapalı okunacağına delalet eden işaret [< Ar. كسرة *kasra* (Wehr 736a)]
 k. 14/425
- Keşker** (Y.A.) Kâşgar
 K. 2/53, 9/287, 11/340, 18/566, 18/566, 33/1082, 41/1334, , 51/1658, 51/1661
 K. canlık tiliniñ 33/1081
 K. Tili 10/307, 13/395, 37/1204
 K. Tiliniñ 17/553
 K. Türkçisi 2/35, 4/115
 K. Uyğurliri 7/190
 K. Uyğurliriniñ 37/1208

ket- / **kêt-** gitmek [ET *kêt-* (ED 701a)]

k.-idu 44/1428

k.-dim 47/1539

k.-ken 3/61, 3/78, 9/280, 28/887, 38/1234, 41/1326

k.-meydiĝan 36/1175

k.-meydu 31/987, 31/1007, 31/1008

k.-misun 52/1677

k.-ti 9/268, 9/275

k.-tim 47/1539

kêtîl- gidilmek [< *kêt-II*]

k.-mesliki 31/1000

kêtîm defa, kere

köp. k.-lap 22/717

kêtîş gitme, gidiş [< *kêt-Iş*]

k. 11/341, 14/437, 37/1206, 51/1662

k.+i 2/40

k.+ide 11/350

k.+ige 11/348, 21/667

kêtîy katî, kesin [< Ar. *qatî* (Wehr 692b)]

k. 49/1591

kêtür- getirmek [ET *keltür-* < *kel-* (ED 716b – 717a)]

k.-gey 25/817

kevser çokluk [< Ar. *kawtar* (Wehr 752b)]

k.+niñ 42/1349

kéyik geyik [ET (MK, KB) *kéyik* ‘avlanan, dört ayaklı yaban hayvan’ (ED 755a-b)]

çişi k. 33/1056

kéy(i)n sonra; arka, geri [< ET *keğin/ kēđin*, Çağ. *keyn/ keyin* (ED 704b – 705a)]

k. 2/30, 7/214, 7/218, 8/250, 9/267, 11/340, 12/388, 14/425, 15/472, 16/491, 17/524, 17/534, 17/540, 23/734, 23/739, 23/751, 24/758, 24/783, 25/79, 25/812, 26/836, 28/892, 28/894, 28/895, 28/897, 30/949, 30/974, 48/1552, 48/1553, 51/1637, 51/1651, 51/1655, 51/1658

k.+idiki 38/1237

k.+idin 5/156

k.+la 29/922

k.+mu 4/97

kéyinçe sonra [< *kéy(i)n* + *çA*]

k. 2/38, 33/1084

kéyinki sonraki [< *kéy(i)n* + *kI*]

k. 5/132, 5/141, 5/150, 6/169, 7/197, 7/210, 8/228, 8/230, 8/241, 8/259, 9/279, 9/296, 10/319, 11/357, 12/360, 12/382, 16/514, 16/520, 17/524, 17/528, 17/533, 17/543, 18/582, 29/932, 32/1027, 32/1030, 33/1062, 33/1075, 34/1097, 35/1140, 35/1142, 36/1179, 41/1319, 41/1336, 47/1528, 50/1606, 50/1607, 52/1663, 52/1666

k.+si 23/745, 29/940

k.+side 14/427

k.+sige 26/822

kéyinrek daha sonra [< *kéy(i)n* + *rAk*]

k. 2/58

kèyni-kèynidin arka arkaya; ardarda [*< kèy(i)n + I, kèy(i)n + I + dIn*]

k.-k. 33/1074

ķeyt kayıt [*< Ar. قید qaid* (Wehr 716b)]

ķeyt ķil- işaret komak, kaydetmek

ķ. ķ.-idu 4/123, 37/1194

kèzlan- gizlenmek, saklanmak [*< ET kizle- < (MK, tek örnek) kiz* ‘parfüm kutusu; sandık vb.’ (ED 760b ve 756a-b); Çağ. كيزلاماك (LÇ 273b)]

k.+ibtur 17/538

ķıl- kılmak, yapmak [ET *ķıl-* (ED 616a-b)]; bkz. *ķil-*

ķ.! 29/942

ķ.-dılar 48/1563

ķ.-dım 30/960

ķ.-duķi 16/498

ķ.-ğaymin 42/1363

ķ.-ğan 2/41, 2/60, 13/408, 17/557, 20/637, 31/1004, 33/1080, 51/1649, 51/1659

ķ.-ğili 9/279, 19/602

ķ.-ğanmen 17/537

ķ.-ğaylar 25/820

ķ.-ğuluk 26/833

ķ.-mağur 30/960

ķ.-ur 28/899

ķ.-urdın 28/906

ķ.-urlar 48/1563

ķ.-ursin 29/924

ķ.-almaydu 18/569

ķ.-almegeni 50/1629

ķ.-almidi 15/477

ķ.-ar 48/1567

ķ.-di 8/261, 10/315, 33/1066, 48/1567

ķıldur- yaptırmak, ettirmek [*< ķıl-dUr-; ET (Uyg.) kılur-, (MK) kılur-; Çağ. kıldur-* (ED 619b – 620a)]

ķ.-alaydu 32/1019

ķ.-durdi 33/1068

ķ.-ğanlıķini 50/1635

ķılıç kılıç, silah [ET *ķılıç* (ED 618a)]

ķ. 35/1130

ķımaç (Çağ.) şaşı, şahla gözlü [Çağ. قیملج (LÇ 249a)]; bkz. *ķıypaç*

ķ. 33/1056

ķıypaç bkz. *ķımaç*

k. 33/1056

ķız kız [ET *ķız* (ED 679b – 680a)]

ķ.+ı 30/961

perī ķ.+ları 30/977

ķızıl kızıl, kırmızı [ET *ķızıl < kız-* (ED 683b – 684a)]

ķ. 22/727

- ki** ki, bağlama ilgeci [< Far. کي *ki* (Steingass 1065b - 1066b)]
 k. 21/677, 23/749, 25/820, 26/821, 27/857, 27/864, 27/868, 28/879, 28/898, 28/899, 28/901, 29/930, 29/943, 30/959, 30/960, 30/971, 40/1302, 41/1341, 42/1363, 42/1364, 43/1386, 43/1387, 43/1388, 43/1398,
- kibi** gibi, -e benzer [< ET *kib* 'model, kalıp' (ED 687a-b)]
 k. 21/691
- kiçik** küçük [ET *kiçig* (ED 696a-b)]
 k. 31/1013, 21/679
- kiçiklik** küçüklük [*kiçik* + *lik*; ET *kiçiglik* (ED 697a)]
 k.+ige 16/494
- kiçkine** küçük [krş. *kiçik*]
 k. 51/1639, 51/1641, 51/1643, 51/1644
- Kiçkine Bahşı** (K.A.) Gıyâseddin Kiçkine Bahâdır (Bahşı). Ali Şir Nevayî'nin babasının adı.
 k. b. 51/1644
- Kiçkine Beşî** bkz. *kiçkine bahşı*
 k. b. 51/1641, 51/1643
- kigiz** keçe [Çağ. کيگز (LÇ 267a)]
 k. 22/700
- kil-** (Özb.) bkz. *kal-*
 k.-adılar 48/1565
- kil-** bkz. *kal*
 k. 16/499, 28/891
 k.-gende 50/1625
 k.-ğuçı 44/1429
 k.- güçilardimu 50/1610
 k.- güçilarniñ 3/71
 k.-ğudek 44/1436
 k.-ğum 16/492
 k.-ibtur 17/538-539,
 k.-idiğan 8/238, 19/592
 k.-idu 4/123, 12/378, 12/385, 37/1195, 49/1598
 k.-imen 16/493
 k.-ip 2/46, 8/237, 9/270, 11/339, 17/555, 19/598, 20/627, 21/680, 22/719, 36/1180, 37/1197, 38/1241, 52/1685
 k.-ivetken 36/1168
 k.-miğan 15/471, 31/995
 k.-sa 16/490, 16/490
 k.-simu 12/374, 34/1092
 k.-umadi 15/477
- kil-** gelmek [ET *kel-* (ED 715b)]
 k.-güdik 43/1402
- kilğanlık** yapma, etme [< *kil-gAn* + *lik*]
 k.+i 16/498, 30/968
 k.+idin 25/790
 k.+ini 34/1088, 49/1586

kılguç yapıcı, yapan [< *kil-gUç*]

k. 9/294

kilin- yapılmak [< *kil- In-*; ET *kılın-* (ED 623a-b)]

k-ğan 1/18, 1/20, 8/251, 21/686, 22/705, 24/766, 31/998, 32/1034, 45/1452, 50/1607, 50/1611, 50/1618, 51/1640, 51/1642

k.-idu 38/1249, 49/1592

k.-iğanda 14/424

k.-maydiĠan 32/1028

k.-midi 22/717

k.-misimu 49/1596

k.-sa 13/401, 19/625

kilinganlık yapılış [< *kilin-gAn + lIk*]

k.+i 49/1591

kiliniş yapılma [< *kilin-Iş*]

k.+i 2/32, 9/294, 50/1616

k.+ka 3/70

kilinmaslık yapılmama [< *kilin-mAs + lIk*]

k.+i 10/298

kiliş yapma, etme [< *kil-Iş*]

k. 1/13, 8/251, 18/585, 33/1069

k.+i 10/302

k.+idin 10/305

k.+iğa 2/54, 8/246, 31/1013

k.+ka 12/389

k.-ta 31/1017

kilmak yapmak, etmek [< *kil-mAk*]

k. 32/1041

kiltür- (Çağ.) bkz. *keltir-*, *keltür-*

k. 39/1286

k.-güsidür 43/1386

kim *ki* gibi kullanılan ilgeç [< ET *kim* (ED 720b – 721b)]

k. 16/490, 22/727, 23/735, 23/736, 23/737, 24/772, 27/863, 28/878, 28/903, 28/904, 29/942, 41/1339, 43/1406

kimni kimi [< *kim + nI*]

k. 21/692

kimse kimse [OT *kimerse* (NF 247b – 249a, KE 358a – 359a)]

k. 28/880

kimsen aynacıların ayna koydukları altın renginde renkli bir deri [< ET (MK) *kimsen* < Çin. *chin-hsien* (ED 723b)]

k. 32/1050

kino-tiyatır sinema [< Rus. *kinotea ; tr* (Gültek 553b-554a)]

k. 31/996

Kıpçak (Ö.A.) Kuman ve Kıpçak adlı iki kavmin birleşmesi ile meydana gelmiş olan Türk Boyu.

Ḳ. 4/116, 5/153, 6/159, 7/215, 12/371, 13/399, 13/400, 13/404, 17/554, 18/564, 20/632, 20/633, 37/1212, 41/1319, 42/1354, 43/1380, 48/1570

Ḳ.+tiki 9/269

Ƙipçakçe Ƙipçakça [*< Ƙipçak + ça*]

Ƙ. 14/438, 14/441, 14/445, 15/464, 15/479, 16/500, 23/746

kir- girmek [ET *kir-* (ED 735b – 736a)]

k.-di 51/1660, 52/1668

k.-gen 8/259, 51/1656

k.-gendin 11/340

k.-idiğan 5/137, 21/679, 31/987, 49/1574

k.-idu 7/219, 20/646

kirgenlik giriş, girme [*< kir-gAn + lk*]

k.+i 36/1171

kirgüz- girdirmek; içine sokturmak [*< kir-gUz-*]

k.-idu 5/135

k.-üp 4/120

kirgüzül- girdirilmek [*< kirgüz-Ul-*]

k.-gen 45/1453, 45/1454

kirgüzüş girdirme [*< kirgüz-Uş*]

k. 49/1590

k.-ke 7/195

kiriş giriş [*< kir-Iş*]

k.+i 11/350

kirişiş girişme [*< kir-Iş-Iş*]

k. 15/474

k.+tin 8/238

Ƙise bkz. *Ƙisesulenbiya*

Ƙ.+de 14/432

Ƙisesulenbiya (Ar.) (E.A.) Ƙısasü'l-Enbiya. Rabguzi tarafından 1310 yılında yazılmış peygamber kıssalarını konu alan eser.

Ƙ. 10/309, 13/397, 14/429, 14/446-447, 16/498, 17/537, 17/538, 17/549,

Ƙ.+da 14/448, 14/455, 15/465, 15/472, 15/475, 15/481, 15/485, 16/495-496, 16/507

Ƙ.+niñ 5/142

Ƙ.+sinimu 12/379

ķis(i)m kısım, bölüm, parça [*< Ar. قسم qism* (Wehr 680b)]

ķ. 4/109, 12/370, 13/399, 16/509, 20/633, 31/999, 35/1131, 40/1307, 40/1316, 40/1316

ķ.+da 31/982

ķ.+diki 17/559

ķ.+i 1/1, 32/1025, 32/1026, 34/1089

ķ.+ida 6/187, 49/1587

ķ.+liri 9/270

ķisķa kısa [ET *ķisķā < ķis-* (ED 667a)]

ķ. 20/659

ķisķar- kısalmak [*ķisķa-r-*]

ķ.-ğan 27/873

ķisķartil- kısaltılmak [*< ķisķar-t-II*]

ķ.+ğan 35/1129, 50/1618

kışkıçe kısaca [< *kışka* + *ça*]

k. 1/6

kışkırış kısalma [< *kışkar-ış*]

k.+idin 23/728

kışmen kısmen [< Ar. *قسم qism* (Wehr 680b)]

k. 17/554, 18/562, 18/563

kış kış [ET *kış* (ED 670a)]

k. 50/1626

kişi kişi, kimse [ET *kişi* (ED 752b - 753a)]

k. 2/56, 13/393, 40/1306

k.+ge 43/1404

k.+ke 23/755

k.+ki 23/756

k.+ler 11/334

k.+lermu 36/1178

k.+ni 8/261

kitab kitap [< Ar. *كتاب kitāb* (Wehr 723b - 724a)]

k. 31/995

k.+ida 11/334)

k.+niñ 50/1618

Qiyat (Ö.A.) Moğol kabilesi/boyu.

Q. 8/257

klassifikatsiye sınıflandırma [< Rus. *klassifika;ciq* (Gültek 557b)]

k.+si 21/679

klassik klasik [< Rus. *klassik* (Gültek 557b)]

k. 1/13, 1/23, 4/120, 5/131, 11/356, 18/572, 18/573, 18/581, 18/582, 18/583, 19/624, 20/635, 20/637, 21/669, 28/886, 30/964, 36/1179, 37/1195, 37/1200, 52/1668

klassiklik klasik, klasik olan [< *klasik* + Uyg. *lik*]

k.+tin 5/129, 5/132

qobul kabul [< Ar. *قبول qabūl, gubūl* (Wehr 661a)]

k. 2/60, 18/584, 19/602, 22/705, 31/998, 32/1034

koç- (Özb.) kaçmak koşmak; kaçmak [< ET *kaç-* (ED 589b – 590a)]

k.-ip 50/1624

koklem (Özb.) bahar

k. 50/1623

kol (Çağ.) el, kol [ET *kōl* (ED 614)]

k. 24/788

k.+din 22/717

k.+ğa 22/717

kol-da- (Çağ.) kollamak, himaye etmek [< *kol* + *da-* (*la-*)]

k.-ban 30/969

kollan- kullanmak, istimal etmek [< *kol* + *lan-*]

k.-ğan 2/35, 11/342, 19/622, 52/1671

k.-ip 11/347

kollanğanlik kullanma [< *kollan-gan* + *lik*]

k.-i 2/46, 10/312

qollanil- kullanılmak [*< qollan II*]

q.-atti 10/307

q.-di 51/1654, 51/1657, 51/1659

q.-du 45/1445

q.-gan 4/120, 6/165, 8/240, 8/253, 14/441, 15/462, 15/465, 15/466, 15/470, 15/486, 16/506, 17/536, 18/ 568, 23/731, 23/746, 24/767, 24/778, 25/813, 26/829, 27/853, 27/860, 28/885, 29/929, 30/953-954, 30/962, 30/964, 30/967, 30/974, 31/986, 34/1120, 35/1125, 42/1360, 43/1382, 43/1390

q.-idiqan 31/999

q.-idiken 25/806

q.-idu 23/733, 23/734, 42/1367, 44/1416, 48/1560

q.-iqan 52/1670

q.-ip 9/282, 11/341, 11/352, 43/1381

q.-ivatqan 2/29, 9/281, 45/1456, 51/1661

q.-maqta 2/50

q.-maydu 23/733, 43/1377, 44/1444

q.-miqan 2/48, 14/448, 16/500, 17/542

q.-misun 37/1209

qollinilganlik kullanılma [*< qollan- II-gAn + IIk*]

q.+i 31/992, 36/1173, 37/1212

qolliniliş kullanılma [*< qollan-II-Iş*]

q. 9/293, 10/316, 17/547, 23/729, 23/729, 32/1023, 32/1027

q.+i 14/455, 23/739, 23/741, 23/757, 27/872, 49/1571

q.+imu 23/731

q.+qa 34/1120

qollinilmaslik kullanılmama [*< qollan- II-mAs + IIk*]

q. +i 49/1573, 49/1574

qolliniş kullanış, kullanma [*< qollan-Iş*]

q. 28/886, 28/890

q.+tiki 4/110

qolluq elli, eli olan [*< qol + IUK*]

k. 21/686

qolyazma el yazması

q.+larniñ 34/1089

q.+liri 41/1336

komitët komite [*< Rus. komite; t (Gültek 578a)*]

k.+idin 1/3

kona eski [*< Far. كونه kuhna (Steingass 1067a)*]

k. Özbék edebiy tili 6/184, 36/1183

k. Özbék edebiy tiliniñ 49/1589

k. Özbék tili 4/106, 4/121, 5/134, 5/145, 6/159, 6/166, 6/177, 7/218, 8/226, 8/228, 36/1183, 50/1632

k. Özbék tili grammatikisi 19/594

k. Özbék tiliniñ 6/176, 7/198, 49/1594

k. Türkiy til 6/183

Kona Özbek Tili Grammatikisi (E.A.) Eski Özbek Dili Grameri

K. Ö. T. G. 19/594

konkrét sarıh, açık [krş. Rus. *konkre;tnyj* (Gültek 583b) ve İng. *concret* (Langenscheidt 97b – 98a)]

k. 28/889, 38/1245

Koñrat (Ö.A.) Moğol kabilesi/boyu.

K. 8/257

kora (Özb.) bkz. *kara*

k.+lovçi 45/1446

koş- koşmak, bağlamak, birleştirmek, eklemek, toplamak, katmak [ET *koş-* (ED 670b – 671a)]

ķ.-ti 35/1149

ķ.-ulğan 21/684, 28/889, 45/1445

ķ.-ulğanda 14/442, 23/751

ķ.-ulidiğan 28/889

ķ.-ulidu 21/690, 28/897, 28/911, 28/912, 44/1437

ķ.-ulmay 21/689

ķ.-ulmaydu 36/1182

ķ.-ulmaymiz 37/1202

ķ.-ulup 2/40, 11/341, 11/348, 17/535, 17/540, 20/660, 25/792, 25/803, 26/836, 27/875, 32/1047, 32/1048, 48/1551, 48/1553, 51/1662

ķ.-up 44/1426

koşuluş katılma, eklenme [< *koş-* *Ul-* *Uş*]

ķ. 8/253, 15/461, 15/463, 15/468, 15/473, 15/473, 15/474, 16/491, 24/783, 25/812, 29/923, 29/936

ķ.+i 24/762, 35/1123, 43/1389, 43/1395, 44/1430

ķ.+idin 43/1401

I. koşumçe eklem, ilave, ek [< *koş-* *Um* + *çA*]

ķ. 51/1636

II. koşumçe (dilb.) ek [< *I. koşumçe*]; bkz. *koşumçi*

ķ. 25/791, 39/1277, 42/1353

koşumçi (dilb.) ek [< *I. koşumçe*]; krş. *koşumçe*

ķ. 30/949

ķ.+diki 30/967

ķ.+çılar 23/751, 30/946, 41/1324, 44/1443

ķ.+çılarda 22/724, 39/1267, 39/1279

ķ.+lardiki 25/814

ķ.+larni 28/886

ķ.+larniñ 21/684, 28/884, 38/1258, 40/1316

ķ.+liri 14/441, 15/478, 15/483, 16/491, 23/750, 24/768, 24/777, 25/811, 25/812, 26/848, 28/911, 29/918, 30/957, 30/966, 39/1280

ķ.+lirida 24/769

ķ.+liridin 24/758

ķ.+lirini 29/913, 29/916

ķ.+liriniñ 24/761, 24/762

- k.+si 14/436, 14/442, 14/454, 26/847, 27/860, 32/1047, 32/1048, 35/1137,
 40/1292, 42/1352, 42/1359, 43/1408, 43/1409, 44/1421, 44/1437, 44/1442,
 44/1444, 45/1445
 k.+sidimu 21/689
 k.+sini 21/685, 44/1426
 k.+sinimu 22/719
 k.+siniñ 14/436, 35/1123, 43/1389, 43/1395, 43/1401, 44/1430
koşuş koşma, bağlama, ekleme, katma, toplama [< *koş-Uş*]
 k. 29/913, 29/917, 30/974
koter- kaldırmak [< ET *kurtğar-* ‘kurtarmak, salı vermek’ (ED 649b – 650a)]
 k.-ip 50/1627
koy- koymak, bırakmak [ET *koç-* < **kō-* (595b 596a)]
 k.! 25/800, 41/1341
 k.-ğa siz 26/821
 k.-miduğ 31/991
 k.-ulidu 8/232
 k.-uluptu 17/538
 k.-up 14/425
koğal- harekete gelmek, karışmak, coşmak [Çağ. قوزغالماق (LÇ 236a)]
 k.-ğudik 26/840
 k.-ışur 30/970
köçmen göçmen [< ET (MK) *köç-*, Çağ. *köc-* (ED 694a-b)]
 k. 3/62
 k.+ler 9/272
köçmençi göçebe [< *köçmen* + *çi*]
 k. 9/269
köçürgüçi kopya eden, çoğaltan [< *köç-Ur-gUçI*]
 k.+ler 50/1608
 k.+liri 50/1606
köçürül- kopya edilmek, çoğaltılmak [< *köç-Ur-UI-*]
 k.-gen 12/387, 12/388, 14/446, 41/1336
köçürülüş kopya ediş, çoğaltma [< *köçürül-Uş*]
 k.-i 10/322, 22/717
kök gök, gökyüzü [ET *kök* (ED 708b – 709a)]
 k. 44/1423
 k.+te 42/1374
kökrek göğüs, bağır, yürek [Çağ. كوكراك (LÇ 259b)]
 k.+imdür 41/1340
kök(ü)s göğüs [ET *kögüz* (ED 714a-b)]
 k.+ige 42/1371
köm- gömmek [ET *köm-* (ED 721b)]
 k.-üp 35/1127
kömeç bir tür ekmek [< *köm-(m)Aç*; krş. ET *kömeç* ‘gömeç’ (ED 722a)]
 k. 33/1061, 45/1464
könlek gömlek [< *kön(ü)l*; ET *könlek* < *könle-* < *könül* (ED 732a)]
 k.+in 22/710

kön(ü)l gönül [ET *könül* (ED 731b)]

k. 25/799, 27/854, 52/1683

k.+i 42/1362, 50/1628

k.+im 39/1268

k.+ini 25/797

k.+üm 24/785, 26/840, 28/898, 28/902, 28/903, 39/1268

k.+ümde 24/771

k.+üme 24/760

k.+ni 24/787

k.+üne 24/760

k.+ge 29/928

köp çok [ET *köp* (ED 686b-687a)]

k. 1/27, 2/48, 5/155, 8/257, 11/334, 12/381, 15/483, 15/487, 16/503, 18/561, 18/577, 18/579, 19/615, 22/705, 22/717, 22/720, 23/741, 27/840, 27/868, 28/888, 28/896, 32/1038, 34/1089, 34/1096, 43/1396, 50/1612

k.+tur 13/398

köpçilik çoğunluk [< *kop* + *çI* + *IIk*]

k. 14/440, 31/997, 31/1001

k.+ige 15/460

köpeyt- çoğaltmak [< *köp*]

k.-ip 14/425, 34/1108

köpinçe çoğunlukla [< *köp* + *In* + *çA*]

k. 3/64, 22/697, 23/734, 24/758

köpligen birçok, çok [< *köp* + *li-* (*IA-*) *gAn*]

k. 12/384

köplük çokluk [< *köp* + *IUg*; ET *köplüg* (ED 689b)]

k. 14/454, 20/658, 26/846, 27/858, 27/871, 48/1560, 48/1561

k.+i 24/776, 27/852, 27/866, 34/1087

k.+te 27/861, 29/919, 29/920, 29/921

köpniye çoğunlukla [< *köp* + *nI* + (*y*)*A*]

k. 1/26

köprek daha çok [< *köp* + *rAk*]

k. 15/480, 15/485, 17/545, 29/913, 37/1221, 43/1409

köprü köprü [ET *körüg* < *köpür-* (ED 690b)]

k.+gidin 34/1102

kör- görmek [ET *kör-* (ED 736a-b)]

k.-di 24/772

k.-diñ 39/1270

k.-duk 37/1219

k.-düñ 39/1270

k.-geç 29/925

k.-geli 23/754

körgili bol- görülebilir olmak

k. b.-idu 4/104, 7/203, 7/213, 13/405, 34/1094, 35/1138, 35/1138, 49/1576, 49/1581

k.-ilidu 34/1098

k.-imiz 17/547, 41/1347

k. ki 30/959

k.-medük 27/849

k.-meydu 4/122

- k.-seler 43/1407
k.-üp 43/1385, 45/1452, 49/1600
k.-üpdür 23/735
k.-üvalgili 52/1675
körgaz- bkz. *körgüz-*
k. 39/1287
körgü görme [*< kör- gU; ET körgü (Ed 742a)*]
k.+miz 44/1414
k.+sidür 43/138
körgüçi gören, görücü [*< kör-gUçI*]
k. 43/1398
körgülük kader, alinyazısı, görülecek olan şeyler [*< körgü + lUk*]
k.+dur 26/832
k.+dür 43/1392
körgüz- (Çağ.) göstermek [*< kör-gUz-*]; bkz. *körgaz-*, *körset-*
k. 39/1287
k.-üp 39/1289
körkem güzel, yakışıklı, gösterişli
k. 33/1075
körmek görmek eyleminin mastarı [*< kör- mAg*]
k. 42/1351
körset- göstermek
k. 39/1287
k.-ken 10/313, 10/318, 13/418, 43/1404
k.-kenliki 8/246
k.-kili 17/529
k.-kinimizdek 12/363
k.-kinimizdimu 18/585
k.-meydu 38/1250
k.-idiğan 8/256
k.-idu 5/136, 36/1181, 37/1216
k.-ilgen 16/513, 16/514, 16/519, 16/522, 17/524, 17/525, 17/526, 19/623, 21/680
k.-ip 1/18, 8/239, 18/586, 20/638, 38/1232, 45/1453, 47/1524, 47/1526
tesir körset- etki etmek
t. k.-ti 33/1079
körsetküçi gösterici [*< körset-kUçI*]
tesir k. 1/24
körsitiş gösterme, gösteriş [*< körset-Iş*]
k. 10/310, 11/328, 18/571, 19/598, 35/1150
k.-ke 3/74
körül- görülmek [*< kör- Ul-; ET körül- (ED 745a)*]
k.-idiğan 9/292
k.-idu 4/102, 4/110, 14/428, 16/515, 22/720, 50/1610
k.-meydu 15/469, 17/525, 17/526, 22/704, 24/769, 38/1252, 40/1310, 47/1529
körülüvatkan 38/1245
körülüş görülüş, görölme [*< körül-Uş*]
k.-ke 40/1308
körün- görünmek [*< kör- (U)n -; ET (MK, KB) körün- (ED 746a)*]
k.-mey 30/978
k.-üp 8/233, 13/401, 50/1608

körüş görme, görüş [*< kör- Uş*]

k. 19/605

k.+ni 37/1219

körüş- görüşmek [*< kör- (U)ş-; ET körüş- (ED 748a)*]

k.-küm 44/1411

köter- götürmek [*ET kötür- (ED 706a-b)*]

k.-gey 48/1567

k.-geyler 48/1563

köydür- (Özb.) bkz. *köydür-*

k. 39/1284

köydür- yakmak [*ET (Uyg.) küydür ve (MK) küytür- < küy-, Har.T. kündür- (ED 730b); kök için bakınız ayrıca köymek*]; bkz. *köydür-*

k. 39/1284

k.-dün 21/692

k.-üpmen 48/1555

k.-üptimen 48/1555

k.-ür 28/904

köymek yanma [*< küy-*]

k.+din 27/851

köz göz [*ET köz (ED 756b)*]

k. 23/736, 23/749, 28/879, 28/903, 30/959

köz taşlin- göz atmak

k.+imizge t.-idu 6/187

k.+ge 50/1625

közge çelik- göze çarpmak

k. ç.-idu 35/1140

k.+güde 43/1385

k.+i 29/925

k.+üm 23/736, 28/902

közde tut- nazarda tutmak

k. t.-ulğanlığını 6/161

k. t.-ulidu 18/580

k. t.-ulişi 8/246

k. t.-uluşi 9/295

köz karaş bakış açısı; nokta-i nazar, görüş, düşünce [*< köz, karaş*]

k. k.+larni 7/201

k. k.+lirini 19/596

k. karişi 3/90

közge körünerlik ünlü, tanınmış [*< köz + gA, körün- er+ ilk*]

k. k. 18/588

közlük gözlü, gözü olan [*< göz + lUg*]

k. 22/724

kudretlik kudretli kudret, güç [*< Ar. kudret (Wehr 66a) + Uyg. ilk*]

k. 32/1037

kuduk kuyu [*ET kuduğ < kuç- 'dömek' (ED598b)*]

k. 22/701

kulçakçı dişi geyik [bkz. *kalcağ*]

k. 33/1055

Ḳulelm -Ami Zeip (K.A.)

Ḳ. 34/1118

ḳulup kilit [< Ar. قفل *qufl* (Wehr 697a)]

ḳ.+i 52/1683

Ḳumul (Y.A.) Orta Asya'da bulunan bir yer adı.

Ḳ. 33/1084

ḳupaye yeterlik, kanaatkârlık [< Ar. كفاية *kiḳāya* (Wehr 743a)]

k. 19/601

ḳur- kurmak [ET *kur-* (ED 643a-b)]

ḳ.-genleri 50/1627

ḳural araç, alet

ḳ.+i 11/340

Ḳuran Tepsiri (Ar.) (E.A.) Kur'an'ın surelerini açıklayan eser

Ḳ. T. 10/309

ḳurretke (?)

ḳ. 7/201

ḳursaḳ kursak [ET *kuruḡsak* < *kuruḡsı-* (ED 657b)]

ḳ.+ın 22/708

ḳurul- kurulmak [< *ḳur-* Ul-; ET *kurul-* (ED 659a)]

ḳ.-di 6/162

ḳ.-ğan 20/627, 24/764, 39/1277

ḳurulğanlık kurulma [< *ḳurul-* gAn + lIk]

ḳ +ini 12/374

ḳurulma yapı [< *ḳurul-*mA]

ḳ. 44/1430

ḳ.+da 38/1257

ḳ.+lar 19/615

ḳ.+larniñ 36/1173, 49/1571, 49/1573

ḳ.+siniñ 31/988

ḳuruluş inşa, yapı [< *kurul-*Uş]

ḳ. 32/1018

ḳ.+iniñ 32/1023

ḳurumaḳ kurumak [ET *kurı-* (ED 646a)]

ḳ. 33/1058

Ḳutadğubilik (E.A.) Karahanlı ve İslâm devri Türk edebiyatının ilk büyük eseri olan Kutadgu Bilig, mesnevi tarzında kaleme alınmış 6645 beyitlik bir siyasetnamedir. Yusuf Has Hâcib tarafından 1069-1070 de tamamlanmış ve Doğu Karahanlı hükümdarına takdim edilmiştir. “Mutluluk veren bilgi” anlamına gelir.

Ḳ. 5/140, 10/321

Ḳ.+te 20/648

Ḳutb (K.A.) (Harezmi, XIV. y.y.) Hüsrev ü Şirin hikayesinin yazarı olan Altın Orda Hanlığı döneminde Harezmi'de yaşamış olan şair.

Ḳ. 18/560, 18/570

Ḳ.niñ 12/378

kuyas (Çağ.) güneş [Kıp. *kuyāş* (ED *küneş* 734a-b)]

k.+iñ 42/1374

küç güç [ET *küç* (ED 693a)]

k.+ke 9/295

küç çıkar- çaba sarfetmek

k. ç.-ğanlığı 50/1606

küçli bkz. *küçlük*

k. 41/1329

küçlük güçlü [*< küç + IÜk*; ET *küçlög* (ED 697a-b)]; bkz. *küçli*

k. 17/556, 21/682, 33/1070, 41/1329, 49/1603

küçlükrek daha güçlü [*< küçlük + rAk*]

k.+tur 7/223

kül kül [ET *kül* (ED 715a)]

k. 21/693

kül- gülmek [ET *kül-* (ED 715b – 716a)]

k.-e 28/909

Külliyat (E.A.) Nevayi'nin tüm eserlerinin bir arada bulunduğu yapıt [*< Ar. كلية kullīya* 'bütün; bütünlük' (Wehr 744a)]

k. 21/677, 21/694, 22/709, 22/710, 22/726, 22/727, 23/735, 23/736, 23/737, 23/738, 23/747, 23/748, 23/749, 23/754, 23/755, 23/756, 24/771, 24/779, 24/781, 24/786, 24/788, 25/798, 25/800, 25/817, 25/819, 26/821, 26/824, 26/825, 26/841, 26/843, 27/850, 27/851, 27/854, 27/857, 27/863, 27/864, 27/868, 27/870, 27/877, 28/878, 28/879, 28/880, 28/898, 28/899, 28/900, 28/901, 28/903, 28/904, 28/905, 28/906, 29/925, 29/926, 29/927, 29/928, 29/942, 29/943, 29/944, 30/956, 30/959, 30/969, 30/970, 30/971, 30/980, 39/1289, 39/1290, 39/1291, 40/1301, 41/1338, 41/1339, 41/1340, 41/1341, 42/1348, 42/1349, 42/1350, 42/1351, 42/1361, 42/1362, 43/1393, 43/1394, 43/1400, 43/1406, 43/1407

külmek gülme, gülüş [*< kül- mAk*] gülmek eyleminin mastarı

k.-tün 42/1358

kün gün, gündüz [ET *kün* 'güneş' (ED 725a-b)]

k. 42/1362

k.+de 50/1609

k.+dimu 31/1001

k.+ge 44/1434

küngiçe güne kadar

k. 49/1595

küprek bkz. *köprek*

k. 16/495

Küpürlüzade (K.A.) Mehmet Fuat Köprülü

K. 11/329

küreş mücadele [ET (MK, KB) *küreş-* *< küri-* 'kürekle kazmak vb.' (ED 737a)]

k. 9/268

küreş küçi- mücadele etmek, güreşmek, savaşmak

k. k.-yip 9/268

küs vuruş, sadme, büyük davul [*< Far. كوس kos, kūs* (Steingass 1061b-1062a)]

k. 26/834

küt- gütmek [ET *küt-* 'beklemek' (ED 701a-b)]

k.-ti 14/428

kütekni (?)

k. 34/1111

kütküçi bekleyen [< *küt-* *kUçI*]

k. 44/1428

kütüphana kütüphane [< Far. کتب خانه *kutub-khāna* (Steingass 1014b) < Ar. کتب *kutub* 'kitaplar' (Wehr 723b)]

k.+lirida 34/1089

küy köy, mahalle [< Far. کوی *kūy* (Steingass 1065b)]

k.-ığa 24/779

küy- yakmak [ET *küy-* (*küny-*) (ED 726b)]

k.-di 14/428

küydir- yakmak [< *küy-dIr-*]; bkz. köydür

k.-ibmen 48/1555

küzet koruma, himaye [ET (Uyg., tek örnek) *közet* < *köze-* < *köz* (ED 758a)]

k. 22/702

lahza an [< Ar. لحظة *lahza* (Wehr 765b)]

l. 28/899

lāle lāle; mec. yanak [< Far. لاله *lāla* (Steingass 1113a)]

l. 43/1400

lazim gerek [< Ar. لازم *lāzim* (Wehr 770b-771a)]

l. 8/247, 8/250, 9/284, 10/298, 50/1616

lazimlik ihtiyaç [< *lazim* + Uyg. *lik*]

l.+i 1/27

leb dudak [< Far. لب *lab* (Steingass 1115a - 1115b)]; bkz. *lev*

l. 27/870

leb-i ḥandān gülen dudak [< Far. لب *lab* + خندان *ḥandān* (Steingass 1115a-b ve 475b)]

l.-i ḥ. 29/879

lêkin fakat, ancak, ama [< Ar. لکن *lākin* (Wehr 759a)]; bkz. *lākīn*

l. 1/20, 1/27, 2/49, 3/65, 4/105, 4/107, 12/362, 12/370, 13/401, 15/465, 16/503, 18/584, 20/634, 20/657, 21/671, 22/715, 23/729, 30/974, 31/987, 32/1018, 34/1104, 34/1117, 36/1174, 37/1190, 37/1201, 37/1212, 38/1232, 38/1250, 38/1255, 40/1309, 42/1353, 45/1450, 45/1455, 48/1560, 49/1578, 49/1591, 50/1616, 50/1620

lêksika kelime hazinesi [< Rus. *leḡksika* (Gültek 644b)]

l. 32/1018

l.+si 31/1001, 31/1002, 32/1032

l.+sida 45/1450

l.+sidur 32/1031

l.+siniñ 31/984, 31/989, 32/1031, 45/1451

lêksikilik kelime hazinesine ait [< *lêksika* + Uyg. *lik*]

l. 4/101, 7/193, 11/353, 16/501, 17/543, 31/981, 31/982, 31/988, 31/1012, 45/1447, 45/1448

lev *leb* dudak [< Far. لب *lab* (Steingass 1115a-b)]; bkz. *leb*

l. 38/1253, 38/1256

lev ahañdaşliķi (dilb.) dudak uyumu [< *lev*, *ahañdaşliķ*]

l. a. 21/681

levleşken dudaksıl [< *lev* + Uyg. *la-ş-kañ*]

l. 20/641, 21/682, 21/683, 21/684, 21/689, 38/1228, 38/1233, 38/1234, 38/1237, 39/1276, 48/1569

levleşkenlik dudaksıllık [< *levleşken* + *lIk*]

l.+niñ 38/1252

levleşmigen dudaksıllaşmamış [< *lev* + *LA-ş- mi-(mA-)gAn*]

l. 20/642, 39/1278

levleştür- dudaksıllaştırmak [< *lev* + *LA-ş-tUr-*]

l.-üp 38/1249

levliş dudaksıllaşma [< *lev* + *LA-ş-Is*]

l. 38/1250

l.+i 40/1308, 48/1569

liavğa bölge

l. 2/53

lîkîn (Far.) bkz. *lêkin*

l. 28/900

lilla doğru [krş. Ar. *lillāh* < *li* + *Allah* ‘Allah için!’ (Wehr الله 21a, ve ل li757a – 758a)]

l. 19/601, 19/625

loñka vazo

l. 34/1121

luğet sözlük [< Ar. *luğat* (Wehr 775b)]

l. 30/962, 31/984, 31/988, 35/1148, 36/1160, 36/1170, 36/1175, 37/1207, 49/1573, 52/1663

l.+ke 45/1454

l.+niñ 36/1160

l.+i 45/1453

Lütfi (K.A.) Çağatay edebiyatının XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ünlü şairi.

L. 18/570, 29/930, 29/931, 30/976, 30/979

L.+ni 19/607

L.+yniñ 19/621

maarip eğitim [< Ar. *ma‘ārif* (Wehr 545b)]

m.+niñ 31/1013

māh ay ; mec. sevgili [< Far. *māh* (Steingass 1145b - 1146a)]

m. 24/765

m.-ı 29/931

mahir usta [< Ar. *māhir* (Wehr 827b)]

m.+i 19/612

m.+liridin 19/614

mahirlik ustalık [< Ar. *māhir* (Wehr 827b) + Uyg. *lXK*]

m.+i 51/1646

mahiyet önem; asıl [< Ar. *māhiya* (Wehr 792b)]

m.+te 49/1597

m.+ige 1/25, 12/362

mahiyetlik önemli [< Ar. *māhiya* (Wehr 792b) + Uyg. *lIk*]

m. 1/7, 2/28, 2/30, 37/1215, 37/1220, 49/1579, 49/1585,

makan bkz. *mekān*

m. 2/49, 8/241

maqāle makale, yazı [< Ar. *maqāla* (Wehr 711b)]

m.+de 1/6

m.+ler 1/14

m.+lerde 1/18

- m.+mizda 2/28
m.+side 13/406, 21/679
- maḳṣūd** istek [< Ar. مقصود *maḳṣūd* (Wehr 684a)]
m.+umğa 43/1384
- maña** bana [< *men* + *A*; ET *bañā* (ED 346a)]
m. 14/443, 23/752, 23/755, 42/1363, 44/1420
- mana** bkz. maña
m. 9/290, 49/1581, 49/1602, 50/1630, 52/1674
- mana bu** işte bu
m. b. 49/1581, 49/1602, 50/1630
m. b.+lardin 52/1674
- mana şu** işte şu
m. ş. 9/290
- Mancu** (Ö.A.) Mançu
M. 10/324
- Mancuçe** Mançuca
M. 35/1148, 36/1160
- mañdurmaq** yürütmek, ilerletmek, harekete geçirmek [< ET (MK, KB) *mañ-* (ED 767a; bkz. *mañmaq*)]
m. 46/1504
- mane** anlam [< Ar. معنى *maʿnan* (Wehr 583b-584a)]
m.+de 50/1626
- mañğanlık** ilerleyiş [< *mañ-* (*mañmaq*) + *gAn* + *lik*]
m.+ini 36/1181
- mañmaq** yürümek, gitmek [< ET *mañ-* (767a)]
m. 46/1503
m.-ğan 35/1145, 36/1177
- maslişiş** uyum
m. 38/1253, 38/1256, 48/1570
- maʿşūḳ** sevgili [< Ar. معشوق *ma ʿšūḳ* (Wehr 553a)]
m. 40/1303
- materyal** malzeme [< Rus. *material* (Gültek 690a)]
m.+i 32/1018
- mavi** mavi renk [< Far. ماوی *māwī* ‘sulak, sulu’ (Steingass 1145a) < Ar. ماهی *māhi* ve ماوی *māwī* (Wehr 830b)]
m. 41/1341
- Mavzēduk Şeirliri Tercimisi** (E.A.)
M. Ş. T.+din 44/1425
- mavzu** konu, başlık [< Ar. موضوع *mauḏūʿ* (Wehr 958a)]
m.+lar 50/1620
m.+lirida 50/1619
m.+si 50/1621
- mayillik** isteklilik [< Ar. ميل *mail* (Wehr 833b) + Uyg. *lik*]
m.+i 13/400
- Maytri Simit** (E.A.) Budist Uygur edebiyatına ait bir eser.
M. S. 10/320
- maẓmūn** nükteli, sanatlı ince söz [< Ar. مضمون *maẓmūn* (Wehr 494b)]
söz m.+iğa 34/1100

- ma'zūr** özürü olan [< Ar. معذور *ma'dūr* (Wehr 540b)]
m. 28/878
- mecburiy** mecburî, zorunlu [< Ar. مجبور *mağbūr* 'mecbur, zorunlu' sözünden (Wehr 99a)]
m. 39/1280
- mecnūn** deli; delice seven, tutkun [< Ar. مجنون *mağnūn* (Wehr 125a)]
m.-ı 24/770
- mecrūh** yaralı [< Ar. مجروح *mağrūh* (Wehr 106a)]
m. 24/787
- medeniyet** medeniyet [< Ar. مدنية *madanīya* (Wehr 801a)]
m. 9/287, 9/288, 18/566, 31/995, 31/1012
m.+niñ 9/285
m.+te 3/78, 9/280
m.+iniñ 3/87, 7/206, 10/318
- medhiyilimek** övmek [< Ar. مدح *madīh* (Wehr 800b) sözünden]
m. 32/1038
- meger** meğer; oysaki [< Far. مگر *magar* (Steingass 1302b)]
m. 27/870
- meh** bkz. *māh*
m. 24/765
- meḥel** zaman [< Ar. مهل *mahl*, *maḥal* 'oyalanma, zaman harcama vb.' (Wehr 827b)]
m.+da 30/951
- mehellivi** yerel, mahallî [< Ar. محل *maḥall* (Wehr 181a) sözünden]
m. 18/562
- mehelliy** mahallî, yerel [< Ar. محلى *maḥallî* (Wehr 181a)]
m. 9/274, 9/275
- mehkime** mahkeme [< Ar. محكمة *maḥkama* (Wehr 178a-b)]
m.+liriniñ 17/558
- Mehmud Keşkeriy** (K.A.) Kâşgarlı Mahmut. (1008-1075). Bilinen en eski Türk dili araştırmacısı. Türk dilinin ilk sözlüğü ve ansiklopedisi olan Dîvân-ı Lûgati't Türk adlı eserin yazarı.
M. K. 2/37
M. K.+niñ 6/189
- meḥsus** özel [< Ar. مخصوص *maḥşūş* (Wehr 217b-218a)]
m. 51/1650
- Mehzun** (K.A.)
M. 35/1158
- mekān** yer [< Ar. مكان *makān* (Wehr 754b-755a)]
m. 28/900
- meḳset** maksat [< Ar. مقصد *maqṣad* (Wehr 684a)]
m.+ide 31/982
- melālet** usanç, sıkıntı [< Ar. malla 'sıkıntılı, sabırsız, yorgun olmak' (Wehr 818a) köünden, krş. Far. ملالة *malālat* (Steingass 1305a)]
m. 23/756
- melāmet** ayıplama, azarlama [< Ar. ملامة *malāma* (Wehr 788a)]
m.+ğa 43/1393

- melum** malum, bilinen [< Ar. معلوم *ma'lūm* (Wehr 572b)]
 m. 8/231, 8/252, 10/301, 12/385, 12/389, 19/600, 25/790, 26/837, 29/932, 31/1002, 31/1003, 31/1012, 33/1067, 37/1214
- melumat** bilgi [< Ar. معلومات *ma'lūmāt* (Wehr 572b)]
 m. 19/606, 23/756
- melumki** bilindiği gibi [< Ar. معلوم *ma'lūm* (Wehr 572a) + Far. کی *kī* 'kim, ne' (Steingass 1067b)]
 m. 2/51, 21/669
- memleket** ülke, yer, yurt [< Ar. مملكة *mamlaka* 'kırallık, ülke' (Wehr 822b)]
 m.+imiz 3/70
- men** ben [ET *ben* ~ *men* (ED 346a-b)]; bkz. *min*
 m. 14/442, 23/751, 44/1441
 m.+din 27/854
- men** 1. tekil şahıs eki
 27/860, 29/919, 29/923, 48/1551, 48/1553
- mena** anlam [< Ar. معنى *ma'nan* (Wehr 583b – 584a)]
 m.+de 3/64, 8/231, 25/801, 29/932, 33/1052
 m.+lerni 19/613
 m.+lernimu 16/490
 m.+liri 25/804, 26/829
 m.+lirini 25/792
 m.+ni 29/940
 m.+nila 19/611, 19/618
 m.+si 19/613, 19/618, 25/802, 25/804
 m.+side 27/872
 m.+sidiki 15/473, 20/659, 20/661, 32/1046
 m.+sidimu 30/953, 44/1416
 m.+sini 29/937, 30/947, 30/950, 44/1410
 m.+sinifi 25/789
- menbe** kaynak [< Ar. منبع *manba* (Wehr 836b)]
 m. ge 7/195
- meñg** (Çin.) ben
 m. 32/1045
- menge** bana
 m. 14/443
- meñgiz** beniz [ET *beñiz* (ED 352a)]
 m. 32/1045
- meñgiza-** benzemek [< *meñgiz* + *A-*; ET *beñzē-* (ED 352b)]
 m. 32/1045
- meñgizlik** benizli [< *meñgiz* + *lik*]
 m. 32/1045
- meñgü** sonsuz [ET *beñü* ~ *meñigü*, *meñgü* (ED 350b – 351a)]
 m. 44/1420
- meñgü taşlar** dikili taş, abide; bkz. *Orkun meñgü taşliri*
 m. t.+da 20/648
 m. t.+diki 20/649
- meni** beni [< ED *ben* ~ *men* (ED 346a-b)]
 m. 24/780, 28/904, 42/1351

- menilik** anlamlı, anlamında [< *mena* + Uyg. *lik*]
 m. 19/610, 19/612, 19/615, 19/617
 m.+liri 16/506, 32/1034
- meniñ** benim [krş. *meni*]
 m. 42/1350
- mèniñ** bkz. *meniñ*
 m. 44/1411, 44/1412
- mèñiş** gitme [< *mañ-* (*mañmak*) + *Iş*]
 m.+i 11/352
- mensūbluq** aitlik [< Ar. منسوب *mansūb* (Wehr 853b)+ Tür. *IUK*]
 m. 21/687
- mensup** ait [< Ar. منسوب *mansūb* (Wehr 853b)]
 m. 13/410, 17/551
- menzire** görüntü [< Ar. منظره *manzara* (Wehr 868b)]
 m.+sini 33/1075
 m.+siniñ 33/1079
- Mèracname** (E.A.) Miracname. Timurlu Sultanı Baysungur Zamanında 1436'da Herat'ta Uygur Türkçesiyle yazılmış, Hz. Muhammed'in Mirac'a çıkmasını, göğe yükselmesini konu alan eser.
 M. 10/321
- merhemet** merhamet [< Ar. مرحمة *marğama* (Wehr 299b)]
 m. kı- acımak 32/1040
- meripet** marifet, hüner [< Ar. معرفة *ma'rifa* (Wehr 545b)]
 m. 42/1373
- merkez** merkez [< Ar. مركز *markaz* (Wehr 324a-b)]
 m.+liridin 9/287
 m.+liriniñ 18/567
- merkiziy** merkezî [< Ar. مركزي *markazî* (Wehr 324b)]
 m. 49/1584
- mesile** sorun [< Ar. مسألة *mas'ala* (Wehr 355b)]
 m. 22/716
 m.+de 9/265
 m.+ge 22/716
 m.+ler 2/30, 8/246, 12/362, 20/640, 22/695
 m.+lerge 1/21, 8/238
 m.+lerni 8/236
 m.+liri 1/7, 2/28
 m.+ni 37/1217
 m.+si 38/1235
- mesilen** örneğin [< Ar. مثال *matal* 'misal, örnek vb.' (Wehr 795a) sözünden]
 m. 2/58, 7/197, 10/297, 14/428, 14/449, 15/476, 15/488, 15/489, 16/492, 16/496, 16/515, 17/531, 17/536, 19/615, 20/647, 20/652, 20/654, 21/673, 21/690, 22/703, 22/707, 22/722, 23/732, 23/746, 23/753, 24/759, 24/765, 24/769, 24/778, 24/784, 25/796, 25/815, 26/830, 26/838, 26/848, 27/853, 27/862, 27/867, 27/876, 28/887, 28/897, 29/914, 29/923, 29/929, 29/932, 29/941, 30/947, 30/950, 30/954, 30/958, 30/968, 30/975, 32/1028, 34/1098, 34/1108, 34/1110, 35/1133, 35/1138, 37/1214, 38/1241, 38/1259, 39/1278, 40/1310, 41/1319, 41/1327, 41/1337, 41/1347, 42/1355, 42/1360, 42/1368, 43/1382, 43/1390, 43/1396, 44/1410, 44/1416, 44/1428, 44/1433, 44/1438, 45/1445, 47/1529, 47/1536, 48/1544, 48/1553, 48/1561, 50/1610

Messegit (Ö.A.) bir Türk boyu

Sağ-M. 9/273

mest sarhoş [< Far. مست *mast* (Steingass 1227b)]

m. 24/780, 32/1038

mest et- mest etmek

m. e.-miş 24/780

meşhur ünlü [< Ar. مشهور *mašhūr* (Wehr 446a-b)]

m. 3/81, 7/205, 10/319, 31/1008, 32/1036, 51/1636, 51/1650

meşhur bol- ünlü olmak 32/1036

m. bol-di 3/81, 7/205

Meşhuri (K.A.)

M. 35/1130

mevāhib hibe olunmuş, ihsân edilmiş, verilmiş [< Ar. مواهب *mawāhib* 'ihsanlar' (Wehr 979a)]

m. 19/620

Mevareunnehr (Y.A.) Ceyhun'un Doğusu.

M. 2/53, 11/336

M.+ni 9/274

mevcut mevcudiyet, varlık [< Ar. موجود *mauğūd* (Wehr 932b)]

m. 1/24, 8/249, 9/277, 12/363, 38/1240

Mevlana Hüseyin (K.A.)

M. H. 8/260

Mevlānā Lūtfī (K.A.) bkz. *Lutfi*

M. L. 19/609

Mevlānā Sükkākī (K.A.) bkz. *Sekkaki*

M. S. 19/608

mey şarap [< Far. می *may* (Steingass 1357b)]

m. 50/1623

m.+ler 50/1627

mèy bkz. *mey*

m. 29/926

m.+din 30/969

meydan meydan [< Far. میدان *maidān* < Ar. (Steingass 1360a)]

m.+ğa 12/377, 18/578, 33/1074, 34/1086, 35/1146

meydangā kel- oluşmak

m. k.-di 35/1146

m. k.-gen 12/377, 18/578

I. meyl meyil, eğilim [< Ar. ميل *mail* (Wehr 833b)]

m. 28/906

II. meyl (dilb.) kip [< *I. meyl*]; krş. *ray*

zörürîyet m.+i 43/1390, 44/1422

vasitilik bayan m.+idiki 44/1438

meyli olsun [< Far. میلی *mailī* 'isteğe bağlı' (Steingass 1364a) < Ar. ميل *mail* 'meyil' (Wehr 833b)]

m. 37/1209

mezglil zaman [< Far. میز, muz, muza '-den beri' < Ar. (Steingass 1204a) +gIII]

m. 11/351

m.+de 51/1659

m.+liride 49/1588

- m.+lirige 13/410, 17/551
mezgillik sürekli [< *mezgl* + Uyg. *llk*]
 m. 11/342
Mezheriy (K.A.)
 M. 35/1154
mezkur adı geçen, bahsedilen [< Ar. مذكور *medkūr* (Wehr 279b-280a)]
 m. 21/665, 51/1639
mezmun konu, özet, içerik [< Ar. مضمون *maḏmūn* ‘kesin, kesinleştirilmiş; koruma altına alınmış’ ve bu sözün çokluk biçimi مضامين *maḏāmīn* ‘konu, özet, içerik’ (Wehr 494b)] m.+i 1/6
 m.+ida 2/58
 mezmun kı- konu edinmek
 m. k.-ğan 31/1004
migoftend söylüyorlardı [< Far. می *mī* ‘eylemin geçmiş zamanda yapıldığını bildiren ön takıdır’ ve گفتن *guftān* ‘söylemek’ eyleminin 3. çoğ. kişi olarak çekilmiş hali (Steingass 1357b)]
 m. 51/1639
Mihnetkam (E.A.) bkz. *Muhebbetnam* ve *Mihnetkam*
 M. 35/1146
miqdār nicelik [< Ar. مقدار *miqdār* (Wehr 666a)]
 m.+ini 44/1432
miladi miladî [< Ar. ميلادی *mīlādī* (Wehr 975a)]
 m. 2/51, 2/55
millet ulus [< Ar. ملة *milla* (Wehr 818a)]
 m.+ler 1/3
 m.+lerniñ 10/324
 m.+iniñ 8/259
milliy ulusal [< Ar. ملی *millī* (Wehr 818b)]
 m. 8/251, 8/252
min bkz. *men*
 m. 29/943
 m.+dig 22/724
miñliğan binlerce [< ET *buḡ* (ED 346b – 347a)]
 m. 31/992
miras miras [< Ar. ميراث *mīrāt* (Wehr 941b)]
 m. 2/54, 10/319
 m.+liriğa 33/1069
Mir Elişir Navayi (K.A.) Ali Şir Nevayî; bkz. *Navayi*
 M. A. N.+ niñ 36/1189
Mir Sultan Osmanov (K.A.)
 M. S. O. 1/4
Mirza Muhammed Heyder Koragan (K.A.) Uygur tarihçisi.
 M. M. H. K. 51/1636-1637
misal örnek [< Ar. مثال *miṭāl* (Wehr 795a)]
 misal al- örnek almak, örnek göstermek
 misal a.-sağ 50/1613
 m.+ğa 19/594, 21/684
 m.+lar 38/1231, 39/1288
 m.+lardiki 21/662, 34/1103, 34/1114

Miskin (Molla Heyder) (K.A.)

M. 35/1158

misra mısra [< Ar. مصراع *miṣrā* ' (Wehr 465a)]

m.+lar 13/395

m.+lardiki 25/801

m.+niñ 23/733

Miviler Munazirisi (E.A.) Abduqadir Damulla tarafından yazılmış olan eser.

M. M. 35/1126, 35/1135

mizān terazi, ölçek [< Ar. ميزان *mizān* (Wehr 946a)]

m. 28/902

Moğul bkz. *Moñğul*

M. 9/272

M.lar 3/65

molla molla [< Ar. مولى *maulan* 'koruyan; sahip; dost' (Wehr 977b)]

m. 33/1084, 34/1100, 34/1118, 34/1118, 35/1139, 35/1153, 35/1154, 35/1154, 35/1154, 35/1155, 35/1158, 36/1159, 36/1161, 36/1162, 51/1640

Molla Bilal (Nazim) (K.A.)

M. B. 33/1084, 35/1139

Molla Bilal Bin Molla Yüsüp (K.A.)

M. B. B. Y. 35/1154

Molla Hayder (K.A.)

M. H. 35/1158

Molla Kurban (K.A.)

M. K. 36/1162

Molla Muhemmed Niyaz Bin Abduğupur (K.A.) Tarih-i Reşidî isimli eserin Farsça-Uygurca çevirisini yapan çevirmen.

M. M. N. B. A. 51/1640

Molla Pazil (K.A.) Uygur edebiyatçısı

M. P. 34/1118, 35/1153

Molla Sabir Abduqadir (K.A.)

M. S. A. 35/1155

Molla Salih (K.A.)

M. S. 34/1100, 34/1118

Molla Sidiq Yarkendi (K.A.)

M. S. Y. 36/1161

Molla Şakir (K.A.)

M. Ş. 35/1154

Molla Yunus Yarkendi (K.A.)

M. Y. Ş. 36/1159

Moñğul krş. Moğul

M. 2/60, 3/87, 4/97, 7/206, 9/282, 10/324, 17/558

morfologiyilik biçim bilimle ilgili [< Rus. *morfologiy* (Gültek 731b) + Uyg. *lik*]

m. 4/101, 4/109, 14/434, 16/519, 21/670, 23/742

Mosa Sayrami (K.A.)

M. S. 33/1083

Möcizi (K.A.) bkz. *İsmetulla Bin Nemetulla*

M. 36/1164

- mölçer** tahmin [krş. Mo. *möli-* ‘tesviye etmek, tesviye aletleri ile ölçmek, benzetmek, ayarlamak; vb.’ (Lessing 546a)]
m. 12/368, 26/835, 26/837
- mölçerleş** tasarlama [< *mölçer* + *la-ş-*]
m.+ke 25/810
m.+imiz 31/1014
- mölçerlen-** tasarlanmak [< *mölçer-* *la-n-*]
m.-idu 12/366, 30/968
- mölçerlinişçe** tahmine göre [< *mölçerlen-* *ış* + *I* + *ça*]
m. 16/506
- mölçer rayi** istek kipi [< *mölçer*, *ray* + *I*]
m. r. 26/835
- möldür** (Mo.) dolu; şeffaf, saydam [krş. Mo. *möltüre-* ‘gevşemek, çözülmek, çözmek, yerinden oynatılmış/ çıkartılmış olmak, çıkmak, ayrılmak’ (Lessing 546b)]
m. 45/1467
- I. -mu** da, de [ET *ma/ me* (ED 765a-b)]
m. 1/24, 7/193, 17/554, 19/612, 30/973, 35/1129, 35/1137
- II. mu** soru eki
m. 40/1304, 40/1306
- mubaliğa** mübālā, abartma [< Ar. مبالغة *mubālağa* (Wehr 65a)]
mubaliğa kı- abartmak
m. k.-ivetken 36/1168
- mubarek** mübarek mübarek [< Ar. مبارك *mubārak* (Wehr 48a)]
mubarek bol- kutlu olmak
m. b.-gay 42/1369
- muddia** iddia, sav [< Ar. ادعاء *iddi ‘ā*’ (Wehr 255a)]
m+sida 2/29
- mueyyen** muayyen, belli, belirli [< Ar. معين *mu ‘ayyan* (Wehr 594b)]
m. 20/628
- muğ-beçe** meyhaneci çırağı [< Far. مغ *mugh* ‘meyhaneci’ ve بچه *bacha, bachcha* ‘çocuk; çirak vb.’ (Steingass 1278a ve 157a)]
m. 30/969, 32/1028
- muḥāfaẓat** muhafızlık [< Ar. محافظة *muḥāfaẓa* (Wehr 172a)]
m. 25/817
- Muhakemetul Luğeteyn** (E.A.) 15. yüzyıl Çağatay şairi Ali Şir Nevayî tarafından, Türkçe’nin Farsça’dan üstün bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılmış eserdir.
M. L. 38/1229, 43/1403
M. L.+de 20/656
- muhebbet** muhabbet [< Ar. محبة *muḡabba* (Wehr 137a)]
m. 44/1419
- Muhebbetname** (E.A.) 1353 yılında Harezmî tarafından yazılıp Altın Orda beylerinden Mehmed Hoca Bey’e sunulan mesnevî türündeki eser.
M . 10/322, 16/511, 16/517, 17/539, 17/552
M.+de 17/545
M.+diki 22/703
M.+ge 17/544
M.+si 12/377

Muhebbetnam (E.A.) bkz. *Muhebbetnam ve Mihnetkam*

M. M. 35/1146

Muhebbetnam ve Mihnetkam (E.A.) *Muhammet İmin Bin Ğucam Kuli* tarafından yazılmış olan epik destan.

M. M. 35/1146

Muhammed Sadık Kaşgeri (K.A.)

M. S. K. 51/1642

Muhammed Salih (K.A.) Çağatay şairi. (Harezmi, 1465 - Buhara, 1535). Şeybânîname adlı eseri ile ünlüdür.

M. S. 18/575

Muhammed Sidik (K.A.) Muhammed Siddik Zelili (1670 -?) Çağatay dönemi şairi.

M. S. 35/1152

Muhammet Abdulla (K.A.)

M. A. 35/1151, 36/1162

Muhammet İmin Aḥun Şah Hicran (K.A.)

M. İ. A. Ş. H. 35/1152

Muhammet İmin Ğucam Kuli (K.A.) Muhammet İmin Bin Ğucam Kuli. Şair. Kâşgar'da 1634-1724 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Hırkiti mahlasını kullanmıştır. Muhebbetnam ve Mihnetkam adlı destanı ile Divan-ı Gumnam adlı eseri günümüze ulaşmıştır.

M. İ. Ğ. K. 35/1151

Muhammet Niyaz Bin Abduğupur (K.A.)

M. N. B. A. 36/1162

Muhammet Resul Şevki (K.A.)

M. R. Ş. 36/1161

Muhammet Rozi (K.A.)

M. R. 35/1157

Muhammet Sadık Kaşgeri (K.A.)

M. S. K. 33/1083, 36/1159

Muhammet Tömür (K.A.)

M. T. 36/1159

muḥim önemli [< Ar. مهم *muḥimm* (Wehr 918a)]

m. 4/98, 8/246, 9/287, 9/294, 10/301, 10/303, 13/408, 16/512, 20/638, 22/714, 29/939, 37/1217, 38/1224, 43/1403, 47/1524, 49/1573

muḥit çevre [< Ar. محيط *muḥīt* (Wehr 194b)]

m.+i 4/108

muḥam makam [< Ar. مقام *maqām* (Wehr 714a)]

m.+liriniñ 33/1072

mukemmel eksiksiz, tam [< Ar. كمال *kamala*, *kamula* 'tam, mükemmel, eksiksiz olmak vb.' kökünden (Wehr 748a)]

m. 9/264, 52/1667

muḥerrer kesin [< Ar. مقرر *muḥarrar* (Wehr 671b)]

m. 8/250

muḥim sabit [< Ar. مقيم *muḥīm* (Wehr 715a)]

m. 41/1333

muḥimlaş- sabitleşmek [< Ar. مقيم *muḥīm* (Wehr 715a) + Tür. *la-ş-*]

m.+ti 29/941

- mulahize** düşünce [< Ar. ملاحظة *mulāḥaza* ‘farkına varma; algılama; gözlem vb.’ (Wehr 765b); krş. Devellioğlu *mülâhaza* 718b]
m. 13/406
- mumkin** mümkün, olası [< Ar. ممكن *mumkin* (Wehr 818a)]
m. 10/310, 11/328, 18/571, 19/595, 35/1150, 52/1686
mumkin bol-
m. b.-ğan 25/814
m. b.-ğanlığığa 24/765
m. b.-miğanlığıda 18/589
- munasivet** ilişki [< Ar. مناسبة *munāsaba* (Wehr 853a-b)]
m. 36/1186
m.+te 4/123
m.+i 6/168, 8/236, 36/1166
m.+ini 5/136, 32/1033
- munasivetlik** ilişkili [< Ar. مناسبة *munāsaba* (Wehr 853a-b) + Uyg. *lik*]
m. 2/44, 2/47, 3/75, 49/1601
- munazire** tartışma [< Ar. مناظرة *munāzara* (Wehr 868b)]
m. 8/238
m.+si 35/1126, 35/1135
- munçe** çok [ET *bunça* (ED 349a)]
ançe-m. 13/401
bir m. 1/4, 36/1169, 36/1172, 36/1175, 49/1574
- munçiligan** çok [< *munça*]
m. 19/596
- munçilik** bu kadar [< *munça* + *lik*]
m. 19/604
- mundağ** böyle, bunun gibi [ET *buntağ* < *bu* + *teg* (ED 349b)]; bkz. *mundağ*
m. 22/723, 41/1323
- mundağ** böyle, bunun gibi [bkz. *mundağ*]
m. 3/90, 4/95, 4/105, 8/233, 8/251, 9/266, 11/349, 12/368, 12/376, 13/403, 16/507, 17/545, 17/555, 18/587, 19/591, 19/615, 21/665, 29/936, 31/993, 32/1024, 33/1079, 34/1097, 35/1140, 36/1182, 37/1219, 40/1310, 41/1323, 41/1323, 43/1405, 44/1427, 49/1591, 49/1604, 50/1608, 50/1621
- mundağçe** böylesine [< *mundağ* + *ça*]
m. 9/285
- mundağkim** öyle ki [< *mundağ* + *kim*]
m. 27/877
- mundağla** bunun gibi [< *mundağ* + *la*]
m. 50/1612
- munday** (Özb.) bunun gibi [krş. *mundağ*]
m. 41/1323
- mundin** bundan, *bu* adılının çıkma durumu [ET (MK, KB) *mundin* (ED 1 bû 291b - 292a)]
m. 44/1441
- muñluğ** (Çağ.) hüznünlü, kederli, sıkıntılı [< ET *muñluğ* < *muñ* (*bun*) (ED 769a-b)]
m. 21/686
- muntizim** muntazam, düzenli [< Ar. منتظم *muntazim* (Wehr 870a)]
m. 21/669

- murekkep** karmaşık [< Ar. مركب *murakkab* (Wehr 323b)]
 m. 3/66, 23/752, 49/1601
- murekkepleştür-** karmaşıklştırmak [< *murekkep* + Uyg. *lA-ş-tUr-*]
 m.-idu 3/63
- musape** mesafe [< Ar. مسافة *masāfa* (Wehr 403a)]
 m.+side 51/1654
 m.+sige 11/358
- Musa Sayrami** (K.A.)
 M. S. 35/1155
- mustehkem** istikrarlı [< Ar. مستحکم *mustahkam* (Wehr 179a)]
 mustehkem bol- istikrarlı olmak
 m. b.-ğanliğini 4/104, 7/212
- musulman** müslüman, İslam dininden olan [Far. مسلمان *muslimān*, Ar. مسلم *muslim*]
 adının Far. çokluk biçimi (Steingass 1239a)
 m.+larniñ 4/96
- muşt** yumruk, tokat [< Far. مشت *musht* (Steingass 1243b)]
 m. 24/779
- muşu** işte bu [< *mana şu*]
 m. 2/50, 9/265, 12/382, 18/579, 20/631, 31/982, 32/1030, 37/1190, 41/1336
- muşundak** işte şöyle [< *muşun* + *dağ*: ET *teg* ‘gibi’ (ED 475a)]
 m. 8/250, 29/932
- mutepekkur** düşünen [< Far. متفكر *mutafakkir* (Steingass 1164b) < Ar. فكر *fakara* kökünden (Wehr 647a)]
 m. 52/1667
- mutleğ** mutlak [< Ar. مطلق *muṭlaq* (Wehr 513b)]
 m. 14/440, 15/460, 15/483
- muvaپیğ** hemfikir olma [< Ar. موافق *muwāfiq* (Wehr 965a)]
 muvaپیğ kör- uygun görmek
 m. k.-duğ 37/1219
 m. k.-meydu 4/121, 37/1219
- muz** bkz. buz
 m. 14/432, 22/702
- mübärekklik** kutluluk [< Ar. مبارك *mubārak* (Wehr 48a) + Uyg. *lik*]
 mübärekklik èyle- kutlamak
 m. e.-y 30/977
- mübtelä** düşkün, tutkun, tutulmuş [< Ar. مبتلى *mubtalan* (Wehr 66b)]
 mübtelä bol-
 m. b.-dum 23/754
- müjgān** kirpikler [< Far. مژگان *muzhagān*, *mizhagān* (Steingass 1224b)]
 m.+dın 28/901
- mütleğ** bkz. mutleğ
 m. 31/997
- nahayiti** pek, aşırı
 n. 8/257, 13/408, 14/428, 14/443, 15/476, 19/615, 22/697, 25/813, 32/1037,
 34/1097, 36/1176, 37/1211, 42/1360, 42/1367, 43/1382, 50/1612
- nağşa** şarkı
 n.+ni 44/1440

naqd nakit [< Ar. نقد *naqd* (Wehr 880a)]

n. 39/1290

Nakış (Molla Sabir Abdükkadir) (K.A.)

N. 35/1155

nāle [< Far. ناله *nāla* (Steingass 1378a)]

n. 29/928

nam ad; ün [< Far. نام *nām* (Steingass 1378a-b)]

n. 2/43, 2/48, 3/81, 7/205

n.+i 2/29

n.+idin 9/262

n.+iğa 2/30

n.+ini 2/31

n.+iñ 16/516

n.+lar 3/69

n.+larda 2/36

n.+lirini 8/260

n.+niñ 1/25

nāme mektup [< Far. نامه *nāma* (Steingass 1380a - 1380b)]

n. 28/901

nā-merd mert olmayan, alçak [< Far. نامرد *nā-mard* (Steingass 1379a)]

n. 34/1101, 34/1102

namlık namlı, adlı [< Far. نام *nām* (Steingass 1378a-b) + Uyg. *lık*]

n. 2/39, 5/151, 5/153, 6/189, 11/334, 13/406, 18/560, 36/1187, 38/1229, 43/1403, 49/1587, 51/1638

namuvapıklık uygunsuzluk [< Far. *nā-muwāfiq* < Ar. (Steingass 1379b) + Uyg. *lık*]

n.+i 1/25

nān ekmek [< Far. نان *nān* (Steingass 1380b - 1381a)]

n.+ını 34/1101

narh fiyat, bedel [< Far. نرخ *nirḵh, narḵh* (Steingass 1395a)]

n. 28/880

naşih nasihat eden, öğüt veren [< Ar. نصيح *naṣīḥ* (Wehr 862a)]

n. 32/1028

Navayi (K.A.) Çağatay şairi. (Herat 1441-Herat 1501) Alişir Nevai, Çağatay edebiyatının XV. yy.'da yaşayan en büyük temsilcisi. Türkçe'nin Farsça'ya olan üstünlüğünün belirtilmek istendiği Muhakemet-ül-Lugateyn (iki dilin muhakemesi) adlı ünlü eserin yazarı.

N. 4/102, 4/104, 4/109, 4/111, 7/199, 7/212, 7/224, 8/257, 18/575, 18/582, 18/590, 18/590, 19/593, 19/624, 20/637, 20/656, 21/673, 21/677, 21/682, 21/694, 22/708, 22/709, 22/710, 22/712, 22/717, 22/726, 22/727, 23/735, 23/736, 23/737, 23/738, 23/740, 23/744, 23/747, 23/748, 23/749, 23/750, 23/754, 23/755, 23/756, 23/757, 24/768, 24/770, 24/771, 24/772, 24/779, 24/781, 24/786, 24/788, 25/794, 25/798, 25/807, 25/811, 25/817, 25/819, 25/820, 25/821, 26/823, 26/824, 26/825, 26/826, 26/832, 26/833, 26/834, 26/841, 26/843, 27/850, 27/851, 27/854, 27/857, 27/863, 27/868, 27/870, 27/877, 28/878, 28/879, 28/880, 28/898, 28/899, 28/900, 28/901, 28/903, 28/904, 28/905, 28/906, 29/925, 29/927, 29/928, 29/942, 29/943, 30/956, 30/959, 30/962, 30/965, 30/969, 30/970, 30/971, 30/973, 30/980, 32/1031, 32/1031, 33/1069, 33/1070, 33/1071, 33/1072, 33/1080, 34/1091, 37/1192, 37/1195, 37/1200, 37/1217, 37/1220, 38/1227, 38/1240, 38/1242, 38/1251, 38/1253, 38/1257, 39/1261, 39/1276, 39/1282, 39/1289, 39/1290,

39/1291, 40/1294, 40/1297, 40/1301, 40/1302, 40/1303, 40/1306, 40/1309, 40/1311, 40/1316, 41/1333, 41/1338, 41/1339, 130, 41/1341, 41/1345, 42/1348, 42/1349, 42/1350, 42/1351, 42/1352, 42/1356, 42/1359, 42/1361, 42/1362, 42/1363, 42/1365, 43/1378, 43/1382, 43/1384, 43/1386, 43/1388, 43/1390, 43/1392, 43/1393, 43/1394, 43/1396, 43/1398, 43/1399, 43/1400, 43/1403, 43/1405, 43/1406, 43/1407, 44/1422, 45/1450, 45/1453, 45/1458, 46/1493, 47/1523, 47/1528, 47/1530, 47/1535, 47/1537, 48/1542, 48/1545, 48/1550, 48/1554, 48/1559, 48/1562, 49/1575, 49/1577, 49/1582, 49/1585, 49/1593, 49/1597, 49/1604, 49/1605, 50/1607, 50/1609, 1619, 50/1630, 50/1637, 51/1637, 51/1638, 52/1684, 52/1687

N.+da 21/685

N.+din 4/102, 19/599, 33/1075

N.+ğa 34/1088

N.+ni 33/1073

N.+niñ 5/130, 8/260, 19/606, 19/614, 19/619, 35/1145, 36/1189, 38/1229, 50/1610, 50/1633, 51/1645, 52/1667

Navayi Eserleri Luğiti (E.A.) Nevayi Eserleri Sözlüğü

N. E. L.+ge 45/1453

nāvek ok [< Far. ناولک *nāwak* (Steingass 1382a-b)]

n. 32/1029

Nazim - Molla Bilal (K.A.)

N. 33/1085

Nazim - Molla Bilal Bin Molla Yüsüp (K.A.)

N. 35/1155

ne ne [ET *ne* (ED 774a - 775a)]; bkz. *ni*, *né*

n. 23/738, 24/772, 41/1339, 43/1385

nè bkz. *ne*

n. 42/1363

neççe kaç [< *ne* + (ç)çA ; ET *neçe* (ED 775a-b)]

bir n. 31/992

bir n.+sini 50/1613

n. 35/1145

neççila kaç [< *neççe* + *ila*]

bir n. 14/448

neçük (Çağ.) nasıl [< *ne* + *çük*; ET *neçük* 'neden; nasıl' (ED 775b – 776a)]

n. 29/934

nedāmet pişmanlık [< Ar. ندامة *nadāma* (Wehr 846b)]

n. āhı 25/818

nef' fayda, yarar [< Ar. نفع *naf'* (Wehr 877b)]

n. 27/851

neğme nağme [< Ar. نغمة *nağma*, *nağama* (Wehr 872b)]

n. 19/620

neķ tam

n. 21/662

neķ(i)l aktarma; alıntı [< Ar. نقل *naql* (Wehr 884b)]

neķil keltür- aktarma

n. k.-üş 19/601

n.+lerni 11/328

nêkim ne, ne ki [< *ne* + *kim*]

n. 13/394

neme (Çağ.) ne [< *ne* + *I. -mu*; ET *neme* (ED 777b – 778a ve 765a-b)]

n. 35/1130

nemune örnek, missal [< Far. نمونه *nemūna*, *numūna* (Steingass 1427b)]

n.+lerde 7/190

nepis güzel [< Ar. نفيس *naḥīs* (Wehr 876b)]

n. 33/1072

nerse nesne, şey

n.+niñ 22/702

nesihet nasihat [< Ar. نصيحة *naṣīḡa* (Wehr 862a)]

n. 32/1038

nesriy düz yazı [< Ar. نثر *naṭr* ‘nesir’ ve نثرى *netrī* ‘nesre ilişkin’ (Wehr 838a ve a-b)]

n. 9/291, 19/614, 23/730, 35/1148

Nesriy Hemse (E.A.)

N. H. 35/1148

neşir yayın, baskı [< Ar. نشر *naşr* (Wehr 858a)]

n.+ge 50/1618

neşir kil- yayınlamak

n. k.-inğan 3/77, 45/1452, 50/1607, 50/1611

n. k.-iş 1/13

netice sonuç [< Ar. نتيجة *naṭīḡa* (Wehr 838a)]

n.+de 29/939, 51/1662

n.+lerge 52/1685

n.+side 2/41, 22/718, 37/1206

Nevāyī (K.A.) Ali Şir Nevayî; bkz. *Neva’î*, *Navayî*

N. 22/726, 25/797, 25/800, 27/864

N.+ni 27/857

nevre torun

n.+liri 11/335

n.+si 2/59

nezer bakış, bakma [< Ar. نظر *naẓar* (Wehr 867a)]

nezerde tut- dikkate almak

n. t.-idu 37/1191

n. t.-ulidu 45/1451

nezm nazım, şiir [< Ar. نظم *naẓm* (Wehr 869a)]

n.+de 23/739, 23/745, 23/746

nezmîy nazımla ilgili [< Ar. نظم *naẓm* sözünden (Wehr 869a)]

n. 9/291, 14/443, 23/730, 23/730, 23/731, 23/731, 24/759, 24/763, 24/763, 24/783, 25/795, 25/813, 27/861, 29/922, 30/965, 30/965, 34/1097

ni ne, nasıl, hangi; bkz. *ne*

n. 26/823, 26/824, 27/857, 30/959, 30/960

nifāk iki yüzlülük [< Ar. نفاق *niḥāq* (Wehr 878a)]

n.+ıdur 43/1400

nihāl fidan [< Far. نيهال *nihāl* (Steingass 1437b)]

n.+î 27/849

nīsānī nisan ayına ait [< Süryanî bir ay adı, bkz. Steingass نيسان *naisān* 1442a]

n. 40/1302

- nişar** saçma, serpmeye [**< Ar. نثار *niṭār* (Wehr 838b)**]
n. 32/1029
- nisbet** oran, ölçü [**< Ar. نسبة *nisba* (Wehr 853a)**]
n.+ini 31/990
- nisbeten** göre, yanında [**< Ar. نسبة *nisba* sözünden (Wehr 853a)**]; **krş.** nispeten
n. 1/25, 17/544, 18/577, 21/682, 23/740, 29/913, 31/988, 31/1008, 33/1051
- nisbiyet** oran [**< Ar. نسبیه *nisbīya* (Wehr 853a)**]
n.+i 9/293, 17/547
- nispeten** göre, yanında; **bkz.** *nisbeten*
n. 13/402, 18/578
- nispiy** nisbî, göreceli [**< Ar. نسبى *nisbī* (Wehr 853a)**]
n. 33/1078
- niş** zehir [**< Far. نیش *nesh* ‘arı vb. böcek ve hayvanın zehirli iğnesi vb.’ (Steingass 1442b)**]
n. 29/928
- Nobiti** (K.A.)
N. 35/1158
- nohta** nokta [**< Ar. نقطة *nuḡṭa* (Wehr 131a)**]; **bkz.** *nuḡṭa*
n.+da 16/514, 17/524, 17/525, 17/526
n.+lar 16/513, 16/513, 16/520, 16/523
n.+ni 17/555
- nopus** nüfus [**< Ar. نفوس *nufūs* (Wehr 875b)**]
n.+iniñ 49/1583
- normal** normal [**< Rus. норма ; lb (Gültek 872a)**]
n. 31/1005
- Noruz Ahun** (K.A.)
N. A. 36/1161
- nöl** sıfır [**< Rus. ноль (Gültek 870b-871a)**]
n. 27/866, 29/921
- növet** nöbet; defa [**< Ar. نوبة *nauba* (Wehr 895a)**]
n. 33/1055
n.+ide 3/94
- növetleş-** nöbetleşmek [**< növet + Uyg. LA-ş-**]
n.-ken 25/809, 25/810
n.-idu 47/1536, 48/1544
- növetleşiş** nöbetleşme [**< növet + LA-ş-Iş**]
n. 14/427, 14/432, 16/514, 22/697, 22/722, 34/1114, 47/1528
n.+i 10/297
- nuḡṭa** **bkz.** *noḡṭa*
n. 31/1004
n.+da 32/1032
n.+din 36/1181
n.+lar 49/1578
n.+larni 37/1218, 47/1524
n.+ni 8/239
n.+sidin 18/584, 25/803
n.+lar 47/1526
- nurgunlığın** çok, çok sayıda
n. 3/61, 8/242, 10/319, 21/671, 38/1258, 39/1277

nüşa nüsha [< Ar. نسخة *nusḥa* (Wehr 854b)]

n.+lar 12/387

n.+liri 33/1072

n.+liridin 50/1608

n.+si 12/386, 12/386, 12/387

n.+sida 50/1611

nübüvvet peygamberlik [< Ar. نبوة *nubūwa* (Wehr 837b)]

n. 19/619

nükte nükte [< Ar. نقطة *nukta* (Wehr 886b)]

n. 23/748

obyektip objektif [< Rus. объекти; v (Gültek 921b)]

o. 37/1222

obzor görme, gözden geçirme, özet [< İng. *observe* ‘gözlşemek, gözlem yapmak; fikrini söylemek’ (Langenscheidt 361b)]

o. 31/1006

oça (Çağ.) sırt, arka; bkz. *uçā*

o. 33/1059

oçuk (Çağ.) açık [< *açuk*]

o. 21/665, 21/674, 38/1242, 38/1243

oçukçilik enginlik, genişlik [< *oçuk* + *çilik*]

o. 33/1058

oğil (Özb.) bkz. *oğul*

o. 39/1262

oğlak oğlak, yavru [ET oğlak < *oğul* (ED 84b)]

o. 45/1459

oğul (Çağ.) oğul, erkek evlat [ET *oğul* (ED 83b - 85a)]; krş. oğil

o. 30/976, 39/1262, 39/1262

oğulluk evlatlık [< *oğul* + *luk*; ET *oğulluk* (ED 86b)]

o. 21/686

ogüt nasihat [ET *ögüt* (MK, KB) < *ö-* (ED 102a-b)]

o. 32/1038

Oğuz (Ö.A.) Oğuz. Bir Türk boyu. Şimdiki Türkmen, Azeri ve Türkiye Türklerinin aslı. Bkz. *Uğuz*

o. 4/116, 5/153, 6/159, 7/215, 12/371, 13/399, 13/400, 13/403, 14/438, 14/441, 14/445, 15/464, 15/479, 16/500, 17/554, 18/564, 20/631, 20/633, 23/746, 41/1319, 42/1354, 48/1570

Oğuzname (E.A.) Oğuz-nāme. Oğuz soyunu anlatan kitap.

o. 10/322

oḥşa- benzemek [ET *oxšā-* (ED 97a)]

o.-mas 41/1338

oḥşap ket- benzemek

o. k.-idu 7/194

oḥşap k.-meydu 31/987

o.-ydu 16/514, 16/520, 16/523, 38/1254

o.-maydigan 47/1524, 47/1526

o.-miğan 11/343, 34/1093

- oḥşaş** benzer [*< oḥşa-ş*]; bkz. *oḥşeş*
o. 11/346, 15/458, 23/730, 25/793, 26/830, 38/1251, 38/1257, 42/1353, 43/1378, 49/1572, 49/1577
- oḥşaşla** benzer olarak, benzer şekilde [*< oḥşaş + lA*]
o. 3/84, 20/657, 38/1227, 41/1346
- oḥşaşlık** benzerlik [*< oḥşaş + lIk*]
o. 25/804, 36/1186
- oḥşeş** bkz. *oḥşaş*
o. 50/1625
- oḥşımak** oḥşamak eyleminin mastarı [*< oḥşa-mAk*]
o. 32/1046
- oḥşımastık** benzemezlik, farklılık [*< oḥşa-mAs + lIk*]
o.+ini 11/344
o.+liri 49/1578
- ok** [ET *ok* (ED 76a-b)]
o.+dın 21/677
o.+ıdın 21/676
- ok** (Özb.) ak [*< ET ak* (ED 75a-b)]
o.+lovçi 45/1446
- oku-** okumak [ET *okı-* (ED 79a)]
o.-ğan 11/334
- okuğuçi** öğrenci [*< oku- gUçI*; ET (KB) *okıçı* (ED 80a)]
o. 44/1428
- okul-** okunmak [*< oku- l-*]
o.-idiğan 24/763
- okyan** okyanus [*< Rus. okea ; n* (Gültek 942a)]
o. 44/1424
- ol o** [ET *ol* (ED 123a – 124b)]
o. 13/394, 19/619, 22/711, 23/736, 25/799, 25/817, 25/818, 26/831, 27/863, 27/868, 27/870, 28/879, 28/902, 28/903, 28/904, 28/905, 29/943, 41/1338, 42/1364, 43/1391, 43/1406
- ol-** bkz. *bol*
ğark ol- boğulmak
ğ. o.-ub 34/1102
o.-dum 27/865
o.-meydur 29/943
o.-mış 21/676
o.-mışam 27/863
o.-sa 26/832, 43/1392
- olmaklık** olmaklık [*< ol-mAk + lIk*]
o.-ım 22/709
- oltur-** oturmak, ikamet etmek [ET *olur-* *< ol-* (ED 150a-b)]
o.-ğan 2/59
o.-up 2/56
o.-urga 35/1130
- olturaklışış** yerleşme [*< oltur- Ak + lA-ş-Iş*]
o.-ka başlıdi 9/271

- omumen** genel olarak, genellikle [< Ar. عموم 'umūm (Wehr 575b-576a)]; bkz. *umumen*
o. 2/50, 3/66, 8/240, 12/365, 17/526, 24/762, 28/910, 28/912, 36/1183
- omumiüzlük** umumî özellik, genel özellik [< *omumiy* + Uyg. *üzlük*: < ET *özlük* < *öz* (ED 286b – 287a)]
o. ü. 9/292, 23/731
- omumiy** genel [< Ar. عمومی 'umūmī (Wehr 576a)]
o. 8/252, 33/1064, 34/1091
- omunmak** ummak, arzu etmek [< ET (MK, KB) *um-* (ED 155b – 156a)]
o. 47/1512
- onge** (Özb.) ona [< ET *ol* (ED 123a – 124a)]
O. 50/1629
- oñla-** (Özb.) bkz. *añla-*
o.+di 47/1534
- Orhun** (Ö.A.) Orhun; bkz. *Orkun*, *Urkun*
O. 51/1649
- or(i)n** (Özb.) bkz. *orun*
o. 39/1263
o.+i 9/289, 38/1253, 38/1255
o.+ida 44/1444
o.+ığa 8/233, 31/1009, 34/1093
- Orkun** (Ö.A.); bkz. *Orkun*
O. 9/285, 13/420, 13/421, 20/646
- Orkun meñgü taşliri** Orhun yazıtları; bkz. *meñgü taşlar*
O. m. t.+da 13/421
- ornat-** yerleştirmek [ET *ornat-* < *ornā-* < *orun* (ED 235b)]
o.-kan 2/45
- ornitil-** yerleştirilmek [< *ornat-* + *il*]
asasi ornitil- temeli atılmak
a. o.-di 1/16
- orta** orta, ortası [ET *ortū* (ED 203b – 204a)]
o.+ğa 26/839
- Orta Asiya** (Y.A.) Orta Asya; bkz. *Ottura Asiya*
O. A.+niñ 9/269
- ortağ/k** ortak [< *orta* + *ğ/k*; ET *ortuk* (ED 205a-b)]
o. 2/34, 4/96, 15/482, 31/985, 31/986, 49/1601, 51/1654, 51/1657, 52/1670
- ortaklık** ortaklık [< *ortak* + *lik*]
o.+i 20/646
o.+largā 8/252
- orun** (Çağ.) yer [ET *orun* (ED 233a)]; bkz. *urun*, *orin*
o. 39/1263
o.+da 13/403, 14/440, 17/550, 45/1450
- orun keliş** (dilb.) bulunma durumu [< *orun*, *kel-iş*]
o. k. 24/761
- Osmanli** (Ö.A.) Osmanlı
O. 3/84
- Osmanov** (K.A.); bkz. *Mir Sultan Osmanov*
O. 1/4, 7/221
O.+niñ 6/172

ot ateş [ET *ōt* (ED 34b)]

o. 28/900, 28/904, 38/1229

o.+ı 29/944

otin (Özb.) bkz. *otun*

o. 39/1264

otluk (Çağ.) ateşli [< ot + *luk*; ET *otluğ* (ED 55b)]; bkz. *ötli*

o. 41/1328, 41/1328

o.+niñ yêlini 45/1476

ottura orta [krş. *orta*]

o. 2/33, 2/45, 3/84, 4/97, 4/113, 4/119, 4/123, 6/165, 6/169, 7/225, 8/229, 8/230, 9/282, 9/287, 10/302, 10/305, 10/305, 10/315, 10/325, 11/327, 11/329, 11/340, 11/341, 11/345, 13/402, 13/410, 13/416, 13/420, 14/455, 17/544, 17/546, 18/565, 18/565, 21/668, 22/696, 27/875, 28/886, 28/887, 29/936, 30/964, 31/984, 31/993, 31/1016, 32/1032, 32/1043, 35/1131, 37/1205, 38/1234, 38/1240, 40/1308, 51/1658, 51/1660, 51/1661, 52/1668

otturiğa çıkar- meydana çıkarmak

o. ç.-di 8/237

otturiğa koy- gözönüne getirmek, ortaya koymak

o. k.-miduk 31/990

o.+liri 18/561

o.+lirida 33/1076

o.+liridiki 5/150

o.+liridin 3/66, 11/355, 12/365, 17/546, 18/574

o.+liriğiçe 12/365, 1659

o.+sida 1/26, 9/267, 11/342, 25/804, 31/1012, 37/1200

o.+sidiki 20/643-644

o.+liridin 2/33

o.+sida 31/1002, 36/1180, 36/1184

o.+sidiki 36/1186

Ottura Asiya (Y.A.) Orta Asya

O. A. 2/34, 2/45, 3/84, 4/113, 4/119, 4/123, 6/169, 8/229, 9/287, 11/329, 18/565

O. A.+da 4/97, 6/165, 7/225, 9/282, 10/305, 10/315, 10/325, 11/327, 11/341, 11/345, 11/351, 31/984, 51/1658, 51/1661

O. A.+diki 18/566, 52/1668

O. A.+ğa 10/302, 10/305, 11/340, 51/1659, 51/1660

Ottura esir orta asır

o. a. 13/402, 13/410, 13/420, 14/455, 17/544, 17/546, 18/565, 21/668, 886-28/887, 30/964, 31/993, 31/1016, 32/1032, 32/1043, 38/1240, 40/1308

o. e.+de 29/936

o. e.+diki 22/696, 27/875, 37/1205

otun (Çağ.) odun [ET *otuŋ* < *ōt* (ED 60b)]; bkz. *otin*

o. 39/1264, 39/1264

oyni- oynamak, dans etmek [ET *oynā-* < *oyun* (ED 275a)]

o.-di 4/98, 4/109, 11/351, 32/1026

o.-iğan 9/288, 11/327

rol oyni- rol oynamak

r. o.-ğanlığı 31/1017

r. o.-yalıgan 32/1022

o.-y 30/976

- o.-ya 30/979
o.-ydu 9/280, 10/301
- Öbeydi** (K.A.) Ubeydî. Şair. (Buhara 1480-Buhara 1539). "Gayretnâme", "Şevknâme", "Kitâbü's- Salat" adlı eserleri bulunan klasik dönem Çağatay şairi.
Ö. 18/575
- ögmek** övmek [ET *ög-* (ED 100a)]
ö. 32/1038
- öksük** (Çağ.) eksik [ET *egsük* < *eksü-* (ED 116b)]
ö. 32/1039,
- öküz** [ET *öküz* (ED 120a)]; bkz. *höküz*
ö. 34/1109
- öl-** ölmek [ET *öl-* (ED 125b – 126a)]
ö. 28/909
ö.-gey 34/1100
ö.-sem 39/1291
- ölçem** ölçüm
ö. 31/990
- ölme-** ölmek
ö.-yurmen 29/943
- öltür-** öldürmek [< *öl- tUr*; ED (MK, KB) *öltür-* (ED 133b – 134a)]
ö.-güdik 43/1407
ö.-güñ 26/826
ö.-ür 39/1291
- ölük** ölü [< *öl- Uk*; ET *ölüg* (ED 142a-b)]
ö. tilğa 36/1178
- ölüm** ölüm [< *öl- Um*; ET *ölüm* (ED 146a)]
ö.+idin 9/267
- Ömer Bakı** (K.A.)
Ö. B. 36/1159
- ‘ömr** ömür [< Ar. عمر *‘umr* (Wehr 577b)]; bkz. *ömür*
‘ö. 22/726
‘ö.+din 29/943
- ömür** bkz. *‘ömr*
ö. 10/320
- örten-** yanmak, kavrulmak [ET *örten-* < *örte-* < *ört* ‘alev’ (ED 209 ve ED 201a-b)]
ö.-ür 28/905
- örü-** çevirmek
yüz öri- yüz çevirmek
y. ö.-di 7/200, 7/224
y. ö.-genliğini 50/1634
- ösrük** sarhoş; bkz. *esrük*
ö. 20/655, 32/1038
- östünlük** üstünlük [ET *üstün* (ED 242b – 243a)]
ö. 8/255
- öt-** geçmek (anlatmak) [ET *öt-* (ED 39a-b)]
ö.-er 22/726
ö.-eyli 12/383
ö.-eyliki 20/656, 51/1636
ö.-imiz 3/76, 8/239, 20/638, 38/1225, 45/1453, 47/1526
ö.-key 42/1374

- ö.-kinimizdek 37/1205, 49/1600
ö.-me 34/1102
ö.-tuğ 47/1524
ö.-üldi 20/631
ö.-üp 22/717
ötken geçen, önceki [< *öt-kAn*]
ö. 2/56, 3/70, 11/358, 14/453, 15/457, 17/535, 21/688, 26/845, 26/846, 27/859, 27/874
ötkendila geçici
ö. 32/1022
ötken zaman geçmiş zaman
g. z. 14/453, 15/457, 17/535, 21/688, 26/845, 26/846, 27/859, 27/874
ötkünçi geçici [< *öt-kUnçI*]
ö. 9/296
ötkür keskin
ö. 33/1060
ötli (Özb.) ateşli [bkz. *otluğ*]
ö. 41/1328
ötük (Çağ.) çizme [bkz. *etük*]
ö. 21/674, 38/1242, 38/1243,
ötüş geçiş, geçme [< *öt-Uş*]
ö. 13/418, 13/419, 15/469, 35/1143
ö.+ke 1/18, 49/1604
ö.+te 35/1141
öy ev [ET *ev* (3b – 4a)]
ö. 20/655, 20/655, 35/1139, 45/1460
ö.+mü 35/1139
öyle öyle
ö. 27/863
öyür- bkz. *evür-*
ö.-sa 21/675
öz kendi [ET *öz* (ED 278a-b)]
ö. 2/41, 2/48, 3/61, 3/94, 5/143, 5/147, 5/157, 6/167, 8/241, 8/254, 8/260, 9/262, 15/481, 18/ 568, 18/574, 18/581, 19/597, 20/629, 21/666, 21/670, 31/994, 33/1064, 34/1086, 38/1237, 40/1306, 43/1403, 49/1583, 49/1595, 51/1645
ö.+i 38/1229, 49/1594
ö.+ide 10/306, 36/1177, 49/1593
ö.+idin 6/168, 20/629
ö.+idur 7/198
ö.+ige 2/40, 2/42, 9/263, 33/1066, 36/1174
ö.+imu 19/606
ö.+ini 10/317
ö.+iniñ 7/199, 11/333, 13/405, 19/607, 20/632, 32/1019, 32/1033, 37/1209, 43/1403, 51/1637, 52/1668
ö.+lirini 9/272
ö.+liriniñ 32/1020, 33/1067, 51/1650, 51/1651
ö.+üñ 23/738, 52/1680
ö.+üñni 22/726
özara kendi aralarında [< *öz + ara*: ET *arā* (ED 196a-b)]
ö. 8/255, 19/596

Özbək (Ö.A.) Özbek. Bir Türk boyu.

Ö. 2/34, 3/90, 3/91, 3/92, 3/93, 4/106, 4/118, 4/121, 4/122, 5/134, 5/145, 5/146, 6/159, 6/166, 6/167, 6/172, 6/172, 6/173, 6/175, 6/176, 6/177, 6/178, 6/179, 6/179, 6/184, 6/185, 6/186, 6/187, 7/196, 7/198, 7/208, 7/218, 7/221, 7/222, 7/223, 7/224, 8/226, 8/228, 8/232, 8/236, 8/259, 8/261, 8/261, 9/263, 9/269, 9/271, 9/274, 19/593, 19/594, 19/597, 19/604, 19/604, 20/644, 21/680, 25/805, 25/805, 25/807, 33/1067, 36/1166, 36/1183, 37/1194, 37/1198, 37/1202, 37/1203, 38/1244, 38/1245, 38/1249, 38/1255, 38/1258, 39/1261, 39/1277, 39/1282, 40/1297, 40/1310, 40/1311, 41/1318, 41/1326, 41/1335, 41/1343, 41/1344, 42/1353, 42/1356, 43/1377, 43/1379, 44/1442, 47/1523, 47/1525, 47/1529, 47/1530, 47/1535, 47/1537, 48/1542, 48/1545, 48/1550, 48/1551, 48/1554, 48/1559, 48/1564, 48/1568, 49/1577, 49/1586, 49/1587, 49/1588, 49/1589, 49/1594, 49/1596, 49/1597, 49/1599, 49/1600, 49/1603, 49/1605, 50/1606, 50/1612, 50/1630, 50/1632, 52/1669

Ö.+ler 3/65, 9/272, 9/275, 19/603

Özbəkçileştirül- Özbekçeleştirilmek [*< Özbək + çI + lA-ş-tUr-Ul-*]

Ö.-üp 50/1620

Özbəkistan (Y.A.) Orta Asya'da bir devlet. Denize kıyısı olmayan ülkenin komşuları kuzeyde ve batıda Kazakistan, doğuda Kırgızistan ve Tacikistan ile güneyde Afganistan ve Türkmenistan'dır.

Ö.+da 50/1607

Özbəkleş- Özbekleşmek [*< Özbək+ lA-ş-*]

Ö.-migen 37/1197

Özbək Tiliniñ Tarihiy Grammatikisi (E.A.) Özbek Dilinin Tarihî Grameri

Ö. T. T. G. 3/89, 6/172, 6/179, 9/265

Ö. T. T. G.+da 6/172

Ö. T. T. G.+niñ 6/179

özək (dilb.) gövde [*< öz, ek*]

ö.+lerge 15/460, 15/462, 21/683, 21/689

ö.+liridin 28/897

ö.+lirige 15/461

özge başka [ET *özge* (ED 285b)]

ö. 23/749, 27/851, 28/906, 30/978

Özgen (Y.A.)

Ö. 9/271

özger- değişmek [krş. *özge*]

ö.-gen 45/1455

ö.-mey 35/1132

ö.-ip 36/1175, 41/1326

özgergenlik değişkenlik [*< özger-gAn + lIk*]

ö. +ini 35/1138

özgertiş değiştirme [*< özger- t-Iş*]

ö.+lerni 49/1590

özgertivétel- değiştiriverilmek

ö.-migen 37/1213

özgertivėtiş değiştiriverme

ö. 13/404

özgiriş değişim, değişme [< *özger-Iş*]

ö. 21/667, 23/752

ö.+ler 35/1140

ö.+lerni 18/586

ö.+lerniñ 18/588

ö.+lirini 9/296

ö.+liriniñ 35/1142

özgülük farklılık

ö. 44/1423

özlüksiz devamlı

ö. 8/256

pā ayak [< Far. پا *pā* ‘ayak’ (Steingass 228a)]; bkz. *pāy*

p.+ni 42/1348

paaliyet faaliyet [< Ar. فاعلية *fā’iliya* (Wehr 644b)]

p.+ide 7/200

p.+liridin 10/313

pakit etki [< Rus. *fakt* (Gültek 1816b-1817a)]

p. 38/2

p.+lar 8/256, 49/1581, 50/1632

p.+lardin 12/385, 34/1094

p.+liri 1/10, 51/1645

parakendiçilik karışıklık, düzensizlik [< Far. پراگنده *parāganda* ‘dağılmış; savrulmuş vb.’ (Steingass 239b) + Uyg. *çI +lik*]

p. 9/268

parallél benzer, eş zamanlı [< Rus. *parallel; lb* (Gültek 1048b)]

p. 11/352, 16/506

pāre parça [< Far. پاره *pāra* (Steingass 230a)]

p. 22/711

Pars (Ö.A.) Fars [< Ar. فارس *Fāris* (Wehr 630a)]

p. 2/42, 3/68, 11/352, 11/352, 16/502, 16/505, 22/705, 24/764, 31/992, 31/993, 31/998, 31/1015, 32/1021, 32/1024, 32/1034, 35/1131, 36/1171, 52/1665

Parsçe Farsça [< Ar. فارس *Fāris* (Wehr 630a)] + Uyg. *çA*]

P. 35/1137, 36/1171

pā(y) bkz. *pā*

p. 21/693

payda fayda, yarar [< Ar. فائدة *fā’ida* (Wehr 656a)]

p. 32/1036

paydilan- faydalanmak [< Ar. *fāide* (Wehr 656a) + Uyg. *LA-n-*]

p.-ğan 8/243

peder baba [< Far. پدر *pidar, padar* (Steingass 238a)]

p. 51/1639

peil bkz. *pēil*

p.+liri 17/535

pēil (dilb.) fiil, eylem [< Ar. فعل *fi’l* (Wehr 644a)]

p. 15/461, 24/774, 24/783, 25/792, 25/803, 32/1046, 32/1048, 32/1049, 32/1049

p.+i 15/459, 15/474, 16/492, 28/881, 29/935, 30/953, 44/1410

p.+idiki 23/728

p.+idin 30/949

p.+iğa 15/468
 p.+ini 29/938
 p.+iniñ 14/454, 15/457, 16/500, 17/530, 17/539, 29/918
 p.+lar 16/522, 24/773, 28/896, 46/1492
 p.+larda 14/452
 p.+lardin 27/876, 28/894
 p.+larga 28/909
 p.+larga 28/888, 28/912
 p.+larniñ 15/460, 15/489, 21/688, 24/775, 24/776, 24/782, 25/811, 26/844,
 26/845, 26/846, 28/881, 28/896
 p.+leriniñ 16/499
 p.+liridek 32/1049
 p.+liridin 27/859, 27/874, 28/892, 28/895
 p.+liriğa 28/910, 28/910
 p.+lirini 27/875
 p.+niñ 15/460, 27/860, 29/916, 42/1359, 48/1550, 48/1559
peket ancak, yalnız [< Ar. فقط *faqaṭ* (Wehr 645b)]
 p. 2/44, 14/432, 14/448, 15/471, 21/672, 22/714, 23/730, 23/740, 23/757, 25/789,
 32/1021, 32/1027, 38/1239, 50/1630
peketla büsbütün, tamamıyla [< Ar. فقط *faqaṭ* (Wehr 645b) + Uyg. la]
 p. 32/1018
pelsepe felsefe [< Ar. فلسفة *falsafa* (Wehr 649a)]
 p. 1/1
pen fen [< Ar. فن *fann* (Wehr 650b)]
 p. 1/1, 31/994
pend ögüt [< Far. پند *pand* (Steingass 258a)]
 p. 39/1290
perhad bkz. *Ferhad*
 p. 22/708, 22/712, 24/770, 24/772, 25/820, 25/823, 25/826, 26/832, 26/833,
 26/834, 30/878, 40/1294, 40/1302, 40/1303, 40/1306, 42/1363, 42/1365,
 43/1384, 43/1386, 43/1388, 43/1392, 43/1397, 43/1398, 43/1399
Perhad ve Şirin (E.A.) *Ferhad ve Şirin* hikayesi
 P. Ş. 22/708, 22/712, 24/770, 24/772, 25/820, 25/823, 25/826, 26/832, 26/833,
 26/834, 30/878, 40/1294, 40/1302, 40/1303, 40/1306, 42/1363, 42/1365,
 43/1384, 43/1386, 43/1388, 43/1392, 43/1397, 43/1398, 43/1399
perī peri; güzel kadın [< Far. پری *parī* (Steingass 246b)]
 p. kızları 30/977
perī-veş peri gibi, çok güzel [< Far. پریوش *parī-wash* (Steingass 248a)]
 p.-v. 23/737
perķ fark [< Ar. فرق *farq* (Wehr 633b)]
 p. 13/398, 36/1184, 37/1201
 p.+i 9/277, 21/680
 p.+ler 11/345, 49/1580, 49/1581
 p.+lermu 34/1110
 p.+lerniñ 36/1180, 49/1578
 p.+niñ 20/644, 31/1013

- perkle-** farklı olmak [< Ar. فرق *farq* (Wehr 633b) + Uyg. *lA-n-*]
 p.-meydiġan 37/1192
 p.-migen 41/1345
 p.-miginidek 41/1345
 p.-idiġanlıkini 49/1576
 p.-idu 31/993
 p.-ip 31/1017
- perklendür-** farklandırmak [< Ar. فرق *farq* (Wehr 633b) + Uyg. *lA-n-dUr-*]
 p.-üp 27/876
- perklendürgüç** ayırt edici [< *perklendür-* Uyg. *gUç*]
 p. 29/939
- perklendürül-** ayırt edilmek [< *perklendür-* *Ul-*]
 p.-meydu 48/1561
- perklendürülüş** farklandırma [< *perklendürül-* *Uş*]
 p.+i 9/292, 9/293
- perklengenlik** farklılık [< Ar. فرق *farq* (Wehr 633b) + Uyg. *lA-n-gAn +llk*]
 p.+ini 41/1346
- perklik** farklı [< Ar. فرق *farq* (Wehr 633b) + Uyg. *llk*]
 p. 49/1605
- perkliniş** farklanma, farklılık [< Ar. فرق *farq* (Wehr 633b) + Uyg. *lA-n-Iş*]
 p.+ini 38/1259
- perman** ferman, buyruk, emir [< Far. فرمان *farmān* (Steingass 921b - 922a)]
 p.+ liri 10/316
- pest** alt, aşağı; aşağılık [< Far. پست *past* (Steingass 249b - 250a)]
 p. 43/1397
- peşin** peşin, önden, önce [< Far. پیشین *peshīn* (Steingass 268a)]
 p. 16/504
- peyda** bulunma, ortaya çıkma, belirme [< Far. پیدا *paidā* (Steingass 264a)]
 peyda bol- meydana gelmek, oluşmak
 p. b.-ġan 5/157
- peygamber** peygamber [< Far. پیغمبر *paigham-bar* (Steingass 268b)]
 p. 16/504
- pikir** fikir, düşünce [Ar. فکر *fikr* (Wehr 647a)]
 p.+ler 1/27, 8/234
 p.+lerni 13/408
 p.+lernimu 5/148
 p.+lerniñ 7/203
 p.+niñ 49/1591
 p.+ide 49/1591
- pikrimizçe** fikrimize göre [< *pikir* + Uyg. *ImIz + çA*]
 p. 13/409
- pinhān** gizli, saklı [< Far. پنهان *panhān, pinhān* (Steingass 258b)]
 p.+ġa 28/880
- pīr** yaşlı; tarikat kurucusu [< Far. پیر *pīr* (Steingass 264a-b)]
 p.+i 29/926, 30/969
- pīrāhen** gömlek [< Far. پیراهن *pīrāhan* (Steingass 264b-265a)]
 p.+idin 41/1340

- pirsent** yüzde, yüzdelik oran [< Rus. *proce;nt* (Gültek 1338a)]
p.+tin 49/1583
- pir-ustaz** ustaların piri, büyük usta [< Far. *پیر* *pīr* + *ustāz* < Ar. (Steingass 264a-b ve 49a)]
p.-u. 33/1073, 33/1074
- piş-** pişmek, olgunlaşmak
p.-ip 3/87, 7/207
p.-kalı 35/1126
- pitrimak** dağılmak; bkz. *butramak*
p. 33/1055
- piyale** kadeh [< Far. *پیاله* *piyāla* (Steingass 262b)]
p.+large (Özb.) 50/1626
- potraşiban** (?)
p. 30/970
- pozitsiye** durum, tutum [< Rus. *poziciq* (Gültek 1167a-b)]
p.+side 36/1186
- prinsip** ilke [< Rus. *pri;ncip* (Gültek 1274b)]
p. 21/670
- prinsiplik** esas itibariyle [< *prinsip* + Uyg. *lik*]
p. 12/363
- professor** profesör [< Rus. *profe;ssor* (Gültek 1335b)]
p. 1/5
- püşürkanmak** canı sıkılmak; bkz. *buşurğanmak*
p. 46/1498
- pütken** tamamlanmış [< ET *büt-* (ED 298b – 299a)]
p. 15/478, 27/872, 30/946
- pütmigen** tamamlanmamış [krş. *pütken*]
p. 15/488, 30/949, 30/953
- pütün** bütün, tam [krş. *pütgen*]
p. 9/287, 11/356, 11/358, 14/426, 19/618, 22/713, 29/937
- pütünley** tamamen [krş. *pütgen*]
p. 2/40, 13/399, 15/464, 37/1206, 41/1346, 50/1620
- Rab(b)** Rabb, Tanrı [< Ar. *رب* *rabb* (Wehr 287b – 288a)]
R. 23/755, 28/903
- R. Cari** (K.A.); bkz. *Rehmitülla Cari*
42/1374
- Rabguziy** (K.A.) (Rabguzî. Nâsıru'd-dîn Burhânüd-dîn Rabguzî. XII. y.y. sonu XIV. y.y. başlarında Harezmi'de yaşamış yazar. Rebat'ta kadılık yapmıştır. Meşhur eseri olan Kısas-ı Rabguzî adlı eseri Türkçe yazılmış ilk nesir olarak kabul edilir.
R.+niñ 12/379
- radio** radyo [< Rus. *ra;dio* (Gültek 1363a)]
r. 31/996
- rahil** göçen, göç eden [< Ar. *رحيل* *rahil* 'yola çıkma; göç' ve *راحل* *rāḥil* 'yola çıkan; göç eden' (Wehr 298b ve 299a)]
r.+in 26/834
- raķib** rakip [< Ar. *راقب* *raqib* 'gözetmen, gözetken; bekçi; ajan vb.' (Wehr 319b)]
r.+lar 43/1407

- rakībā** ey rakip [< Ar. رقيب *raqīb* ‘gözetmen, gözeten; bekçi; ajan vb.’ (Wehr 319b); ‘rakip’ anlamı için krş. Far. aynı sözcük (Steingass 584a) + *ā* (Clauson’e göre EUyg.’dan beri seslenme son takısı olarak görülür ve Türkçe olmayıp Far.’dan ödünçlenmiş olabilir, bkz. ED *a*: 1a ve krş. Steingass ¹ *alif* 1a)]
r. 42/1348
- ra[‘]nā** güzel [< Ar. رعن *ra‘una*, *ra‘ana* ‘ahmak olmak’ kökünden (Wehr 312312b); krş. Devellioğlu *ra‘nā* 877a]
r. 26/824
- rast** doğru [< Far. راست *rāst* (Steingass 562b)]
r. 31/1017
r.+ini 13/419
- ravaclan-** gelişmek, ilerlemek
r.-ğan 37/1211
- ray** (dilb.) kip
bayan r.+i 26/844
buyruk r.+i 40/1292
buyruk-telep r.+i 15/470, 24/775, 24/776, 24/782, 25/794, 25/802, 25/813
halaş r.+i 42/1360
mölçer r. 26/835
r.+idiki 27/859, 27/874
r.+ini 17/535, 17/540
r.+liridiki 24/774
vasitisiz bayan r.+i 21/688, 26/846
zörürüyet r.+i 15/489, 26/827, 26/828
- rayon** bölge [< Rus. *rajon* (Gültek 1400b-1401a)]
r.+da 8/256
r.+i 9/280
r.+ığa 11/350
r.+larda 33/1066
r.+lirida 33/1082, 33/1084
- rāzī** razı [< Ar. رضى *raḍīy* (Wehr 311a)]
r. 29/927
- rēaye** önem, saygı [< Ar. رعاية *ri‘āya* (Wehr 313b-314a)]
rēaye kıl- önem vermek, saygılı olmak
r. k.-ingan 21/685
- reddiye** bir fikri reddetmek için yazılan yazı [Steingass ve Wehr’de bulunmayan bu söz Ar. *radd* ‘geri verme; geri püskürtme; kabul etmeme vb.’ (Wehr 301b) kökünden kurulmuştur.]
r. 19/600
- reftār** gidiş, salınarak yürüyüş [< Far. رفتار *raftār* (Steingass 581b)]
r. 29/933
- rehim** şevkat [< Ar. رحم *raḥim* (Wehr 299a)]
r. 32/1048
- Rehmitülla Cari** (K.A.) Uygurca üzerine incelemelerde bulunan dilcilerden; bkz. *R. Cari*
R. C. 1/16
- reñ** renk [< Far. رنگ *rang* (Steingass 588b - 589a)]
r. 50/1627
r.+li 50/1624

- resmiyleş-** kanunlaşmak; biçimlenmek, şekillenmek [< Ar. رسمی *rasmī* (Wehr 306b)
+ Uyg. *LA-ş-*]
r.-ip 2/58
- reşid** iyi hareket eden, akıllı [< Ar. رشيد *rašīd* (Wehr 308a-b)]
r.+i 35/1128
- ret** red, geri çevirme [< Ar. رد *radd* (Wehr 301b)]
ret kıl- reddetmek
r. k.-inganlığı 49/1591
- retleş** düzenleme
r. 1/13
- revāc** değer, kıymet [< Ar. rawāğ ‘sirkulasyon; ticari malın getirisi’ (Wehr 330a)]
r. 44/1418
- revişdaş** zarf fiil, gerundium [< Far. روش *rawish* ‘gidiş; tars; kural; yöntem vb.’ (Steingass 595a) + Uyg. *dAş*]
r. 48/1550
r.+lar 15/483, 30/963, 30/964, 30/966, 30/972
r.+lardin 15/472, 17/534, 17/540
r.+larğa 15/467, 27/874) 29/935
r.+liri 15/486
r.+niñ 30/973
r.+tin 48/1552
- reyhan** fesleğen, reyhan [< Ar. ريحان *raiḥān* (Wehr 331a-b)]
r. 50/1624
- ridā** hırka, dervişlerin omuzlarına attıkları post [< Ar. رداء *ridā*’ (Wehr 303a)]
r.+sıda 29/927
- risalet** peygamberlik, elçilik [< Ar. رسالة *risāla* (Wehr 305b)]
r. 19/619
- rol** rol [< Rus. *роль*; (Gültek 1458a-b)]
r.+da 44/1431
r.+diki 25/793
r.+i 9/283, 9/288, 11/327
r.+ini 32/1019
rol oyna- etki etmek
r. o.-ydu 9/280, 10/301, 10/301
r. o.-di 4/98, 4/109, 11/351, 32/1026
r. o.-ğanlığı 31/1017
r. o.-yalıgan 32/1022
- roşen** aydın, ışığı olan [< Far. روشن *rūshān* (Steingass 595a)]
r. 19/601
- rusvā** adı kötüye çıkma, rezil olma [< Far. رسوا *ruswā* (Steingass 576b)]
rusvā bol- rezil olmak
r. b.-upmen 28/878
- sā‘at** saat [< Ar. ساعة *sā‘a* (Wehr 402a-b)]
s. 28/898
- şabā** Seba şehri
ş. 24/785
- sabıq** eski, geçmiş [< Ar. سابق *sābiq* (Wehr 359b)]
s. 31/1008

- saç** (Çağ.) saç [ET *l saç* (ED 794a)]; bkz. çêç
s.+ıñ 48/1549
- saç-** saçmak [ET *saç-* (ED 794b)]
s.+ıp 48/1548
- şadef** sedef, inci kabuğu [< Ar. صدف *şadaf* (Wehr 462a)]
ş. 22/708
- sağır** (Çağ.) sağır [Çağ. ساغر (LÇ 180a)]
s. 32/1029
- sahe** saha [< Ar. ساحة *sāḥa* (Wehr 400b)]
s.+lirigice 11/330
s.+side 2/50, 9/288, 10/313, 10/317
- şahrā** kır, ova, çöl [< Ar. صحراء *şahrā* (Wehr 459a)]
ş. 30/980
ş.+da 30/980
- Sak** (Ö.A.) kabile adı
S.-Messegit 9/273
- sāḳiyā** ey saki [< Far. ساقیا *sāḳiyā* < ساقى < Ar. (Steingass 642a)]
s. 26/825
- saklan-** korunmak [ET *saklan-* < *saklā-* < *sak* ‘uyanık, dikkatli’ (ED 810a-b ve 803b)]
s.+ğan 22/701
s.+liri 22/701
s.+ıp 17/559, 33/1052
- saklanmak** korunma [< *saklan-mak*]
s.+ta 34/1090
saklap kal- korunmak
s. k.-ğan 36/1176, 49/1590, 49/1595, 52/1664
- saklaş** koruma [< ET *saklā-* < *sak* (810a)]
s. 8/255
- sakliniş** korunma [< *saklan-* + *İş*]
s. 22/697, 31/987, 31/990
- sal-** salmak, yapmak, koymak, bırakmak, sürmek, düşürmek [ET *sal-* (ED 824b)]
s.-ğu dik 26/839
s.-ıp 24/788
s.-ur 28/902
- Salahi** (K.A.)
S. 35/1158
- salğuçi** yaratan, kuran [< *sal-gUçI*]
s.+dur 19/593
- salmak** ağırlık [< *sal- mAk*]
s.+ni 33/1073, 45/1451
- Samayloviç** (K.A.) Rus Türkolog; bkz. *A. N. Samayloviç*
S. 3/72, 4/113, 7/216
- san** sayı [ET *san* < *sā-* (ED 831a)]
s. 1/1, 17/546, 18/578
s.+da 15/483
s.+diki 25/789

- sañ** (Çağ.) buz [Çağ. سانك (LÇ 183a)]
s. 17/546, 34/1121, 35/1135
- saña** (Çağ.) sana [< *sen*; ET (MK) *saña* < *sen* (ED 831b – 832a)]
s. 14/443, 23/752, 23/754, 43/1394
- sanaklık** sayılı, sayılmış [< *san* + *aķ* + *lik*]
s. 15/461
- şanem** put; güzel [< Ar. صنم *şanam* (Wehr 478b)]
s. 41/1338
- sarı** (Çağ.) taraf; tarafına, yanına; taraf -e doğru [ET *sarī* (ED 844b)]
s. 25/798
- şarrāf** sarraf [< Ar. صراف *şarrāf* (Wehr 466a)]
ş. 43/1399
- şarşar** şiddetli, gürültülü rüzgâr [< Ar. ريح صرصر *rīh şarşar* (Wehr 464b)]
ş. 21/694
ş.+1 25/818
- savadlık** okuma yazması olan [< Far. سواد *sawād* ‘karalık; mürekkep; mürekkep; okuma-yazma; öğrenme vb.’ < Ar. (Steingass 705a-b) + Uyg. *lik*]
s. 31/999, 31/1001, 36/1178
- savadsız** okuma yazması olmayan, cahil [< **savad*+*siz*; krş. *savadlık*]
s. 31/997
- savur-** savurmak [ET (MK) *savur-* < *sav-* (ED 791a-b)]
s.-ğu dik 26/843
s.-duñ 21/694
- şayd** av; avlama, avlanma [< Ar. صيد *şaid* (Wehr 483a)]
ş. 30/980
- sāye** gölge [< Far. سایه *sāya* (Steingass 645b)]
s. 27/850
- şayyād** avcı [< Ar. صياد *şayyād* (Wehr 483a)]
s. 30/980
- Seboriy** (K.A.)
S. 29/933
- sebr** sabır [< Ar. صبر *şabr* (Wehr 455b)]; bkz. *sev(i)r*
sebr kıl- sabretmek
s. k.-duki 16/498
s. k.-umadi 15/477
- Seburi** (K.A.)
S. 35/1158
- secde** secde [< Ar. سجدة *sağda* (Wehr 361b)]
s. 16/505, 32/1041
- Sekkaki** (K.A.) (XIV.-XV. y.y.) Çağatay edebiyatının klasik dönem öncesi önemli şairlerindendir; bkz. *Mevlānā Sükkākī*
S. 18/61, 19/607, 19/621
- selbiy** olumsuz [< Ar. سلبي *salbī* (Wehr 383a)]
s. 31/1005
- seliştur-** karşılaştırmak [krş. ET (MK) *salış-* < *sal-* (ED 828a)]
s.-up 37/1219, 38/1225

sêlişturuş karşılaştırma [< *sêliştur-Uş*]

s. 37/1220

s.+tin 48/1568

Semerķend (Y.A.) Semerkand. Günümüzde Özbekistan'ın güney kesiminde bulunan şehrin adı.

S. 9/288

semimiy samimî [< Ar. صمیمی *şamīmī* (Wehr 476a)]

s. 31/1005

sen sen, ikinci tekil kişi adılı [ET *sen* (831b – 832a)]

s. 14/442, 23/751, 29/920

s.+ge 14/443

s.+iñ 29/934, 34/1113, 42/1350

s.+mu 44/1439

sên bkz. sen

s. 24/770, 42/1348

s.+i 30/971

s.+dığ 22/724

senet sanat [< Ar. صنعة *şan'a* (Wehr 477b)]

s. 44/1419

sêni seni [< *sên + I*]

s. 44/1414

sêniñ senin [< *sên + Iñ*]

s. 42/1372 42/1373 42/1374

s.+mu 44/1412

serdānisi (?)

s. 44/1418

serik (Özb.) sarı [ET *sarığ* (ED 848a)]

s. 50/1626

sêrilmaķ sıyrılmak, kaymak [bkz. *sıyrılmak*]

s. 47/1518

ser-kêş dik başlı [< Far. سر کش *sar-kash* (Steingass 676b)]

s. 27/849

serp sarf, çaba [< Ar. صرف *şarf* (Wehr 466a)]

serp kıl- çaba harcamak

s. k.-ip 52/1685

ser ü pā ser ü pā ayak ve baş [< Far. سر *sar* 'baş' ve پا *pā* 'ayak' (Steingass 664a-667b ve 228a), krş. *sar u pā* 'tümüyle; onur elbisesi' (Steingass 666b)]

s. ü p.+lerni 42/1348

serv-i ra'nā güzel servi, (mec.) sevgili [*ra'nā*: < Ar. *er'an* 'ahmak, sünepe kadın' (Devellioğlu *ra'nā* 877a ve Wehr *ar'an* 312b) + Far. سرو *sarv* 'servi ağacı' (Steingass 679a-b)]

s.-i r. 26/824

seveb neden [< Ar. سبب *sabab* (Wehr 356a-b)]

s.+i 18/587

s.+idin 31/989

s.+ler 3/85

s.+tin 1/21, 41/1335

s.+tinmu 49/1583

- seveblik** sebepli [< Ar. سبب *sabab* (Wehr 356a-b)+ TÜR. *IIĞ*]
s. 11/343
- sevebsiz** sebepsiz [< Ar. سبب *sabab* (Wehr 356a-b)+ TÜR. +*sIz*]
s. 8/258
- seviye** düzey [< Ar. سوية *sawīya* (Wehr 405b)]
s.+si 32/1021
s.+siniñ 18/587
- sev(i)r** sabır; bkz. sebr
sevr kıl- sabretmek
s. k.-almidi 15/477
s. k.-ğanlıķı 16/498
- Seyid Hüseyinhan** (K.A.)
S. H. 35/1156
- Sêyit Muhemmet Kaşı** (K.A.)
S. M. K. 33/1085, 36/1160
- şıfât** sıfat [< Ar. صفة *sifa* (Wehr 952b)]
ş.+ı 30/978
- sıyrılmaķ** (Çağ.) sıyrılmak [ET *sıdırıl-* < *sıdır-* (ED 802b – 803a)]; bkz. *sêrilmaķ*
s. 47/1518
- silciş** sürülme
s.+i 3/62
- sin** sen [bkz. *sen*]
s. 24/770, 29/942
- siñ-** yerleşmek [ET *siñ* (ED 833b)]
s.-ip 32/1025
- siñdür-** sindirmek [< ET *siñ-* (ED 837a)]
s.-üp 9/264
- sintaksislik** sözdizimli [< Rus. *si;ntaksis* (Gültek 1529a) + Uyg. *IIk*]
s. 36/1172
- sintêtik** yapay, bileşimli [krş. Rus. *sinte;tika* (Gültek 1529) ve İng. *synthetic* (Langenscheidt 537b)]
s. 35/1125
- sipaye** nazik, nezaket
s. 27/852, 27/866
- sipker-** (Özb.) emmek [bkz. *sıpkar-*]
s.+ip 50/1624
- Sir Derya** (Y.A.) Amu Derya
S. D. 9/270
S. D.+niñ 18/563
- sirt** dış, harici [krş. ET *sirt* ‘sirt; arka’ (ED 846a-b)]
s. 15/488, 19/597, 22/705
s.+ida 3/70
s.+idiki 8/242
- sistêm** sistem [< Rus. *siste;m/a* (Gültek 1530a)]
s.+iğa 9/296, 45/1449
s.+isi 19/625
- sistêmilik** sistemli [< Rus. *siste;ma* (Gültek 1530a) + Uyg. *IIk*]
s. 1/21, 18/586

- siyaset** siyaset [< Ar. سياسة *siyāsa* (Wehr 402a)]
s. 26/833
- siyasiy** siyasal [< Ar. سياسى *siyāsī* (Wehr 402a)]
s. 3/64
- siz** siz, ikinci çoğul kişi adılı [ET *sġ* (ED 860a-b)]
s. 29/920
- sizge** size [siz + ge]
s. 27/856
- sizil-** çizilmek [ET *çız-* (ED 432a-b)]
s.-ğan 50/1621
- sobyekt** subje, nesne [< Rus. *sub=ek* (Gültek 1649b-1650a)]
s. 43/1395
s.+ini 44/1426
- soğalmak** soğumak; azalmak
s. 46/1505
- soñ** son [ET *soñ* (ED 832b - 833a)]
s. 50/1626
- I. sor-** emmek [ET *I sör-* (ED 843b)]
s. 28/910
- II. sor-** sormak [ED 2 *sör-* (ED 843b – 844a)]
s.-mañ 23/747, 23/748
s.-ğudik 43/1402
- sorak** sorarak öğrenilecek bilgilerin bütünü, soru [< *II. sor-* *Ak*; ET *soruğ* (ED 848b)]
s. 35/1129
- sovèt** (Rus.) Sovyet
S. 3/92, 3/93, 19/602
- soyurğal** ihsan, bağış [< Mo. < *sojuxal* (Lessing 724b)]
s. 32/1049
- sozak** bkz. *sorak*
s. 40/1304
- sozok** bkz. *sozuğ*
s. 28/912
- sozuğ tavuğ** ünlü ses, vokal [< *sozuğ*, *tavuğ*]
s. t. 13/415, 14/430, 20/641, 20/659, 20/660, 20/661, 22/706, 23/734, 34/1107, 38/1228, 38/1233, 39/1276, 39/1278, 41/1333, 48/1569
s. t.+lar 15/462, 20/641, 20/642, 21/666, 21/683, 24/768, 38/1234
s. t.+larda 48/1570
s. t.+lardiki 20/640
s. t.+largā 38/1234
s. t.+larniñ 21/664, 21/681, 24/762, 38/1235, 38/1253, 38/1255, 38/1237
s. t.+ni 21/662
s. t.+tin 24/764
- sozuğ tavuğluk** ünlülü, ünlü sesli [< *sozuğ tavuğ* + *IUğ*]
s. t. 21/682, 21/684, 21/689, 24/766
- sozülma** uzama [ET *süzül-* < *süz-* (ED 863a)]
s. 20/660
- söñek** kemik [ET *süñük* (ED 838b 839a)]
s. 14/429

söpizm tasavvuf ilmi [krş. Rus. *sofi ; zm* (Gültek 1600a)]

s. 5/151

söygü bkz. *süygü*

s. 42/1371

söz söz [ET *söz* (ED 860b)]

s. 11/344, 16/499, 20/659, 20/661, 22/721, 25/803, 31/999, 32/1045, 34/1100, 34/1122, 36/1171, 38/1258, 51/1639, 51/1645, 52/1683

kiriş s. 1/11

s. aḫiridiki 22/721

s. beyani 19/617

s. beyānīge 19/616

s.-ibarilerniñ 36/1171

s.+dedir 40/1298

s.+dedur 40/1298

s.+dedür 40/1298, 40/1301

s.+diki 20/661

s.+i 14/432, 18/ 568, 25/801, 37/1203

s.+ide 19/607

s.+ige 32/1047, 32/1048, 34/1122

s.+imu 34/1115

s.+ler 6/187, 16/503, 16/507, 17/544, 17/545, 19/610, 19/612, 23/752, 32/1035, 33/1053, 34/1107, 35/1123, 40/1316, 41/1320, 45/1451, 45/1454, 45/1457, 50/1614, 50/1616, 50/1676

s.+lerde 13/423, 22/706, 32/1034, 35/1137, 13/423

s.+lerdila 22/698

s.+lerdin 22/705, 23/734, 23/739

s.+lerdur 45/1456

s.+lerge 50/1622

s.+lerni 7/191, 31/1007, 31/1010, 52/1680

s.+lernila 31/998

s.+lerniñ 31/1009, 40/1307, 49/1574, 7/191, 31/986

s.+liri 9/290, 16/502, 16/505, 20/657, 32/1021, 32/1044, 34/1103, 43/1409

s.+liride 34/1114, 42/1369

s.+liridimu 42/1366

s.+liridin 37/1199

s.+lirini 31/994, 37/1191

s.+liriniñ 17/546, 31/992, 32/1024

s.+liriniñmu 35/1132

s. maẓmūniğa 34/1100

s.+ni 34/1100

s.+niñ 38/1236, 47/1527, 13/421, 38/1236

s.+üñge 52/1677

yaḫşi s. 52/1685

söksök çok gezen

s. 46/1491

sözle- söylemek [< *söz* + *LA-*; ET *sözlē-* (ED 863a-b)] bkz. *söyle-/a-; /è-*

s.-me 52/1681

sözleş söyleme [< *söz* + *LA-ş*]

s. 31/982

sözleş- sözleşmek [< söz + LA-ş-; ET *sözleş-* (ED 864a)]

s.-idiğan 3/86, 4/96

sözleşküçi konuşmacı [< *sözleş-kUçI*]

s.+ler 17/557, 37/1197

sözligü söylenecek söz [< söz + LA-gU]

s.+si 44/1413

sözlüg sözlü [< söz + -lUg]

s. 22/724

su su [ET *sūv* (ED 783a – 784a)]

s. 28/904

sual soru [< Ar. سؤل *su'l* (Wehr 355b)]

s.+ğa 37/1198

suğalmak sızmak, sızıntı yapmak, ıslanmak, nem almak [ET *suğul-* < *suğ-* (ED 809b)]

s. 33/1058, 46/1505

sulale sülale, soy [< Ar. سلالة *sulāla* (Wehr 382b)]

Çiñ S.+si 33/1076

Sultan Muhemmed Babur (K.A.)

S. M. B. 3/82

S. M. B.+niñ 8/261

süniy yapay [< Ar. صنعى *şun'ı* (Wehr 477b)]; bkz. *süniy*

s. 31/1008

suyurka- bağışlamak, affetmek [ET *soyurka-* < Çin (ED *tsoyurka-*: - 556a-b)]

s. 32/1047

Suzak (Y.A.)

S. 9/271

süksük (Çağ.) kumluk arazide yetişen bir ağaç [Çağ. سوكسوك (LÇ. 192a)]

s. 46/1491

süniy bkz. *süniy*

s. edebiy til 3/85

s. til 36/1167, 36/1181, 36/1182

I. süpet vasıf, kalite [< Ar. صفة *şifa* (Wehr 952b)]

s. 18/578

s.+i 4/103, 436/1169, 4/1432

s.+ide 1/18, 3/64, 3/71, 4/98, 8/242, 9/264, 10/312, 11/340, 19/592, 19/600, 32/1035, 43/1404, 51/1657, 51/1660

II. süpet (dilb.) sıfat [< I. *süpet*]

s. 32/1047, 41/1325

süpetdaş (dilb.) partisip, sıfat eylem [< Ar. صفة *şifa* (Wehr 952b) + Uyg. *dAş*]

s. 15/488, 27/872, 30/947, 30/949, 30/953, 15/488, 27/872, 30/947, 30/949, 30/953

s.+lar 15/478, 15/480, 15/481, 17/525, 30/945

sür- kovmak [ET *sür-* (ED 844a-b)]

s. 28/910

s.-düşüz 27/857

sür- sürmek, (zaman) geçmek [ET *sür-* (ED 844a-b)]

s.-düş 21/693

s.-seler 50/1628

- sürgeşmek** sürüklemek, yerde sürümek [< *sür-*]
s. 33/1057
- sürgülük** (Çağ.) sürülecek, sürülmesi gerekli [< *sür-gUlUk*]
s.+dur 26/831
s.+dür 43/1391
- sürmek** (Çağ.) sürmek eyleminin mastarı [Çağ. سورماک (LÇ. 189b)]; bkz. *sürmoğ*
s. 39/1273
- sürmoğ** (Özb.) bkz. *sürmek*
s. 39/1273
- sürüşdürül-** araştırılmak, soruşturulmak [< *II sor-Uş-tUr-Ul-*]
s.-gende 8/243
- süt** süt [ET *süt* (ED 798b)]
ana s.+i 42/1372
- sütün** sütun, direk [< Far. ستون *sutūn* (Steingass 656b)]
s. 27/877
- süvār** binen, binici [< Far. سوار *suwār* (Steingass 705b)]
şeh-s.+ı 24/772
- süygü** sevgi [ET *sev-* (ED 784b)]
s. 42/1371
- süz-** süzmek [ET *süz* (ED 861a-b)]
s.-üp 29/927
- süzük** süzülen [< *süz- Uk*]
s. 44/1417, 45/1475
- S. Y. Malov** (K.A.) Sergey Efimoviç Malov. Rus Türkologu. (1880, Kazan-1957 Leningrad).
S. Y. M. 3/72, 3/90, 7/209
S. Y. M.+niñ 3/89
- şād** mutlu, sevinçli [< Far. شاد *shād* (Steingass 721b)]
ş. 22/726
- şādıg/k** (Far. [< Far. (Steingass 721b) + Uyg. *Ilg/k*] sevinçlilik, neşe
ş. 28/901
- şagirt** öğrenci [< Far. شاگرد *shāgird* (Steingass 724a)]
ş.+i 5/152
- şāh** şah, padişah [< Far. شاه *shāh* (Steingass 726a - 726b)]; bkz. *şeh*
ş. 24/765
ş.+ka 34/1099
- Şahname Tercimisi** (E.A.) Firdevsi'nin kaleme aldığı dev esere ait çeviri. Şahname, mesnevi tarzında yazılan eserde bir çok efsaneye ayrıca Turan ve İran savaşlarına da yer verilmiştir.
Ş. T. 35/1146
- şair** şair [< Ar. شاعر *šā'ir* (Wehr 432a)]
ş. 33/1074, 34/1087, 52/1667
ş.+liri 35/1145
- şarait** koşul, şart [< Ar. شرائط *šarā'i* 'şeridler; ipler vb.' (Wehr 423b-424a)]
ş. 10/300, 10/303, 11/346
ş.+i 23/729
ş.+ida 37/1209, 38/1246
ş.+idiki 4/113, 4/123, 49/1601, 51/1655
ş.+mu 33/1078

- ş.+ta 8/244, 31/998
- Şecereiy Türk** (E.A.) Şecere-i Türk. Ebul Gazi Bahadır Han tarafından 17. yüzyılda yazılmış Çağatay sahası eseri. Eserde 15. yüzyıldan sonra gelen harezmi hükümdarlarının şeceresi incelenmiştir.
- Ş .T 11/334
- şeh** bkz. *şāh*
- ş. 22/727, 24/765
- şehd** bal [< Ar. شهد *šahd* (Wehr 445a)]
- ş.+dın 27/868
- şeh** bkz. *şehir*
- ş.+lerde 9/288
- şehid** bkz. *šehīd*
- ş. kıl- şehid etmek
- ş. k.-di 8/261
- şehid şehid** savaşta ya da yüksek bir ülkü uğrunda ölen kimse [< Ar. شهيد *šahīd* (Wehr 445a)]; bkz. *šehīd*, şehid
- ‘aşk ş.+i 35/1128
- ş. 35/1128
- Şehidi** (K.A.); bkz. *Šehīdī*
- Ş. 34/1102, 34/1113, 35/1128
- Şehīdī** (K.A.); bkz. *Şehidi*
- Ş. 34/1113
- Şehidiy (Muhammet Rozi)** (K.A.)
- ş. 35/1157
- şehir şehir**, kent [< Far. شهر *shahr* < Ar. (Steingass 769b)]; bkz. *şehir*
- ş.+i 36/1188
- şehs şahıs** [< Ar. شخص *šahṣ* (Wehr 418a)]
- ş. 14/454, 15/468, 16/491, 17/530, 20/658, 21/688, 24/758, 24/776, 24/782, 25/790, 25/794, 25/812, 26/846, 27/852, 27/860, 27/866, 29/918, 29/919, 29/920, 29/921, 40/1292, 44/1415, 44/1437, 48/1551, 48/1559
- ş.+lerni 35/1150
- ş.+niñ 25/790
- ş.+siz 30/953
- ş.+te 44/1437
- şeh-süvār** ata iyi binen [< Far. شهسوار *shah-suwār* (Steingass 770b)]
- ş. s.+ı 24/772
- Şehyariy** (K.A.)
- Ş. 36/1163
- şeir şiir** [< Ar. شعر *ši ʿ* (Wehr 431a)]
- ş.+liri 44/1425
- ş.+lirini 4/103
- şeiriyet** şiirsel [< Ar. شاعرية *šā ʿirīya* (Wehr 432a)]
- ş.+tiki 30/967
- ş.+ide 23/740
- şek(i)l** şekil, biçim [< Ar. شكل *šakl* (Wehr 439a)]
- ş. 42/1366, 43/1377, 43/1405
- ş.-dikiliride 30/965
- ş.-lerni 43/1402

- ş.+liri 44/1443
 ş.+i 14/447, 16/500, 18/568, 37/1195, 37/1200, 44/1415, 44/1421, 44/1444, 45/1445, 48/1551, 48/1560, 48/1561
 ş.+ide 20/657, 25/802, 50/1614, 50/1615, 50/1618
 ş.+idiki 43/1379
 ş.+ige 48/1551
 ş.+ini 23/752
 ş.+iniñ 48/1560
- şekillen-** şekillenmek [< *şek(i)l* + Uyg. *lA-n-*]
 ş.-di 11/342, 51/1662
 ş.-gen 2/41, 3/85, 7/215, 7/216, 7/218, 7/225, 11/346, 37/1196, 37/1206, 49/1584
 ş.-linidu 3/65
 ş.-linip 51/1656
 ş.-ivatқан 19/597
- şekillendür-** şeklendirmek [< *şekillen-dUr-*]
 ş.-di 33/1075, 51/1652
- şekillengenlik** şekillenme [< *şekillen-gAnlık*]
 ş.+i 7/202
 ş.+ige 8/249
- şekilliniş** şekillenme [< *şekillen-iş*]
 ş. 11/354, 11/356, 12/359, 12/364, 12/368, 16/509, 17/533, 17/541, 17/553, 20/633, 20/635, 22/703, 29/913, 31/982, 36/1179
 ş.+i 1/20, 4/99, 8/235, 10/299
 ş.+ide 9/279, 10/301, 31/1015
 ş.+idiki 10/300
 ş.+ige 8/245, 9/283, 10/303, 33/1079
 ş.+ini 9/278, 11/355
 ş.+ke 52/1666, 52/1672
- şem'** mum [< Ar. شمع *šam* ' , *šama* ' (Wehr 442b)]
 ş.+ni 25/817
- Semsiddin Eli Yeñisariy** (K.A.)
 Ş. E. Y. 36/1164
- Semsiddin Sami** (K.A.) (1850 Frashër (Arnavutluk)-1904 İstanbul) Arnavut kökenli Türk yazar ve araştırmacı. Kamus'ül Âlam'ın da yazarı olan önemli dil bilgini.
 Ş. S. 3/77
 Ş. S.+niñ 9/290
- şencañ** (?)
 ş. 34/1121
- şepket** şefkat [< Ar. شفقة *šafaqa* (Wehr 435b)]
 ş. 32/1048
- şerab** şarap [< Ar. شراب *šarāb* (Wehr 421b)]
 ş.+ler 50/1624
- Şərbak** (K.A.); bkz. *A. M. Şərbak*
 Ş. 6/167, 36/1187, 37/1198
- Şerin** Ferhad ile Şirin hikayesinin kadın kahramanı
 Ş. 22/708, 22/712, 24/770, 24/772, 25/820, 26/823, 26/826, 26/832, 26/833, 26/834, 30/978, 40/1294, 40/1302, 40/1303, 40/1306, 42/1363, 42/1365, 43/1384, 43/1386, 43/1388, 43/1392, 43/1397, 43/1398, 43/1399, 50/1610

Şerîn Kutb'un Hısrav ve Şerîn hikayesinin kadın kahramanı

Ş. 16/511, 16/518, 17/544, 17/552, 18/560

Ş.+de 17/544

Ş.+lirini 12/378

Ş.+dimu 16/511

şerķ Doğu [< Ar. شرق *šarq* (Wehr 426a)]

ş. 12/376

ş.+te 10/325

ş.+tiki 3/85, 4/99, 4/106, 6/163, 12/374

şerķiy Doğuya ait, Doğu [< Ar. شرقى *šarqī* (Wehr 426a)]

ş. 3/82, 6/169, 8/228

şeve şive, ağız [< Far. شیوه *shewa* (Steingass 777a)]

ş. 12/388, 18/567, 22/714, 33/1068

ş.+lerniñ 10/306, 31/1003

ş.+liride 41/1334

ş.+lirige 8/232

ş.+liriniñ 12/371, 18/564, 20/645

ş.+si 13/402, 20/626, 37/1204

ş.+side 25/806

Şeybanihan (K.A.) Şeybânî Han. (1451 - 1510). Çağatay şairi. Devlet yöneticiliği de yapmıştır.

Ş. 9/274, 18/575

Şeybanılar devri Timur oğulları saltanatına son veren Şeybânî Han'ın kurduğu Şeybânîler İmparatorluğu'nun 1500-1598 yıllarını kapsayan dönemi.

Ş. d. 18/583

şibak ağlar, tuzaklar [< Ar. شباك *šibāk* 'şebekeler; tuzaklar' (Wehr 412b)]; bkz. *şivak*

ş. 33/1057

şiddet şiddet [< Ar. شدة *šidda* (Wehr 419a)]

ş.+in 30/956

Şikeste (K.A.) (14.y.y.) Klasik dönem Çağatay şairi. Cihan-name adlı eserin yazarı.

Ş. 18/576, 27/865, 30/960, 30/961, 30/977

Şimal kuzey [< Ar. شمال *šamāl, šimāl* (Wehr 443a-b)]

Ş.ığa 9/269

Şimaliy Kuzey, kuzeye ait [< Ar. شمالي *šamālī, šimālī* (Wehr 443b)]

Ş. 33/1084

Şıncañ (Y.A.) Çin'in Kuzeybatısındaki Uygur Özerk Bölgesine verilen ad.

Ş. 1/1, 2/33, 2/45, 4/98, 11/345, 11/351, 33/1077, 52/1668, 52/1672

Ş.+da 34/1086

Ş.+niñ 33/1082, 33/1084

Şıncañ Daşösi (Ö.A.) Şinciañ Üniversitesi

Ş. D. 1/1

Şıncañ Daşösi İlmiy Jurnili (E.A.) Şinciañ Üniversitesi İlmi Dergisi

Ş. D. İ. J. 1/1

Şir Eli (K.A.) Ali Şir Nevayi; bkz. *Elişir Navayi*

Ş. E.+ niñ 51/1640

şivak bkz. *şibak*

ş. 33/1057

Şivencvañ (K.A.)

Ş.+niñ 10/320

şöhret ün [< Ar. شهرة *šuhra* (Wehr 446a)]

şöhret kazanğan 51/1646

Ş. Sami (K.A.) Şemseddin Sami; bkz. *Şemsiddin Sami*

Ş. S. 7/205,

Ş. Şükürov (K.A.) Özbek Dilinin Tarihi Grameri adlı eserin de yazarı olan
Çağatayca ve Özbekçe uzmanı

Ş. Ş. 3/74, 8/227

şu şu

ş. 1/21, 1/24, 2/52, 3/80, 5/140, 6/166, 7/194, 7/204, 9/290, 10/323, 19/601,
19/621, 20/650, 28/886, 36/1176, 36/1178, 37/1207, 37/1215, 37/1219, 41/1335,
49/1582, 49/1583, 49/1593, 50/1608

şu cümli şuna ait, şunun gibi

ş. c.+dur 10/323

şuğulliniş ilgileniş

ş. 1/12

şūhluğ şuhluk, neşelilik [< Far. شوخ *shokh* (Steingass 764b-766a) + *lUg*]

ş. 21/686

şuk bkz. *şük*

ş. 45/1466

şuki şudur ki [< *şu* + *ki*]

ş. 33/1064, 34/1091

şu'le alev; ateş [< Ar. شلعة *şu'la* (Wehr 432a)]

hicrān ş.+sin 21/691

şūm uğursuz [< Ar. شوم *şu'm* (Wehr 409b)]

ş. 43/1407

şuña şuna [< *şu* + *ña*]

ş. 8/243, 9/280, 11/355, 18/579, 21/662, 21/670, 35/1142, 37/1214, 49/1594

şundağ (Çağ.) böyle, şöyle, bu kadar; bkz. *şundak*, *şunday* [< *şun-*
dağ krş.
mundağ]

22/723, 41/1322

şundak şöyle; bkz. *şundağ*, *şunday*

ş. 7/199, 8/250, 9/263, 21/671, 31/1011, 41/1322, 41/1334

şundak kılıp şu halde [*şundağ kıl- Ip*]

ş. k. 11/339

şundakla şu halde [< *şundağ* + *la*]

ş. 18/561, 20/645, 49/1575, 49/1576

şundaktimu şöyle olduğu halde

ş. 23/740

şunday (Özb.) şöyle; bkz. *şundağ*, *şundak*

ş. 41/1322

şuni şunu [< *şu* + (*n*)*I*]

ş. 13/418, 20/656

ş.+mu 51/1636

şuniñ şunun [*şu* + (*n*)*iñ*]

ş. 2/60

şuniñ bilen şununla [< *şuniñ*, *bilen*]

ş. b. 2/56, 3/63, 17/554

- şuniñdek** şunun gibi [*< şuniñ + dek; krş. mundağ*]
 ş. 12/367, 22/714, 24/761, 36/1176
- şuniñden** şundan [*< şuniñ + dAn*]
 ş. 17/541
- şuniñğa** şuna [*< şuniñ + gA*]
 ş. 16/503, 37/1193
- şük** hareketsiz [ET şük *< Soğd. šwk* (ED 867b)]; bkz. *şuk*
 ş. 45/1466
- tā tā**, kadar, dek, değin [*< Far. تا (Steingass 271b)*]
 t. 23/736
- ta‘addī** saldırma; zulmetme, adaletsizlik [*< Ar. تاعد ta‘addin* ‘(bir şeyi) geçme’
 adından türetilmiş yapı (Wehr 539b)]
 t. 29/944
- tā‘at** ibadet, Allah’ın emirlerini yerine getirme [*< Ar. طاعة tā‘a* (Wehr 518a)]
 t.+ğa 29/942
- tağ** dağ [ET *tağ* (ED 463a)]
 t. 13/414,
- tağlık** dağlı, dağlık [*< tağ + lik*]
 t. 21/679
- tahta** tahta [*< Far. تخت takht* (Steingass 286b)]
 t. 22/711
- tağ-** takmak [ET *tak-* (ED 464b)]
 t.-kay 42/1371
- taki** halen, şimdi, şimdilik; ..dıkça, ..ıncaya kadar
 t. 2/33, 2/33, 52/1672
- Talat Tekin** (K.A.) Türkolog. (1927 Gebze -) Özellikle Eski Türk Yazıtları ve
 Orhun Türkçesi üzerinde çalışmaktadır.
 T. T.+niñ 21/678
- taliş** münakaşa, tartışma
 östünlük t. 8/255
- tāma**‘ doymazlık, açgözlülük [*< Ar. طمع tāma*‘ (Wehr 515a)]
 t.+da 34/1112
- tamamen** tamamen, büsbütün, hepsi [*< Ar. تām tāmm* ‘tam’ (Wehr 86b)]
 t. 16/513, 16/520, 16/523, 21/685, 26/830, 28/889, 28/889, 16/513, 16/520,
 16/523, 21/685, 26/830, 28/889, 41/1326
- tamız-** damlatmak [ET *tamız-* *< tam-* (ED 510a)]
 t.-urlar 29/924
- tamuğ** cehennem [ET *tamū* *< Soğ. tmw* (503a-b)]
 t. 16/504, 32/1039
- tamur** damar [ET *tamar ~ tamur* (ED 508a-b)]
 t. uyluk 14/428
- tanasip** nispet, oran [*< Ar. تناسب tanāsub* (Wehr 853b)]
 t. 31/1005
- tanı-** tanımak [ET (MK) *tanū-* (ED 516a)]
 t.-mas 42/1351
- tanuk** tanık, şahit [ET *tanuk* (ED 518b – 519a)]; bkz. *tenuk*
 t. 32/1039, 50/1613, 50/1615

tap- bulmak [ET *tap-* (ED 435b)]

t.-kan 9/264, 18/565, 30/948

t.-kay 50/1613, 50/1615, 50/1617

t.-kudekmen 44/1441

t.-kusı 34/1111, 44/1418

t.-mağan 30/948

tapın 1. taban (ayak tabanı) 2. isbit 3. ökçe [ET *taban* (ED 441b)]

t. 18/565, 45/1479

tapma- bulmamak (tap- eyleminin olumsuz biçimi) [< *tap-mA-*]

t.-duk 27/851

tapuğ hizmet, huzur [ET *tapığ* < *tap-* (ED 437a-b)]

t. 32/1041

taraf taraf [< Ar. طرف *taraf* (Wehr 505b)]

t. 27/863

taral- dağılmak [ET (MK) *tarıl-* < *tar-* (ED 547a)]

t.-di 4/99

Tarhan (Ö.A.) bir Türk boyu

T. 8/257

tarih tarih [< Ar. تاريخ *tārīḥ*, *ta'rīḥ* (Wehr 11a)]

t.+i 3/90, 10/320, 11/333

t.+ini 3/91, 6/173, 6/180,

t.+ta 1/8

tarihçi tarihçi [[< Ar. تاريخ *tārīḥ*, *ta'rīḥ* (Wehr 11a) + Uyg. *çI*]

t. 11/331

t.+liri 35/1146

t.+si 51/1636

Tarih-i Hemidiye (E.A.) Hamidiye Tarihi

T. H. 35/1147

Tarih-i Reşidi (E.A.) Mirza Muhammet Haydar Duglat tarafından 1540 yılında yazılmış olan eser. Tarih-i Reşidi, 1533-1559 yılları arasında Seidiye Hanlığı (Yarkent Hanlığı)'nda yaşamış ve hüküm sürmüş olan Reşidî Han'a ithaf edilmiştir. Tarih-i Reşidi bu devir olaylarını etraflı bir şekilde anlatmaktadır.

T. R. 51/1638

Tarih-i Reşidi Tercimisi (E.A.) Tarih-i Reşidi Tercümesi; bkz. *Tarih-i Reşidi*

T. R. T. 35/1147

tarihîy tarihî [< *tariḥ*]

t. 3/85, 3/89, 6/172, 6/179, 8/244, 9/265, 10/300, 21/667

Tarihîy Musikiyun (E.A.)

T. M. 35/1148

tarîk yol [< Ar. طريق *tarīq* (Wehr 506a-b)]; bkz. *terike*

t.+in 26/839

tarḳal- dağılmak [< OT *tarḡa-* < ET *tar-* (ED 529a-b)]

t.-ğan 33/1071

tarḳatkuçi yayan, dağıtan [krş. *tarḳal-*]

t.+si 9/286

tarḳiliş dağılma, yayılma [< *tarḳal-Iş*]

t.-iğa 4/100

tarmak dal, kol [ET (MK) *tar-* (ED 529a)]

t. 5/137, 5/138, 5/139

t.+ka 5/137

tart- çekmek [ET *tart-* (ED 534b – 535a)]

t. 3/80, 9/285, 13/420, 22/713, 38/1240

t.-a 29/942

t.-ar 28/902

tartip -dan başlayıp, -dan itibaren [< *tart-* *Ip*]

t. 3/80, 9/285, 13/420, 22/713, 38/1240

tartuk armağan, hediye; ödül mükafat [< *tart-* *Uk*; ET *tartığ* (ED 535b)]

t. 32/1049

tasadipiy tesadüfi [< Ar. صدف *şadafa* ‘bir şeyden uzaklaşmak; tesadüf etmek vb.’ (Wehr 461b-462a)]

t. 31/1008

taş taş [ET *tāş* (ED 557a)]

t.-dur 29/934

t.+ī 26/821

t.+larda 20/648

t.+lardiki 20/649

t.+lirida 13/421

taş basma taş basması

t. b. nuşliridin 50/1608

taşırka- dışarı çıkarmak [ET *taş-* (ED 559b)]

t. 32/1049

Taşkent (Ö.A.) Özbekistan’ın başkenti

T.+te 45/1452, 50/1611

taşla- atmak, çıkarmak [ET *taşlā-* < *taş* (ED 564b)]

t.-filar 24/779

taşlan- abanmak [< *taşla-* *n-*]

közge taşlan- göze çarpmak

k.+imizge t.-idu 6/188

tat- tatmak, tadına bakmak [ET *tat-* (ED 449b – 450a)]

t.-mışmen 27/868

Tatatuña (K.A.) Tata Tonga. Moğol İmparatorluğunda, Cengiz Han döneminde yüksek idarî vazife almış, özellikle Uygur dili ve yazısının işlerliğine katkıda bulunmuş olan kişi.

T.+niñ 10/312

tavaçı (Mo.) kıtaların idaresine nezaret etmeye ve kumandanın emirlerini ulaştırmaya görevli zabıt

t. 32/1039

tavar davar, büyük baş hayvan [ET *tavar* ‘mal, mülk’ (ED 442b – 443a)]

t. 45/1471

tavuş ses [ET (MK) *tavuş* (ED 446a)]

t. 13/415, 14/424, 14/430, 20/641, 20/650, 20/659, 20/660, 20/661, 22/706, 23/734, 28/912, 34/1107, 38/1228, 38/1233, 39/1277, 39/1278, 41/1333, 48/1569

t.+i 7/191, 13/419, 13/420, 20/659, 38/1248, 38/1251, 47/1536, 48/1543

t.+idur 21/662

t.+ini 25/809, 30/968

t.+iniñ 13/422, 24/765, 34/1096, 38/1245, 38/1250, 47/1527

- t.+lar 15/462, 20/641, 20/642, 21/666, 21/683, 23/739, 24/768, 28/896, 38/1234
t.+larda 48/1570
t.+lardiki 20/640, 22/695
t.+lardin 28/907, 28/908
t.+largâ 38/1234
t.+larniñ 21/664, 21/681, 24/762, 38/1235, 38/1238, 38/1253, 38/1255
t.+liri 14/430, 22/706, 24/769, 40/1317, 41/1333
t.+liriğa 38/1238
t.+liriniñ 21/665, 22/696, 22/721, 38/1236, 40/1308
t.+ni 21/662
t.+niñ 20/646
t.+tin 24/764
- tavuşluk** sesli [< *tavuş* + *IUK*]
t. 21/682, 21/684, 21/689, 24/766
- ta'yin** belli etme, tayin [< Ar. تعيين *ta'yin* (Wehr 594b)]
t. 28/880
- tebiy** tabî, doğal [< Ar. طبعى *tabî* (Wehr 500b)]
t. 8/234, 31/1000, 49/1585
- tebiķe** tabaka, kat [< Ar. طبقة *tabaqa* (Wehr 501b)]
t.+sidin 51/1647
- Tecelli** (Seyid Hüseynhan) (K.A.)
T. 35/1156
- tecribe** tecrübe, deneme, sına, geçirmişlik [< Ar. تجربة *tağriba* (Wehr 105b)]
t.+m 44/1435
- tedriciy** derece derece, basamak basamak, yavaş yavaş olan [< Ar. تدريجى *tadrîğî* (Wehr 250a)]
t. 11/348, 29/937
- tedriciylik** yavaş olma hali [< Ar. تدريجى *tadrîğî* (Wehr 250a) + Uyg. *Ilk*]
t.+i 18/584
- teelluk** ilgi, alaka, ilinti, ait [< Ar. تعلق *ta'alluq* (Wehr 570b)]
t. 12/370, 34/1119
teelluk bol- ait olmak, ilintili olmak
t. b.-ğan 5/158
- T. Êliyup** (K.A.)
T. Ê. 44/1441
- te'emmü'l** iyice, etraflıca düşünme [< Ar. تعمل *ta'ammul* 'yapmacık olma durumu' (Wehr 580a)]
t. 42/1363
- teg** alt
t.+ige 50/1621
- teg-** değmek [ET *teg-* (ED 476a)]
t.-miduk 2/30
- têgışlik** degen [< *teg-* *Iş* + *Ilk*]
t. 8/239, 45/1454
- têhi** daha, da, bir de [ET *tegî* < *teg* (ED 477b)]
t. 8/260, 9/262, 9/263, 9/295, 17/542, 37/1197
t.+mu 3/63, 11/350, 37/1217, 50/1635, 52/1671

- tehlil** inceleme [< Ar. تحليل *taḥlīl* (Wehr 181b)]
 tehlil kıl- incelemek
 t. k.-ip 8/237
- teḥmin** tahmin [< Ar. تخمين *taḥmīn* (Wehr 236b)]
 t. 12/386
 teḥmin kıl- tahmin etmek
 t. k.-idu 12/385
- teḥminen** tahminen [< Ar. تخمين *taḥmīn* Ar. durum ekiyle türetilmiş hali (Wehr 236b)]
 t. 12/387,18/574
- tehrirlik** editörlük [< Ar. تحرير *taḥrīr* (Wehr 150a)]
 t.-ide 3/77
- teḥt** taht [< Far. تخت *takht* (Steingass 286b)]
 t. 9/268
 t.+ide 2/56
 t.+te 2/59
- teḥdir** kader [< Ar. تقدير *taqdīr* (Wehr 666a-b)]
 t.+ide 32/1024
- tekebbu** tekebbür, kibir, kendini beğenme, büyüklük taslama [< Ar. تكبر *takabbur* (Wehr 722a)]
 t. 30/971
- tekebburlaş-** kibirlenme [< *tekebbur* +Uyg. LA-ş-]
 t. -kınıñ 16/496
- tekellup** özenli söz, temenni içeren söz [< Ar. تكلف *takalluf* '(kendini) zorlama; yapmacık davranma; yalakalık vb.' (Wehr 746a)]
 t. s.+liride 42/1369
 t. s.+liridimu 42/1366
- tekellüm** söyleme, konuşma [< Ar. تكلم *takallum* (Wehr 747a)]
 t. 32/1029
- tekitle-** tekrar etmek, pekiştirmek
 t.-p 13/418
- tekitleş** üsteleme, tekrarlama
 t.-ke 8/239
- teklid** taklit [< Ar. تقليد *taqlīd* (Wehr 701a)]
 teklid kıl- taklit etmek
 t. k.-ingān 24/766
- tektst** metin [< Rus. *tekst* (Gültek 1679a)]
 t.+liride 33/1072
- teksürüş** inceleme [krş. ET *teğsür-* 'değiştirmek' (ED 488a)]
 t.+lerde 31/1004
- tekti** temel, esas, çekirdek, aslı
 t.+din 44/1424
- telep** talep [< Ar. طلبة *ṭalaba* (Wehr 510b)]
 t. 15/470, 24/775, 24/776, 25/789, 25/794, 25/802, 25/813
 t.+idin 23/740, 34/1097
 telep kıl- talep etmek
 t. k.-idiğān 3/238

teleppuz telaffuz [< Ar. تلفظ *talaffuz* (Wehr 778a)]

t.+da 20/658, 33/1052, 34/1105

t.+i 14/442

teleppuz kıl- telaffuz etmek

t. k.-ğanlığı 30/968

t. k.-inidu 38/1249

t. k.-iniganda 14/424

têlêvêziye televizyon [krş. Rus. *televi;zor* (Gültek 1680a) ve İng. *television* (Langenscheidt 543b)]

t. 31/996

têma konu [krş. Rus. *te;ma* (Gültek 1682b)]

t.+ğa 12/382

t.+miz 3/75

temâşâ gezinerek seyretme, gösteri [< Far. تماشا *tamâshâ* (Steingass 323b)]

temâşâ êy- bakıp seyretmek

t. ê.-lese 23/749

ten ten, vücut, beden [< Far. تن *tan* (Steingass 326a)]; bkz. *tin*

t.+iñ 34/1104, 34/1105

teñ eşit, aynı, denk; beraber [ET *teñ* (ED 511a-b)]

t. 9/278, 19/610, 19/612, 19/615, 19/617, 24/777, 42/1369

teñdaş menilik eş anlamlı [< *teñ + dAş, mena + Uyg. İlk*]

t. m.+ liri 16/506, 32/1034

teñ keriğaysiler “birlikte yaşlanın”, “mutluluklar” anlamında temenni. [< *teñ*,

kériğaysiler: < ET *kari*- ‘yaşlanmak’ (ED 645b)]

k.+ğaysiler 42/1369

Teñri Tanrı, Yüce Allah [ET *teñri* ‘gök; Tanrı’ (ED 523b – 524a)]

T. 16/503

T.+ge 26/823

tenuk tanık, şahit; bkz. *tanuk*

t. 50/1616

têp- bkz. *tap-*

t.-ip 52/1668

teşkil têp- ortaya çıkmak, meydana gelmek

teşkil t.-ivatқан 20/626

tepengü (Çağ.) eğerin etrafı ve kenarı [Çağ. تېنگو (LÇ. 107a)]; bkz. *tepingü*

t. 46/1489

tepingü bkz. *tepengü*

t. 46/1489

têpingü eğerin etrafı ve kenarı; bkz. *tepengü*, *tepingü*

t. 46/1489

tepsir tefsir [< Ar. تفسير *tafsîr* (Wehr 637a)]

Quran t.+i 10/309

ter- dermek, toplamak [ET *ter-* (ED 529a-b)]

t. 20/652

terciman tercüman [< Far. ترجمان *turjumân*, *tarjamân*, *tarjumân* < Ar. (Steingass 293a)]

t.+liri 35/1146

tercime çeviri, tercüme [< Ar. ترجمة *tarğama* (Wehr 82a)]

t.+side 51/1642

t.+si 35/1147

t.+side 51/1640

t.+sidin 18/560

tercime kıl- çevirmek, tercüme etmek

t. k.-inmisimu 49/1595

terekkiy ilerleme, gelişme [< Ar. ترقى *taraqqin* < رقى *raqiya* kökünden (Wehr 321b)]

terekkiy kıl- gelişim göstermek, gelişmek

t. k.-di 33/1066

t. k.-ğan 17/557

t. k.-miğan 15/471, 31/995

t. k.-ip 20/627, 36/1180

terekkiy kıldur- gelişim göstermek

t. k.-durdı 33/1068

t. k.-ğanlığını 50/1635

terekkiy kiliş gelişme, yükselme

t. k.-iğa 8/246, 31/1013

terekkiyat gelişme, gelişim [< Ar. ترقى *taraqqin* < رقى *raqiya* kökünden (Wehr 321b)]

t. 1/9, 8/235, 8/245, 8/247, 10/299, 11/358, 12/366, 49/1580, 49/1582, 49/1602, 50/1633

t.+i 2/41, 22/696

t.+ida 4/108

t.+ini 34/1086, 36/1177

t.+iniñ 18/584, 52/1674

terennüm şarkı söyleme [< Ar. رنم 'şarkı söylemek vb.' kökünden (Wehr 328a)]

terennüm körgüz- güzel ve alçak sesle şarkı söylemek

t. k.-üb 39/1289

terep krş. taraf

t. 31/1005

t.+idin 2/37, 12/370, 50/1618, 51/1640, 51/1642, 52/1669

t.+ini 36/1168

t.+limu 19/591, 19/592

t.+tin 33/1070, 33/1073

teriğe yol, yöntem [< Ar. طريقة *tarīqa* (Wehr 506a-b)]

t.+side 2/54

terip tarif, övme, anlatma [< Ar. تعريف *ta'rif* (Wehr 545b)]

t.+ide 19/621

t.+niñ 19/613

teriple- tarif etmek [< Ar. *tārif* (Wehr 545b) + Uyg. *la-*]

t.-ydu 19/609

terkin çabuk, hızlı

t. 14/451

terkip birleşim, birleştirme [< Ar. تركيب *tarkīb* (Wehr 323a-b)]

t.+i 49/1601

t.+ide 9/272, 47/1535

t.+ige 8/259, 36/1170

- t.+ler 45/1448
t.+liri 34/1092
t.+liridiki 9/294
t.+liriniñ 31/1015
t.+niñ 3/66
tertip düzen [< Ar. ترتيب *tarṭīb* (Wehr 292a)]
t.+i 5/156
terur -dır, -dir
t. 51/1641
tes zor, zahmetli
t.+ke 2/31
t.+rek 18/585
tesevvur düşünme [< Ar. تصور *taṣawwur* (Wehr 481a)]
tesevvur kıl- düşünmek
t. k.-gili 9/278
tesir etki [< Ar. تسيرة *tas'īra* (Wehr 375a)]
t.+i 3/87, 5/155, 7/206, 12/371, 13/400, 17/556, 18/564, 38/1238
t.+ige 2/42, 11/353, 52/1665,
t.+igimu 37/1212
t.+ler 37/1213
tesir kıl- etki etmek
t. k.-gudek 44/1436
tesir körset- etki göstermek
t. k.-kenliki 8/246
t. k.-ti 33/1079
t. k.+k-küçi 1/24
teşik (Özb.) delik deşik, oyuk [ET *teşük* < *teş-* (ED 563a-b)]; bkz. *töşük*
t. 21/674, 21/675, 38/1244
teşkil oluşma [< Ar. تشكيل *taškīl* (Wehr 439a)]
teşkil kıl- oluşmak
t. k.-almaydu 18/569
t. k.-ilişta 31/1017
teşkil tap- meydana gelmek, oluşmak
t. t.-kan 9/264, 18/565
t. t.-ivatkan 20/626
tetkik inceleme [< Ar. تدقيق *tadqīq* (Wehr 259b)]
tetkik kıl- incelemek, araştırmak
t. k.-inişi 2/32
t. k.-inişka 3/70,
tetkikat araştırma, inceleme [< Ar. تدقيق *tadqīq* (Wehr 259b)]
t. 18/587, 31/1006
t.+i 1/12
t.+larda 22/716
t.+niñ 1/15
tetkikatçı araştırmacı, inceleyici [< *tetkikat* + Uyg. *çI*]
t. 1/4
t.+lar 12/370, 12/373
t.+lami 1/17

- t.+larniñ 13/399, 16/509
t.+si 3/83
- tetkik kılguçi** araştırmacı [< *tetkik*, *kil-gUçI*]
t. k.+larniñ 3/71
- teve tâbi** [< Ar. تابع *tābi* ' (Wehr 79b)]
t. 18/567
t.+side 18/567
- tevelik** aidiyet, aitlik [< *teve* + Uyg. *Ilk*]
t. 24/758, 43/1409
t.+i 1/20, 2/44, 7/202, 8/234, 8/243
t.+ige 37/1222
- teyyarla-** hazırlamak [< Far. تيارى *taiyārī* 'hazırlık' (Steingass 340a) + UYg. *la-*]
t.-lap berdi 10/304
- teyyarlıguçi** hazırlayan [< *teyyarla-gUçI*]
t.+lar 50/1618
- téz** çabuk, hızlı
t. 14/451
- Tezkire-i Evliya** (E.A.) Ferîdü'd-Din 'Attar' tarafından yazılmış olan eser.
T. E. 10/321
- tındur-** sakinleştirmek, dindirmek [ET *tındur-* < *tın-* (ED 518a)]
t.-duñız 27/854
- tıfl** küçük çocuk [< Ar. طفل *tiḥl* (Wehr 509a)]
t.+lar 23/737
- tığ** kılıç, ok [< Far. تیغ *tegh* (Steingass 342b-343a)]
t.+i 24/787
- tik-** dikmek [ET *tik-* (ED 476b – 477a)]
t.-ipmen 28/879
- tikilmek** (Çağ.) dikilmek [< *tik- Il- mAk*; ET *tikil-* (ED 481a)]; bkz. *tikilmek*
t. 47/1519
- tikilmek** bkz. *tikilmek*
t. 47/1519
- til** dil, lisan [ET *til* (ED 489b-490a)]
t. 1/3, 1/10, 1/14, 1/15, 1/22, 2/35, 2/37, 3/68, 3/79, 3/82, 3/85, 3/86, 3/93, 4/98, 4/106, 4/108, 4/115, 6/181, 6/182, 6/183, 7/192, 7/194, 7/202, 7/210, 7/211, 7/225, 8/242, 8/244, 8/249, 9/289, 9/291, 9/292, 9/293, 9/294, 10/297, 10/311, 10/312, 10/313, 10/318, 10/322, 11/342, 12/367, 12/388, 13/391, 13/398, 13/412, 13/413, 13/416, 17/528, 17/550, 17/553, 18/584, 19/611, 19/617, 19/618, 19/622, 19/628, 19/630, 20/631, 20/633, 20/643, 21/678, 24/764, 24/766, 31/1001, 31/1004, 31/1011, 31/1012, 31/1017, 33/1065, 34/1107, 36/1167, 36/1181, 36/1182, 36/1184, 36/1185, 37/1190, 37/1200, 37/1202, 37/1209, 38/1224, 38/1233, 38/1245, 38/1253, 38/1255, 45/1448, 49/1594, 49/1603, 51/1645, 51/1646, 51/1653, 52/1666, 52/1670, 52/1672, 52/1683
t.+da 4/96, 10/308, 12/372, 12/380, 19/612, 31/999, 32/1018, 32/1025, 35/1141, 37/1196
t.+din 7/214, 8/242, 36/1173, 37/1191
t.+ğa 8/252, 8/258, 20/656, 22/716, 31/986, 31/999, 36/1178, 37/1196, 37/1208, 45/1451, 49/1595
t.+i 1/2, 1/7, 1/12, 1/23, 1/27, 2/32, 2/35, 2/36, 2/37, 2/38, 2/39, 2/40, 2/43, 2/46, 2/48, 2/57, 3/67, 3/69, 3/70, 3/79, 3/80, 3/82, 3/84, 3/86, 3/91, 3/92, 3/93, 3/94,

4/95, 4/96, 4/97, 4/98, 4/106, 4/111, 4/116, 4/117, 4/118, 4/121, I 4/122, 4/125, 4/126, 4/121, 5/133, 5/134, 5/139, 5/140, 5/142, 5/144, 5/145, 5/146, 5/155, 5/158, 6/159, 6/162, 6/163, 6/166, 6/173, 6/174, 6/175, 6/177, 6/178, 6/184, 6/185, 6/186, 7/200, 7/204, 7/205, 7/208, 7/209, 7/211, 7/214, 7/215, 7/217, 7/218, 7/221, 7/223, 7/224, 8/226, 8/228, 8/230, 8/232, 8/233, 8/236, 8/240, 8/245, 8/253, 9/281, 9/282, 10/307, 10/311, 10/315, 11/329, 11/339, 11/341, 11/352, 11/357, 12/375, 12/382, 13/395, 13/399, 13/400, 13/402, 13/404, 13/405, 13/406, 13/407, 13/400, 13/410, 13/412, 13/421, 14/426, 16/502, 16/505, 17/546, 17/549, 17/551, 17/553, 17/554, 17/556, 17/557, 17/559, 18/566, 18/579, 18/580, 18/590, 19/594, 19/606, 19/611, 19/622, 19/624, 20/632, 20/634, 20/637, 20/644, 20/645, 21/668, 22/713, 28/886, 30/964, 31/984, 31/989, 31/992, 31/992, 31/1002, 31/1003, 31/1015, 32/1021, 32/1024, 32/1027, 32/1031, 32/1032, 32/1033, 32/1043, 32/1044, 33/1064, 33/1080, 34/1092, 34/1093, 35/1131, 35/1131, 35/1150, 36/1165, 36/1166, 36/1168, 36/1169, 36/1183, 36/1185, 36/1189, 37/1193, 37/1194, 37/1195, 37/1197, 37/1198, 37/1199, 37/1200, 37/1202, 37/1203, 37/1204, 37/1205, 37/1211, 37/1215, 37/1218, 37/1221, 38/1224, 38/1240, 38/1257, 38/1258, 41/1343, 45/1450, 47/1523, 47/1524, 47/1525, 47/1528, 47/1535, 48/1542, 48/1550, 48/1559, 49/1577, 49/1587, 49/1589, 49/1598, 49/1603, 49/1604, 50/1619, 50/1632, 50/1634, 51/1646, 51/1654, 51/1656, 51/1657, 51/1658, 51/1660, 51/1661, 52/1666, 52/1672, 52/1674

t.+ida 1/12, 4/109, 13/415, 17/533, 17/557, 18/585, 18/588, 19/604, 20/646, 20/647, 20/646, 21/682, 23/744, 23/750, 23/757, 24/761, 24/768, 25/792, 26/828, 26/828, 28/887, 29/939, 31/986, 32/1043, 33/1052, 34/1120, 37/1196, 38/1227, 38/1232, 38/1242, 38/1243, 38/1244, 38/1245, 38/1249, 38/1253, 38/1255, 38/1257, 39/1261, 39/1276, 39/1278, 39/1282, 40/1297, 40/1310, 40/1311, 40/1317, 40/1318, 41/1325, 41/1325, 41/1333, 41/1334, 41/1335, 41/1344, 41/1345, 42/1354, 42/1356, 42/1359, 42/1366, 43/1375, 43/1377, 43/1381, 43/1382, 43/1390, 43/1396, 43/1405, 43/1409, 44/1415, 44/1422, 44/1427, 44/1431, 44/1442, 45/1455, 45/1458, 46/1493, 47/1529, 47/1530, 47/1535, 47/1536, 47/1537, 48/1542, 48/1544, 48/1545, 48/1550, 48/1551, 48/1552, 48/1554, 48/1559, 48/1561, 48/1562, 48/1564, 48/1566, 49/1586

t.+idekla 44/1422

t.+idiki 12/385, 16/506, 21/670, 24/764, 34/1104, 37/1217, 37/1220, 38/1248, 38/1251, 38/1254, 40/1316, 43/1379, 47/1523, 47/1527, 49/1577, 49/1585

t.+idikidek 14/455, 30/965, 39/1276

t.+idikidekla 40/1309

t.+idikidin 28/887

t.+idikige 38/1227, 41/1346, 42/1352

t.+idila 38/1239, 40/1308

t.+idimu 38/1240, 40/1309, 41/1345, 42/1352, 42/1367, 43/1378, 47/1525

t.+idin 3/94, 5/141, 7/208, 7/209, 8/230, 12/371, 13/420, 18/564, 19/599, 22/705, 22/713, 31/993, 31/998, 31/1016, 32/1034, 36/1168, 37/1192, 37/1208, 49/1575, 49/1576, 49/1605, 50/1619, 50/1630

t.+idur 3/88, 7/207

t.+iğa 1/22, 3/84, 4/101, 7/193, 8/234, 8/239, 9/278, 17/544, 22/715, 31/989, 32/1025, 35/1141, 35/1143, 36/1189, 37/1209, 37/1213, 41/1343, 43/1378, 43/1380, 49/1598, 49/1599, 50/1606, 50/1612, 51/1649, 52/1664, 52/1671

t.+igila 21/672

t.+ila 49/1593

t.+imu 49/1594

t.+in 13/393

t.+iñ 52/1677

t.+ini 1/22, 3/71, 4/113, 4/119, 4/124, 5/128, 5/133, 5/147, 6/179, 19/598, 33/1067, 36/1167, 36/1183, 37/1193, 37/1194, 49/1579, 51/1652, 51/1660

t.+inimu 6/167

t.+iniñ 1/7, 1/9, 1/19, 1/25, 2/39, 3/89, 3/90, 5/154, 6/160, 6/161, 6/163, 6/172, 6/176, 6/179, 7/196, 7/198, 7/202, 7/206, 7/222, 8/235, 9/265, 9/278, 9/279, 9/281, 9/283, 10/299, 10/300, 10/303, 11/327, 11/354, 11/355, 12/359, 12/360, 12/364, 12/366, 12/368, 12/373, 12/374, 12/375, 12/380, 13/406, 13/408, 16/509, 17/533, 17/553, 17/556, 18/572, 18/573, 18/576, 19/593, 19/604, 19/613, 19/622, 19/624, 20/628, 20/630, 20/653, 22/696, 22/714, 25/805, 25/807, 26/829, 28/884, 28/885, 29/913, 29/932, 29/937, 29/938, 31/982, 31/1015, 32/1020, 32/1021, 32/1023, 32/1031, 33/1062, 33/1081, 34/1091, 35/1143, 35/1149, 36/1165, 36/1176, 37/1203, 37/1205, 37/1210, 37/1214, 43/1403, 48/1568, 49/1577, 49/1582, 49/1585, 49/1588, 49/1589, 49/1594, 49/1597, 49/1602, 50/1630, 50/1632, 50/1633, 51/1655, 51/1662, 52/1674

t.+iñğa 52/1677

t.+lar 4/119, 5/137, 6/168, 13/423, 20/648, 21/672, 38/1239

t.+larda 9/295, 13/413, 31/987, 31/989, 32/1028

t.+lardiki 38/1248

t.+lardin 4/122

t.+larga 15/482, 22/706, 31/984, 33/1051, 49/1579

t.+larni 5/136, 5/146

t.+larniñ 5/135, 8/247, 8/251, 20/628, 20/631

t.+liridikidek 42/1354

t.+liridin 5/146

t.+liriğa 3/68, 31/985, 36/1172, 48/1570

t.+liriniñ 2/42, 21/680, 37/1212, 41/1319, 52/1665

t.+mu 7/221

t.+ni 2/46, 2/49, 5/143, 5/157, 6/166, 8/252, 11/334, 11/346, 12/374, 36/1188, 37/1192, 37/1194, 38/1225, 52/1670

t.+niñ 1/8, 1/20, 2/28, 2/43, 3/83, 4/111, 4/122, 6/162, 6/167, 6/169, 6/170, 8/228, 8/234, 8/243, 8/245, 8/247, 10/301, 10/316, 11/348, 11/350, 11/351, 12/359, 12/362, 13/404, 18/572, 19/605, 19/614, 31/987, 31/995, 33/1064, 36/1175, 37/1214, 37/1221, 37/1222, 45/1448, 49/1599, 49/1602

t.+niñmu 37/1215

tilbe (Çağ.) deli [ET *tēlvē* (ED 493a)]

t. 25/797, 28/898

tile- dilemek, istemek [< *til* + *la-*; ET *tile-* (ED 492a-b)]

t.-ep 30/971

t.-señ 52/1680

t.-yor 29/915

tillik dilli [< *til* + *lik*]

t. 2/34, 3/61, 3/79, 8/242, 8/248, 19/603, 31/985, 35/1148, 36/1160, 51/1653, 51/1654, 51/1656, 52/1669

tilşunas dilci [< *til* + Far. شناس *shinās* 'bilme, anlama' (Steingass 762a)]

Özbék t.+liriniñ 25/805

- til-yèzik** yazı dili [*til*: ET *til* (ED 489b-490a); *yèzik*: krş. Rus. *qzyi k* (Gültek 1954a)]
t.-y. 1/3, 10/312
- timsal** suret; resim [< Ar. تمثال *timtāl* (Wehr 795a)]
t.+i 50/1623
- Timuriyeler** Timur soyundan olanlar.
T. 10/315
- tin** (Çağ.) bkz. *ten*
t.+in 34/1102, 34/1103
- tinç** barışçıl [ET *tinç* ‘dinç’ < *tın-* (ED 516a-b)]
t. 33/1078
- tinçlik** esenlik, barış [< *tinç* + *lIk*]
t. 52/1680
- tipik** tipik [Rus. *tipi;heskii*, İng. *typical* ve Fr. *typique* biçiminde olan bu söz, biçim/ söyleyiş bakımından Fr. ve TT. ile aynıdır.]
t. 16/510
- tiriş-** çalışmak, çaba göstermek, girişmek [sözcüğün kökü için krş. *tirgüz-*]
t.-dilar 48/1565
- tirişçanlık** girişkenlik
t. 18/585
- tirgüz-** diriltmek [ET *tirgür-* < **tir-* (ED 545b)]
tirgüz.-di 30/969
- tiş** (Çağ.) diş [ET *tīş 1* (ED 557b)]
t.+iñ 48/1547
- tişuk** (Çağ.) delik deşik, oyuk; bkz. *teşik*, *töşük*
t. 21/674
- tiyatir** tiyatro [< Rus. *tea;tr* (Gültek 1678b)]
t. 31/996
- tiyil-** denilmek [< ET *té-* (ED 433b – 434a)]
t.-madin 16/517
- tofrağ/k** (Çağ.) toprak [ET *toprāk* < *toprā-* ‘kurumak’ (ED 443a ve 444a)]
tofrağ ol- ölmek
t. o.-mışam 27/863
tofrağka kal- ölecek olmak
t. k.-ğay 42/1364
- toğra** doğru [ET *toğuru*, Çağ. *toğrı* (ED 473a-b)]
t. 9/266, 13/408, 49/1604
- toğrili-** düzeltmek [< *toğra*]
t.-ap 1/26
- toğrilik** doğruluk [< *toğra* + *lIk*]
t. 19/600, 51/1638
- toğrisida** hakkında, üzerinde [< *toğra* + *sI* + *dA*]
t. 7/202, 11/327, 12/360, 12/382, 13/406, 13/407, 19/624, 20/647, 20/651, 31/983
t.+ta 19/591
t.+ki 1/2, 1/10, 3/90, 25/808, 36/1186
t.+mu 12/361
- toğruluk** hakkında [< *toğra* + *lUk*]
t. 1/4, 6/168

tohta[- değinilmek, durulmak

t.-duḡ 20/633

t.-ḡanda 6/168

t.-ḡaniduḡ 20/652

t.-miḡaniduḡ 31/983

t.-ip 1/8, 2/29, 12/383, 13/407, 51/1638

tohtat- durdurmak

t.-may 16/517

tohti- durmak

t.-maydu 2/31

tok- (Özb.) dökmek [ET (MK) *tög* (477b)]

t.-ip 50/1626

toḡul- dokunmak (kumaş) [< *tok-* + *il-*; ET *tökül-* (ED 469b)]; bkz. *töḡil-*

t.-ḡan 39/1274

tola çok

az-tola 16/514

tolḡa- (Çaḡ.) dolamak, dolanmak; çevirmek [ET (MK) *tolḡa-* (497a)]; bkz. *tolḡi-*

t. 47/1520

tolḡaṣ- (Çaḡ.) dolaşmak, sarılmak [< *tolḡa-ṣ-*]

t. 47/1521

tolḡimaḡ çevirmek, döndürmek [< *tolḡa* + *maḡ*]

t. 47/1520

toluḡ tam, dolu [ET *tolu* (ED 491b-492a)]

t. 9/283, 31/1007, 33/1071

ton ton (renk tonu) [< Rus. *ton* (Gültek 1704a-b)]

t.+in 50/1625

toñ (Çaḡ.) don, buz [ET (MK) *toñ* (ED 513b)]

t. 45/1472

toñulmaḡ (Çaḡ.) üzülmek, kederlenmek; bkz. *tüñülmek*

t. 33/1058

tonuṣ görüş [< ET (MK) *tanu-* ‘tanımak’ (ED 516a)]

t.+ḡa 21/663

tonuṣiçe görüşüne göre [< *tonuṣ* + *I* + *ça*]

t. 16/509

tonuṣtur- sunmak, tanıtmak [< *tonuṣ*’la aynı kökten; ET (MK) *tanuṣ-* (526b)]

t.-up 3/76

tonuṣturḡudek anlatacak kadar [< *tonuṣtur-* ḡU + *dek*; krş. *mundaḡ*]

t. 44/1435

tonuṣturul- sunulmak [< *tonuṣtur-Ul-*]

t.-idu 3/90, 6/173,

torḡa (Çaḡ.) ipek kumaş [Çaḡ. *توغو* (LÇ. 116a)]; bkz. *torḡe*

t. 45/1471

torḡe bkz. *torḡa*

t. 45/1471

tosma baraj, bent, su bendi; havuz [krş. *toṣ-*]

zako-t. 34/1121

toṣ- dolmak, doldurmak [ET *toṣ-* ‘doldurmak’ (ED 560a)]

t.-ubtur 17/538

- toymak** (Çağ.) doymak [< ET *toḡ-* (ED 451a)]
t. 40/1306
- tozmak** (Çağ.) tozmak, dağılmak [ET *toz-* (ED 572b)]
t. 38/1230
- töhpe** hediye, armağan [< Ar. *تلفة* *tuḥfa* (Wehr 81a)]
t.+lerni 35/1149
- tökil-** (Özb.) bkz. *toḡul-*
t.-gan 39/1274
- tökküçi** dökücü, dökken [< ET *tök-* (ED 477a)]
kanın t. 43/1400
- Tömür** (K.A.) Timurhan; krş. Tuğluḡ Tömürhan
T. 9/267
- Tömür İbn Ereḡşah** (K.A.)
Tarihçi T. İ. E. 11/331
- tör** (Çağ.) baş köşe, yukarı, üst; ön; yüce [ET (MK, KB) *tör* (ED 528b- 529a)]
t. 38/1231
- Törkiy** bkz. Türkiy
T. tillarnıñ 20/631
- törlük** (Çağ.) [ET *törlüg* ‘türlü’ (ED 546b-547a)]
t. 22/724
- tört** (Çağ.) dört [ET *tört* (ED 534a-b)]
t. 16/492
- töşük** (Çağ.) delik deşik, oyuk; bkz. *teşik*, *tişuk*
t. 21/674
t. t. 21/676, 21/677
- töt** bkz. *tört*
t. 5/157, 16/493, 20/641, 48/1569
- töven** aşağı [krş. ET *taban* ‘taban’ < Mo. *daban* (ED 441b)]
t. 18/587
t.+de 20/637, 38/1224
t.+diki 4/124, 5/128, 5/148, 6/187, 7/203, 11/327, 13/409, 19/601, 17/548, 44/1431, 45/1453
t.+dikiçe 5/136, 6/173, 6/180, 28/890, 47/1526
t.+dikidek 4/114
t.+dikilerni 17/528
t.+ki 18/563
- tözmek** (Çağ.) sabretmek [ET *töz-* (ED 572b)]
t. 38/1230, 46/1510
- transkripsiye** transkripsiyon [< Rus. *transkripciya* (Gültek 1717a-b)]
transkripsiye *qıl-* transkripsiyon yapmak
t. *q.*-inişi 50/1615
transkripsiye *qılguçi* transkripsiyon yapan
t. *q.*+lardımu 50/1609
- transkripsiyilik** transkripsiyonlu [< *transkripsiye* + Uyg. *lik*]
t. 50/1611
- T. Samsaḡ** (K.A.)
T. S. 44/1420

- tuğkan** kardeş [< ET *tuğ-* ‘doğmak’ (ED 465a – 466a); krş. Li *tuğgan* 161, 7. 15.]bkz. *tuğkan*
T. 46/1483
- Tuğluk Tömürhan** (K.A.) Timurlenk, Aksak Timur da denilen ünlü Türk Moğol İmparatoru; bkz. *Tömür*
T. T.+giçe 2/55, 2/59
T. T.+mu 2/60
- tuğma-** doğmak [< ET *tuğ-* (ED 465a – 466a)]
t.-gur 30/961
- Tugyu** (Ö.A.) Tukyü
kediimki T. tili 6/174
- tuğgan** (Çağ.) bkz. *tuğkan*
t. 46/1483
- tur-** kalkmak [ET *tur-* (ED 529b – 530b)]
t.-atti 9/270
t.-gan 9/277, 17/550, 20/650, 31/998, 38/1241
t.-gay 43/1376
t.-idu 8/233, 50/1608
t.-idiğan 15/489, 27/876
t.-idu 14/450
t.-imen 43/1376
t.-sa 22/708
t.-sağ 35/1126
tutup tur- durup durmak
t. t.-dukuñ 16/497
t. t.-giniñ 16/497
t.-up 34/1101
t.-uptu 13/395
t.-uvatқан 9/296
- turaklık** istikrarlı [< *tur-Ak +lik*]
t.+ka 18/577
- Turduş Añon - Ğeribiy** (K.A.)
T. A. 35/1154
- tuřferāk** daha garip, daha tuhaf [< Ar. طرفة *tuşfa* ‘daha önce görülmemiş ya da nadir görülür olma’ (Wehr 505b) + Uyg. *rAk*]
t. 21/677
- tuşgu** durma [< *tur-gU*]
t. 15/489
t..+niñ 19/497
- tuşgun** yerleşik, kalıplaşmış [< *tur-gUn*]
t. 25/803
t.+liğan 36/1170
- tuşguz-** kaldırmak [< *tur- ğUz-*; ET *tuşgur-* (ED 541a-b)]
t.sak 7/201
- tuşguzul-** dayandırılmak, kurulmak [< *tuşguz-UI-*]
t.-gan 21/670

turidiğanlık durma, bulunma, olma
t.+ ini13/403

Türkiy Türkî, Türkçe
t. 4/95

turma- durmamak [< *tur-mA-*]
t.-simu 45/1450

turmak (Çağ) durmak [< *tur-mAk*]
t. 38/1231
t.-ta 19/591

Turpan (Ö.A.) Turfan. Çin Halk Cumhuriyeti'nde, başkenti Urumçi olan Şincan (xinjiang) özerk bölgesinde, Gobi çölü'nün yanında bulunan ilin adı.
T. 33/1084

Tursun Ayup (K.A.) Akademisyen, Türkolog.
T. A. 13/405

turuk çıkmaz [< *tur-* + *Uk*; ET *turuk* 'durak, durulan yer' (ED 538b – 539a)]; bkz.
tuyuk

bî-t. 34/1112, 34/1114

turuş durma [< *tur-Uş*]
t. 31/996

t.+ka 36/1187

turur -dır, -dir [< *tur-Ur*]

t. 14/450, 15/467, 16/494, 17/535, 17/539, 22/711, 27/874, 29/935

tut- tutmak [ET *tut-* (ED 451a-b)]

hakimiyet tut- egemenliği elinde bulundurmak

h. t.- kan 2/52

ma'zûr tut- hoş görmek, bağışlamak

t.-uñ m. 28/878

t. ! 22/726

t.-ar 24/771

t.-dim 39/1271

t.-dukuñ 16/497

t.-idu 20/636, 37/1191

t.-ilsin 39/1275

t.-ka 9/294, 20/637

tutka kıl- içermek, barındırmak, bulundurmak

t. k.-inişi 9/294

t. k.-ğan 20/637

t.-kan 2/52, 9/289, 20/637, 33/1074

pir-ustaz tut- usta olarak kabul etmek

p. u. t.-kan 33/1074

t.-tum 39/1271

t.-uñ 28/878

t.-up 19/497

tutup tur- tutmak

t. .t.-dukuñ 16/497

t. t.-niñ 16/49

üns tut- yakınlık etmek, alışkanlık yapmak

ü. t.-mışlar 42/1350

tutkuluk (?)

t. 44/1424

tutruk (Çağ.) ateş tutuşturmak için kullanılan kuru yakacaklar [krş Çağ. توناشماق , توتاشتوروق 'kibrit vb. ateş yakma aracı' (LÇ. 113b)]

t. 46/1481

tutul- tutulmak, yakalamak [< *tut-* *Ul-*; ET *tutul-* (ED 456b)]

közde tutul- göz önünde bulundurmak

k. t.-ğanlığını 6/171

k. t.-idu 18/580, 21/669, 45/1451

k. t.-işi 8/246, 9/295

nezerde tutul- dikkate alınmak

n. t.-idu 45/1451

t.-idu 18/580, 21/669, 45/1451

t.-sin 39/1275

t.-sun 39/1275, 40/1294

t.-uşi 9/295

tutus tutma [< *tut-* *Uş*; ET *tutus* (ED 461b)]

t. 33/105

tuyuk çıkmaz; krş. *turuk*

t. 34/1115

tuyuksız aniden [< *tuyuk* + *sIz*]

t. 31/1009

tuz (Çağ.) tuz [ET *tuz* (ED 571a-b)]

t. 38/1230

tuzluk (Çağ.) tuzlu [< *tuz* + *IUk*; ET (MK) *tūzluğ*]

t. 45/1470

tügel hep, tam [ET *tükel* < *tüke-* (ED 480b)]

t. 8/247

tümen on bin [ET *tümen* < Toharca (?) (ED 507b)]

yüz t. 29/928

tün gece [ET *tün* (ED 513a-b)]

t. 30/971

t.+i 39/1291

tün ü kün gece ve gündüz [ET *tün* 'gece', *kün* 'güneş; gün' (ED 513a-b ve 725a-b); Ar. ve, Far. *ü* bağlama edatı (Steingass 1447a)]

t. k. 30/971

tüñülmek ümitsizliğe düşmek [ET (MK, KB) *tüñül-* < **tüñ-* (ED 521a)]; bkz.

toñulmak

t. 33/1059

tüp temel [< ET *tüb* 'kök; dip' (ED 434b – 435a)]

t. 36/1175, 37/1207, 37/1210, 37/1213

tüpeyli bu gibi, benzeri

t. 19/600

tüpki son [< *tüp* + *ki*]

13/404

tüp söz kelime kökü, etimoloji [< *tüp*, *söz*: ET *söz* (ED 860b)]

t. s.+lerde 37/1213

tür biçim [TT.de de görülen bu modern biçim, Tietze'ye göre TT *türlü* biçiminin bir backformation (kısaltılmış) biçimidir (Tietze *dürlü/ türlü* 674b – 675a) ve Clauson'e göre ET *törlüğ* 'tür, çeşit' ile bir ilgisi yoktur (ED 546b – 547a)]
t.+i 27/852, 27/866

türaksızlık tutarsızlık, değişkenlik [< *turuḡ (turaḡ) sIz + IIk*]
t.+i 31/988

Türk Türk

T. 2/37, 5/140, 6/189, 9/273, 11/334

T.+tiki 9/273

T.+tur 36/1188

T.+tiki 5/140

T.+liriniñ 2/38

Türkçe Genel Türk dili

T. 2/35, 3/68

Çağatay T.+si 3/69

Ḥarezmi T.+si 12/372, 12/376, 12/379, 16/510, 18/563, 18/569

Ḥarezmi T.+sinin 13/419

Keşker T.+si 2/35, 4/115

Ottura Asiya T.+si 18/565

Türki Türkçe

T. Elfaz 19/608

T. elfāziniñ 19/610

Türkistan (Y.A.)

T. 9/270

Türkiy bkz. *Turkiy*

T. 2/34, 2/35, 3/61, 3/68, 3/79, 3/82, 3/86, 4/106, 4/113, 4/115, 4/116, 4/119, 4/123, 4/125, 4/126, 5/135, 5/154, 6/166, 6/169, 6/181, 6/182, 6/183, 7/193, 7/194, 7/214, 7/220, 7/225, 8/228, 8/242, 8/247, 8/248, 8/249, 11/334, 13/423, 15/481, 19/603, 19/605, 19/611, 19/614, 19/622, 19/628, 20/648, 21/672, 21/678, 22/705, 31/984, 31/985, 31/986, 31/999, 32/1025, 36/1188, 38/1239, 38/1248, 45/1451, 51/1646, 51/1649, 51/1653, 51/1654, 51/1656, 52/1669

Türkiy Tillar Divanı (E.A.) Divan-u Lugati't-Türk.

T. T. D.+da 20/648

T. T. D.+diki 13/423

Türkmen (Ö.A.) Bir Türk boyu

T. 12/371, 18/564

Türkolog Türkoloji bilgini

T.+liriniñ 19/602

Türk tili Türk dili, Türkçe

T.t. 2/37

türküm grup, kitle

t.+idiki 33/1051

t.+ige 4/107, 20/632, 31/987

türli (Özb.) [bkz. *tür, türlük*]

t.+i 41/1330

türli- çeşitlemek [< *tür + li- (LA-)*]

t.-güçi 25/791

türlük (Çağ.) türlü [bkz. *tür, türli*]

t. 3/85

- türmek** (Çağ.) sarmak, yumaklamak, sıvamak, çemremek [< ET *tür-* (ED 530b – 531a)]
 t. 38/1231, 47/1522
- tüs** biçim [krş ET *töz* ‘kök, köken, temel’ (ED 571a-b)]
 t. 15/471, 15/473, 29/937, 35/1125
 t.+i 15/474, 15/476
 t.+iniñ 15/474
- tüş** rüya, düş [ET (MK) *tüş* (ED 559a)]
 t.+ümde 48/1546
 t.+ümde 48/1546
- tüz** (Çağ.) düz [ET *tüz* (571b – 572a)]
 t. 38/1231
- tüz-** düzmek, sıraya koymak, düzenlemek [ET *tüz-* (ED 572b – 573a)]
 t.-ibmen 48/1557
 t.-üpmen 48/1557
 t.-üptimen 48/1557
- tüzitivelîş** düzeltme
 t.+i 2/31
- tüzül-** kurulmak, düzene konulmak [< *tüz-* *Ul-*; ET *tüzül* (ED 575b – 576a)]
 t.-genge 5/130
 t.-idu 24/768
- u o** [ET *ol* (ED 123a – 124a)]
 u. 2/41, 3/84, 3/85, 4/107, 4/122, 4/123, 5/135, 7/199, 10/317, 17/550, 19/607, 23/751, 32/1018, 36/1174, 36/1178, 36/1182, 37/1209, 44/1439, 44/1440
 u.+ni 1/25, 1/27, 4/120, 5/134, 6/168, 11/342, 16/490, 36/1181, 36/1182, 50/1606
 u.+niñ 2/29, 2/30, 2/44, 2/45, 2/57, 4/103, 4/121, 5/134, 5/152, 7/202, 8/231
- u ve** [< Far. *و* *u* < Ar. *و* *wa* (Steingass 1447a)]; bkz. *ü*
 u. 22/727, 26/840, 29/933, 43/1406
- ucmak** bkz. *uştırmağ*, *uçmak*
 u. 16/504
- uç-** uçmak [ET *uç-* (ED 19b)]
 u.-ar 28/900
- uç** arka; koyunların arka kısmı [ET *uç* (ED 20b)]
 u. 33/1059
- uçmak** bkz. *uştırmağ*, *ucmak*
 u. 16/503
- uçra-** karşılaşmak; bkz. *üçra-*
 u.-ydiğan 9/293
 u.-ydu 7/192, 14/449, 16/496, 17/536, 19/615, 24/759, 35/1123, 43/1396, 50/1612
- uçri-** uğramak, maruz kalmak, karşılaşmak; bkz. *üçri-*
 u.-ğan 37/1212, 52/1665
 u.-ğanlığı 2/43
 u.-maydu 43/1380
- uçrit-** karşılaştırmak [< *uçra-t-*]
 u.-imiz 5/149
- uçuk boğumluk** (dilb.) açık heceli
 uçuk b. 38/1237

uçuz ucuz [ET *uçuz* (ED 32a-b)]

u. 32/1037

uğan kudret sahibi, Hz. Allah [ET *uğan* < *u-* ‘muktedir olmak’ (ED 2a-b)]

u. 32/1037

Uğuz (Ö.A.) Oğuz; bkz. *Oğuz*

U. 37/1212

uķum anlam [< ET *uk-* ‘anlamak’ (ED 77b – 78a)]

u.+ini 44/1422

ular onlar [ET *ol* adılının 3. çok. (ED 123a – 124a)]

u. 9/266, 17/558, 19/622, 35/1146, 49/1595

u.+da 13/400, 13/403

u.+din 50/1612

u.+ğa 11/347

u.+ni 49/1596

u.+niñ 5/136, 9/270, 9/272, 9/286, 9/294, 34/1105, 37/1197

ulaş- ulaşmak, kavuşmak [ET *ulaş-* < *ulā-* (ED 154a)]

u.-ıpdur 27/877

uluğ ulu, yüce [ET *uluğ* (ED 136b)]

u. 52/1667

uluķsin- kibirlenmek [ET *uluğsın-* < *uluğ* (ED 140a-b)]

u.-duķuñ 16/496

ulus boy, oymak, ulus [< Moğ. *ulus* < ET *ulus* ‘ülke’ (ED 152a-b)]

u.+i 2/56

u.+iniñ 4/99, 5/133, 7/217, 17/559

umumen genel olarak, genellikle [< Ar. *عموم* ‘*umūm* (Wehr 575b-576a)]; bkz.

omumen

u. 1/19

umun- ummak, istemek [ET *umun-* < *um-* (ED 162a)]

u. 47/1512

un un [ET *ūn* (ED 166b)]

u. 44/1434

unci inci [ET *yincü* < Çin. *chên chu* ‘gerçek inci’ (ED 944b – 945a)]; bkz. *incü*,

yincü

u. 32/1046

uni onu [krş. *ular*]

u. 1/25, 1/27, 4/120, 5/134, 6/168, 11/342, 16/490, 36/1181, 36/1182, 50/1606

uniñ onun [krş. *ular*]

u. 2/29, 2/30, 2/44, 2/45, 2/57, 4/103, 4/121, 5/134, 5/152, 7/202, 8/231

9/267, 9/287, 10/302, 10/314, 11/356, 13/422, 16/513, 18/580, 19/624, 19/625,

20/20/635, 20/643, 31/988, 34/1093, 36/1167, 36/1170, 36/1179, 36/1180,

37/1195, 37/1200, 37/1203, 37/1204, 37/1206, 37/1213, 41/1334, 44/1411,

44/1443, 44/1444, 48/1561, 50/1621

u.+da 12/380, 12/388, 17/554, 21/671, 38/1233, 38/1252

u.+diki 44/1419

u.+din 2/58, 7/210, 7/218, 7/220, 11/340

u.+ğa 18/561, 31/1011, 37/1192, 37/1214, 37/1222, 49/1590

u.+mu 44/1413

uniñ bilen onunla [< *uniñ*, *bilen*]

u. b. 7/218

unut- unutmak [ET *unit* (ED 179b)]

u.-man 17/532

u.-masmen 17/532

unutulmaslık unutulmama [< *unut- Ul- mAs + IIk*]

u.-i :9/289

ur- vurmak; (saz) çalmak; (bülbul) ötmek, avlamak [ET *ur-* (ED 194b - 195a)]

u. 28/910

u.-duñ 21/691

u.-ğuçı 43/1397

u.-ğudik 43/1402

u.-ibmen 48/1558

u.-ğu 16/490, 26/842

u.-sa 29/928

u.-upmen 48/1558

u.-uptimen 48/1558

u ra onun [< Far. *u* 'o' ve *ra* 'yükleme durumu edatı' (Steingass 117a ve 560b)]

peder-i u. 51/1639

urğu (dilb.) vurgu [< ET *ur-* (ED 194b - 195a)]

u.+sini 21/666, 38/1237

urğusiz (gamer) vurgusuz [< *urğu + sIz*]

u. 24/763

Urğun (Ö.A.) Orhun; bkz. *Orğun*

u. 22/713

uruğ/k soy [ET *uruğ* (ED 214b-215a)]

u.+lar 9/275

u.+liri 9/274

u.+larmu 9/275

u.+liri 9/269, 9/273

uruñ bkz. *orun*

u. 33/1074, 35/1135

uruş dövüş [ET *uruş* < *ur-* (ED 239a)]

u. 16/490

'uryān çıplak [< Ar. *عريان* 'uryān (Wehr 548a)]

u. 22/710

ustaz öğretmen, hoca [< Far. *استاد* *ustād* (Steingass 49a)]

pir u. 33/1073, 33/1074

usul metod, tarz [< Ar. *اصول* *uṣūl* (Wehr 16b)]

u.+da 15/471

u.+liri 35/1132

uṣal- ufalanmak [ET (MK) *uṣal-* < *uṣā-* (ED 262b)]

u.-ğay 42/1365

uṣol (Çağ.) şu [OT (NF) *uṣol* (NF 449b)]

u. 42/1362

uṣmaḥ cennet [ET (MK, KB) *uṣmaḥ* < Soğd.; Çağ. *uçmağ/ucmak* (ED 257b)]

u. 16/504

utmak yutmak, kazanmak [ET *yut-* (ED 885b)]

u. 38/1230

I. uy öküz [ET *uç* (ED 34a-b)]

u. 45/1460

II. uy (Çağ.) sığır [bkz. *I. uy*]

u. 22/699, 45/1460

uyğan- uyanmak [< ET *uğt-* < *u* ‘uyku’ (ED 42b – 43a)]

u.-mağur 30/962

uyğun uygun [< ET *uğt-* ‘ardından gelmek, takip etmek’, krş. Kıp. *uyğan* ‘tabi olma’ (ED 38a-b)]

u. 12/369, 36/1189, 37/1214, 49/1582, 49/1602

uyğun bol- uygun olmak

u. b.-ğan 37/1192, 37/1196, , 37/1222

u. b.-ğanlığı 37/1214

uyğun kël- uygun gelmek

u. k.-idu 11/358

uyğunlaş- uygunlaşmak, uygun hale gelmek [< *uyğun* + *LA-ş-*]

u.-ip 36/1177

uyğunlaştur- uygunlaştırmak, uygun hale getirmek [< *uyğunlaş-* *tUr*]

u.-ulğan 33/1065

Uygur (Ö.A.) Uygur; Türk kavimlerinden biri

U. 1/13, 1/26, 2/34, 5/137, 5/139, 6/163, 7/195, 10/312, 10/318, 11/334, 19/608, 19/610, 21/679, 33/1067, 33/1072, 33/1074, 35/1145, 34/1087, 49/1583, 51/1636, 51/1642, 51/1644, 51/1647, 51/1651, 52/1669, 52/1669

behişiyân-i U. 51/1638

Qarluq-U. dialëkti 6/170

Qarluq-U. dialëktiniñ 8/229

Keşker U.-liriniñ 37/1208

Uygur-Qarluq 20/632, 31/986, 33/1051, 49/1571, 49/1580

U.-lar 11/337, 11/347, 33/1071, 51/1649

U.-lardin 17/558

U.-largä 33/1069

U.-larniñ 11/342

U.-niñ 51/1641

Uygur canlık tili Uygur halk dili

U. c. t.-niñ 49/1582

Uygurçe Uygurca

U.-niñ 51/1641

Uygur edebiyati Uygur edebiyatı

U. e. 4/100, 4/104, 35/1149, 7/212, 35/1149,

U. e.+da 33/1078

Uygur edebiy tili Uygur edebî dili

İdiküt U. e. t. 2/40

İdiküt U. e. t.+ni 51/1652, 51/1660

idiküt U. e. t.+niñ 51/1655, 51/1662

U. e. t. 3/91, 5/155, 7/211, 31/1003, 37/1218

U. e. t.+da 38/1257, 41/1334, 48/1552

U. e. t.+diki 38/1254

U. edebiy t.+din 3/94, 7/209, 49/1575

U. edebiy t.+dur 7/207

- U. e. t.+ni 49/1579
 U. e. t.+niñ 12/380, 49/1576
Uygur Ėlipbesi Uygur alfabesi
 U. ė. 11/330
Uygur tili Uygur dili, Uygurca
 Çağatay U. t. 1/27
 Hazırkı Zaman U. t. 36/1165, 47/1524, 52/1672
 hazırkı zaman U. t.+da 29/939, 33/1052, 40/1317, 42/1366, 43/1378, 43/1409, 44/1415, 44/1422, 44/1427, 44/1431, 45/1455, 45/1458, 47/1536, 48/1544, 48/1561
 hazırkı zaman U. t.+dikige 38/1227, 41/1346, 42/1352
 hazırkı zaman U. t.+dila 38/1239, 40/1308
 hazırkı zaman U. t.+diki 47/1527
 hazırkı zaman U. t.+dikidekla 40/1309
 hazırkı zaman U. t.+dimu 47/1525
 hazırkı zaman U. tiliga 35/1141, 35/1143,
 hazırkı zaman U. t.+niñ 22/714, 26/829
 İdikut U. t. 10/311, 11/339
 Karluk-U. 12/375
 kedimki U. t. 4/97, 4/98, 13/407, 16/505, 17/556, 17/557, 34/1092, 36/1169
 kedimki Uygur t.+ga 4/101, 4/111
 ottura esir U. t. 32/1043, 38/1240
 ottura esir U. t.+da 28/887
 ottura esir U. t.+dikidek 30/965
 ottura esir U. t.+dila 40/1308
 ottura esirdiki U. t.+niñ 37/1205
 U. t. yezikiniñ 9/289
 U. t. 3/80, 4/122, 5/139, 5/142, 5/146, 7/200, 7/204, 7/224, 11/329, 11/339, 13/402, 13/410, 13/420, 13/421, 17/546, 19/606, 19/611, 19/622, 20/634, 20/645, 35/1150, 37/1215, 45/1450, 50/1634
 Uygur t.+da 20/646, 21/668, 41/1325, 43/1381, 48/1554, 48/1566
 Uygur t.+din 8/230, 22/713
 Uygur t.+diki 34/1104, 38/1251
 Uygur t.+dikidek 14/455, 39/1276
 Uygur t.+dikidin 28/887
 Uygur t.+ga 1/22, 17/554, 37/1209, 37/1213, 52/1664
 Uygur t.+gila 21/672
 Uygur t.+niñ 11/327, 12/366, 19/613, 20/628, 28/884, 35/1149, 37/1210
Uygur yezik edebiy tili Uygur edebî yazı dili
 U. y. e. t. 18/565, 32/1032, 52/1674
 U. y. e. t.+din 31/993, 31/1016
 U. y. e. t.+ni 19/598
 U. y. e. t.+niñ 1/9, 1/19, 2/39
Uygur yeziki Uygur yazısı
 kedimki U. y. 10/324, 11/331, 11/337, 11/339, 51/1650
 kedimki U. y.+ni 10/31
 U. y.+ni 10/311

Uygur yèzik tili Uygur yazı dili

U. y. t.+niñ 9/281

uyluk uyluk, kalça [ET *uğluk* (ED 55a-b)]

tamur u. 14/428

ü bkz. *u*

ü. 30/971

üç üç [ET *üç* (ED 18b)]

ü. 3/65, 3/91, 5/128, 11/357, 20/642, 21/662, 21/663, 32/1032, 50/1628

ü.+ke 18/583

üçinçi bkz. *üçünçi*

ü. 20/661, 25/794, 30/957, 33/1051, 40/1292, 44/1415, 48/1559

üçra- karşılaşmak; bkz. *uçra-*

üçrap kal- karşılaşmak

ü. k.-idu 14/447, 16/521

üçri- bkz. *uçri-*

ü.-şip tur- karşılaşmak

ü. tur.-uş 31/997

üçün için [ET *üçün* (ED 28b)]; bkz. *için*

2/50, 9/268, 10/308, 12/376, 14/440, 14/455, 16/495, 16/498, 16/510, 16/519, 16/522, 19/605, 23/745, 23/746, 23/757, 24/776, 25/794, 27/851, 27/852, 27/853, 27/854, 29/916, 30/962, 37/1212, 37/1217, 45/1452, 49/1605, 50/1606

üçünçi üçüncü [ET *üçünç* < *üç* (ED 29a)]; bkz. *üçinçi*

27/866, 29/921

ügd- uyuklamak [< ET *u* ‘uyku’ < **ūd* (ET 2a)]

46/1502

ükuvçi (Özb.) bkz. *oquğuçi*

ü. 45/1446

ükümlük yaygın [*üküş* ile aynı kökten; krş. ET *üküm* ‘kalabalık’ < *ük-* ‘yığmak’ (ED 108b)]

ü. 44/1427

üküş çok [ET *üküş* < *ük-* (ED 118a)]

ü. 32/1038

ülüş pay, hisse [ET *ülüş* < *ülē* (ED 153a)]

ü. 16/492, 16/493

ümid ümit [< Far. امید *umed* ya da *umīd* (Steingass 101b - 102a)]

ümid kıl- ümit etmek

ü. k.-ğanlıkidin 25/790

ümid üz- ümit kesmek

ü. ü. 33/1059

üns alışkanlık [< Ar. انس *uns* (Wehr 26b)]

ü. 42/1350

ürgüdemek uyuklamak; bkz. *ügdimek*

ü. 46/1502

ürk- ürkmek [ET *ürk-* (ED 221a)]

ü. 47/1511

ürki- [< *ürk-*]

ü. 47/1511

üstide üstünde, üzerinde [< ET *üst* (242a)]

ü. 1/8, 2/28, 2/29, 12/363

- üstidiki** üstündeki [< *üstide* + *ki*]
 ü. 1/15
- üstige** üstüne [< ET *üst*, krş. *üstide*]
 ü. 9/268
- üstüh^vān** kemik [< Far. استخوان *ustukhwān* (Steingass 51a)]
 ü.+ımnı
- üstün** üstün [ET *üstün* (ED 242b-243a)]
 ü. 13/403, 17/550, 17/554
- ütlimek** ütmek, tüylerini yakmak
 ü. 38/1230
- üz-** koparmak, [kesmek] [ET *üz-* (ED 279b - 280a)]
 ümid üz- ümidi kesmek 33/1059
- üze** üzerinde, üstünde [ET *üzē* (ED 280b)]
 ü. 22/711, 26/821, 43/1388
- üzre** üzere
 ü. 28/901, 35/1135
- üzük tavuş** (dilb.) ünsüz ses
 ü. t.+lar 23/739, 28/896
 ü. t.+lardiki 22/695
 ü. t.+lardin 28/907, 28/908
- üzül-** üzölmek [ET *üzöl-* (ED 297a-b)]
 ü.-misun 52/1678
- vādī** vadi [< Ar. واد *wādīn* (Wehr 941a)]
 v. 24/786
- Vahitcan Ğupur** (K.A.) Uygur dili araştırmacısı
 V. Ğ. 1/17
- vāqī^c** vuku bulan, olan, başa gelen [< Ar. واقعية *wāqī'īya* (Wehr 141b)]
 v. olsa 26/832, 43/1392
- vak(i)t** vakit, zaman [< Ar. وقت *waqt* (Wehr 966a)]
 v.+ni 12/365, 33/1063
 v.+ta 8/259
 v.+tin 3/80
 v.+i 2/59, 8/240, 18/581
 v.+ida 18/58, 37/1222, 52/1685
 v.+idiki 3/80
 v.+idila 2/52
- vapat** vefat, ölüm [< Ar. وفاة *wafāt* (Wehr 965b)]
 v.+i 2/52, 11/331
 v.+din 51/1637
- varis** varis, mirasçı [< Ar. وارث *warīt* (Wehr 941b)]
 v.+liri 9/267
 varislik kıl- varislik etmek
 v. k.-ğan 51/1649
 v. k.-ğanlığını 34/1088, 49/1586
 v. k.-ip 38/1242
 v. k.-iş 33/1069

variyant [< Rus. *variant* (Gültek 101a)]

v.+i 6/170, 8/229, 9/281, 13/416, 13/417, 13/421, 13/422, 20/643, 20/651, 25/810, 37/1205, 51/1656

v.+idin 31/1017

v.+imu 7/191

v.+iniñ 9/283, 18/566, 23/728, 38/1247

v.+larga 24/766

v.+liri 21/684, 24/764

v.+liridin 8/231

vasite vasıta, araç, alet [< Ar. واسطة *wāṣiṭa* (Wehr 948a)]

v.+ler 31/996

v.+lerge 31/1000

v.+si 32/1043

vasite bol- vasıta olmak, aracı olmak

v. b.-di 10/320

vasite keliş (dilb.) vasıta hali, instrumental hali

v. k. 14/448, 16/520

vasitilik/k (dilb.) belirsiz [< *vasite + ilk*]

v. bayan meylidiki 44/1438

v. bayan rayidiki 27/859, 27/874

v. bayan rayini 17/535

v. ötken zaman 15/457

vasitisiz (dilb.) belirli [< *vasite + slz*]

v. bayan rayi 21/688, 26/846

v. bayan rayini 17/540

v. kelgüsi zaman 15/468

v. ötken zaman 14/454

vaşl kavuşma, ulaşma [< Ar. فصل *waşl* (Wehr 953b – 954a)]

v. 27/856

vaziyet vaziyet, durum [< Ar. وضعية *wad'īya* (Wehr 957b)]

v.+i 11/341, 51/1662

ve [< Ar. و *we* (Wehr 927a-b)]; krş. *u, ü*

v. 1/13, 1/25, 2/32, 2/33, 2/34, 2/42, 2/45, 2/49, 2/57, 2/58, 3/61, 3/65, 3/83, 3/87, 4/101, 4/103, 4/108, 4/121, 4/122, 5/135, 5/136, 5/140, 5/142, 5/146, 5/152, 6/159, 6/162, 7/197, 7/202, 7/206, 7/223, 8/231, 8/235, 8/251, 9/271, 9/274, 9/277, 9/286, 9/294, 10/299, 10/309, 10/311, 10/318, 10/322, 10/324, 11/329, 11/330, 11/335, 11/336, 11/339, 11/341, 11/344, 11/345, 11/347, 11/348, 11/351, 11/352, 11/356, 11/357, 12/359, 12/371, 12/378, 12/384, 13/407, 14/425, 15/459, 16/511, 16/517, 17/543, 17/546, 17/552, 17/556, 18/560, 18/564, 18/572, 18/578, 18/580, 18/583, 18/590, 19/598, 19/604, 19/608, 19/609, 19/616, 19/619, 19/620, 19/625, 19/630, 19/635, 20/645, 21/678, 21/680, 22/697, 22/708, 22/712, 22/714, 23/729, 24/770, 24/772, 25/812, 25/820, 26/823, 26/826, 26/832, 26/833, 26/834, 26/926, 29/943, 29/944, 30/978, 31/1003, 31/1015, 32/1034, 33/1052, 33/1071, 33/1074, 34/1087, 35/1146, 35/1147, 35/1149, 36/1164, 36/1165, 36/1171, 36/1175, 36/1179, 36/1186, 36/1188, 37/1193, 37/1206, 37/1208, 37/1210, 37/1218, 38/1233, 38/1238, 38/1253, 38/1255, 38/1258, 39/1277, 40/1294, 40/1302, 40/1303, 40/1306, 40/1316, 41/1334, 41/1344, 42/1363, 42/1365, 43/1384, 43/1386, 43/1388, 43/1392, 43/1397, 43/1398, 43/1399, 44/1410, 44/1443, 45/1449, 47/1523, 47/1525, 50/1610, 50/1635, 51/1658, 51/1661, 52/1663, 52/1667, 52/1668, 52/1669, 52/1680, 52/1683

- veh** vah!, yazık! [< Ar. واه *wāha* (Wehr 928b)]
v. 28/898, 28/899
- vehalenki** günümüz, günümüzde [< Ar. حال *hāl* (Wehr 195b – 196a)]
v. 41/1345, 43/1377
- vekil** vekil [< Ar. وكيل *wakīl* (Wehr 973b-974a)]
v. 1/18, 16/510
v.+liri 1/23, 3/71, 18/61, 32/1020, 35/1150
vekili kıl- vekili yapmak
vekili k.-ip 19/598
- vekillik** vekillik, temsilcilik [< Ar. وكيل *wakīl* (Wehr 973b-974a) + Uyg. *ilk*]
v.+ide 18/576, 33/1084, 34/1086
vekillik kıl- vekillik etmek
v. k.-idiğan 19/592
- velik** fakat, ama, lakin [< Far. وليك *wa-lek* (Steingass 1481a)]
v. 29/926
- vezn** vezin; tartma; tartı; ağırlık [< Ar. وزن *wazn* (Wehr 946a)]
v. 23/740, 34/1097
- Vezneçi** (K.A.)
v. 35/1135
- vucut** vücut, cisim, beden [< Ar. وجود *wuǧūd* (Wehr 932b)]
vucutka kel- vuku olmak, meydana gelmek
v. k.-gen 37/1190
- vü** ve, vd. [bkz. *u*]
v. 24/786
- V. V. Radlov** (K.A.) Friedrich Wilhelm Radloff. (Rusça adı Vasiliy Vasil’evič).
(1837-1918) Alman kökenli Rus Türkologu.
V. V. R. 3/71, 3/82, 7/207, 36/1167
- V. V. Reşitov** (K.A.) Çağatayca uzmanı.
V. V. R. 3/74
- yā** ey, ay [< Ar. يا *yā* (Wehr 981a)]
y. 28/905
y. Rāb 23/755, 28/903
- yadamağ** (Mo.) zayıflamak, zayıf düşmek; yorgun düşmek; bkz. *yadimağ*
y. 33/1060, 46/1500
y. 22/725
- yadikarlık** eser, anıt, abide, heykel [< Far. یاد کار *yād-kār* (Steingass 1525a)]
y.+lar 5/150, 7/193, 49/1594
y.+larda 4/102
y.+larniñ 12/367
y.+liri 7/194, 49/1594
y.+lirida 7/196, 7/222, 20/649
y.+liriğa 6/160, 7/197, 7/198
y.+lirini 1/13, 7/194
y.+niñ 18/560
- yadimağ** zayıflamak, kilo vermek; bkz. *yadamağ*
y. 33/1060, 46/1500
- yadro** çekirdek, iç [< Rus. *qdro*; (Gültek 1953b)]
y.+si 32/1031

Ya. Ėkman (K.A.); bkz. *Yanuş Ėkman*

Ya Ė. 4/119, 5/128

Ya. Ė.+niñ 18/568, 19/601

yağ- yağmak [ET *yağ-* (ED 896a-b)]

y.-dı 23/737

yağak 1. parşömen 2. zar, perde

y. 45/1469

yağıkmaq düşman olmak, düşmanlık beklemek [ET *yağık-* < *yağī-* (ED 901a)]

y. 32/1041

yağlıg/k yağlık, yağlı [2. anlam için: ET *yāğlıg* < *yağ* (ED 901b); 1. anlam için: yine *yağ* kökünden (ED 895a) + *IİK*]

y. 45/1468

y.+ıñını 41/1341

Yağma (Ö.A.) Bir Türk boyu

Y. 11/347

yağşı iyi, güzel [ET *yağşı* < *yakış-* (ED 908a-b)]

y. 11/335, 44/1440

y. namıñ 16/516

y. söz 52/1685

yak- yakmak [ET 3 *yak-* < **yā-* (ED 897a)]; bkz. *yek-*

y. ipmen 48/1556

y.-iptimen 48/1556

yaki veya [< Far. (Steingass *yā* 'i 1523b)]

2/37, 3/67, 3/82, 4/107, 4/115, 6/159, 7/195, 7/215, 8/243, 8/249, 9/264, 10/307, 11/356, 15/462, 16/509, 17/531, 18/582, 18/583, 19/611, 19/613, 19/622, 20/626, 20/651, 21/683, 21/689, 22/721, 28/882, 30/972, 30/974, 31/985, 31/990, 31/1007, 31/1013, 33/1052, 34/1120, 37/1191, 37/1195, 37/1200, 37/1204, 39/1280, 40/1308, 40/1317, 41/1318, 44/1432, 45/1455

yakın yakın [ET *yakın* < 2 *yak-* 'yaklaşmak' (ED 904a)]; bkz. *yeğin*

y. 34/1103

yakın bkz. *yakın*

y. 34/1099, 34/1103

yalañ yalın, çıplak [ET *yalıñ* < **yal-* (ED 929b)]

y. 24/788

yalawaç peygamber, elçi [ET *yalawaç* < İrani dilleri (ED 921a-b)]

y. 16/504

yalguz yalnız [ET *yalğūs* (ED 930b - 931a)]

y. 10/316

yalıñ alev; bkz. *yeliñ*

y. 45/1473

yalın bkz. *yalıñ*

y. 45/1476

yalvuruş yalvarma [ET *yalvar-* (ED 920b)]

y. 25/792

yamak yama; bkz. *yarmak*

45/1478

yan yan [ET *yān* (ED 940a-b)]

her y. 24/785, 24/788

ol y. 26/831, 43/1391

y.+lirida 12/377

I. yan- yanmak [ET 2 *yan-* < **yā-* (ED 942a)]

y.-ğan 28/900

II. yan- dönmek, geri dönmek [ET 1 *yan-* (ED 941b – 942a)]

y.-a bil- 29/930

y.-dı 30/979

yāndir- (Özb.) bkz. *yandur-*

y. 39/1283

yandur- döndürmek [< *II. yan-dUr-*]; bkz. *yāndir*

y. 39/1283

yañlıg gibi, benzer [ET *yañlıg* (ED 950b)]; bkz. *yañgliğ*

y. 22/724, 27/850, 40/1302

yañak yanak [ET (MK) *yañāk* < **yāñgāk* (ED 948b)]

y. 35/1135

yañliğ bkz. *yañliğ*

y. 32/1047

Yanuş Êkman (K.A.) János Eckmann. Macar Türkologu. (1905-1971) Orta Türkçe dönemiyle ilgili çalışmalar yapmıştır. Eckmann'ın çalışmalarında Karahanlı, Harezmi ve özellikle Çağatay alanı büyük yer tutmuştur. Çağatay dili hakkında notlar, Çağataycada yardımcı cümleler, Çağataycada isim-fiiller, Küçük Çağatay Grameri, Chagatay Manuel isimli yayınlarının yanı sıra Doğu Türkçesine yapılmış Kur'an çevirileriyle uğraşmış, Nechü'l Feradis'in Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Camî yazmasını yayınlamış, Mirza Mehdî'nin Çağatayca Gramerini de değerlendirmiştir.

Y. Ê. 13/418

yapuş- yapışmak [ET *yapış-* < *yap-* (ED 880b – 881a)]

y.-mişlar 27/870

yār yar, sevgili, dost [< Far. یار *yār* (Steingass 1525a)]

y. 26/839

yarat- yaratmak [ET *yarat-* < *yarā-* (ED 959b – 960a)]

y.-ti 11/349

y.-ip 4/100, 51/1651

yaratgan yaratan, Allah [< *yarat-gAn*]

y.+lar 48/1565

yaratkan bkz. *yaratgan*

y. 4/111

yaratkuçi yaratan [< *yarat-kUçI*]

y.+si 9/286

yardem yardım [< Far. یاردم *yārdum* (Steingass 1525b)]

y. 15/473

yardemçi yardımcı [< *yardem* + Uyg. *çi*]

y. 17/535

y.+ler 39/1277

y.+lerde 40/1295

y.+si 40/1296

- yargağ** Kazak ve Moğolların deriden diktikleri kürk
y. 45/1469
- yargu** hüküm, yargı [ET *yargu* < *yar-* (ED 963b)]
y.+dik 43/1401
- yaritiş** yaratma, yaratış [< ET *yarat-* < *yarā-* (ED 959b – 960a)]
y.+ığa 10/324
- yarlıkamak** bağışlamak [< *yarlık* + *A-mAk*; ET *yarlıkā-* (ED 968a)]
y. 32/1040
y.-yor 29/915
- yarlık** ferman, buyruk [ET *yarlığ* (ED 966b)]
y.+liridin 18/561
- yarmak** yarma, yarı açma [ET *yarmāk* < *yar-* (ED 969a-b)]; bkz. *yamağ*
y. 22/727, 45/1478
- yarmaşmak** tırmanmak, tırmalamak [< ET *yarmā-* (969b)]
y. 46/1501
- yarū-** aydınlanmak, ışımak [ET *yarū-* (ED 956b)]
y. ! 24/787
y.-r 34/1115
- yarut-** aydınlatmak, ısıtmak [< *yarū-* *t-*; ET *yarut-* (ED 960a-b)]
y.-up 28/903
- yasal-** yapılmak, meydana getirilmek [OT *yasa-* ‘düzenlemek, düzen getirmek’ < Mo. (ED 974a)]
y.-ğan 15/461, 15/467, 15/472, 15/480, 15/487, 16/494, 17/525, 17/526, 17/539, 25/802, 25/803, 26/828, 26/836, 29/935, 30/953, 30/966, 30/972, 32/1046, 32/1047, 32/1048, 32/1050, 35/1123, 42/1359, 43/1382, 43/1408, 44/1421, 44/1443, 48/1551, 49/1572
y.-ğanliri 27/859, 27/875
y.-idu 29/936, 30/946, 30/957, 48/1553
y.-sun 40/1293
- yasalma** (dilb.) yapay, türetme [< *yasal-mA*]; krş. *yasima*
y. 15/460
- yasas** yapma, onarma, meydana getirme [< *yasa-ş*]
y. 44/1427
yasas.+ka 16/499
- yasi-** yapmak, onarmak, meydana getirmek [bkz. *yasa-*]
y.-diki 7/199
- yasıguçi** yapan, yapıcı [< *yasi-gUçI*]
y. 22/719, 41/1325
- yasiliş** yapılış [< *yasi- l-Iş*]
y.+i 15/457
- yasima** yapma [< *yasi-mA*]
y. 31/1009
- yaş** yaş, gözyaşı [ET *yāş* (ED 975b – 976a)]
y.+lar 30/978
y.+ıdın 42/1357
- yaşa-** yaşamak [ET *yaşa-* < *yāş* (ED 976b)]
y.+ğan 31/985
- yaşunmak** saklanmak, gizlenmek [krş. ET *yoşuk* ‘mifer’ (ED 977b)]; bkz. *yoşunmak*
y. 21/675

yat yabancı [ET *yat* (ED 862b)]

y. 1/22

yatırka- (?)

y. 32/1049

yatkuzgili yabancı

yatkuzgili bol- yabancı olmak

y. b.-maydigan 9/296

yavut- yaklaştırmak, yakınlaştırmak [OT (NF) *yawut-* < *yawu-* (NF 476a-b, 475b)]

y.-man 17/532

yayay yaya [ET *yaḍağ* (ED 887a-b)]

y. 16/517

yayayin yaya [bkz. *yayay*]

y. 16/516

yayka- (Çağ.) sallayarak hareket ettirmek, salına salına yürümek, nazla hareket etmek [ET *yaykā-* < *yayuk* (ED 981a-b)]

y. 46/1509

yaykımak bkz. *yayka-*

y. 46/1509

yaypañ (Çağ.) geniş [< ET *yaḍ-* ‘yaymak’ (ED 883b – 884a)]

y. 46/1490

yayur bkz. *yarur*

y. 34/1111, 34/1114

yaz- yazmak [krş. ET *yāē-* (ED 883b – 884a)]

y.-ğan 12/390, 19/607, 51/1637

y.-idu 11/338

y.-ip 35/1149

yazğuçi yazar, yazıcı [< *yaz-gUçI*]

y. 35/1145, 44/1428

y.+lar 33/1074

y.+larniñ 42/1367, 42/1370

y.+liriniñ 34/1088

yazğurmak suçlamak, kabahatli görmek [< ET *yaz-* ‘yanılmak’ (ED 983b- 984a)]

y. 32/1040

yazlık (Özb.) yazlık [ET *yazlığ* < *yāz* (ED 987a)]

y. 50/1624

yazma yadikarlık el yazması, yazma eser

y. y.+larniñ 12/367

y. y.+lirida 7/196, 7/222

y. y.+lirini 1/13

yazuk günah [ET *yazuk* < *yaz-* ED 985b)]

y. 16/490, 16/505, 32/1040

yè- yemek [ET *yé-* (ED 869b – 870a)]

y.-me 34/1101

yèk- bkz. *yaḱ-*

y.-iptimen 48/1556

Yeken (Y.A.)

Y. 33/1082

yeki yine, yine, daha
y. 13/415

yeğin bkz. *yağın*
y. 34/1105

yèğin bkz. *yağın*
y. 4/107, 11/347, 12/386, 25/808, 35/1052
y.+dur 25/793
y.+ki 3/83

Yeğini (K.A.) (XIV.-XV. y.y.) Çağatay edebiyatının klasik dönem öncesi şairi
Y. 18/571

yèğinlaştur- yakınlaştırmak [*< yeğın + lA-ş-tUr-*]
y.-idiğan 49/1579
y.-masmen 17/532
y.-ulğan 50/1612

yèğinlaşturuş yakınlaştırma [*< yeğınlaştur-Uş*]
y. 50/1606

yèğınlik yakınlık [*< yeğın + lIk*]
y. 31/1004

yèğınliş yakınlaşma [*< yeğın + lA-ş-lİş*]
y. 52/1671
y.+ığa 11/348
y.+niñ 11/349

yekke [*< Far. يکه yaka, yakka* (Steingass 1534b)]
y. 16/506

Y. Èkman (K.A.); bkz. *Yanuş Èkman*
Y. È. 3/72, 7/216

yeksān yerle bir [*< Far. يکسان yaksān* (Steingass 1534a)]
y. 27/850

yel bkz. *yēl*
y.+dik 22/724

yēl rüzgar [ET *l yēl* (ED 916b – 917a)]
y.+dik 22/726
y.+i 26/842

yèlin alev; bkz. *yalın*
otniñ y.+i 45/1476

yèliñ alev [ET *yēlim* (ED 929a)]
y. 45/1473

yene yine [ET *yanā < l yan-* ‘geri dönmek’ (ED 943a-b)]
y. 4/105, 4/122, 5/128, 5/148, 8/254, 9/283, 11/327, 15/477, 17/528, 18/581,
30/974, 31/1002, 32/1018, 32/1026, 33/1073
y.+la 18/ 568, 19/600, 25/810, 32/1031, 36/1174, 41/1336, 50/1619
y.+le 20/636

yeni yani [*< Ar. عنى ‘anā kökünden* (Wehr 583b)]
y. 2/53, 2/55, 8/231, 12/360, 13/413, 20/641, 20/658, 20/659, 23/730, 23/745,
31/1016, 32/1025, 37/1196, 51/1650

yèñi yeni [ET *yañi* (ED 943b - 944a)]
y. 6/185, 21/678

- y  n  din** yeniden, tekrar [< *y  ni* + *d  n*]
y. 8/249, 19/597, 20/626, 34/1120
- y  p  k bo  um** (dilb.) kapalı hece
y. b. 47/1535
y. b.+diki 20/653
y. b.+lardiki 20/651
- yer/ y  r** yer, yery  z   [ET *y  r* (ED 954a - 954b)]
y. 15/489, 24/771, 27/850, 30/955, 47/1541
y.+de 3/75, 6/170, 25/789, 36/1187, 38/1245, 49/1597, 49/1604, 51/1636
y.+diki 19/610, 19/616, 25/791, 28/886, 37/1219
y.+ge 44/1439
y  r tut- yer kaplamak
y. t.-ar 24/771
- y  rim** yarım, yarı, bu  uk [ET *yarım* < *yar-* (ED 968b 969a)]
y.+idin 52/1663 52/1667
y.+ini 35/1143
y.+u 18/582
- y  rl  k** yerli [< ET *y  rl  g* (ED 967b)]
y. 4/108, 8/232, 10/306, 12/371, 18/564, 18/567, 31/1003
- y  ş** yaşı; bkz. *yaş*
y.+idin 42/1357
- y  ş  l** yeşil [ET *yaş  l* < *yaş* (ED 978a)]
y. 50/1625
- y  t-/ y  t-** ulaşımak [ET 2 *y  t-* (ED 884b – 885a)]
y.-k  m 43/1384
kamaletke yet- olgunlu  a erişmek
k. y.-ken 18/576
y.-megey 23/756
y.-mes 47/1538
y.-migenlikini 13/405
y.-sem 29/930
y.-k  dek 44/1434
- y  tel-** ulaşılmak [< *y  t-*]
y.-migen 52/1685
- y  ter  lik** yeterli [< *y  t-* *Ar+  k*]
y. 19/605, 20/649
- y  tilgen** olgun, erişkin
y. 3/87, 7/207, 19/612, 19/614, 51/1652
- y  tiş** [ET *y  tiş-* < *y  t-* (ED 894a)]
y. 52/1686
- y  tk  r-** ulaştırmak, eriştirmek, g  t  rmek [< *y  t-gUr-*]
y.-mekdin 29/944
y.-meyin 34/1100
- yette** yedi [ET *y  tti* (ED 886a)]
y. 13/415, 20/641, 44/1423
- Yettisu** (Y.A.)
Y. 2/53

yêz- bkz. yaz-

I. yezik yazma, yazı, yazıt [< yêz-*Ik*]

y.+i 10/312,

Uygur y.+i 11/331

II. yèzik dil [< *I. yeziĭ*]

y. 1/7, 1/9, 1/19, 2/35, 2/39, 3/67, 4/113, 4/121, 4/124, 9/278, 9/279, 9/281, 10/307, 10/312, 10/319, 10/324, 17/533, 17/552, 17/555, 18/565, 18/579, 18/588, 19/598, 20/647, 20/649, 31/993, 31/1016, 32/1027, 32/1032, 36/1169, 36/1185, 36/1189, 50/1633, 51/1652, 51/1657, 52/1665, 52/1674

Çağatay y.+i 11/331

Çağatay y.+ida 20/657

Çağatay y.+iniñ 21/669

qedimki Uygur y.+i 51/1650

til-y. 1/3

Uygur til y.+iniñ 9/289

Uygur y.+i 10/324, 11/331, 11/337, 11/339

Uygur y.+ini 10/311, 17/559

y.+ini 51/1650, 51/1651

y.+ta 13/422, 34/1106

y.+tiki 22/718, 35/1142

yèzil- yazılmak [< yêz-*Il-*]

y. attı 11/337

y.-ğan 1/12, 5/154, 10/308, 12/372, 12/380, 12/385, 13/397, 13/400, 19/600, 34/1108, 37/1190, 50/1614

y.-ğanliĭi 13/423, 14/425

y.-ğanliĭini 13/395

y.-idu 20/657

y.-ip 1/14

y.-may 13/422

yèziliş yazılma, kaydedilme [< yêzil-*Iş*]

y.+i 10/322, 34/1096, 34/1104

yèziş yazım [< yêz- *Iş*]

y. 22/719, 35/1132

yıĭ meclis, gözyaşı [< ET *yıĭ*- ‘toplamak’ (ED 897a-b)]

y.+larımniñ 30/956

yıĭıl- yıĭılmak, toplanmak [ET *yıĭıl-* < *yıĭ*- (ED 901b – 902a)]; bkz. *yıĭıl-*

y.-ip 14/451

yıĭla- ağlamak [ET *ıĭlā-* (ED 85b)]

y.-yu 30/979

yırak yırak, uzak [ET *ırak* < *ırā-* (ED 214a-b)]

y.+tın 24/772

yid koku [ET *yíd* (ED 883a)]

y. 22/701

yıĭıl- bkz. *yıĭıl-*

y.-ip 14/451

yıĭış toplama [köken için krş. *yıĭı*]

y. 1/13

yil yıl [ET *yil* (ED 917a-b)]

y. 9/267, 12/361, 12/364, 13/414, 16/495, 18/588, 50/1628, 51/1637

y.+da 2/52, 18/586

y.+din 2/51, 5/131, 5/132

y.+i 3/17, 5/129, 10/309, 12/386, 12/387, 45/1452, 50/1611

y.+lardin 1/13

y.+liri 13/397

y.+ni 18/574

yilgiçe - yıla kadar [< *yil* + *gi* + *çA*]

y. 2/52, 2/55, 5/131, 5/132

yillik yıllık [< *yil* + *lik*]

y. 1/1, 8/240, 12/365

yiltiz (dilb.) kök

y. 15/462, 21/683, 21/689

y.+din 29/922

y.+idin 32/1046

y.+liridila 15/461

y.+liridin 24/783, 25/792

y.+liriğa 25/803

yincü inci [ET *yinçü* < Çin. *chên chu* ‘gerçek inci’ (ED 944b – 945a)]; bkz. *incü*, *unci*

y. 32/1046

yıraqlaş- uzaklaşmak [< *yıraql* + *LA-ş-*]

y.-kan 36/1168, 36/1174

yıraqlaşturul- uzaklaştırılmak [< *yıraqlaş-* *tUr-Ul-*]

y.-idu 8/231

yıraqlaşturuş uzaklaştırma [< *yıraqlaş-* *tUr-Uş*]

y.+ta 19/599

yiraklık uzaklık [< *yıraql* + *lik*]

y.+ini 50/1631

yirik büyük

y. eserlerni 35/1148

y. eserlerniñ 34/1087

yitmek kavuşma [< *yet-* *mAk*]

y. 47/1515, 47/1516

yitirmek ulaştırmak, yetiştirmek [< *yet-Ur-mAk*]; bkz. *itirmek*

y. 33/1060

yitürmek ulaştırmak, yetiştirmek [bkz. *yitirmek*]

y. 47/1517

yoda- kazmak [ET *yota* (ED 886a)]

y. 34/1122

yok yok [ET *I yōk* < **yō-* (ED 895b – 896a)]

y. 11/345, 12/361, 12/362, 14/427, 14/432, 14/437, 14/439, 14/441, 14/446,
15/479, 20/649, 22/722, 25/804, 36/1184, 36/1187, 36/1189, 37/1201, 42/1351

yokat- kaybetmek [< *yoql*]

y.-kan 22/718

yokitip 38/1237

y.-miğan 8/260

yok değerlik çok az, seyrek
y. d. 12/361

yokiliş yokolma [< *yok* + *ol-*]
y.+i 20/644

yokitiş yok etme [< *yok* + *et-*]
y.+i 21/666

yokluk (dilb.) olumsuzluk [< *yok* + *lUk*]
y.30/973

yoksa yoksa [< *yok* + *-sA*]
y. 40/1301

yoksul yoksul, fakir [< *yok* + *sUl*]
y. 45/1462

yol yol [ET *yöl* (ED 917a-b)]
y. 43/1393

y.+ına 30/976

y.+uñını 42/1373

yol ber- yol vermek

y. b.-seydi 35/1128

yoluğ- rastlamak [ET *yulk-* < *yul-* (ED 924b)]
cıkrağ yoluğ- sıkça karşılaşmak
c. y.-uşı 11/353

yoru- yürümek [ET *yorī-* (ED 957a-b)]; bkz. *yör*, *yürü-*
y.-yor 29/915

yorun (Çağ.) yama [Çağ. *يرون* (LÇ 305b)]
y. 1463, 1061, 1061.

yorut- yürütmek [< *yoru-* *t-*; ET *yorī-* (ED 960b – 961a)]
y. kay 42/1373

yoruğuş aydınlatma, ışıklandırma [< *yarut-* *Uş*]
y. 37/1217

yosun şekil, tarz [< Mo. *yosu(n)* (Lessing435b)]
y.+da 19/621

yoşunmak (Çağ.) < *yaşunmak* saklanmak, gizlenmek; bkz. *yaşunmak*
y. 21/675

yoşur- gizlemek, saklamak [ET *yaşur-* < *yaş-* (ED 979b)]
y.-up 17/538

yölen- dayanmak
y.-ip 33/1081.

yöniliş yönelme
y. 14/440, 14/442, 23/750, 23/757, 24/761, 35/1137
y.+ige 49/1582, 49/1602

yöniliş keliş (dilb.) yönelme hali, akuzatif
y. k. 14/440, 14/442, 23/750, 23/757, 24/761, 35/1137

yör- yürümek [ET *yorī-* (ED 957a-b)]; bkz. *yoru-*, *yür-*
y.-di 35/1139

yukiri yukarı [ET *yokarū* < *yok* ‘yüksek yer’ (ED 906b – 907a ve 896a)]
y. 578.

y.+da 12/363, 19/596, 20/630, 20/633, 20/651, 21/662, 31/1016, 37/1204,
38/1246, 48/1523, 49/1600

- y.+diki 2/28, 7/201, 17/548, 17/550, 19/621, 21/685, 37/1199, 37/1202, 44/1443,
48/1568, 50/1632, 51/1645
y.+ki 9/290, 16/512, 32/1045, 32/1049
y.+dek 16/511, 31/1000
yumşa- yumuşamak [ET (MK, KB) *yumşā-* (ED 939a-b)]
y.-ğay 42/1362
yurun yama; parka, kısım [bkz. bkz. *yorun*]
y. 45/1463
yusun bkz. *yosun*
y. da 49/1585
yüd- yüklemek [ET *yüḏ-* (ED 885b – 886a)]
y. 22/701
yük yük [ET *yūk* (ED 910b – 911a)]
y.+in 29/942
yüklime ek [< *yūk* + *la -mA*]
y. 25/793
soraḡ y.+si 35/1129, 40/1304
yüksiliş yükseliş, yükselme [< ET *yükse-* < **yūk* (ED 916a)]
y. 33/1079
y.+ige 35/1149
yöneliş yönelme
y. 33/1066
yür- yürümek [ET *yorī-* (ED 957a-b)]; bkz. *yoru-*
y. 28/893
yürgüz- yürütmek [< *yür-* *gUz-*]
hakimiyet y. 3/80, 7/204
yürüş yürüyüş [< *yür-* *Uṣ*]
yürüş kıl- yürümek, ilerlemek
y. k.-ğan 51/1659
y. k.-işi 10/302
y. k.-işidin 10/305
Yüsüp Has Hacip (K.A.) Yusuf Has Hacib. (1017-1077) Karahanlı devleti döneminde yaşamıştır. Türk dil ve edebiyat için temel olan Kutadgu Bilig, mutluluk veren bilgi anlamına gelen kitabın yazarı.
Y. H. H. 52/1679, 52/1682
yütmek yutmak; kaybolmak [< ET *yit-* (ED 885a-b)]
y. 47/1515, 47/1516
yütürmek kaybetmek; bkz. *yitürmek*
y. 47/1517
I. yüz yüz sayısı [ET *yüz* (ED 983a)]
y. tümen 29/928
II. yüz yüz, surat [ET *yüz* (ED 983a-b)]
y.+din 41/1341
y.+iñ 39/1269
y.+li 41/1331
y.+lük 41/1331
y.+üñ 39/1269
yüz ber- meydana gelmek
y. b.-gen 18/586, 35/1141

- y. b.-ip 8/256, 23/752
y. b.-işiniñ 18/589
yüz örü- yüz çevirmek
y. ö.-di 7/200, 7/224
y. ö.-genliğini 50/1634
- III. yüz** yüz, yüzey [< *II. yüz*]
y.+i 22/702
- IV. yüz** -den, dolayı, sebep
y.+isidin 52/1671
- yüzli** bkz. *yüzlük*
y. 41/1331
- yüzligen** yüzlerce
y. 35/1145
- yüzlünış** yönelme
y. 8/233
y.+tin 12/382
- yüzlük** (Çağ.) yüz sahibi, yüzü olan [ET *yüzlüg* (ED 987a)]; bkz. *yüzli*
y. 41/1331
- zabt** zaptetme, zorla ele geçirme [< Ar. ضبط *ḍabt* (Wehr 484b)]
z. èyle- zaptetmek 25/797
- za‘f** zayıflık, kuvvetsizlik [< Ar. ضعف *ḍi‘f* (Wehr 491a)]
z. 26/821
- zāhid** çok aşırı sofı, kaba [< Ar. زاهد *zāhid* ‘dünyevi şeylerden uzak durma, çile çekme; çile çeken’ (Wehr 348a)]
z. 29/15
- zaḥm** yara [< Far. زخم *zakḥm* (Steingass 611b-612a)]
z.+ımğa 41/22
- zako (?)** (zako-tosma)
z. 34/36
- zaman** bkz. *zamān*
z. 2/22
- hazırkı kelgüsi z. 29/26
- hazırkı z. 5/20, 6/20, 6/28, 6/29, 7/19, 7/34, 7/35, 8/11, 12/9, 20/19, 20/20, 22/20, 25/3, 25/17, 26/9, 29/27, 31/23, 33/1, 35/19, 35/21, 36/7, 36/8, 37/29, 38/4, 38/9, 38/16, 38/25, 38/31, 38/32, 38/34, 38/35, 39/17, 39/18, 40/18, 40/19, 40/26, 41/1, 41/17, 41/18, 41/29, 42/5, 42/6, 42/19, 43/3, 43/4, 43/5, 43/34, 44/6, 44/13, 44/18, 44/22, 44/22, 44/33, 45/11, 45/14, 46/14, 47/13, 47/15, 47/17, 47/19, 47/25, 47/26, 48/1, 48/13, 48/19, 48/11, 48/18, 48/19, 48/27, 49/5, 49/6, 49/7, 49/8, 49/14, 49/16, 49/17, 49/18, 49/27, 49/29, 52/10
- hazırkı z.+diki 37/1220
- kêler z.+ni 44/1438
- kelgüsi z. 15/459, 15/468, 16/491, 17/530, 17/540, 28/883, 29/918, 29/935, 29/940, 30/953, 42/1360, 44/1415
- kelgüsi z.+i 28/881
- ötken z. 14/453, 14/454, 15/457, 17/535, 21/688, 26/846, 27/859, 27/874
- ötken z.+i 26/845
- zamān** zaman [< Ar. زمان *zamān* (Wehr 346b)]
her z. 41/1341

بىز بۇ ماقالىمىزدا ئالدى بىلەن بۇ ئىلىنىڭ يۇقىرىدىكى ماھىيەتلىك مەسىلىلىرى ئۈستىدە توختىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ نامى ئۈستىدە ئىزدىنىش مۇددىئاسىدا، ھازىرقى قوللىنىلىۋاتقان نامىغا تەگمىدۇق. ماھىيەتلىك مەسىلىلەر ھەل بولغاندىن كېيىن، ئىلىم ئىلىنىڭ ئۇنىڭ نامىنى تۈزىتىۋېلىشى تەسكە توختىمايدۇ، دەپ قارايمىز.

1

چاغاتاي تىلى ۋە ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىشى

XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى ئادەتتە «تۈركىي تىل»، «تۈركچە»، «قەشقەر تۈركچىسى» دېگەن ناملاردا ئاتىلىش بىلەن بىللە «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ ئەدەبىي تىل قاراخانىيلار دەۋرىدە مەھمۇد قەشقەرىي تەرىپىدىن «تۈرك تىلى» ياكى «خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە ئەدەبىي يۈككە كىيىنىپ «ئەدەبىي تىل» قاتار ناملىق ئەسىرىدە «كاشغەر تىلى» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەسلىدە ئۆزىگە ئاساس بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. ئۇ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ھاسىل قىلغان بىر قاتار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئىرەپ - پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە خېلى دەرىجىدە ئۇچرىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىلىپ قېلىشى ئۇنىڭ تەۋەلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەس، بەلكى پەقەت چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا ئورناتقان «چاغاتاي خانلىقى» قاتارلىق ھاكىمىيەتلىرىنىڭ بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك.

چاغاتاي تىلى دېگەن بۇ نام گەرچە ئۆز دەۋرىدە ئانچە كۆپ قوللىنىلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەدەبىي تىلنى زامان ۋە ماكان جەھەتتىن بىر قەدەر ئېنىق ئىلگىرى ئېلگىرى بېرەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن ئىلىم ساھەسىدە ئومۇمەن مۇشۇ ئاتالغۇ قوللىنىلماقتا.

مەلۇمكى، چاغاتاي چىنگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى، ئۇ مىلادى 1224 - يىلىدىن 1242 - يىلىغىچە (ۋاپاتى ھەم شۇ يىلدا) ھاكىمىيەت تۇتقان. چىنگىزخان ھايات ۋاقتىدىلا غەربىي لياۋغا تەۋە بولغان جايلار، يەنى يەتتەسى، مەۋارەننۇننەر، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى چاغاتاينىڭ ئىدارە قىلىشىغا مىراس تەرىقىسىدە بۆلۈپ بەرگەن. بۇ كەڭ زېمىندا مىلادى 1370 - يىلىغىچە (يەنى ئەڭ ئاخىرى ئۇلۇق تۆمۈرخانغىچە) چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن 27 كىشى خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ئۆتكەن. شۇنىڭ بىلەن «چاغاتاي تۇلۇسى»، «چاغاتاي ئېلى» دېگەن ئاتالغۇ بۇ زېمىندىكى ھاكىمىيەت دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ ئاھالىسى مەزمۇنىدا رەسمىيلىشىپ قالغان. بۇ ئاتالغۇ ئەينى دەۋردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنرەك، مەسىلەن، چاغاتاينىڭ نەۋرىسى ئالغۇ (تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 1261-1266) دىن تاكى تېغۇلۇق تۆمۈرخانغىچە (تېغۇلۇق تۆمۈرخانمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئىسلامنى قوبۇل قىلغان موڭغۇل

قەبىلىلىرى ۋە باشقا تۈركىي تىللىق دۇرغۇنلىغان قەبىلىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەتكەن. ئارال دېگىزى ئەتراپىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ جەنۇبقا سىلجىشى XV ئەسىردە بۇ زېمىندىكى قەبىلىلەرنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ كەڭ زېمىندا ئېتنىك مەنىدە ئەمەس، كۆپىنچە سىياسىي - ئىجتىمائىي گەۋدە سۈپىتىدە چاغاتايلار، موغۇللار ۋە ئۆزبېكلەر دېگەندەك ئۈچ ئاساسىي گەۋدە شەكىللەندۈ. لېكىن، ئىجتىمائىي ئېتنىك تەركىبىنىڭ مۇرەككەپ بولۇشىغا قارىماي، ئومۇمەن XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن بۇ زېمىندىكى ھۆكۈمەت تىلى ياكى ئەينى دەۋردىكى يېزىق ئەدەبىي تىلى ئەرەب - پارىس تىللىرىغا قارشى ھالدا «تۈركىي تىل»، «تۈركچە» دەپ ئاتىلىش بىلەن بىللە، «چاغاتاي تىلى»، «چاغاتاي تۈركچىسى» دېگەندەك ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان.

چاغاتاي تىلى مەملىكىتىمىز سىرتىدا ئۆتكەن ئەسىردىن ئېتىبارەن تەتقىق قىلىنىشقا باشلىدى. چاغاتاي تىلىنى تەتقىق قىلىغۇچىلارنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە ۋ. ۋ. رادلوۋ، س. يې. مالوۋ، ھ. ۋامبىرى، ئا. ن. سامايلوۋ، پ. يا. ئېكمان، ن. ئا. پاسكاكوۋ، ئا. ن. كونونوۋ، ئا. بوروۋكوۋ، ئا. مېنگس، ئى. تىخونوۋ، ئا. م. شېرىناك، ئا. ت. قايداروۋ، ۋ. ۋ. رەشتوۋ، ش. شۈكۈرۇ، غ. ئابدۇراخمانوۋ قاتارلىق ئالىملارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بىز بۇ يەردە تەتقىقاتچىلارنىڭ قاراشلىرىدىن تېمىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر قانچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1889 - يىلى ئىستاتىستىكىلار شەمسىدىن سامى تەھرىرلىگەن نەشىر قىلىنغان «قامۇسۇلئەللام» دا «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى چاغاتاي خاننىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتىدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى» دېيىلىدۇ. ①

ۋ. ۋ. رادلوۋ: «شەرقىي تۈركىي تىل ياكى چاغاتاي تىلى سۇلتان مۇھەممەد بابۇر ۋە بۇ تىلنىڭ ئەڭ يېقىنقى تەتقىقاتچىسى ھ. ۋامبىرى بىزنى ئېشەندۈرمەكچى بولغىنىدەك ئوتتۇرا ئاسىيا تىلى ئەمەس؛ ئۇ خۇددى ئوسمانلى ئەدەبىي تىلىغا ئوخشاشلا بىر خىل سۈنئىي ئەدەبىي تىل، ئۇ تارىخىي سەۋەبلەر ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. ئۇ ھازىر شەرقىدىكى تۈرلۈك تۈركىي تىل دىئالېكتلىرىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى. ئۇنىڭ ئاساسى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەبىرى ۋە موڭغۇل ئىستېلاسىدىن بۇرۇنلا پىشپ پىشلىگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدۇر» دەيدۇ. ②

«ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى» دېگەن ئەسەردە س. يې. مالوۋنىڭ ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى كۆز قارىشى مۇنداق تونۇشتۇرۇلىدۇ: «س. يې. مالوۋ ئۆزبېك تىلى تارىخىنى ئۈچ دەۋرگە بۆلىدۇ: ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، چاغاتاي ئەدەبىي تىلى، سوۋېت دەۋرى ئۆزبېك تىلى. بۇ خىل دەۋرگە بۆلۈش بويىچە ھازىرقى (سوۋېت دەۋرى) ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى چاغاتاي ئەدەبىي تىلىدىن، بۇ تىل (چاغاتاي ئەدەبىي تىلى) بولسا ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن كېلىپ چىقىدۇ». ③

① «قامۇسۇلئەللام»، III توم 1640 ۋە 1876 - بەتلەر.

② ئا. م. شېرىناك: «كونا ئۆزبېك تىلى گرامماتىكىسى» دا كەلتۈرگەن نەقىل.

③ غ. ئابدۇراخمانوۋ، ش. شۈكۈرۇ، «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى»، تاشكەنت،

1973 - يىل، 17 - بەت.

ئا. ك. بوروۋكوۋ مۇنداق دەيدۇ: «خاقانىيە تىلى XII—XIV ئەسىرلەردە تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ قالدى ... ئوتتۇرا ئاسىيادا، ھەتتا موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىنمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە مۇھىم رول ئوينىدى. XI ئەسىردىن باشلاپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى شىنجاڭ چېگرىسىدىن ھالقىپ، غەربكە تارالدى ... چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى شەرقتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىنئەنلىرىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان بىر قاتار فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر ناۋايىدىن بۇرۇنقى يادىكارلىقلاردا دېگۈدەك كۆرۈلمەيدۇ ... قانداقلا بولمىسۇن، ناۋايى ئالىم بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدىب ئەھمەد ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى بىلەتتى. بۇنىڭدىن ناۋايى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىنئەنلىرىنىڭ مۇستەھكەم بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ» ① لېكىن ئا. بوروۋكوۋ يەنە مۇنداق دەيدۇ:

«چاغاتاي دەۋرىدىكى كونا ئۆزبېك تىلى شەرقىي تۈركىي ئەدەبىي تىل ئىنئەنلىرىگە بەك يېقىن. لېكىن ئۇ [ز] دىئالېكتىغا ياكى دىئالېكتلار تۈركۈمىگە ئاساسلانغان» ②... «XII—XIV ئەسىرلەردىكى ئەدەبىي تىل تەرەققىياتىدا خارەزم ۋە يەرلىك دىئالېكت مۇھىتى زور رول ئوينىدى» ③ ... «ناۋايى تىلىدا بىر قىسىم ئۇيغۇرچە مورفولوگىيىلىك ئامىللارمۇ كۆرۈلىدۇ ... ھالبۇكى، بۇلار قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئامىللارنى قوللىنىشتىكى ئايرىم ئەھۋاللاردىن ئىبارەت. دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ناۋايى ياراتقان ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى بولالمىدۇ» ④

ئا. سامايلوۋىچ ئىسلام شارائىتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي يېزىق تىلىنى تۆۋەندىكىدەك دەۋرلەرگە بۆلىدۇ:

- (1) قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي تىل ياكى قەشقەر تۈركچىسى (X—XII ئەسىر).
 - (2) ئوغۇز - قىپچاق تۈركىي تىلى (XIII—XIV ئەسىر).
 - (3) چاغاتاي تىلى (XV—XIX ئەسىر).
 - (4) ئۆزبېك تىلى (XX ئەسىر) ⑤
- يا. ئېكىمان چاغاتاي تىلىنى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈپ، ئۇنى XV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ بېشىغىچە قوللىنىلغان كلاسسىك يېزىق تىلى دەپ ھېسابلايدۇ ۋە ئۇنىڭ «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتىلىشىنى مۇۋاپىق كۆرمەيدۇ. ئۇ يەنە بۇ تىلنىڭ ھازىرقى تىللاردىن ئۆزبېك تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئەڭ زىچ مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. ئۇ ئىسلام شارائىتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي يېزىق تىلىنى تۆۋەندىكى دەۋرلەرگە بۆلىدۇ:
- (1) قاراخانىيلار تۈركىي تىلى (XI—XIII ئەسىر).
 - (2) خارەزم تۈركىي تىلى (XIV ئەسىر).

① ئا. بوروۋكوۋ: «تەلىشەر ناۋايى ئۆزبېك تىلىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىدۇر»، ناۋايى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقىغا بېغىشلانغان توپلام، 1946 - يىل، موسكۋا - لېنىنگراد.

② ③ ئا. ك. بوروۋكوۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تەپسىرىنىڭ لېكسىكىسى».

④ ئا. ك. بوروۋكوۋ: «تەلىشەر ناۋايى ئۆزبېك تىلىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىدۇر».

⑤ يا. ئېكىمان: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» نىڭ كىرىش قىسمى، ئامېرىكا ئىندىئانا داشۆسى نەشرى، 1966.

3) چاغاتاي تىلى (XV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ بېشىغىچە).
يا. ئېكىمان چاغاتاي تىلىنى يەنە تۆۋەندىكى ئۈچ دەۋرگە بۆلگەن:
1) كلاسسىكىلىق بۇرۇنقى دەۋرى (XV ئەسىرنىڭ بېشىدىن 1465 - يىلى ناۋايىنىڭ بىرىنچى دىۋانى تۈزۈلگەنگە قەدەر).

2) كلاسسىك دەۋرى (1465 - يىلىدىن 1600 - يىلىغىچە).

3) كلاسسىكىلىق كېيىنكى دەۋرى (1600 - يىلىدىن 1921 - يىلىغىچە).^①

ن. ئا. باسكاكوۋ چاغاتاي تىلىنى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى ھېسابلاپ،
ئۇنى XIV—XIII ئەسىر بىلەن چەكلەيدۇ، ئۇنىڭ داۋامىنى بولسا «كونا ئۆزبېك تىلى»
دەپ ئاتايدۇ ۋە بۇ ئىككىسىنى تۈركىي تىللارنىڭ قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزىدۇ. ئۇ
قارلۇق گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىدۇ:
«قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان تىللار ئالدى بىلەن «قارلۇق - ئۇيغۇر تارماق
گۇرۇپپىسى»، «قارلۇق - خارەزم تارماق گۇرۇپپىسى» دېگەن ئىككى تارماققا ئايرىلىدۇ;
قارلۇق - ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى (XI—X ئەسىر) ئۇيغۇر تىلى
(«قۇتادغۇ بىلىك» تىلى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتە تۈرك» تىلى شۇ دەۋرنىڭ جانلىق
ئېغىز تىلىدىن ئېلىنغان خاتىرىلەر) بىلەن قاراخانىيلاردىن كېيىنكى دەۋردىكى (XIV—XIII
ئەسىر) ئۇيغۇر تىلى («ئەتەبەتۇللىھە قايمىق» ۋە «قىسسىسۇلئەننىپىيا» نىڭ تىلى) دىن
ئىبارەت ئىككى ئەدەبىي تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قارلۇق - خارەزم تارماق گۇرۇپپىسى
قارلۇق - خارەزم تىلى (XII ئەسىر)، ئالتۇن ئوردى (خارەزم) تىلى (XIV - ئەسىر)،
چاغاتاي تىلى (XIV—XIII ئەسىر)، كونا ئۆزبېك تىلى (XV—XX ئەسىر) دىن ئىبارەت
قەدىمكى ئەدەبىي تىللارنى ۋە ھازىرقى زامان تىللىرىدىن ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۆزبېك
تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ».^②

ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ ئەينى ئەسىردىن يەنە تۆۋەندىكى زىددىچە تىلنىڭ پىكىرلەرنىمۇ
ئۆچۈرۈپ تەييارلىغان:

«... ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى يادىكارلىقلار XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى
سوپىزم ئەدەبىياتىدىن خوجا ئەھمەد يەسەۋىينىڭ «دىۋانى ھىكمەت» ناملىق ئەسىرى ...
ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى ئەھمەد يۈكسەكنىڭ (XIII—XII ئەسىر) «ئەتەبەتۇللىھە قايمىق»
ناملىق ئەسىرىدىن ئىبارەت. ... بۇ ئەسەرلەر ئوغۇز - قىپچاق دىئالېكتلىرى ئاساسىدا
يېزىلغان بولۇپ، خارەزم ئەدەبىي تۈركىي تىلىنىڭ قائىدىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، قەدىمكى
ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قائىدىلىرىنىڭ تەسىرى ئانچە كۆپ ئەمەس».^③

«قارلۇق - خارەزم تارماق گۇرۇپپىسى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بىرىنچى كەينىدىن
بىرى پەيدا بولغان ئۆت قەدىمكى ئەدەبىي تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار XI—X
ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تىلى (ئۇيغۇر - قارلۇق)، قارلۇق -

① يا. ئېكىمان، يۇقىرىقى ئەسەر.

② ن. ئا. باسكاكوۋ، «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986، ئۇيغۇرچە نەشرى، 312—322 - بەتلەر.

③ ن. ئا. باسكاكوۋ، يۇقىرىقى ئەسەر، 82 - بەت.

خارەزم ياكى ئوغۇز - قىپچاق ئەدەبىي تىلى ... چاغاتاي تىلى ۋە كونا ئۆزبېك تىلى» ①
 «ئاتالمىش چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، بۇلار ئاساسىي جەھەتتىن قاراخانىيلار ئەدەبىي تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان» ②
 «چاغاتاي تىلى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسىغا قۇرۇلدى ۋە شەرقتىكى ئۇيغۇر - قارلۇق تىلى بىلەن غەربتىكى خارەزم تىلىنىڭ ئېلىپبىتىلىرىنى بىرلەشتۈردى» ③

ئ. م. شېرىپاك XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا قوللىنىلغان تۈركىي ئەدەبىي تىلنى «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتايدۇ ھەم بۇ ئاتالغۇ شۇ دەۋردىكى ئۆزبېك جانلىق تىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شېرىپاك بۇ تىلنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇنقى تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىلۇق توختالغاندا، ئۇنى «بىر قەدەر كېيىنكى (X—XIII ئەسىرلەردىن كېيىنكى) شەرقىي تۈركىي تىلنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋارىيانتى» دەيدۇ ھەم بۇ يەردە بۇ تىلنىڭ قارلۇق - ئۇيغۇر دىئالېكتى كۆزدە تۇتۇلغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ. ④
 «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گىرامماتىكىسى» دا، ئۆزبېك ئالىمى ئوسمانوۋنىڭ ئۆزبېك تىلى تارىخىنى تۆۋەندىكىچە دەۋرلەرگە بۆلگەنلىكى تونۇشتۇرۇلىدۇ:

- (1) قەدىمكى تۈگىۈ تىلى (IX—VI ئەسىرلەر).
- (2) قەدىمكى ئۆزبېك تىلى (IX—XII ئەسىرلەر).
- (3) كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى (XIII—XIV ئەسىرلەر).
- (4) كونا ئۆزبېك تىلى (XIV—XIX ئەسىرلەر).
- (5) ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى. ⑤
 «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گىرامماتىكىسى» نىڭ ئاپتورلىرى ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ تارىخىنى تۆۋەندىكىچە دەۋرلەرگە بۆلىدۇ:

- (1) ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تىل (VII ئەسىرگىچە).
- (2) قەدىمكى تۈركىي تىل (VII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە).
- (3) كونا تۈركىي تىل (XI ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە).
- (4) كونا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى (XIV ئەسىردىن XIX ئەسىرگىچە).
- (5) يېڭى ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى (XIX - ئەسىردىن XX - ئەسىرنىڭ بېشىغىچە).
- (6) ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى. ⑥
 «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى» نىڭ كىرىش قىسمىدا تۆۋەندىكى سۆزلەر كۆزىمىزگە تاشلىنىدۇ:

«... توغرا، XI ئەسىردە مەھمۇد قەشقەرىيىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق

① ② ن. ئا. باسكاكوۋ، يۇقىرىقى ئەسەر، 350 - ۋە 325 - بەتلەر.

③ ن. ئا. باسكاكوۋ، يۇقىرىقى ئەسەر، 92 - بەت.

④ ئ. م. شېرىپاك: «كونا ئۆزبېك تىلى گىرامماتىكىسى»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1962 - يىل.

⑤ غ. ئابدۇراخمانوۋ، ش. شۈكۈرۇۋ، «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گىرامماتىكىسى»، تاشكەنت، 1973 - يىل.

18 - 19 - بەتلەر.

ئەسەرىدە، خۇسۇسەن قەشقەر ئۇيغۇرلىرى، فولكلورلىرىدىن كەلتۈرگەن نەمۇنىلەردە [d] بىلەن ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ [z] لىك (بەزەن [d] لىك) ۋارىيانتىنىمۇ ئۇچرايدۇ.... (بۇ تىل) فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىنلا ئەمەس، بەزەن بىر لېكسىكىلىق، گرامماتىكىلىق بەلگىلىرى (جەھەتتىن) مۇقەددىمكى تۈركىي يادىكارلىقلار تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما، بۇ ھال شۇ دەۋر يادىكارلىقلىرىنى قەدىمكى تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە ياكى ئۇيغۇر خەلقىگە ئاساس مەنبەگە ئايلاندۇرۇشقا ئاساس بولالمايدۇ. چۈنكى، XII—XI ئەسىر يازما يادىكارلىقلىرىدا ھەر جەھەتتىنمۇ ئۆزبېك تىلىنىڭ ئېلىپبىتىلىرى ئارتۇقراق ۋە كۈچلۈكرەكتۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋر يادىكارلىقلىرىغا، مەسىلەن، XIII—XIV ئەسىرلەر يازما يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، بۇ كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ ئەينى ئۆزىدۇر.... ئەلشىر ناۋائى ئەدەبىياتتا شۇنداق كەسكىن بۇرۇلۇش ياشىدىكى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي پائالىيەتتە ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىدىن يۈز ئۆردى. ①

يۇقىرىدىكى خىلمۇ خىل كۆز قاراشلارنى بىر قۇر رەتكە تۇرغۇزساق، چاغاتاي تىلىنىڭ قىياىسى تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدا تۆۋەندىكى پىكىرلەرنىڭ بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

— چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ چاغدىن باشلاپ چاغاتاي تىلى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. (ش. سامى)

— چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە موڭغۇل ئىستېلاسىدىن بۇرۇنلا پىشپ يېتىلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدۇر. (ۋ. ۋ. رادلوۋ)

— ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى چاغاتاي ئەدەبىي تىلىدىن كېلىپ چىققان.

چاغاتاي ئەدەبىي تىلى بولسا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن كېلىپ چىققان. (س. يې. مالوۋ)

— قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىل بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى. (ن. ئا. باسكاكوۋ)

— ناۋائى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ ھۆسنىگەم بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. (ئا. بوروۋكوۋ)

— چاغاتاي تىلى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلىدىن كېيىن شەكىللەنگەن خارەزم ئەدەبىي تىلى ياكى ئوغۇز قىپچاق ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. (يا. ئېكىمان، ئا. سامايلوۋىچ)

— چاغاتاي تىلى XIII—XIV ئەسىرلەردىكى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى، ئۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىن شەكىللەنگەن كونا ئۆزبېك تىلى (XV ئەسىر) قارلۇق خارەزم تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. (ن. ئا. باسكاكوۋ)

— قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلمۇ ئۆزبېك تىلى ئىدى. (ئوسمانوۋ)

— XII—XI ئەسىر يازما يادىكارلىقلىرىدا ھەر جەھەتتىنمۇ ئۆزبېك تىلىنىڭ ئېلىپبىتىلىرى ئارتۇقراق ۋە كۈچلۈكرەكتۇر. (ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى)

— ناۋائى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىدىن يۈز ئۆردى. (ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى)

— XVI—XIV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن تۈركىي ئەدەبىي تىل

① ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى، تاشكەنت، 1957 - يىل نەشرى، كىرىش تىمى.

(چاغاتاي تىلى) «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتىلىشى كېزەك. (ئا. م. شېرباك، غ. ئابدۇراخمانوۋ، ش. شۇكوروۋ)

— كونا ئۆزبېك تىلى قاراخانىيلاردىن كېيىنكى دەۋردىكى شەرقىي تۈركىي تىلنىڭ (قارلۇق - ئۇيغۇر دىئالېكتىنىڭ) ئوتتۇرا ئاسىيا ۋارىيانتى. (ئا. م. شېرباك)

بۇ كېيىنكى قاراشلاردا قانداقتۇر چاغاتاي تىلى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىن، يەنى ئۇنىڭ ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە ۋارىيانتلىرىدىن يىراقلاشتۇرۇلىدۇ ۋە مەلۇم مەنىدە خارەزم يەرلىك شېۋىلىرىگە باغلاپ قويۇلىدۇ، ھەتتا «قەدىمكى ئۆزبېك تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى چاغاتاي تىلى ئورنىغا دەپسىتىشكە يۈزلەنمەس كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مۇنداق پىكىرلەر تەبىئىي ھالدا چاغاتاي تىلىغا ئاساس بولغان ئەدەبىي تىلنىڭ تەۋەلىكى، چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىيات باسقۇچى، چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئىچكىرىلەپ تەھلىل قىلىپ بېقىشنى ئوتتۇرىغا چىقاردى.

بىز بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلىدىغان مەسىلىلەرگە كىرىشىشتىن بۇرۇن، چاغاتاي تىلىغا باھا بېرىشتە تەكىتلەشكە تېگىشلىك بىر قانچە نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

(1) چاغاتاي تىلى قوللىنىلغان ۋاقتى جەھەتتىن ئومۇمەن 600 يىللىق جەرياننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماكان جەھەتتىن ئالغاندا، كېيىنكى ئەسىرلەردە چاغاتاي زېمىنىنىڭ سىرتىدىكى نۇرغۇنلىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەرمۇ بۇ تىلدىن ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە پايدىلانغان. شۇڭا، بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ تەۋەلىكى سۈرۈشتۈرۈلگەندە، قايسى قەبىلە ياكى قەبىلىلەر قانداق تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق، قانداق تارىخىي شارائىتتا، چاغاتاي تىلى تەرەققىيات جەريانىنىڭ قايسى باسقۇچىدا بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە، تەرەققىي قىلىشىغا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر كۆزدە تۇتۇلۇش لازىم. بىرەر تۈركىي تىلنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى ئۈگەل باشتىن كەچۈرگەن - كەچۈرمىگەنلىكىگە قارىماي، بىرەر تۈركىي تىللىق خەلقنىڭ ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقانلىقى ياكى يېڭىدىن شەكىللەنگەنلىكىگە قارىماي، «تۈركىي تىل بولغاندىن كېيىن مۇقەررەر ھالدا شۇنداق بولىدۇ» دەپ قارىماسلىق لازىم. ئەگەر مۇشۇنداق دېيىلسە، مىللىي تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىنكار قىلىنغان بولىدۇ ۋە مۇنداق قىلىش مەلۇم ئورتاقلىقلارغا قاراپلا بىر مىللىي تىلنى ئومۇمىي تىلغا ئايلاندۇرۇۋېتىشتىن دېرەك بېرىدۇ.

(2) چاغاتاي تىلى قوللىنىلغان ئالتە ئەسىر جەريانىدا، قەبىلىلەر ئارا قوشۇلۇش ھادىسىلىرى بىلەن بىللە يەنە بۆلۈنۈش، ئايرىلىق، ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاش، قەبىلىلەر ئارا كەسكىنلەشكەن ئىختىلاپ، ئۆزئارا ئۆستۈنلۈك تالىشىش قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ بۇ رايوندا ئۆزۈلۈكسىز يۈز بېرىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلار ناھايىتى كۆپ. ناۋايى ئەسەرلىرىدە بارلاش، ئارلات، تارخان، قىيات، قوڭرات، ئۇيغۇر، جالايىر، قاۋچىن... قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ تىلغا ئېلىنىشى سەۋەبىمىز ئەمەس. ئەھەلىيەتتە، كېيىنكى ۋاقىتتا ئۆزبېك مىللىتىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن بۇ قەبىلىلەر ئەينى دەۋردە ئۆز ناملىرىنى تېخى يوقاتمىغان. ناۋايىنىڭ «مەۋلانا ھۈسەيىن خارەزمىيى خارەزمىدە ئۆزبېك شەھىد قىلدى» دېيىشى، ① سۇلتان مۇھەممەت بابۇرنىڭ «ئۆزبېك زور كىشىنى

بۆكە دېرىمىش» ① دېيىشى بۇلارنىڭ تېخى ئۆز قەبىلىە نامىدىن ۋاز كەچمىگەنلىكىنىڭ دەلىلى. شۇنداق ئىكەن، تېخى XIV—XV ئەسىرلەرنى ئۆزبېك خەلقىنىڭ باشقا قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ (ياكى سىڭدۈرۈپ)، مۇكەممەل بىر خەلق سۈپىتىدە تەشكىل تاپقان دەۋر دەپ قاراش ئىلمىي ئەمەس. مۇشۇ مەسىلىدە «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى» نىڭ ئاپتورلىرى خېلى توغرا قاراشتا بولغان. ئۇلار مۇنداق دەيدۇ:

«تۆمۈر ئۆلۈمىدىن كېيىن (1405 - يىل 18 - فېۋرال) ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدا تەخت ئۈچۈن كۈرەش كۈچىيىپ كەتتى، پاراكەندىچىلىك باشلاندى. بۇنىڭ ئۈستىگە ئورتا ئاسىيانىڭ شىمالىغا جايلاشقان دەشتى قىپچاقلىرى كۆچمەنچى ئۆزبېك ئۇرۇغلىرى دائىما ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئايرىم قىسىملىرى سىر دەريا ئەتراپىنى، تۈركىستان، ئۆزگەن، سۇزاق ۋە باشقا جايلارنى ئىگىلەپ، ئاستا - ئاستا ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. كۆچمەنلەر ئۆزلىرىنى «ئۆزبېكلەر» دەپ ئاتىشاتتى، ئۇلارنىڭ ئېتىقادى تەركىبىدە موغۇل، تۈرك، ھون، ساق - مەسسەگىت ئۇرۇغلىرى بار ئىدى. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا شەيىبانخان باشچىلىقىدىكى ئۆزبېك ئۇرۇغلىرى مەۋارەننۇننى بېسىۋالدى ۋە مەھەللى ئۇرۇغلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى، مەھەللى ئۇرۇغلارمۇ «ئۆزبېكلەر» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى» ②

3) قەبىلىە ۋە خەلقلەر پەرقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋردە ھەممە قەبىلىە ۋە خەلقلەر تىلىغا تەڭ ئاساسلانغان بىر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى تېخىمۇ قىلغىلى بولمايدۇ، ھەتتا كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەدەنىيەتتە ئالغا كەتكەن بىرەر دىئالېكت رايونى ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. شۇڭا، بۇ دەۋردە ھۆكۈمەت تىلى بولۇپ قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ ئىدىقۇت ۋارىيانتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا موڭغۇل ئىستېلاسىغىچە قوللىنىلىپ كېلىنكەن «خاقانىيە تىلى» دېيىلگەن يەنە بىر ۋارىيانتىنىڭ ئىپادىسى بولغان رولى تولۇق ھېسابقا ئېلىنىشى لازىم.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئورقۇن دەۋرىدىن تارتىپ گۈللەنگەن بىر مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى، داۋاملاشتۇرغۇچى ۋە تازىلاشچىسى بولغان ئۇيغۇرلار، ئۇلارنىڭ بۇ دەۋردە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان قەشقەر، ھىرات، سەمەرقەند، ئەنجان ... قاتارلىق شەھەرلەردە مەدەنىيەت ساھەسىدە ئوينىغان رولى، ئۇيغۇر تىل يېزىقىنىڭ ئەنئەنىلىرى، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ئۆتۈلماسلىقى كېرەك. شەھىرىدىن سامىنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرى مانا شۇ ئەھمىيەتكە ئاساسلانغان.

4) نەزەرىيە ئاساسىدا بىلەن نەزەرىيە ئاساسىدا بىلەن ئاساسلىقلىرى پەرقلىنىدۇرۇلۇشى، ئومۇميۈزلۈك، ئىزچىل كۆرۈلىدىغان تىل ھادىسىلىرى بىلەن ئايرىم، بىرەن - بىرەن ئۇچرايدىغان تىل ھادىسىلىرى قوللىنىلىش نىسبىتى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇرۇلۇشى، تىل تەركىبلىرىدىكى مۇھىم ۋە ھەل قىلغۇچ ئالاھىدىلىكلەر تۇتقا قىلىنىشى، ئۇلارنىڭ ھازىر قايسى تىللاردا ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلۇشى كېرەك. تېخى ئۆتكۈنچى دەۋردە تۇرۇۋاتقان، كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئۆزگىرىشلىرىنى بىر سىستېمىغا ياتقۇزغىلى

① «بايۇرنامە»، ئا. بېۋېرىج 1905 - يىلى تۈرەتكە ئېلىپ بارغان ھەيدەرئاباد نۇسخىسى.

② «تۈرك ئەسەرلىرى» 15 - بەت.

بولمايدىغان تىل ھادىسىلىرى (مەسىلەن، δ/θ ، θ ، z نۆۋەتلىشىش) ئاساس قىلىنماستىنلا لازىم،

2

چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى

1. چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي شارائىت

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىجتىمائىي ئامىل مۇھىم رول ئوينايدۇ. چىنگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇھىم ئىجتىمائىي شارائىت تەييارلاپ بەردى. چىنگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشىدىن بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيادا گەرچە ئۆزىدە يەرلىك شېۋىلەرنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، ئاساسەن «خاقانىيە تىلى» ياكى «قەشقەر تىلى» دەپ ئاتالغان يېزىق ئەدەبىي تىلى قوللىنىلاتتى. بۇ ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئۈچۈن ئېدىپ ئاتالغان يېزىق ئەدەبىي تىلى قوللىنىلاتتى. «ئەتەبەتۇل ئەسرىنى» ئەسرىنى، «قەسەسۇل ئەنبياء» ۋە يىللى ھەم ئاپتورى بولمىغان «قۇرئان تەپسىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن. چىنگىزخاننىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ھۆكۈمەت تىل- يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغانلىقى ئۇيغۇر تاتار تۈگۈلنىڭ چىنگىزخان ھاكىمىيىتىدە تىل - يېزىق ساھەسىدە كۆرسەتكەن پائالىيەتلىرىدىن ھەممىگە ئايدىن ئايدىن بۇ تىل چىنگىزخان ھايات دەۋرىدەلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ دەۋرى، جۈملىدىن چاغاتاي دەۋرى، تېمۇرىيلەر دەۋرىدەمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمەت تىلى بولۇپ خىزمەت قىلدى. بۇ دەۋردە بۇ تىلنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى يالغۇز ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقە خەت - چەك، ئەمىر - پەرمانلىرى بىلەن چەكلىنىپ قالغان ئەمەس. ئۇ ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ ھەممە ساھەسىدە دېگۈدەك ئۆزىنى كۆرسەتكەن. قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىلىرىدىن بولغان بۇ تىل ۋە بۇ يېزىق دۇنياغا مەشھۇر نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنىڭ كىيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قىلىشىغا ۋاسىتە بولدى، «ئالتۇن يارۇق»، «شېۋەنچۇڭنىڭ ئېمۇر تارىخى»، «مايتىرى سىمىت»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇل ئەسرىنى»، «بەختيارنامە»، «تەزكىرەئى ئەۋلىيا»، «مېراجنامە»، «ئوغۇزنامە»، «مۇھەببەتنامە» قاتارلىقلارنىڭ بۇ تىل بىلەن يېزىلىشى ۋە كىچىقۇرۇلۇشى شۇ جۈملىدىندۇر. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇل ۋە مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىق يارىتىشىغا ئاساس بولۇش بىلەن بىللە، ئوتتۇرا ئاسىيادا XVI ئەسىرلەرگىچە شەرقىي XVII ئەسىر- لەرگىچە داۋاملاشتى.

① بۇ مەلۇم ئابجۇز مۇھەممەت سايىمى بىلەن ئابدۇرازاق توختى يولداشلارنىڭ «سۇن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل.

2. چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى ۋە بۇدەۋردىكى تىلنىڭ خۇسۇسىيىتى

چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى يەنى XVII ئەسىردىن كېيىنكى باسقۇچى توغرىسىدا ئىختىلاپلار يوق دېيەرلىك. ئالدىنقى ئىككىسى دەۋرنىڭ يىل چەكلىمىسى توغرىسىدىمۇ ئانچە چوڭ ئىختىلاپلار يوق، لېكىن بۇ ئىككىسى دەۋردىكى تىلنىڭ ماھىيىتىگە ئالاقىدار مەسىلىلەر ئۈستىدە يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك خېلى پىرىنسىپلىق ئىختىلاپلار مەۋجۇت.

ئالدى بىلەن چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىگە كېلەيلى. بۇنىڭ يىل چېكى XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئومۇمەن يۈز يىللىق ۋاقىتنى ئىگىلەيدىغانلىقى مۆلچەرلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالدىنقى تەرەققىيات باسقۇچلىرىغا، ئەينى دەۋردىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە، شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا قارىغاندىمۇ مۇنداق مۆلچەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

لېكىن، بۇ دەۋرگە تەئەللۇق ئەسەرلەر بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن «قىسمەن ئوغۇز (تۈركمەن) ۋە قىمچاق يەرلىك شېۋىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قاراخانىيلار تىلىدىن كېلىپ چىققان «خارەزم تۈركچىسى» دېيىلگەن ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان» دېيىلىۋاتىدۇ. شۇنىڭدەك بەزى تەتقىقاتچىلار چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىغا قۇرۇلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىمۇ، بۇ تىلنى «شەرقتىكى قارلۇق-ئۇيغۇر تىلى بىلەن غەربتىكى خارەزم تىلىنىڭ ئېلىستىلىرىنى بىرلەشتۈرگەن» دەپ قارايدۇ. ① «مۇنداق قاراشنىڭ خارەزم تۈركچىسى» ئۈچۈن ئالتۇن ئوردىنىڭ شەرق ھەم غەربىي يانلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردىن خارەزمىيىنىڭ «مۇھەببەتنامە» سى بىلەن قۇتبىنىڭ «خىسراۋ ۋە شېرىن» لىرىنى دەلىل قىلىدۇ. ھەتتا، ئەھمەد يۈكئەكىچىنىڭ «ئەتبەتۇلھەقايق» نىمۇ، رابغۇزىيىنىڭ «قىسمەتۇلئىنىيا» سىنىمۇ «خارەزم تۈركچىسى» دېيىلگەن ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان، ئۇنىڭدا قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس دەيدۇ. ②

ئاساسىي تېمىغا يۈزلىنىشتىن بۇرۇن مۇشۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەرنىڭ تىلى توغرىسىدا توختىلىپ بۇتەيلى.

كۆپلىگەن ئالىملار «ئەتبەتۇلھەقايق» نى XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان دەپ تەخمىن قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ تىلىدىكى ھەلۇم پاكىتلاردىن قارىغاندا، بۇ تەخمىن ئەمەلىيەتكە يېقىن؛ ئەسەرنىڭ A نۇسخىسى 1444-يىلى، B نۇسخىسى 1480-يىلى، C نۇسخىسى (؟) يىلى كۆچۈرۈلگەن. بۇ نۇسخىلار ئەسەردىن تەخمىنەن 2-3 ئەسىر كېيىن كۆچۈرۈلگەن بولغاچقا، تىل جەھەتتىن ئۇنىڭدا كاتىبىلارنىڭ شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. ئەسەر ئازىرلا خوجا ئارقانىنىڭ بۇ ئەسەرگە يازغان ئىلاۋىسىدىكى:

① ن. ئا. باسكاكوف «تۈركىي تىللار»، ئۇيغۇرچە، 92-بەت. 1986 يىلى، بېيجىڭ.

② ن. ئا. باسكاكوف، يۇقىرىقى ئەسەر، 82-96-بەتلەر ۋە يا. ئېكىمان: «خارەزم تۈركچىسى».

«تارىخىي تۈرك شېۋىلىرى»، 175-بەت، 1988-يىلى، ئەنئەنە.

تىمامى ايرور كاشغرى تىل بىلە،
ايتىمىش اديب دقاتى دل بىلە.
اگر بىلە كاشغرى تىلدىن ھەركىشى،
بىلور اول اديب نىنك نىكىم ايتىشى.

دېگەن مىرالار ئەسەرنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى «قەشقەر تىلى» بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

«قىسەسۇلئەنبىيا» 1309—1310 يىللىرى يېزىلغان. دەۋر ئېتىبارى بىلەن قارىغاندا، بۇ ئىككى ئەسەر ئارىسىدا تىل جەھەتتىن ئازدۇر - كۆپتۇر پەرق بار.

بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ئىككى ئەسەرنى پۈتۈنلەي ئوغۇز - قىپچاق تىلى تەسىرى ئاستىدا يېزىلغان دېيىشكە بولغان مايىللىقى ئۇلاردا ئوغۇز - قىپچاق تىلى ئامىللىرىنىڭ ئانچە - مۇنچە كۆرۈنۈپ قالغانلىقىدىن كېلىپ چىققان. لېكىن، دىققەت قىلىنسا، بۇ ئىككى ئەسەردە خارەزم شېۋىسى ئېلىمېنتلىرىغا نىسبەتەن ئۆتتۇرا ئەسەر ئۇيغۇر تىلى ئېلىمېنتلىرىنىڭ مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى، ئۇلاردا ئەكس ئەتكەن ئوغۇز - قىپچاق تىلى ئېلىمېنتلىرىنىڭ بۇ تىلنىڭ تۈپكىسى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزگەرتىۋېتىش دەرىجىسىگە يەتمىگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. تۇرسۇن ئايۇپ ئۆزىنىڭ «كاشغەر تىلى توغرىسىدا مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىدە «ئەتەبەتۇلھەقايسىق» تىلىنىڭ «خاقانىيەتىلى» ۋە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» بىلەن بولغان باغلىنىشى توغرىسىدا كەڭ توختىلىپ، بۇ ئەسەر تىلىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە ناھايىتى توغرا پىكىرلەرنى بايان قىلغان. ① بىزنىڭ پىكىرىمىزچە، بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ تىلى تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئەسەر ئۇيغۇر تىلى (خاقانىيەتىلى) نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە مەنسۇپ،

A. فونېتىكىلىق جەھەتتە:

1. ھەر ئىككى ئەسەرنىڭ تىلى [s] لىق تىل ئەمەس، [ʃ] لىق تىل، [w] لىق تىل ئەمەس، [x] لىق تىل، [q] لىق تىل ئەمەس، [ʒ] لىق تىل، يەنى بۇ تىللاردا bas ئەمەس، baʃ - (باش): taʊ ئەمەس، tax - (تاغ): ɪŋ ئەمەس، ɪz (يىل) دېيىلىدۇ.
2. ھەر ئىككى ئەسەرنىڭ تىلىدا سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى يەتتە. يەنى [a], [o], [ɤ], [ɤ], [y], [u], [ɤ], [ɤ] (ئەركىن ۋارىيانتى [B] بىلەن)، [i] (تىل ئوتتۇرا ۋارىيانتى [ɨ] بىلەن).

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، يانۇش ئېكىمان كۆرسەتكەن [ɛ] دىن [e] گە ئۆتۈش ② ھەرگىز «خارەزم تۈركچىسى» نىڭ ئالاھىدىلىكى بولالمايدۇ. [e] تاۋۇشى (راستىنى ئېيتقاندا [E] تاۋۇشى) [ɛ] نىڭ ئورقۇن دەۋرى ئۇيغۇر تىلىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئەسەر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە داۋاملىشىپ كەلگەن ئەركىن ۋارىيانتى. ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ يېزىقتا يېزىلماي، ئۇنىڭ ئەركىن ۋارىيانتى [B] نىڭ «ا» بەلگىسى بىلەن يېزىلغانلىقى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى سۆزلەردە بىرىنچى

① «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل.

② يان ئېكىمان: «خارەزم تۈركچىسى»، «تارىخىي تۈرك شېۋىلىرى»، 193 - بەت، 1988 - يىلى، ئەنقەرە.

بوغۇمدىكى [ε] نىڭ فەتھە بىلەن ئېلىنىپ، [E] تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۇزۇك تاۋۇش ھەرىپلىرىدىن كېيىن بىر «ي» كۆپەيتىپ ۋە ئاستىغا كەسىرە قويۇپ يېزىلغانلىقى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. بۇ ئەھۋال پۈتۈن چاغاتاي تىلى دەۋرىدە داۋاملاشقان.

3. $g/z/\delta < d$ نۆۋەتلىشىش بىلەن ئىككى ئەسەرنىڭ ئالدىنقىسىدا يوق، كېيىنكىسىدە ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، $uz - ئۇي$ ، $kyjdi - كۈتتى$ ، $uzluq tamur - قازان$ سۆڭەك («قىسەسۇلئەنبىيا»).

4. ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى [k]، [q] تاۋۇشلىرى [x]، [g] گە ئايلانمايدۇ.

b/m نۆۋەتلىشىش ئاساسەن يوق دېگۈدەك. پەقەت «قىسە» دە «مۇز» سۆزى buz دەپ ئېلىنغان.

B. مۇرقولوگىيىلىك جەھەتتە:

ئىسىملاردا

1. ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئارىلىشىپ كېتىش ئەھۋالى يوق. ئىگىلىك كېلىش $-in, -ni, -iq, -nig$ بىلەن، چۈشۈم كېلىش $-in, -ni$ بىلەن ئىپادىلەنگەن. چۈشۈم كېلىشنىڭ ئوغۇز - قىپچاقچە «-i» فورمىسى يوق.

2. يۆنىلىش كېلىش ئۈچۈن مۇتلەق كۆپچىلىك ئورۇندا $-qs, -ks, -gs, -qa, -xa$ قوللىنىلغان. $-nar, -na, -na$ قوشۇمچىلىرى ئاز، ئوغۇز - قىپچاقچە «-s, -a» فورمىلىرى يوق. sen, men ئالماشتىرىغا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئەمەلىي تەلەپپۇزى $sen'ge, men'ge$ بولماي، $sana, mana$ بولغان. بولۇپمۇ نەزمىي ئەسەرلەردە بۇ ناھايىتى ئېنىق.

3. چىقىش كېلىش ئاساسەن $-tin, -din$ بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئوغۇز - قىپچاقچە $-dan, -nan, -ten, -den, -tan$ فورمىلىرى يوق. ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن كۆچۈرۈلگەن «قىسە - سۇلتەنبىيا» دا چىقىش كېلىشنىڭ بەزەن $-den, -dan$ (د) شەكلى ئۇچراپ قالىدۇ.

4. ۋاسىتە كېلىش كەڭ قوللىنىلمىغان. پەقەت «قىسەسۇلئەنبىيا» دا بىر نەچچىلا جايدا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

(ئايمىقى بىلەن تۇرىدۇ) $a\delta aqin turur$

(تېز يىغىلىپ) $terkin jikirip$

يېشىلاردا

ئۆتكەن زامان

1. ۋاسىتىسىز ئۆتكەن زامان يېشىلنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۈچۈن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك « $-dimiz$ » قوللىنىلىشى «قىسە سۇلتەنبىيا» دا كەۋدىلىك. $keldimiz$ (كەلدۇق)

2. ۋاسىتىلىك ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ «-niŋ» فورمىسى ئارقىلىق ياسىلىشى ھەر ئىككى ئەسەردە ئوخشاش.

3. كەلگۈسى زامان پېئىلى بولۇشلىقۇتا [l], [r] بىلەن ئاياغلاشقان بىر ۋە ئىككى بوغۇملۇق پېئىللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىگە، ياكى ئۆزەكلەرگە، پېئىلنىڭ دەرىجە ئۆزەكلىرىگە «-yr, -ur» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان؛ ساناقلىق پېئىل يىلتىزلىرىدىلا «-ar, -er» قوللىنىلغان. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-jur, -jyr» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنگەن.

4. بولۇشىشلىقۇتا «ئەتەبە تۈلەپ قىياپىتى» تا پۈتۈنلەي ئوغۇز - قىپچاقچە «-mez, -maz» قوللىنىلغان. لېكىن «قىسەسۈلئەننىيا» دا «-mez, -maz» بىلەن «-mes, -mas» ئارىلاش قوللىنىلغان.

4. ھەر ئىككىسىلا ئەسەردە «-e, -a» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا «-tur, -dur» شەخس قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ۋاسىتىسىز كەلگۈسى زامان پېئىلىغا ئۆتۈش ھالىتى كۆرۈلمەيدۇ.

5. «-geŋ, -kaŋ» بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بىۋىرۇق - تەلەپ رايى كەڭ قوللىنىلغان.

6. ئانالىتىك ئۇسۇلدا بولسىمۇ، تۈپس فورمىلىرى تەرەققىي قىلىنغان، پەقەت «قىسەسۈلئەننىيا» دا «-y, -u, -e, -a» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېيىن «-ber» قوشۇلۇش بىلەن «ياردەم» مەنىسىدىكى تۈپس، «-biŋme» قوشۇلۇش بىلەن ئىمكانىيەت تۈپسىنىڭ بولۇشىشلىقى، «-baŋla» پېئىلى قوشۇلۇش بىلەن بىر ئىشقا كىرىشىش تۈپسى ئىپادىلەنگەن. «قىسەسۈلئەننىيا» دا «-yme, -uma» بىلەن ئىپادىلەنگەن ئىمكانىيەت تۈپسى ئاھاڭلىق ئاز. مەسىلەن: eltyimes (ئەكتەلەيدۇ)

agın sebr qilumadi (يەنە سەۋر قىلالىمىدى)

7. پۈتكەن سۈپەتداشلار «-ken, -gen// -qan, -kan» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئوغۇز - قىپچاقچە «-en, -an» فورمىسى يوق.

8. «-gŋ, -ikŋ» بىلەن ياسالغان سۈپەتداشلار «ئەتەبە تۈلەپ قىياپىتى» تا كۆپرەك، «قىسەسۈلئەننىيا» دا ئازراق. بىراق، بۇ سۈپەتداشلار ئۆز دەۋرىدە ھەممە تۈركىي تىللارغا ئورتاق ئىدى. ①

9. رەۋىشداشلار مۇتلەق كۆپ ساندا «-yp, -up// -ip, -p» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. «-zy, -ju, -y, -u, -e, -a» بىلەن ئىپادىلەنگەنلىرى «ئەتەبە تۈلەپ قىياپىتى» تا ئاز، «قىسەسۈلئەننىيا» دا كۆپرەك.

ipən, upən - rəvəşdaşlari ŋaz qolliŋnıŋan.

ky, -gy// -qu, -ku. 10 بىلەن ياسالغان ئىشەنچداشلار ھەر ئىككى ئەسەردە كۆپ.

بۇ ئىشەنچداش ئىشەنچلىك سىرت ھەر ئىككى ئەسەردە پۈتمىگەن سۈپەتداش (مەسىلەن: turku jer - تۇرىدىغان يەر)، پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايى (مەسىلەن:

① مەمۇد قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم، 74، 76 - بەتلەر.

كىم كۇناھ قىلسا، ئۇنى ئۇرۇش كېرەك) قاتارلىق مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرگەن: بۇ فورمىدىن كېيىن شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن كەلگۈسى زامان يېشىلى ئىپادىلەنگەن، مەسىلەن: helak bolxusi (ھالاك بولىدۇ) t'ort ylyf qilxum turur (تۆت ئۆلۈش قىلىنەن)

11. «-dyk -duq» بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار ھەجىمىنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي، يىل ئېتىبارى بىلەن ئالدىنراق بولغانلىقى ئۈچۈن «ئەتەبەتۈلھەقايقى» تا كۆپرەك، «قىسسەسۇلئەنبىيا» بىلەن ئازراق ئۇچىرايدۇ. مەسىلەن: ujuqsindugū (تەكەببۇرلاشقىنىڭ)، barduquq (بارغانلىقىنىڭ)، tutup turduquq (تۇتۇپ تۇرغىنىڭ) «ئەتەبەتۈلھەقايقى».

sebr qidduqi ytyjn (سەۋر قىلغانلىقى ئۈچۈن) «قىسسەسۇلئەنبىيا»

12. -bol- qil- بېشىللىرىنىڭ سۆز ياساشقا قاتنىشىشى ئاكتىپ ئەمەس.

13. -bol بېشىللىرىنىڭ ئوغۇز - قىچاقچە شەكلى «-ol» قۇلىنىلغان.

C. لېكسىكىلىق جەھەتتە:

بۇ ئىككى ئەسەردە ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرى، بولۇپمۇ ئىسلام ئىدىيولوگىيىسىگە ئائىت سۆزلەر بىر قەدەر كۆپ. لېكىن شۇنىڭغا قارىماي، ugan, tenri (خۇدا)، ~udmaq (چەننەت)، tamuk (دوزاخ)، jalawat (پەيغەمبەر)، -ekindi (پېشىن)، apux (سەجدە)، jazug (كۇناھ) قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى بەزەن ئەرەب - پارس تىلىدىكى تەڭداش مەنىلىكلىرى بىلەن پاراللېل، بەزەن يەككە قوللىنىلغان. مۆلچەرلىنىشىچە، مۇنداق سۆزلەر «ئەتەبەتۈلھەقايقى» تا 100 دىن، «قىسسەسۇلئەنبىيا» دا 300 دىن ئاشىدۇ.

چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى ياكى بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ئونۇشىچە، «خارەزم تۈركچىسى» ئۈچۈن تېمىك ۋەكىل سۈپىتىدە ئېلىنىۋاتقان ئەسەرلەردىن «مۇھەببەتنامە» بىلەن «خېسراۋ ۋە شېرىن» دىنمۇ ئەھۋال ئاساسەن يۇقىرىقىدەك. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ مۇھىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئالماق، يۇقىرىقى ئىككى ئەسەرگە ئۇنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىدە كۆرسىتىلگەن 1، -2، -4، -5 نۇقتىلار بويىچە تامامەن ئوخشايدۇ. 3- نۇقتىدا كۆرسىتىلگەن <g/z/ə/d> نۆۋەتلىشىش بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەردە ئاز - تولا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ايكو اتىنك - ejgy atiq (ياخشى نامىنىڭ)، بوۋى - boji (بوۋى)، يايىن - jajajin (ياپاي)، اداقنىك - اياقنىك (ئايىقنىڭ)، (مۇھەببەتنامە)، tijilmaadin (ئوخشاتماي) (خىراۋ ۋە شېرىن).

مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەردىن ئالماق، ئىسىملار ئۈچۈن كۆرسىتىلگەن 1، -2، -3 نۇقتىلار بويىچە تامامەن ئوخشايدۇ. بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەردە ۋاسىتە كېلىش قاتنا ھالەتتە ئۇچراپ قالىدۇ.

بېشىلار ئۈچۈن كۆرسىتىلگەن 2، -3، -4، -5، -6، -7، -9، -10، -12، -13 نۇقتىلار بويىچە تامامەن ئوخشايدۇ.

1. نۇقتىدا كۆرسىتىلگەن «dimiz» فورمىسى بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەردە كۆرۈلگەندۇر. نۇقتىدا كۆرسىتىلگەن «-igli, -irli» بىلەن ياسالغان سۈيە ئداشلار كۆرۈلمەيدۇ. 11. نۇقتىدا كۆرسىتىلگەن «dyk -duq» بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار ئومۇمەن ئىستىمالدىن قالغان. بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىدىن يەنە تىۋەندىكىلەرنى كۆرسەتكىلى بولىدۇ:

1. كەلگۈسى زامان پېشلىنىش بولۇش سۈزلىكى بەزى ھاللاردا بىرىنچى شەخس بىرلىكتە -mes/-mas ياكى -mez/-maz) چۈشۈپ قېلىش بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

unutman (ئۇنۇتماسىيەن), bilmen (بىلمەسەن), jawutman (يېقىنلاشتۇرماسىيەن).

2. بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەر تىلىدا چاغاتاي يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش

دەۋرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر قاتارىدا «-p» لېق رەۋىشىداشلاردىن كېيىن «-dur» - «-turur» ياردەمچى پېشلىرى قوشۇلۇپ ئۆتكەن زامان ۋاسىتىلىك بايان رايىنى ئىپادىلەش كەڭ قوللىنىلغان. بۇ فورما ئالدىنقى ئىككى ئەسەردە ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ant it'ipmen (قەسەم قىلغانمەن) «قەسەسۈلئەنبىيا» ef'it'ipmen (ئاڭلىغانمەن) «قەسەسۈلئەنبىيا» توشۇتۇر، بېرىپ تور، كىزلاپ تور (يۈشۈرۈپ قىيولۇپتۇ)، قېلىپ

تور، بۆلۈپتور «مۇھەببەتنامە» «-a»، «-e» بىلەن ياسالغان رەۋىشىداشلاردىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلگۈسى زامان ۋاسىتىسىز بايان رايىنى بىلدۈرۈشى بۇ ئىككى ئەسەردە، شۇنىڭدەك شەكىللىنىش دەۋرىدىكى باشقا ئەسەرلەردە تېخى كەڭ قوللىنىلىنغان.

كېيىنكى ئىككى ئەسەرنىڭ ئىككىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئالاق، «خىسراۋ ۋە شېرىن» دە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر «مۇھەببەتنامە» گە قىسبەتەن كۆپرەك، «مۇھەببەتنامە» دە مۇنداق سۆزلەر ئازراق. قانداق بولمىسۇن، XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن ئەسەرلەردە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ سان ۋە قوللىنىلىش نىسبىتى ئىچىدە تىنچ بارغانسېرى ئازىيىپ بارغانلىقىنى كۆرىمىز.

يۇقىرىدىكى بايانلىرىمىزدىن تۆۋەندىكى خۇلاسگە كېلىمىز:

(1) «ئەبەتۈلە قاين» بىلەن «قەسەسۈلئەنبىيا» تىلى خاقانىيە تىلى ئېلىپبىلىرى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان تىل. ئۇ يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى «خاقانىيە تىلى» نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە مەنسۇپ.

(2) «مۇھەببەتنامە» بىلەن «خىسراۋ ۋە شېرىن» قاتارلىقلار چاغاتاي يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىكى ئەدەبىي تىل بۇنىڭدەك «قەشقەر تىلى» نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستۈن، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدا قىسمەن ئوغۇز-قىپچاق تىلى ئاممىلىرىمۇ بار. بۇ نۇقتىنى ئە، ئا، باسكاكوۋ ئېتىراپ قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئالتۇن ئوردى يېزىق ئەدەبىي تىلى دەسلەپتە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قاراخانىيلار دۆلىتى تىلىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا تەرەققىي قىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن قاراخانىيلار تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر موڭغۇل مەھكىمىلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى بولغان ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەن. غەربىي قىسىمدىكى ئۇيغۇر ئۇلۇستىنىڭ ئەدەبىي تىلىنى ساقلىنىپ

قالغان «خسراۋ ۋە شېرىن» ناملىق يادىكارلىقنىڭ قۇتۇپ تەرجىمىسىدىن (XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى)، شۇنداقلا خانلىق يارلىقلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭغا ئۇيغۇرچە ئېلىپبىنىڭ كۆپ ئارىلاشقان بولۇپ، قىسمەن مەھەللىنى خاراكتېرغا ئىگە. ①

(3) دېمەك، «خارەزم تۈركچىسى» قانداقتۇر سىردەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا قىسمەن ئوغۇز (تۈركمەن) ۋە قىمچاق يەرلىك شېۋىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قاراخانىيلار تىلىدىن تەشكىل تاپقان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركچىسى ② ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىيىتى تىلى قەشقەر ۋارىيانتىنىڭ XIV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان خارەزم تەۋەسىدە بەزى يەرلىك شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئارىلاشتۇرۇپ قوللىنىلغان شەكلى. خۇلاسەمىزنى يەنىلا يا. ئېكماننىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئاياغلاشتۇرايلى: «خارەزم تۈركچىسى بىر يەرلىك تەشكىل قىلالايدۇ» ③

بۇ دەۋرنىڭ ۋەكىللىرى قاتارىدا قۇتۇپ، خارەزمى، دۇربىك، ئاتاي، لۇتقى، سەككاكى، يەقىنى، گادايى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

3. چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرى ۋە بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ خۇسۇسىيىتى

چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرى دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ دەۋر XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 150 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر ئەلىشىر ناۋايى، ھۈسەيىن بايقارا، مۇھەممەد سالىھ، ئۆبەيدى، شەيخانى، بابۇر، شىكەستە قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدە چاغاتاي تىلىنىڭ كامالەتكە يەتكەن، ئالدىنقى دەۋرگە نىسبەتەن كۆپ تۇراقلىققا ئىگە بولغان، قېلىپلاشقان دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەر سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن ئالدىنقى دەۋرگە نىسبەتەن يۇقىرى. شۇڭا، كۆپ ھاللاردا «چاغاتاي تىلى» دېيىلگەندە، ئاساسەن مۇشۇ دەۋردىكى يېزىق ئەدەبىيىتى تىلى ۋە ئۇنىڭ داۋامى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بۇ دەۋرنى يەنە ئۆز ئىچىدىن كلاسسىك دەۋرنىڭ باشلانغۇچ ۋاقتى (XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى)، كلاسسىك دەۋر، ياكى ناۋايى دەۋرى (XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى)، كلاسسىك دەۋرنىڭ داۋامى ياكى بابۇر ۋە شەيخانىيلار دەۋرى (XVI ئەسىر) دەپ ئۈچكە بۆلۈش ④ ئەھۋاللىرىمۇ بار. لېكىن، تىل تەرەققىياتىنىڭ تەدرىجىيلىكى نۇقتىسىدىن بۇنى قوبۇل قىلىش تەس. چۈنكى، بىز ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكىنىمىزدىمۇ بىر يېزىق تىلىدا ھەر ئەللىك يىلدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى سىستېمىلىق ھالدا كۆرسىتىپ بېرەلەيمىز. مۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى تەتقىقات سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى ھەر قانداق يېزىق ئەدەبىيىتى تىلىدا ئەللىك يىل ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ مۇمكىن بولمىغانلىقىدا.

بۇ دەۋردىكى چاغاتاي تىلى، بولۇپمۇ ناۋايى ۋە ئەلىشىر ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى

① ئا. باسكاكوف، يۇقىرىقى ئەسەر، 295-بەت.

② ③ يا. ئېكمان، «خارەزم تۈركچىسى»، تەرجىمى ئۆزبېك شېۋىلىرى، 173-بەت، ئەنقەرە.

④ قۇتايى كۆپۈرلۈ، چاغاتاي ئەدەبىياتى، ئىسلام ئىنقىلابىي دىنىيىتى، III توم، ئىستانبۇل، 1949-يىل؛ يا. ئېكماننىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

توغرىسىدا تاھازىرىغىچە بەزى بىر تەرەپلىككە كۆز قاراشلار ئوزۇن ئىگىلەپ تۇرماقتا، مۇنداق بىر تەرەپلىككە كۆز قاراشلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەرلەر شۇيىتىدە ئا. بوروۋكوۋنىڭ «ئەلىشىر ناۋايى ئۆزىنىڭ تىلىنىڭ ئاساسىنى سالىۋېتىدۇ» دېگەن ئەسىرى بىلەن ئا. م. شېرباكنىڭ «كونا ئۆزىنىڭ تىلى گرامماتىكىسى» دېگەن ئەسىرىنىڭ مىسالغا ئېلىش مۇمكىن.

يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، بۇ ئىككى ئەسەر بىر مۇنچىلىغان ئۆزئارا زىت كۆز قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن سىرت، ئەينى دەۋردە يېڭىدىن شەكىللىنىۋاتقان ئۆزىنىڭ تىلىنى بۇ دەۋرنىڭ بىردىنبىر ۋەكىلى قىلىپ كۆرسىتىش ۋە ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنى ناۋايىدىن، چاغاتاي تىلىدىن يىراقلاشتۇرۇشتا ئالاھىدە داڭ چىقارغان ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم زۆرۈرىيەت تۈپەيلى يېزىلغان بۇ ئەسەرلەر توغرىلىق رەددىيە شۈبھىسىدە ئەمەللىك شۇ ياكى ئېكماننىڭ تۆۋەندىكى لىئالا بايانلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش كۇپايە: «...رۈشەنكى، شۈبھىت تۈركۈلوگلىرىنىڭ بۇ قاراشلىرىنى قىوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ. گەرچە بۈگۈنكى ئۆزبېكلەر بىر جەھەتتىن قەدىمكى ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەۋلادلىرى بولسىمۇ، بۇ قەدىمكى ئۆزبېك تىلىنىڭ چېگرىسىنى مۇنچىلىك كېڭەيتىۋېتىش ۋە ئۆزبېك تىلىدا قەدىمكى تۈركىي تىلنىڭ ئىزچىل داۋاملاشقانلىقىنى كۆرۈش ئۈچۈن يېتەرلىك ئەمەس» ①. چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىدىن ناۋايىنىڭ ئۆزىمۇ ئېنىق مەلۇمات بەرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ دىۋانىغا يازغان كىچىرىش سۆزىدە سەككاكى بىلەن لۇتقىنى «اويغور عبارتى نىڭ قىيامىدىن ۋە تۈركىي القاضى نىڭ بىلغاسىدىن مۇلانا سكاكى ۋە مۇلانا لطفى» دەپ تەرىپلەيدۇ.

بۇ يەردىكى «ئۇيغۇر ئىبارەتى» بىلەن «تۈركىي ئەلفاز» تەڭ مەنىلىك سۆزلەر بۇلۇپ، «ئۇيغۇر تىلى» ياكى «تۈركىي تىل» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ؛ «قۇسەھا» بىلەن «بۇلغا» مۇتەڭ مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، ھەر ئىككىسى «تىل ماھىرى، تىلدا يېتىلگەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ تەرىپنىڭ مەنىسى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ياكى تۈركىي تىلىنىڭ يېتىلگەن ماھىرلىرىدىن» دېگەندەكلا ئىبارەت. ناۋايىنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدە مۇنداق تەڭ مەنىلىك قۇرۇلمىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ايمىدى كېلدوك سوز بىانغى ۋە كلام داستانغى» دېگەن جۈملىنى ئالسا، بۇ يەردىكى «سوز بىيانى» بىلەن «كلام داستانى» تەڭ مەنىلىك بولۇپ، «تىل بايانى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، پۈتۈن جۈملىنىڭ مەنىسى «ئەمدى تىل بايانغا كېلەيلى» دېگەندەكلا ئىبارەت. ناۋايىنىڭ «اول فرخوندا عبارە ۋ اول خجستە الفاظ»، «نبوت بىيانى بىرلە ۋ رسالت نعبە والجانى بىرلە»، «بو مواھب بىرلە غنالار ۋ بو غنايم بىرلە استغفالار» قاتارلىق ئىبارىلىرىنىمۇ شۇ پوسۇندا چۈشىنىشكە بولىدۇ. ② دېمەك، يۇقىرىدىكى سەككاكى بىلەن لۇتقىنىڭ تەرىپىدە ئۇلار قوللانغان چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ياكى تۈركىي تىل ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

چاغاتاي تىلىنىڭ كىلاسىك دەۋرى، جۈملىدىن ناۋايى تىلى توغرىسىدا ئۇنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى ۋە گرامماتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئاساسەن لىئالا گۆپ قىلىنىپ، ئۇنىڭ

① يا. ئېكمان: «چاغاتاي تىلى»، «تارىخىي تۈرۈك شېۋىلىرى»، 215-بەت.

② بۇ ئىبارەتلەر ناۋايىنىڭ «مۇھاككەتۇل لۇغەتەين» دېگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى.

قانداقتۇر بۇ دەۋردە يېڭىدىن تەشكىل تېپىۋاتقان بىرەر خەلق (ياكى ئۇلۇس) شېۋىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولماي، قەدىمدىن ئىزچىل داۋاملىشىپ، قەدىمىي قىلىپ كېلىۋاتقان، «تۈركىي تىللارنىڭ ئاتىسى» دەپ ئاتىلىۋاتقان بىر قىل ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچى ئىكەنلىكى ئۆز ئۆزىدىن ئايدان.

چاغاتاي تىلىنىڭ [ɣ] لىق تىل، [x] لىق تىل ۋە [ʃ] لىق تىل ئىكەنلىكى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلدى. دېمەك، بۇ تىل مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ ئوغۇز - قىپچاق تۈركۈمىگە ئەمەس، بەلكى، ئۇيغۇر - قارلۇق تۈركۈمىگە خاس. چاغاتاي تىلى ئۆزىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە (يۇقىرىدا توختاليدۇق) گەرچە بىر قىسىم ئوغۇز - قىپچاق تىل ئېلىمىنىڭ ئىكەنلىكىنى ئەتىۋرگەن بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىۋىلىرى (بولۇپمۇ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئەنئەنىۋىلىرى) ئۇنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى ۋە كلاسسىك دەۋرىدە يەنىلا ئاساسىي ئورۇننى تۇتىدۇ. بۇنىڭ بىر نەتىجىسى، چاغاتاي تىلى دەۋرىنىڭ تۆۋەندە ناۋايى ئەسەرلىرىنى تۇتقا قىلغان ھالدا كلاسسىك چاغاتاي تىلى دەۋرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. سوزۇق تاۋۇشلاردىكى مەسىلىلەر: بۇ دەۋردىمۇ سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى يەتتە، يەنى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار تۆت [o], [ɤ], [ɘ], [u], [y], لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچ [ɤ], [ɘ], [i]. بۇ دەۋردە [i] بىلەن ئۇنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتى بولۇپ قالغان [ɪ] نىڭ ئوتتۇرىدا سىدىكى فونېمىلىق پەرقنىڭ يوقىلىشى بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى شېۋىلىرىنىڭ شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە شېۋىلىرىنىڭ چاغاتاي تىلى بىلەن بولغان ئورتاقلىقى دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇ ئىككى تاۋۇشنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئورۇن دەۋرىدىن بۇيان ئايرىم - ئايرىم فونېما بولغانلىقى توغرىسىدا يېزىق ئەدەبىي تىلىدا (مەسىلەن، مەڭگۈ تاشلاردا، «قۇتادغۇبىلىك» تە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، باشقا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىق يادىكارلىقلىرىدا) يېتەرلىك ئىسپاتلار يوق، مەڭگۈ تاشلاردىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇ ئىككى تاۋۇش شۇ دەۋرلەردىلا بىللە زەپ ھالەتتە تۇرغان.

يېپىق بوغۇملاردىكى [e] نىڭ [ɛ] ياكى [E] ۋارىيانتى توغرىسىدا يۇقىرىدا توختالغاندۇق. مەسىلەن: $ber \sim fer \sim bɛr \sim bɛr$ ، $jer \sim jɛr$ ، $bɛr \sim bɛr$ قاتارلىق بۇنىڭدىن باشقا، يېپىق بوغۇمدىكى [e] نىڭ [ɘ] لىشىش ئەھۋالىمۇ بۇ دەۋر تىلىنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى. مەسىلەن:

$\phi < ew$ — ئۆي $\phi sryk < esryk$ (اوسروك) - مەس شۇنى ئىزاھلاپ تۇتەيلىكى، ئەلىشىر ناۋايى «مۇھاكىمە تۇلۇغە تەين» دە تىلغا ئالغان $bɛz$, biz , biz سۆزلىرى چاغاتاي يېزىقىدا ئوخشاشلا «بىز» شەكلىدە يېزىلىدۇ. لېكىن ئەلەپپۇزدا ئالدىنقىسى (يەنى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك ئالىمىشى) دىكى [ɪ] ئېگىز، قىسقا سوزۇق تاۋۇش، ئىككىنچى سۆز (يەنى «بىگىز» مەنىسىدىكى سۆز) دە [ɘ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغانلىقتىن ئىككى سوزۇق تاۋۇش قوشۇلۇپ، بىر ئىككىلەمچى سوزۇلما سوزۇق تاۋۇش ھاسىل بولغان، ئۈچىنچى سۆز «بەز» مەنىسىدىكى سۆز دىكى سوزۇق تاۋۇش

ئەق بىز يۇقىرىدا كەلتۈرگەن مىساللاردىكى [E] تاۋۇشىدۇر. شۇڭا، بۇ ئۈچ سۈزۈك تاۋۇشنى ئۈچ قونما دەپ تونۇشقا بولىدۇ.

سۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

مۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسە ئوچۇق بوغۇملاردىكى [a]، [e] تاۋۇشلىرىنىڭ مەزكۇر بوغۇمنىڭ ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقىتىشى بىلەن ئېگىزلىك سۈزۈك تاۋۇشلار - [e]، [φ]، [o] غا ئايلىنىپ كېتىشىگە قارىتىلغان. بۇ بىر خىل تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن ئېتىبارەن باشلانغان.

مەلۇمكى، چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئىملاسى (كلاسسىك دەۋرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) مۇنتىزىم مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان. شۇڭا ئۆز دەۋرىنىڭ جانلىق تىلىدىكى نۇرغۇنلىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەر ئۇنىڭدا ئىپادىلەنمىگەن. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، تۈركىي تىللار ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر تىلىغىلا خاس بولغان بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ناۋايى تىلىدا خېلى دەرىجىدە ئەكىس ئەتكەن. مەسىلەن:

اۈچۈك > اچۇق، اوزۇغ > ازۇق، اوتوك > اتك - etyk، تيشوك ~ توشوك > تشيك
tefik، يوشونماق > ياشونماق، اويورسا > ewyise
△ فراقى اوقېدىن اولىش توشوك باغرىم،

بۇلۇرغەراق كە بىر اوقدىن ايرور هر ايكى توشوك. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ئالتە تىپىنىڭ «تۈركىي تىل ۋە دىئالېكتلىرىنىڭ يېڭى بىر كلاسسىفىكاتسىيىسى» دېگەن ماقالىسىدە «taɣliq» كىچىك گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ ئاساسىي پەرقى قىلىپ كۆرسىتىلگەن. ①
سۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ناۋايى تىلىدا نىسبەتەن كۈچلۈك. لەۋلەشكەن سۈزۈك تاۋۇشلۇق ياكى لەۋلەشكەن سۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سۈزۈك تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى قوشۇلغان. مىسالغا ئېلىنغان «tyk-luq//lik-liq» قوشۇمچىسىنى ئالسا، ناۋايىدا تامامەن يۇقىرىدىكى قائىدىگە رېئايە قىلىنغان: قوللۇق، اوغوللۇق، مونكىلوغ، التونلۇغ، چالغولۇغ، شوخلۇغ، جۈنلۇق، نىسۈبلۇق، زىبۇنلۇق.

يېڭىلارنىڭ ۋاستىسىز بايان رايى ئۆتكەن زامان ئىككىنچى شەخس ئاددىي بىرلىك قوشۇمچىسىدىن لەۋلەشكەن سۈزۈك تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-diq» قوشۇلماي، «-dyq، -duq» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ خىس كېى جىسىمىغە ھىجران شىلەسپىن اوردونك بارىپ،

بىرق افست بىيرلە خاشاكىچىنى كوېدوردونك بارىپ.

اينلاپان كىول ھىجرىمىغە چو سوردونك باد پاي،

بىيلە صىرصر بىيرلە انى كوككا سوردونك بارىپ. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

① ئالتە تىپى، مەزكۇر ماقالە، «Erdem» 1990 - يىل، 15 - سان، ئەنقەرە.

2. ئىۋرۇك تاۋۇشلاردىكى مەسىلىلەر: 1) ئوتتۇرا ئەسىردىكى [d]~[ð] تاۋۇشلىرىنىڭ تەرەققىياتى چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرىدە كۆپىنچە [j] ۋە [g] غا ئۆزگەرتىلىش، يەنە ئەينەن ساقلىنىش، تاھاپىتى ئاز سۆزلەردىلا [z] غا ئايلىنىش بىلەن ئاياغلاشتى.

[j] غا ئايلانغانلىرى: ajaq, ajik, uj, boj, qujruq, qajru, eger, ige, egiz, kigiz, qatarliqlar. [g] غا ئايلانغانلىرى: eger, ige, egiz, kigiz, qatarliqlar. ئەينەن ساقلانغانلىرى: adaj, idif, quduq, jid, jyd, qatarliqlar. [z] غا ئايلانغانلىرى: jyz, muz (نەرسىنىڭ يۈزى)، kyzet, qatarliqlar. شەكىللىنىش دەۋرىدىكى ئىككى خىللىق (مەسىلەن، «مۇھەببەت» دىكى adaj~ajaq, boj~bod) بۇ دەۋردە كۆرۈلمەيدۇ. ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن سىرت، كۆپ بوغۇملۇق، تۈركىي تىللارغا ئائىت سۆزلەردە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [q], [k] تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

- △ بالىغ قورساقىن ھىدى ايتى (ناۋايى: «پەرھات ۋە شېرىن»)
 △ ايل دياريدا غريب اولماقلىقىم ايرماس غريب (ناۋايى: «كۈللىيات»)
 △ چاك بولغان كوتىلاكىن بۇ جسم عريان الديدا ("")
 △ اول خوتخوار بجر ارا تختە پاره اوزا قالماق نىنك بيانى بو ترور (ناۋايى: «پەرھات ۋە شېرىن»)

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇزۇن دەۋرى ئۇيغۇر تىلىدىن تارتىپ پۈتۈن چاغاتاي تىلى دەۋرىدە، شۇنىڭدەك ھازىر پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم شېۋە ۋە دىئالېكتلىرىدا ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئالاھىدىلىك ئىدى. لېكىن، چاغاتاي تىلىغا ئائىت نەتىقىتلاردا بۇ مەسىلە بىر بولسا تىلغا ئېلىنمىدى، بىر بولسا بۇ ھەسىلگە ئانچە ئېتىبار قىلىنمىدى. ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ قولىدىن قولغا ئۆتۈپ كۆپ قېتىلاپ كۆچۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە بەزى ئەسەرلەردە يېزىقتىكى ئىزچىللىقىنى يوقاتقان. ھەتتا ئىسمىداش ياسىغۇچى «maq» قوشۇمچىسىنىمۇ «-maq» قىلىپ يېزىش ئەھۋاللىرىمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ.

- 2) سۆز ئاخىرىدىكى [x], [g] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ياكى [j] بىلەن ئۆزگەرتىلىش ئەھۋاللىرى يوق. مەسىلەن:
- ئالماشلاردا: قانداغ، شۇنداغ، انداغ، مۇنداغ
 قوشۇمچىلاردا: تورلوك، كوزلوك-سوزلوك، يىنكىلىغ، سىندىك، مىندىك، اندوھلىغ، بىلكولوك، بىلىكلىك، بىتىكلىك، يىلىك
- △ اى نوايى غمراوتار يىلىك اوزۇتكىنى شاد توت. (ناۋايى: «كۈللىيات»)
 △ شە باشىغە انداغكىم ايلاق وقىزىل يارماق. ("")

بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس بىرلىك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن بولۇپ، كۆپىنچە نەزمىي ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

باشىمە، كۈنكۈمە، باشىنكا، كۈنكۈنكا.

چاغاتاي تىلىدا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ، شۇنىڭدەك ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قاتۇنىغا خىلاپ ھالدا قوشۇلۇشى ئومۇمەن نەزمىي ئەسەرلەردىكى ئالاھىدىلىك. نەزمىي ئەسەرلەردە ئۇزغۇسىز ئوقۇلىدىغان بىئوغمۇملاردىكى بۇ كېلىشلەرنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن قۇرۇلغان ۋارىيانتلىرى پارس تىلىدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ ھەرقاچان [e] گە ئايلىنىشىنىڭ مۇمكىن بولغانلىقىغا (مەسىلەن: شاه~شە، مامە~مە، گامە~گە) تەقلىد قىلىنغان ھالدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلارغا ئالماشتۇرۇپ قوللىنىلغان دېيىشكە بولىدۇ.

ناۋايى تىلىدا چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلىدۇ. چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرىدا [a]، [e] تاۋۇشلىرى كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

△ دىدى قايدىن بىچىن اى مىچىن گىراھ. (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ يىر توتار كۈنكۈمدا گىردوندىن چىرا بولغان بىلا. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ نە كوردىكىم يىراقتىن شەسۋارى (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

2. پېتىللار بويىچە:

پېتىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

1) پېتىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى

a. پېتىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن - ɣɪlar, - ɣɪlar // - ɣɪlar, - ɣɪlar بىلەن تەڭ - ɣɪz, - ɣɪz // - ɣɪz, - ɣɪz قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغان. مەسىلەن:

△ بو مىت اوستخوانىمنى انىتك كويىغە تاشلانك لار. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ بادەئى عشق اسروست ايتىش مىنى اى دوستلار،

چاھىمە اقپون ايزىپ بىردم خردمىد ايلانكىز. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

b. پېتىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس بىرلىكى بەزەن (بولۇپمۇ نەزمىي ئەسەرلەردە) [r] بىلەن ئاياغلاشقان پېتىل يىلتىزلىرىدىن كېيىن «-u» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

△ اى صبا اوارە كۈنكۈم اىستاپو ھريان بارو،

ۋادى و تاغ و بىابانلارنى بىر بىر اختارو. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ اى جفا تىشى كىلىپ مجروح كۈنكۈمنى يارو،

قول يالىنىك ايلاب سالىپ ھريان اچچىمنى اختارو. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

يۇپۇر يەردە ئىپادىلەنگەن بۇيرۇق - تەلەپ مەنىسىنىڭ يەقەت بىرلىك ساندىكى ئىككىنچى شەخسنىڭ مەلۇم بىر ھەرىكەتنى ئىشلىتىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىدىن ئىبارەتلىكىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى «u» قانداقتۇ بىر تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بولماي، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل يىلتىزلىرىدىن كېيىن قوشۇلۇپ ئىلتىماس، يالۋۇرۇش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان يۈكلىمە «e» گە ئوخشاش رولدىكى بىر يۈكلىمە بولۇشى ئىھتىمالغا بەك يېقىندۇر. «e» ناۋايى ئەسەرلىرىدە ئۈچىنچى شەخس بۇيرۇق - تەلەپ زايى ئۈچۈن «-syn, -sun» (نەزمىي ئەسەرلەردە بەزەن «-sy, -su») دىن باشقا «دىك -dik» قورمىسىمۇ ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن:

△ قىلە كونكلىنى نوايى خېط ايلالمادى،
ايمىدى چىك اندىن ايلىك ھىسارى ھارسە باردىك. (ناۋايى: «كۈللىيات»)
△ ھردم اول اى ھجريد اوارەلىق ايتتار. كونكك،
اى نوايى قوۋ انى ھرقايدا بازسا باردىك. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

دېگەن مىسرالاردىكى «باردىك» سۆزى «بارسۇن» دېگەن مەنىدە. بۇ فورمىنى ئا. م. شېرباك «de+k» شەكلىدە ياسالغان دەپ قارايدۇ. بۇيرۇق - تەلەپ زايى مەنىسى ئۇقتىسىدىن قارىغاندا، پېئىل يىلتىزلىرىغا «-k, -q» قوشۇلۇپ ياسالغان تۇرغۇن سۆز مەنىلىرى بىلەن بۇ فورمىنىڭ مەنىسى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق يوق. ئۆزبېك تىلىشۇناسلىرىنىڭ ئېنىقلىشىچە، بۇ فورمىل ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىنىڭ قارلۇق شېۋىسىدە قوللىنىلىدىكەن. ① بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئا. م. شېرباكنىڭ «بۇ فورما ئەينى دەۋردىكى ئۆزبېك تىلىنىڭ فورمىسى بولماستىن، ناۋايى تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى» ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئەمەلىيەتكە يېقىن، بۇ فورما ئارخائىك بىر فورما بولۇپ، ئاخىرقى «ك -g» تاۋۇشىنى [n] بىلەن ئۆۋەتەلەشكەن، «د -d» نى [g] بىلەن ئۆۋەتەلەشكەن، يەنىلا «-syn, -sun» نىڭ ۋارىيانتى دەپ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. d ناۋايى ئەسەرلىرىدە پېئىللارنىڭ «-kej, -gej// -qaj, -kaj» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ۋە «-ky, -gy// -qu, -ku» ئىسىمداشلىرىدىن كېيىن شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بۇيرۇق - تەلەپ زايى ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان. نەزمىي ئەسەرلەردە ئالدىنقى قوشۇمچىلاردىكى [z] نى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇش مۇمكىن بولغان، مەسىلەن:

△ تا اول شىخ نى محافظت خەلەلاريدىن فانوس غە كىتوركاى. (ناۋايى: «كۈللىيات»)
△ تا اول بىلوتلارنى نىدامت اھى صرصرى بىرلە عالمىدىن چىقارغاى.
(ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ ھىرورلار كە قىلغايلار ھىنر فاش (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

① غ. ئابدۇراخمانوۋ، ش. شۈكۈروۋ، يۇقىرىقى ئەسەر، 147-148 - بەتلەر.

△ قېزىم-ئوزە قويغاسىز تاشى كە شىغى يامىدا (ئاۋايى: «كۈللىيات»)

كېيىنكىسىگە:

△ نى بېركوم تىنرىكا اخىر جۈيىن (ئاۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ بولماغوم دورى نى كل ونى سرو رىغا بېزىلە دوست (ئاۋايى: «كۈللىيات»)

△ ساقىياچون ايچكومىزدور غاقىت جام اجىل (ئاۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ چو اولتوركونك دورور بو اژدهانى (ئاۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

(2) زۆرۈرىيەت رايى

«-quluq, -kuluq, -gylyk, -kylyk» بىلەن ياسالغان زۆرۈرىيەت رايى چاغاتاي تىلىدا خېلى كەڭ قوللىنىلغان بولۇپ، ئىپادىلىگەن مەنىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ غوتەن دىئالېكتى بىلەن تامامەن ئوخشاش. مەسىلەن:

△ دېدى اول يان جىيىت سوركولوكدور،

بوايش كر واقع اولسه كوركولوكدور (ئاۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ سياست قىلغولوقدور، بو فدائى — (ئاۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ انىنىك كوس رىجىلىن چالغولوقدور (ئاۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

(3) مۆلچەر رايى

«-qu, -ku, -gy, -ky» بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلاردىن كېيىن «-dek» قوشۇلۇپ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىش - ئاشماستىقىدىكى مۆلچەر ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ يار بولمىش اورتاغە ھىجران طرىقىن سالغودىك

عقل و ھوش و جان و كونكولوم خىلى ھم قوزغالغودىك.

(ئاۋايى: «كۈللىيات»)

△ بىوكىچە اھىم ىلى دوراننى برھم اورغودىك،

چرخ گلزارىدىن انجم گل لارىن ساورغودىك. (ئاۋايى: «كۈللىيات»)

(4) پېتىللارنىڭ بايان رايى

a. پېتىللارنىڭ ئۆتكەن زامانى:

پېتىللارنىڭ ئۆتكەن زامان ۋاسىتىسىز بايان رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك

قوشۇمچىسى بۇ دەۋردە «-dimiz» بىلەن ئەمەش، بەلكى «-dyk, -duq, -tyq, -tuq» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

△ دەر بوستانى ارا سرکش نهالى كورما دوک،
سايه ينگليغ بولماغان ير بيرلە يکسان عاقبت (ناۋايى: «كۇللىيات»)
△ نفع اوچون كويماكدين اوزگا تاپما دوک عالم ارا، (" ")

ئېككىنچى شەخس بىرلىك سىمايه تۇرى ئۇچۇن «- yqiz - uniz // - iqiz - qiz» كۆپلۈكى
ئۇچۇن بۇ فورما بىلەن بىللە «- yqlar - uqlar // - iqlar - qlar» قوللىنىلغان. مەسلەن:

△ ھجر ارا قتلىم اوچون مىندىن كونكل تېندوردونكىز (ناۋايى: «كۇللىيات»)
(بىرلىك)
△ سىزگا ھم اى عشرت اھلى قالماغاي جاويد وصل،
بوگە ظلم ايلاب نوايمىنى ارادىن سوردونكىز. (ناۋايى: «كۇللىيات»)
(كۆپلۈك)

ۋاستىلىق بايان رايدىدىكى ئۆتكەن زامان پېشلىرىدىن «- mif» بىلەن ياسالغانلىرى
كەڭ قوللىنىلغان. بۇ پېشلىنىڭ شەخس قوشۇمچىسى بىرىنچى شەخس بىرلىكتە «- men»
(نەزىمىي ئەسەرلەردە بەزەن «- em - am»)، كۆپلۈكتە «- tyk» ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.
مەسلەن:

△ اويلە غم دشتىدا تفراغ اولنىشام كىم اول طرفى، (ناۋايى: «كۇللىيات»)
△ اى نوايى بىلگە اھى چىكىشام بى اختيار (" ")
△ دىر ايرمىشتوك اولدم بۇ عشرت چاغى (شەكەستە «جاھاننامە»)

ئۈچىنچى شەخس بىرلىكى نۆل فورمىدا، كۆپلۈكى ھەم بىرلىك سىمايه تۇرى
«- ler - lar» بىلەن ئىپادىلەنگەن مەسلەن:

△ كە تا اول شەددىن تاتىش ھىن اغزىمنى چوچوتىش لار. (ناۋايى: «كۇللىيات»)
— بىرلىك
△ كوپ چوچوكلوكدىن ياپوشىش لار مكر اول ايكى تپ. (ناۋايى: «كۇللىيات»)
— كۆپلۈك

بۇ فورمىنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش مەنىسىدە قوللىنىلىشى بۇ دەۋردە بىر قەدەر
قىسقارغان.

ۋاستىلىق بايان رايدىدىكى ئۆتكەن زامان پېشلىرىدىن «p» لىق رەۋىشداشلارغا
«- durar - dur» قوشۇلۇپ ياسالغانلىرى بۇ دەۋر پېشلىرىنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى
پېشلىاردىن پەرقلىنىدۇرۇپ تۇرىدىغان بىر ئالاھىدىلىك. مەسلەن:

△ سىئوندىك دود اھىم انكا ھونداكىم اولاشىپ دور. (ناۋايى: «كۇللىيات»)

△ توتونك معزور كيم رسوا بولۇپتىن «(ناۋايى: كۈللىيات)»

△ كوزكە حيرتدين تېكىپ من اول لب نغندان ازا " "

△ كيمسە تەيىن ايلاناب دور جوهر پنهانغە نرخ " "

b. پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامانى.

بىرىنچى خىلى بولۇشلۇقتا «-yr -ur -r» (ياكى «-er, -ar») بىلەن ئىپادىلىنىدىغان

كەلگۈسى زامان پېئىلى.

بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئالدىنقىلىرى ئەسلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بولۇپ، چاغاتاي تىلىنىڭ ھەممىلا دەۋرىدىكى ئەسەرلەردە ئىزچىل دېگۈدەك قوللىنىلغان. ئالاھىدىلىكى شۇ يەردىكى، كلاسسىك چاغاتاي تىلى دەۋرىدە بۇ قوشۇمچىلارنى قوللىنىش ھەتتا ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىكىدىن كېڭىيىپ كەتكەن. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدا «-er -ar» بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا «-er -ar» قوشۇلغان بولسا، بۇ دەۋردە تاھامەن «-yr, -ur» قوشۇلىدىغان بولغان. كۆنكرېت ئالغاندا، قوللىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

[l] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «-bol- 'k el- 'tjal- 'al- 'qal- 'q il- 'bil-» بىلەن پېئىللىرىدىن كېيىن، «bul-» پېئىللىرىدىن كېيىن،

[r] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «-jyr- 'tur- 'er- 'ber- 'bar-» قاتارلىق

پېئىللاردىن كېيىن،

[ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «-ajr- 'qajr-» پېئىللىرىدىن كېيىن. ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىللار، جۈملىدىن پېئىللارنىڭ بارلىق دەرىجە ئۆزەكلىرىدىن كېيىن «-yr, -ur» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ تېلە كونكولم وەكە ەر ساعت بىراو سارى بارور (ناۋايى «كۈللىيات»)

△ وەكە كونكولم غصەسى ەر لىظە قىدىجان قىلور " "

△ اوت اوچار لىكىن اثر يانغان مكان ايچرە قالور " "

△ نامە اوزرا شادلىق اشكىم كە مژكاندىن كلور " "

△ ھەم كوزوم تارتار ھەمەل مېزان ايلە كونكولم سالور

يارب اول كلكايمو كىم كوز ياروتوپ كونكولم الور. (ناۋايى «كۈللىيات»)

△ كىم مېنى اول اوت بىلە سو اتفاقى كويدورور. " "

△ يا اول اى ھجرانىدا حالىمغە افلاک اورتاقور " "

△ اوزكا كلىشەن كا قىلوردين مېل فارغ بال ايرور " "

جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن «[ʃ], [p], [tʃ], [k], [q], [t], [s], [n], [m], [b], [z], [w]» بىلەن ئاياغ-

لاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا، [l] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «-k'yl-, 'φl-»

پېئىللىرىغا، [r] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «-ur, 'sar-, 'syr-» پېئىللىرىغا ئومۇمەن

«-er -ar» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

سوزوق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا ئومۇمەن «-r» قوشۇلىدۇ. «-jyr, -jur»

قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە بۇ دەۋرگە نىسبەتەن كۆپرەك ئىدى. مەسىلەن:

تىلايور، يورىيور، يارلىقا يور، كىمايور.

بۇ پېئىلنىڭ بولۇشىزلىقى ئۈچۈن بۇ دەۋردە «-mes, -mas» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش قېلىپلاشقان ھادىسە بولغان.

بىرىنچى خىل كەلگۈسى زامان پېئىلنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى:

بىرىنچى شەخس بىرلىكتە «-men»، كۆپلۈكتە «-miz, -biz».

ئىككىنچى شەخس بىرلىكتە «-sen»، كۆپلۈكتە «-siz».

ئۈچىنچى شەخس بىرلىكتە نۆل فورما، كۆپلۈكتە «-ler -lar» بىلەن ئىپادىلەنگەن.

نەزمىي ئىسەرلەردە بولۇشلۇقتا بەزەن «-am -em»، بولۇشىزلىقتا يىلتىزدىن كېيىنلا

«-man, -men» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

بارورەن، بارورەيز، قىلورەين، تاهيزورلار.

△ قاشىن كوركاچ جىددىن اىستازام ايل كوزى باغلانغاي (ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ دىر پىرى ايلكىدىن مى دردى اىستارمن وليك

راضى ايرمان ايجكالى زاهد رداسيدا سوزوب (")

△ كونكل كا يوز تىن نيش اورسە هجران ايلمان ناله (")

بۇ فورما ئەينى دەۋردە بەزەن ئارىلاش قوللىنىلغان. مەسىلەن:

△ يىنا بىلىمان كە بو دولت كا يتسام (لۇتقى)

△ اينانا بىلىمام بو بختىمدىن اى ماه بختىم (")

چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدىن مەلۇم مەنىدە مۇشۇنداق داۋاملاشقان. مەسىلەن:

△ جهان چاه و جلال اىستامان اى چرخ كجرفتار (سەبۇرى)

△ نچوك تاشدور سىنىك باغرىنك بىلالىام (خىرقىتى)

ئىككىنچى خىل كەلگۈسى زامان پېئىلى «-a, -e, -z» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا

«-dur~tur~turur» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مۇنداق فورما ئوتتۇرا ئەسىردە ئاساسەن

تۇس مەنىسىنى بىلدۈرگەن. چاغاتاي تىلىنىڭ پۈتۈن جەريانىدا بۇ فورمىنىڭ تەدرىجىي

ھالدا ھازىرقى كەلگۈسى زامان پېئىلىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قېلىشى چاغاتاي تىلىنىڭ

مۇھىم بىر پەزىلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى. نەتىجىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

بىرىنچى خىل كەلگۈسى زامان گۇمانىي مەنىنى، بۇ كېيىنكىسى ئېنىقلىقنى بىلدۈرىد

دىغان بۇلۇپ مۇقىملاشتى. مەسىلەن:

△ تارتاسىن مىيان يوكىن خم قىل قدىنك طاعتغە كىم، (ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ يوكە اول عمردىن ايرىلدىم و اولماي دورمن (")

△ و تعدى اوچى اساپش خرمىغە ضرر يتكورماكدين خالى بولمايدور (")

5) سۈپەتداشلار

بىرىنچى خىلى «-ken, -gen/-qan, -yan» بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار پۈتكەن سۈپەتداش مەنىسىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:
تاپقان، تاپماغان، بولغان، بولماغان،
ئەگەر بۇ قوشۇمچە «-qur» ياردەمچى ئېشىلىدىن كېيىن كەلسە، پۈتمىگەن سۈپەتداش مەنىسىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:
كىچادوركان محلدا («ياپۇرنامە»)

ئىككىنچى خىلى «-er, -ar/-uy, -ur, -r» (بولۇشتىن ئۆزگىرىشى «-mes, -mas» بىلەن ياسالغان كەلگۈسى زامان ئېشىلى شەخىسىمىز ھالدا پۈتمىگەن سۈپەتداش مەنىسىدىمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

بارماس پىر، بارور پىر
△ يېغلايم نىنىك شىتەين كىلېرى خىندانىمغە ايت (ئاۋايى: «كۈللىيات»)
ئۈچىنچى خىلى «-kyr, -gyr/-qur, -xur» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

△ كۆزگە چىقۇر كۆز باشىمغە ئى بلالار كىتۈرۈر (ئاۋايى: «كۈللىيات»)
△ كە ئى قىلماغور ايشنى قىلدىم ھوبى (شەكەستە: «جاھاننامە»)
△ توغماغور قىزى
△ اويغاماغور بىخت (قارا بىخت) (ئاۋايى: «ئەسەرلىرى ئۈچۈن لۇغەت»)

6) رەۋىشداشلار
كلاسسىك چاغاتاي تىلى دەۋرىدە قوللىنىلغان رەۋىشداشلار ئاساسەن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىكىسىدەك، بىراق ئاۋايى ئەسەرلىرىنىڭ نەزمىي شەكىللىدىكىلىرىدە «-ypan, -uppan/-ipan, -pan» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار بىر قەدەر كەڭ قوللىنىلغان. شەكىرىيەتتىكى ئاھاڭدارلىق ئېتىبارى بىلەن بۇ قوشۇمچىدىكى [p] تاۋۇشىنى [b] تەلەپپۇز قىلغانلىقى مۆلچەرلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ دىر پىرى قولداپان تىزكوزدى مى دىن مېچە (ئاۋايى: «كۈللىيات»)
△ خىتولار پوتراشپان قوزغالىشور عشق اھلى (")
△ سىمى تىلاپ قون و كون بىل كە ايلابان تىكبۇ (")

«ژ، -ژە، -ژە» بىلەن ياسالغان بولۇشلۇق قوشۇمچىلىرى رەۋىشداشلار ياكى بۇ خىل رەۋىشداشنىڭ يوقلىق قوشۇمچىسى «-majin, -majin» مۇ ئاۋايى ئەسەرلىرىدە خېلىنى قوللىنىلغان. لېكىن، بولۇشلۇق قوشۇمچىدىن كېيىن يەنە «-ju» ياكى «-ju» قوشۇش كەمرەك. مەسىلەن:

△ اوغول اوينى - كۈلە يولىنە باردى (لۇتقى)
△ مېركىلىك ايلاي پرى قىزلارى (شەكەستە: «جاھاننامە»)
△ كورونماي اوزكا ياشلاردىك صفاتى (ئاۋايى: «پەرھات ۋە شېرىن»)
△ اتاسى يىغلايو اوينىيە ياندى (لۇتقى)
△ بولدى نىوضىرادە ضىناد ايساينو اواره ضىد (ئاۋايى: «كۈللىيات»)

خ. لېكسىكىلىق جەھەتتە: لېكسىكىلىق جەھەتتە: مۇشۇ قىسىمدا سۆزلەش مەقسىتىدە، چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىكى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا كەڭ توختالغانىدۇق. چاغاتاي تىلى لېكسىكىسىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى تۈركىي تىللارغا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەينى دەۋردە ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر تىللىرىغا ئورتاق ياكى ئاساسەن ئورتاق. چاغاتاي تىلىدا قوللىنىلغان تۈركىي تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر - قارلۇق تۈركۈمىگە كىرىدىغان تىللاردا ساقلىنىش ئەھۋالى ئانچە ئوخشاپ كەتمەيدۇ. لېكىن، تىلنىڭ لېكسىكىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئادەتتىكى لۇغەت فوندىنىڭ نىسبەتەن تۇراقسىز - لىقى سەۋەبىدىن چاغاتاي تىلىغا باھا بېرىشتە چاغاتاي تىلى لېكسىكىسىنىڭ ھازىرقى تىللاردا ساقلىنىش ياكى ئىستېمالدىن قېلىپ قېلىش نىسبىتىنى ئۆلچەم قاتارىدا ئوتتۇرىغا قويغانىدۇق.

چاغاتاي تىلى بىر نەچچە مىڭلىغان ئەرەب - پارىس تىلى سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلغانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىدىن پەرقلىنىدۇ، مۇنداق ئەرەب - پارىس تىلى سۆزلىرىنى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاۋام خەلقى ئەلۋەتتە چۈشىنىلەيتتى. چۈنكى، پەن، مەدەنىيەت بۈگۈنكىدەك تەرەققىي قىلىنغان، ئەدەبىي تىلنىڭ گېزىت - ژۇرنال، كىتاب، كىنو - تياتىر، رادىئو - تېلېۋىزىيە... قاتارلىق زامانىۋى ۋاسىتىلەر ئارقىلىق خەلق ئاممىسى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىغان، مۇتلەق كۆپچىلىك خەلق ساۋادسىز ھالەتتە تۇرغان شارائىتتا، ئەرەب - پارىس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلىدىغان بىر قىسىم تۈركىي تىلغا خاس سۆز - ئاتالغۇلارنىمۇ ساۋادلىق بولمىغان ئاۋام خەلقىنىڭ چۈشىنىپ كېتەلمەسلىكى تەبىئىي ئىدى. يۇقىرىقىدەك زامانىۋى ۋاسىتىلەرگە ئىگە بولغان، كۆپچىلىك خەلق ساۋادلىق بولغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئەدەبىي تىل لېكسىكىسى بىلەن خەلق جانلىق تىلى لېكسىكىسى ئوتتۇرىسىدا يەنە مەلۇم ئارىلىقنىڭ بارلىقى ھەمىگە مەلۇم، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن يەرلىك دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ يېقىنلىق دەرىجىسىنى مەزمۇن قىلغان تىل تەكشۈرۈشلەردە بۇ نۇقتا ئىسپاتلانغان. ئالايل، ئىپتىخار، ئاناسىپ، ئىجاپىي، سەلىپىي، نورمال، ئېكىسپورت، ئىمپورت، تەرىپ، سەھنىي، گېئولوگىيە، ئاقلىتىكا، تەتقىقات، ئوبزور، ئىبارە، ئاسسىمىلاسىيە، دىسسىمىلاسىيە قاتارلىق سۆزلەرنى ھازىرمۇ ئاۋام خەلق چۈشىنىپ كەتمەيدۇ، ياكى ئەڭ بولمىغاندەك تولۇق چۈشىنىپ كەتمەيدۇ، ھالەت، ئاسادىيىي، مۇساپە، مەشھۇز، تەدرىجىي، نىسبەتەن، سۈنئىي، سابىق قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ھال، تۇيۇقسىز، ئارىلىق، داڭلىق، ئاستا - ئاستا، قارىغاندا، ياسىما، بۇرۇنقى قاتارلىق سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ.

شۇنداق ئىكەن، بىر دەۋردىكى ئەدەبىي تىل بىلەن ئۇنىڭغا ئاساس بولغان جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا لېكسىكىلىق جەھەتتىمۇ مەلۇم بىر ئارىلىق بولمىغانلىقىنى، مەدەنىيەت - مائارىپنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا قاراپ بۇ پەرقنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولمىغانلىقىنى مۆلچەرلىشىمىز كېرەك بولىدۇ.

ئەرەب، پارىس تىلى تەركىبلىرىنىڭ چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىدىن (يەنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ھەر ئىككى ۋارىيانتىدىن) پەرقلىنىپ بىر تىل باسقۇچى تەشكىل قىلىشتا رول ئوينىغانلىقى راست.

لېكىن، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، لېكسىكا تىلىدا پەقەتلا قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، ئۇ گىرامماتىكا تىلىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى بىر تەرەپتىن ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر تەرەپتىن ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چاغاتاي تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە ھەرقايسى دەۋرنىڭ ۋەكىللىرى ئۆزلىرىنىڭ بىلىش سەۋىيىسى ئاساسىدا ئىشلەتكەن ئەرەب، پارس تىلى سۆزلىرى پەقەت چاغاتاي تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق قائىدىسىدە قانۇنلىرى ئىختىيارىغا ئۆتكەندىلا رول ئوينىغان.

چاغاتاي تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئىختىيارىدا ئەسەرلەپ قوللىنىلىش پۇ دەۋرىدىكى ئەرەب، پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ تەقدىرىدە مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالنى بارلىققا كەلتۈردى. يەنى بۇلارنىڭ بىر قىسمى خەلق چانلىق تىلىغا ئىگىلىپ، تۈركىي تىلدا بولمىغان چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەشتە داۋاملىق ئىجابىي رول ئوينىدى. يەنە بىر قىسمى بولسا پەقەت چاغاتاي يېزىق ئەدەبىي تىلى دائىرىسىدە قوللىنىلىش بىلەن قېپىقلىنىپ، كېيىنكى دەۋردىكى تىللاردا ئىستېمال قىلىنمايدىغان بولدى. مەسىلەن: دېر، ناصىح، ارشاد، مەغىبە، نىشار، گىلجىپ، ناوگ، تىلىم، خىرد، مىلال، بىش، خىل، قىردىك، ھامون، كام، اشك، ساغر قاتارلىقلار مۇشۇ كېيىنكى ئەھۋالغا خاس.

چاغاتاي تىلى لېكسىكىسىنىڭ يادروسى يەنىلا ناۋايى تىلىنىڭ لېكسىكىسىدۇر. ناۋايى تىلى لېكسىكىسى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدا ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇناسىۋىتىنى داۋاملاشتۇرغان.

بىرىنچى، ئەرەب ۋە پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە تەڭداش مەنىلىكلىرى بولسىمۇ، ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملاشقان سۆزلەر.

اقسوم ~ اخسوم (بوشاق)، ارموغان (ھەدىيە)، ائىقماق (مەشھور بولماق)، اسىغ (پايدا)، اسزو (ناھايىتى)، اوغان (قۇدرەتلىك، قادىر، خۇدا)، اوچوز (ئەرزەن)، اوجماق (جەننەت)، اوگوش (كۆپ)، اسروك ~ اوسروك (مەشت)، اوگوت (نەشەت)، اوگماك (مەدەنىيەتلىك)، اوگسوك (كەم)، بېتىك (خەت)، بېتىكچى (خەتتات)، تواجى (خەۋەرچى)، تىمۇغ (دوزاق)، تانوق (گۇۋاھ)، قابوغ (دەرۋازا، ئىشەك)، يازوق (گۇناھ)، يازغورماق (ئەيمىلىمەك)، يارلىقماق (مەرھەمەت قىلماق)، ياغىقماق (دۈشمەنلەشەك)، اجون (دۇنيا، ئالەم)، تاپوغ (سەجدە، خىزمەت)، چىغاي (كەبەغەل)، بىشى (كاتىپ، زىيالى)، قىمۇغ (ھەمە).

ئىككىنچى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى ۋاسىتىسى ئارقىلىق چاغاتاي تىلىدا داۋاملاشقان خەنزۇ تىلى سۆزلىرى:

بېنىكلا - (班)، مەك (班)، مەنكىز (面子)، مەنكىزلىك، مەنكىز - (يۇقىرىقى سۆز يىلتىزىدىن ياسالغان «ئوخشىماق» مەنىسىدىكى پېشىل)، مەنچو ~ مەنچو ~ (珍珠)، جىك (战)، يىنكىلىغ (خەنزۇچە 样 سۆزىگە «لىغ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان سۈپەت)، سىيورقا (خەنزۇچە 慈 - رەھىم - شەپقەت سۆزىگە «ورقا» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان پېشىل، خۇددى «تاشقىلىق» ياتىرقا، ئېچىرقا - پېشىللىرىدەك، سىيورغال (تارتىق، يۇقىرىقى پېشىل ئاساسىدا ياسالغان ئىسىم)، توك (冻)، كىمىسان ① (金线) قاتارلىقلار.

① بۇ سۆز تاشكەنتتە 1972 - يىلى ئەلىشىر ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ 15 - توملۇقىغا ئىلاۋە سۈپىتىدە نەشر قىلىنغان «ناۋايى ئەسەرلىرى لۇغىتى» دە ئالغۇنغا ئوخشاش ياتىرقا سېرىق ماددە، برونزا دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ۋەھالەنكى، ناۋايىنىڭ «تاج ئايەت كەرتىگە تەرجىمە ايلان، تارى كىمسان تېرە تەزىب ايلان» دېگەن مىراسلىرىدىن قارىغاندا، بۇ سۆزنىڭ خەنزۇچە 金錢 (زەربىي) دېگەنلىكى زۆرۈر. مەزكۇر لۇغەت، 312 - بەت.

ن ئۈچىنچى، ئۇيغۇر - قارلۇق تۈركۈمىدىكى باشقا تىللارغا نىسبەتەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينەن ياكى يېقىن تەلەپپۇزدا ۋە ئەينى مەنىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سۆزلەر:

الدارماق — ئالتىدىنماق؛ الاچۇق — ئالچۇق، كەپە؛ ارتىلماق — ئارتىلماق، ئاشماق؛ بىلاما — بىلىمەك؛ بوتىراما — پىتىرىماق؛ داپقور — داپقور، ئۆۋەت؛ قىچاقچى — قالچاق، چىشى كېيىك؛ قىرماق — قارغىماق، قارماپ تۇتۇش؛ قىماچ — قىپچاق؛ قابساماق — قاپسىماق؛ قامغاق — قاماق؛ ايكشماق — ئېكشەك، سۈركەشمەك؛ شىپاق — شىۋاق؛ الانك — ئالاق، ئوچۇقچىلىق؛ امراق — امراق، سوغالماق — ساق، قۇرۇماق؛ تونكولماق — تونگۈلەك، ئۈمىد ئۈزەك؛ اوچا — ئۇچا؛ ايكاجى — ئېكچە؛ ايكىرى — ئەگرى؛ دىك — دېدەك؛ دالباي — دالۋاي؛ ياداماق — يادىماق؛ ايتىك — ئىتىك، ئۆتكۈر؛ ايتورماق — يىتۈرمەك؛ ايش — كۈچ؛ ئىش-كۈچ؛ يۈرون — يۈرۈن؛ كوماچ — كۆمەچ قاتارلىقلار.

4. چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى

بۇ دەۋر XVII ئەسىرنىڭ بېشىدىن XX ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، چاغاتاي تىلى بۇ دەۋردىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئىپتىلاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان ھالدا، ھەرقايسى رايونلاردا ئۆزىگە خاس يۈنلەش بويىچە تەرەققىي قىلدى. چۈنكىدىن، ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلەرىمۇ چاغاتاي تىلىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەينى دەۋر شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلدۇردى.

ئۇيغۇرلارغا كەلسەك، بۇ دەۋر ناۋاي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش خاھىشىنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ دەۋردە، بىر تەرەپتىن، ناۋاي ئەسەرلىرى ئۇيغۇرلار ئىچىگە كەڭ تارقالغان، ناۋاي دىۋانلىرىنىڭ ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ نەپىس نۇسخىلىرى بارلىققا كەلگەن ھەم ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تېكىستلىرىدە ناۋاي غەزەللىرى ئاساسىي سالىماقنى ئىگىلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ناۋايىنى پىر - ئۇستاز ئۇتقان شائىر ۋە يازغۇچىلار كەينى - كەينىدىن مەيدانغا چىقىپ، ئۇيغۇر كلاسنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ ناۋايمىدىن كېيىنكى بىر كۆركەم مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈردى. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئايلاق خۇجا ئەۋلادلىرىنىڭ بۆلۈنمىچىلىكىگە خاتىمە بېرىپ شىنجاڭ زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن نىسپىي تىنىچ شارائىتىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇنداق بىر يۈكسىلىش مەنزىرىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى.

XVII ئەسىردىن باشلاپ چاغاتاي تىلى ناۋاي ئەنئەنىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا قەشقەر جانلىق تىلىنىڭ ئىجابىي ئىسلىملىرىغا يۆلەنىپ، ئاۋال جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ رايونلىرىدا خىرقىتى، خاراياتى، زەلىلى، ئابدۇرېھىم تىزارى، ھوسا سايرامى، مۇھەممەت سادىق كاشغەرى، خامۇش ياركەندى قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدە، كېيىنچە شىمالىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى رايونلىرىدا مۇلا بىلال (نازىم)، ئەھمەت غۇجامنىياز ئوغلى، زوھورى، سېپىت مۇھەممەت قاشى ... قاتارلىقلار

ۋەكىللىكىدە ئۆز تەرەققىياتىنى داۋاملاشتۇردى. بۇ دەۋردە شىنجاڭدا مەيدانغا چىققان ئەسەرلەرنىڭ، بولۇپمۇ يىرىك ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈكى بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شائىر ۋە يازغۇچىلىرىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئاۋايىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ھازىر بۇ دەۋرگە ئائىت قوليازىلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى بەزى چەت ئەل كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتسا.

بۇ دەۋر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، گەرچە ئومۇمىي جەھەتتىن ئاۋايى ئەنئەنىلىرى داۋام قىلىشىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەركىبلىرى بىر قەدەر ئازىيىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا خەلق جانلىق تىلى ئاممىلىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكىس ئېتىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى پاكىتلاردىن كۆرگىلى بولىدۇ.

1. فونېتىكىلىق جەھەتتە:
سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇپ يېزىلىشى خېلى كۆپ. مۇنداق ئاجىزلىشىش كېيىنكى نەزمىي ئەسەرلەردە ۋەزىن تەلىپىدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

△ شاھقە بولدۇم يېقىن بارى ايلدين. (ن. زىيائى)
△ سوزنى سوز مضمونىغە يىتكورمايچىن اولكاي قريپ. (موللاسالە)
△ يىل. نالغرد نانينى (چىلىقدا كىر چىقسا چىيىنك،
اوتىنا نامرد كىيىروكيدىن غرق اولوب اقسا تىيىنك. (شەھىدى)
بۇ مىساللاردىكى «يېقىن، قريپ، چىيىنك، تىيىنك» سۆزلىرى ئەنئەنە بويىچە «ياقنى، قارىپ، ئاينىك، تىيىنك» يېزىلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاجىزلاشتۇرۇش قانۇنىغا بويىنىدۇرۇلغان ھالدا ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزدا *tenin, dʒenin, qerip, jeqin* بولغانلىقى يېزىقتا ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن.

بەزى سۆزلەر جانلىق تىل بويىچە سوزۇق تاۋۇش ئالدىغا بىر «h — ھ» كۆپەيتىپ يېزىلغان. مەسىلەن:

ھوكوز. (ئەسلى اوکوز) — ئۆكۈز
ھەتتا بەزى دىئالېكتلىق پەرقلەرمۇ ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن:
△ بىز كوتاكتى ياپور چاغدا تاپقۇسى (ئىمامى زەئىپ)
△ بوطمىچ دە بى تىرورق تىرورب ايرودىم ()
△ اىشەيدى قالغىن قانداغ بولور حالينك سىنىك (شەھىدى)
بۇ مىساللاردىكى «ياپور، تىرورق» سۆزلىرىدە «خوتەن» دىئالېكتىدىكى *z/x* نۆۋەتلىشىش ئەكىس ئەتكەن. ئەسلىدە «يارور، تويوق» بولۇشى كېرەك ئىدى، «قالغىن» سۆزىمۇ «قارىغىن» بولۇشى كېرەك ئىدى.

2. لېكسىكىلىق جەھەتتە:
موللا يازدىل، ئابدۇقادىر دابىللا، ئامى زەئىپ (قۇللەلم)، موللا سالە، ئابدۇجېلىل داموللا ھاجى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە (بۇ ئەسەرلەر XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا تەئەللۇق) ئەينى دەۋردە خەلق جانلىق تىلىدا قوللىنىلغان ياكى خەلق جانلىق تىلىدا يېڭىدىن قوللىنىلىشقا باشلىغان «غولدى — كالتەك، لىگىرچىلىق، فوئراچىلىق، لوڭقا، چىقەرەت، سانگ، شەنجانگ، زاكو — توسبا، ايليكتىرىق — ئېلېكتىر، داچەن (大钱)، يودا — (بۇ سۆز خەنزۇچە 药 — دېوا سۆزىگە

«dars-las» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ.

3. گرامماتىكىلىق جەھەتتە:

تۇس فورمىلىرى كەڭ قوللىنىلغان، ھەتتا بەزىلىرى سىنىپتىك فورمىغا ئايلانغان.

△ پېشقالى تۇرساق (مەۋىلەر مۇنازىرىسى) ئابدۇقادىر دامۇللا

△ كوموب ايتىپ (ئامىزەئىپ)

△ بولسامدى عشق شەيدى يۈل برسېدى رشېدى (شەھىدى)

سوراق يۈكلىمىسى «مۇ» بەزەن قىسقارتىلغان.

△ قىلىچ بولامدو نېمە اولتوروركا ايكى قاشىنىك (مەشھۇرىي)

ئوتتۇرا چاغاتاي تىلى دەۋرىدىكى بىر قىسىم ئىملا ئەنئەنىلىرى، ھەتتا ئەرەب - پارس

تىلى سۆزلىرىنىڭمۇ ئەسەرلەر بويى ئۆزگەرمەي كېلىۋاتقان يېزىش ئۇسۇللىرى بۇزۇلدى.

مەسىلەن:

△ ھم قراروك بېرلە عىنالو ايكاۋلان غزەنچى (خزىنەچى)

بولسە سانك اوزرا يىنكاق اوروك ايكاۋلان وزنەچى (مەۋىلەر مۇنازىرىسى)

ئابدۇقادىر دامۇللا

بەزى جۈپ سۆزلەردە پارسچە يۈنەلىش كېلىش قوشۇمچىسى «بە» نىڭ «مۇ» غا

ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

△ المپ يوردى چانكىوزانى اويىمو اوى (موللا بىلال)

مۇنداق ئۆزگىرىشلەر بۇ دەۋرنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

بۇ ئەمەلىيەتتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈشتە جانلىق تىلدا يۈز بەرگەن

شان ئۆزگىرىشلىرىنىڭ يېزىقتىكى ئىنكاسى ئىدى. شۇڭا XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى

يېرىمىنى چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش باسقۇچى دېيىمۇ

بولىدۇ.

بۇ دەۋردە ئاۋايىمنىڭ ئىزىدىن ماڭغان نەچچە يۈزلىگەن ئۇيغۇر يازغۇچى، شائىرلىرى،

تارىخچىلىرى، تەرجىمانلىرى مەيدانغا كەلدى. ئۇلار «مۇھەببەتنام ۋە مەنەتكام»، شاھنامە

تەرجىمىسى، كەلىلە ۋە دېمىنە تەرجىمىسى، تارىخ ھەمىدىيە، تارىخ رەشىدى تەرجىمىسى،

نەسرىي خەمىسە، تارىخىي مۇسقىيۇن، بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى

يېزىپ، بۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ يۈكسەلىشىگە زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

بۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلى ۋە كىلىپىرى قاتارىدا تۆۋەندىكى شەخسلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

مۇھەممەت ئىمىن غۇجام قۇلى — خېرىقىتى، مۇھەممەت ئابدۇللا — خارابىاتى،

زۇلەيخا بېگىم، مۇھەممەد سىدىق — زەلىلى، ئابدۇقۇمۇلى، مۇھەممەت ئىمىن ئاخۇن شاھ

ھىجران، خامۇش ئاخۇن ياركەندى، موللا پازىل، ئابدۇرېھىم ئىمىن، ئىمىن،

مەزھەرىي، غەيرەتى، موللا شاكىر، ئوردۇش ئاخۇن — غەزەمىي، موللا بىلال بىن موللا

يۈسۈپ — نازىم، خۇشال غەزەمىي، مۇسا سايرامى، موللا سابىر ئابدۇقادىر — ئاقىس،

سەيىد ھۈسەيىنخان — تەجەللى، ئىمىن يۈسۈپ خوتەنى، ئەھمەدسى، ئابدۇللا ئاخۇن

شىجىرىپ ئوغلى — خەستە، ئابدۇجىللىل داموللا ھاجى، مۇھەممەت روزى — شەھىدى،

سالامى، مەھزۇن، موللا ھەيدەر — مىسكىن، نوبىتى، قەلەندەر، ئېمىرھۈسەيىن — سەبۇرى،

مۇھەممەت بىيادىق كاشىغەرىي، گومنام، مۇھەممەت ئۆمۈر، ئۆمەر باقى، موللا يۈنۈس ياركەندى، ئىبراھىم مەشھورىي، سېمىت مۇھەممەت قاشى، بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت - خېنىك، ئاپتورلىرى (۴)، مۇھەممەت رەسۇل شەۋقى، نۇرۇز ئاخۇن - زىياىي، موللا سىدىق ياركەندى، موللا قۇربان، مۇھەممەت نىيازىيىن ئابدۇغۇپۇر، مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى، خۇجا يارىيىن مۇھەممەت شەھيارىي - خەرقىيىي، ئامىي، ئىسىمئۇللا يىقىن نېمەتۇللا - مۇجىسى، شەمسەددىن ئەلى پىنگىسارىي، ئىسمايىل ھاجى، زوھورى ۋە باشقىلار.

3

چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى

زامان ئۆزبېك تىلى بىلەن مۇناسىۋىتى

ۋ. ۋ. رادلوۋ چاغاتاي تىلىنى «سۈنئىي تىل» دېگەندەك ئۇنىڭ خەلق جانلىق تىلىدىن يىراقلاشقان تەرىپىنى بەك مۇبالىغە قىلىۋەتكەن. ئەمەلىيەتتە، چاغاتاي تىلى گەرچە يېزىق ئەدەبىي تىلى بولۇشى سۈپىتى بىلەن بىر مۇنچە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئامىللىرىنى داۋاملاشتۇرغانلىقى، ئۇنىڭ لۇغەت تەركىبىگە نۇرغۇنلىغان ئەزەبچە - پارىسچە سۆز - ئىبارىلەرنىڭ كىرگەنلىكى ۋە ئەرەب - پارىس ئىسلىرىغا خاس بولغان بىر مۇنچە گىرامماتىكىلىق، بولۇپمۇ سىنتاكسىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ قوللىنىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىپ، ئەينى دەۋردىكى جانلىق تىلدىن خېلى دەرىجىدە يىراقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا ئۆزىگە ئاساس بۇلغان جانلىق تىلنىڭ ئاسان ئۆزگىرىپ كەتمەيدىغان بىر مۇنچە تۈپ قائىدىلىرىنى ۋە ئاساسىي لۇغەت قۇندىنى ساقلاپ قالغان. شۇنىڭدەك ناھايتى ئاستا بولسىمۇ، شۇ دەۋر جانلىق تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئالاقە ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىپ ماڭغان. بولمىسا، ئۇ شۇ دەۋردىكى ساۋادلىق كىشىلەرمۇ چۈشمەيدىغان ئۆلۈك تىلغا ئايلىنىپ قالغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى، كلاسسىك دەۋرى ۋە كېيىنكى دەۋرلىرى ئوتتۇرىسىدا بەزى پەزىلەتنىڭ بولۇشى ئۇنىڭ بىر قېلىپتا تۇرۇپ قالماستىن، تەرەققىي قىلىپ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇنى «سۈنئىي تىل» دېيىشكە بولمايدۇ. ئا. م. شېرباكىمۇ ئۇنى «سۈنئىي تىل» دېيىشكە قوشۇلمايدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن ئېيتقاندا، كونا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى (چاغاتاي تىلىنى دېمەكچى) بىلەن جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا ئېنىق ھەم كەسكىن بىر چەكلى ئايرىپ چىققۇدەك پەرق يوق. ئەمەلىيەتتە، بابۇرنىڭ ئەدەبىي تىلى (يېزىق تىلى) بىلەن ئادەتتىكى خەلقنىڭ تىلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە ئوخشاشلىق توغرىسىدىكى بايانىغا ئىشەنمەسلىك پوزىتسىيىسىدە تۇرۇشقا ھېچقانداق ئاساس يوق». ① شېرباك بۇ يەردە بابۇرنىڭ «بابۇرنامە» ناملىق ئەسىرىدىكى «ئەنجاننىڭ» ئاھالىسى تۈركتۇر، شەھىرى ۋە بازىرىدا تۈركىي (تىلى) بىلەيدىغان ئادەم يوق، ئاھالىسىنىڭ تىلى يېزىق تىلىغا ئۇيغۇن، چۈنكى مىرئەلىشىز ناۋايىنىڭ

① ئا. م. شېرباك: دكونا ئۆزبېك تىلى گىرامماتىكىسى.

ئەسەرلىرى ھىزىقتا ۋۇجۇتقا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغان» دېگەن سۆزلىرىنى نەزەردە تۇتىدۇ. بىراق ئا. م. شېرىك بۇ ئەدەبىي تىلدىن ياكى ناۋايى تىلىدىن كەسكىن پەرقلەنمەيدىغان، بەلكى ئۇنىڭغا ئۇيغۇن بولغان جانلىق تىلنى، جۈملىدىن بابۇر ئېيتقان ئەنجان تىلىنى ئۆزبېك تىلى ھېسابلايدۇ ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن بۇ ئەدەبىي تىلنى (چاغاتاي تىلىنى) «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. ① چاغاتاي تىلى ياكى ئۇنىڭ كلاسسىك شەكلى بولغان ناۋايى تىلى شەكىللەنگەن چاغدا، بۇ ئەدەبىي تىلغا ئۇيغۇن بولغان جانلىق تىلدا (يەنى ئەنجان تىلىدا) سۆزلەشكۈچىلەر تېخى ئۆزبېكلەشمىگەن تۇرسا، قانداق قىلىپ ئۇلارنىڭ جانلىق تىلى ئۆزبېك تىلى بولۇپ قالىدۇ؟ دېگەن سۇئالغا شېرىك بىۋاسىتە جاۋاب بەرمەيدۇ.

بىز بابۇرنىڭ يۇقىرىدىكى نىسۋىلىرىدىن گۇمانلانمايمىز. ھەقىقەتەنمۇ چاغاتاي تىلى ياكى ئۇنىڭ كلاسسىك شەكلى بولغان ناۋايى تىلى بىلەن جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا ئېنىق ھەم كەسكىن بىرچەكلى ئايرىپ چىققۇدەك پەرق يوق ئىدى، لېكىن بىز ئا. م. شېرىكنىڭ «بۇ جانلىق تىل ئۆزبېك تىلى ئىدى» دېگەن قارىشىغا قوشۇلمايمىز. بابۇرنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزى ئەنجان تىلىنىڭ ئۆزبېك تىلى ئىكەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى دەل ئەكسىچە ئۇنىڭ «قەشقەر تىلى» ياكى ئۇنىڭ بىر شېۋىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چاغاتاي تىلى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىككى ۋارىيانتى پۈتۈنلەي بىرلىشىپ كېتىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ قۇبۇبىتىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتىكى تۈپ قائىدىلىرى بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندى شۇ ئىككى ئەدەبىي تىلغا ئاساس بولغان ئىدىقۇت ۋە قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ جانلىق تىلىدىن كەلگەن. ئۇ مەيلى قانداق تىل، قانداق دىئالېكت شارائىتىدا، قوللىنىلىمىسۇن، ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان بۇ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ئاساسىدا راۋاجلانغان. تەۋرە، چاغاتاي تىلى ناھايىتى كېڭ زېمىندا قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇغۇز - قىپچاق تىللىرىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىغان، لېكىن، بۇ تەسىرلەر ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزگەرتىۋېتەلمىگەن. شۇڭا، مەلۇم بىر جانلىق تىلنىڭ، مەسىلەن، ئەنجان تىلىنىڭ ئۇنىڭغا ئۇيغۇن بولغانلىقى بۇ جانلىق تىلنىڭمۇ شۇ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنىلا كۆرسىتىدۇ.

بىز بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يۈرۈتۈش ئۈچۈن ناۋايى تىلىدىكى مۇھىم نۇقتىلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈق. بۇنىڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، مۇنداق سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ناۋايى تىلىدىكى ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ھازىرقى زاماندىكى بۇ ئىككى ئەدەبىي تىلنىڭ قايسىسىدا كۆپرەك داۋاملاشقانلىقىنى ئېنىقلاپ، چاغاتاي تىلى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭغا ئۇيغۇن بولغان جانلىق تىلنىڭ تەۋەلىكىگە ئۈمىدلىنىپ باھا بىەرگىلى بولىدۇ.

① ئا. م. شېرىك، يۇقىرىقى ئەسەر.

بىز تۆۋەندە مۇھىم تىل ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە ناۋايى تىلى بىلەن بۇ ئىككى تىلنى سېلىشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

فونېتىكىلىق جەھەتتە:

1. ناۋايى تىلىدا خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا [y], [u], [ø], [o] دىن ئىبارەت 4 لىكەشكەن سوزۇق تاۋۇش فونېمىسىنىڭ بارلىقىنى ناۋايىنىڭ ئۆزى «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە ot - ئوت، øt - ئۆت، ut - ئۇت، ئۇتماق، y - ئۇتلىك، toz - تۈزماق، tøz - تۈزىمەك، tuz - تۈز، tyz - تۈز، tox - تۈر، tur - تۇرماق، tyr - تۈرمەك، tøx - تۆردەكەن مىساللار ئارقىلىق ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن، لېكىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا لىكەشكەن سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى ئىككى بولۇپ، ئۇنىڭدا تىل ئالدى ۋە تىل ئارقا لىكەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇشلارغا بىرىكىپ كەتكەن.

2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش مەسىلىسى.
بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a], [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق بوغۇملۇق ھالەتتە ئۆز ئورغۇسىنى يوقىتىپ [e] غا، كەينىدىكى لىكەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى بىلەن بەزىدە [ø] ۋە [φ] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىشىغا قارىتىلغان. تۈركىي تىللار ئىچىدە بۇ ھادىسە پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىلا بار بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تارتىپ باشلانغان، ناۋايى تىلىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بۇ ئالاھىدىلىككە ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

ناۋايى تىلىدا: توشۇك، اوتوك، اوجوق

ئۇيغۇر تىلىدا: تۆشۈك، ئۆتۈك، ئوچۇق

ئۆزبېك تىلىدا: tefik, etik, otliq

بۇ يەردە ئۆزبېك تىلىدا كۆرۈلۈۋاتقان [e] ھەرگىز [ε] تاۋۇشىنىڭ كۈنكىرىت تىل شارائىتىدا ئاجىزلىشىشىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، بەلكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان [ε] نىڭ ئەركىن ۋارىيانتىنىڭ قېلىپلىشىشى.

3. باشقا تۈركىي تىللاردىكى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى [a] تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا لىكەشتۈرۈپ [ø] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئا. م. شېرىناك چاغاتاي تىلىدا [a] تاۋۇشىنىڭ لىكەش خاھىشى بارلىقىنى ئىپادىلەپ، لېكىن ھېچقانداق پاكىت كۆرسەتمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ناۋايى تىلىدىكى [a] تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدىكى [a] تاۋۇشى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭدا لىكەشكەنلىكنىڭ ھېچقانداق ئالامىتى كۆرۈلمەيدۇ.

4. ناۋايى تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ۋە لىكەش ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىش ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن ئوخشايدۇ. لېكىن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ۋە لىكەش ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش قائىدىسى ئاساسەن ئەمەلدىن قالغان بولۇپ، بۇ ھال ناۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاش قۇرۇلمىدا كەلگەن نۇرغۇنلىغان سۆز ۋە گرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى بىلەن پەرقلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزبېك تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئاۋايى تىلىدا
ўзил	ئوغۇل	اوغول
ўرىش	ئورۇن	اورون
ўتىن	ئوتۇن	اوتون
булит	بۇلۇت	بولوت
эта	ئاتا	اتا

قوشۇمچىلاردا:

кўنگлим	كۆڭلۈم	كونكلام
юзинг	يۈزۈڭ	يوزونك
кўрдинг	كۆردۈڭ	كوردونك
тутдим	تۇتتۇم	توتتوم
бўлиб	بولۇپ	بولوب
сурмоқ	سۈرمەك	سورماك
тўқилган	توقۇلغان	توقولغان
тутилсин	تۇتۇلسۇن	توتولسون

5. ئاۋايى تىلىدا خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك لەۋلەشكەن سۆزۈق تاۋۇش بىلەن قۇرۇلغان نۇرغۇنلىغان قوشۇمچە ۋە ياردەمچىلەر ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا لەۋلەشمىگەن سۆزۈق تاۋۇش بىلەن كېلىدۇ. مەسىلەن:

قوشۇمچىلاردا:

مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى «-dur, -dyr // -tūr, -tūr» (ياكى -kuz, -qyz // -gyz, -kuz)

ئاۋايى تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
ياندور -	ياندۇر -	ёндир -
كويدور -	كۆيدۈر -	кўйдир -
چاپتور -	چاپتۇر -	чоптир -
كىلتور -	كەلتۈر -	келтир -
كورگوز -	كۆرگۈز - كۆرسەت -	кўргаз -

مىساللار:

- △ گل چاغى بېلىككە ھەر كىلغە تىرىم كورگوزوب. (ئاۋايى: «كۈللىيات»)
 △ پىندايىشماي نىقد ايمانيمنى الدوردونك بارىپ ()
 △ اولتورور ھجران تونى اولسام ھم ارمان قالماغاي ()

ئۇچىنچى شەخس يۇرۇق رايى قوشۇمچىسى: «syn - sun»
 △ ياسالسون بارچە ايىن بىرلەشكەن
 (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)
 توتۇلسون بارىغە اكسون دىيالا

ياردەمچىلەردە:
 خەۋەرلىك ياردەمچىسى «دور»
 ناۋايى تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدا
 سۆزدادور سۆزدەدۇر
 قرادور قارادۇر
 خوشتور خۇشتۇر

△ جەاندا آدمى نىنك اعتبارى سۆزدادور يوقسە - (ناۋايى: «كۈللىيات»)
 △ كە نىسانى بولوت يىنكىغ قرادور (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)
 △ چو معشوق اهل ايماستور چارە خوشتور
 (" ")

سوراق يۈكلىمىسى «ти»
 بولورمو بولۇزموبە يولارمو بۇلارми

△ كىشى اوز جانىدىن تويماق بولورمو (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

6. باش بوغۇمىدا [a], [e] كەلگەن بىرقىسىم سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى [i] ياكى [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ لەۋلىشىشى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىلا كۆرۈلۈشكە باشلىغان بولۇپ، بۇ ھادىسە ناۋايى تىلىدىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدەكلا داۋاملاشقان. لېكىن مۇنداق ھادىسە ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ناۋايى تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
التون	ئالتۇن	олтин
ارتوق	ئارتۇق	ортиқ
ازغون	ئازغۇن	озғин
بېلگو	بەلگۈ-بەلگە	белги

7. ناۋايى تىلىدىكى بىرقىسىم سۆزلەر ۋە بىرقىسىم قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدىكى [ɛ], [g] تاۋۇشلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينەن ساقلىنغان ياكى [q], [k] گە ئايلانغان

بولسىمۇ، ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا ياكى [z] غا ئايلىنىدۇ، ياكى چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ كېيىنكى فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇغۇز - قىپچاق تىللىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىدۇر. مەسىلەن:

قانداق	قانداق	قانداق - قانداق
شونداق	شونداق	شونداق - شونداق
مونداق	مونداق	مونداق - مونداق

قوشۇمچىلار:

سۈپەت ياسىغۇچى «-lik, -liq» ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم ياسىغۇچى «-lik, -liq» بىلەن بىرىكىپ «-lik, -liq» كە ئۆزگىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۆزبېك تىلىدا تامامەن چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

اوتلوق	ئوتلۇق	ۋتلى
كوچلوك	كۈچلۈك	кучли
تورلوك	تۈرلۈك	турли
يۈزلۈك	يۈزلۈك	юзли
دردلىغ	دەرتلىك	дардли

8. ناۋايى تىلىدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى [k], [q] تاۋۇشلىرى مۇقىم. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ قەشقەر ۋە خوتەن شېۋىلىرىدە شۇنداق، ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا [g], [ɣ] كە ئايلاندۇرۇلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ كېيىنكى قوليازىلىرى مۇشۇ قائىدىگە بويسۇندۇرۇپ كۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئەسلى ھادىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

- △ خوبىلوقىدا اول صىم اولقىلارغا اوخشاماس (ناۋايى: «كۈللىيات»)
 △ ياغلىقىنىڭ زخمىمغە باغلارغە نە ھىكمىم ايتسانىڭ («»)
 △ كوكراكىمدور چرخىنىڭ پىراھنىدىن چاكراك («»)
 △ قويكە ماۋى ياغلىقىنىڭ بى يوزدىن الماى ھر زمان («»)

گرامماتىكىلىق جەھەتتە:

1. ئا. م. شېرباكنىڭ قازاشلىرى بويىچە چاغاتاي تىلى ئۆزبېك جانلىق تىلىغا ئاساسلانغان بولسا، ھازىرقى ئۆزبېك جانلىق تىلىدا ئىگىلىك ۋە چۈشۈم كېلىش پەرقلەنمىگەندەك، چاغاتاي تىلىدىن پەرقلەنمىگەن بولاتتى. ۋەھالەنكى بىز ناۋايى تىلىدا بۇنىڭ خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا پۈتۈنلەي پەرقلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

△ رەقىيىبى سىر و پالەزنى سىن اغرىتماغىل زىنھار: (ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ قايسى كۈرنىنىڭ زىلالى ابجىۋانىڭچە بار: (»)

△ سىنىڭ حسنىڭ مېنىڭ عشقىم عجايب انس توتىشلار (»)

△ كورماڭ ائى چۈن حدىم يوق مئى جانان تانىماس (»)

2. چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ناۋايى تىلىدىمۇ خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش «-tin// -din» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن بۇ قوشۇمچە ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدىكىدەك «-ten// -den» بىلەن، بەزىدە «-nen» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ناۋايى تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزبېك تىلىدا

ёшидан
кулмоқдан

يېشىدىن
كۈلمەكتىن

ياشىدىن
كۈلماكتىن

3. ناۋايى تىلىدا پېشلىنىڭ «-kez, -gez// -qaj, -vaj» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان كەلگۈسى زامان خالاش رايى ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

△ چىنانچە بولمايغاي اهل فناغە انجمن حاجت (ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ بىر كۈن اھمىدىن اوشول بد مەر كۈتكلى يۇمشاغى (»)

△ مىنگانى خەكە قىلغايىن تاغل (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ يوق اول گوهرگە چۈن تىراققە قالغاي

اياغ استىغە قالغاي چۈن اوشالغاي (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتىكى تەكەللۇپ سۆزلىرىدىمۇ يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ، خەلق چاتلىق تىلىدىمۇ ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ مەسىلەن:

تەكەللۇپ سۆزلىرىدە: ھارمىغا يالا، مۇبارەك يولغاي، تەڭ قېرىقايىلەر.
يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە:

△ تاشق سۆيگۈ گۈلىنى كۆكسىگە تاققاي. (ئىمىن تۇرسۇن)

△ ئانىا سۈتى تاقارتقاي دىلىڭنى سېنىڭ.

مەرىپەت يورۇتقاي يولۇڭنى سېنىڭ. (ئا، ئۆتكۈز)

△ زەر چېچىپ ئۆتكەي بېشىغا كۆكتە قۇياشنىڭ سېنىڭ. (ر. جارى)

خەلق جانلىق تىلىدا:

△ بارىمەن دېسە بارغاي، تۇرىمەن دېسە تۇرغاي.

ۋەھالەنكى، بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا ئاساسەن قوللىنىلمايدۇ.

4. خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش، ناۋايى تىلىدىمۇ ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدىكى булув (بىلىش)، борув (بېرىش)، иплов (ئىشلەش) شەكىللىرىنى تىپىچاق تىلىغا خاس ئىسىمداشلار ئۇچرىمايدۇ.

5. ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمدىن بېرى قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان «-ky -gy // -qu -bu» بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار ناۋايى تىلىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

△ دېدى عىشقى ئىچىرە قىلىنك خىكىسى ايتكوم

△ دېدى عىشقىدا مقصودومغه يىتكوم. (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ كوروب كوزكودا نىكىم كوركوسيدور.

△ كە دوران باشىغە كىلتوركوسيدور. (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ كە اژدر بىرلا بولغونكدور هم اورد

△ كە اندىن چىققوسى افلاك - اوزا كرد ()

بۇ خىل ئىسىمداشقا «-lyk -lyq» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولغان زۆرۈرىيەت مەيلى ناۋايى تىلىدا كەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

△ دېدى اول يان چىيىت سوركولوكدور.

△ بو ايش كر واقع اولبە كوركولوكدور. (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ بو يول ايورر چو اهل ملالتغە بارغولوق. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ اى جانلار اقتى سنكا چانيم دور الغولوق ()

بۇ ئىسىمداشقا «-ta -te» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولغان سوۋبېكت ئىسىمداشلارمۇ ناۋايى تىلىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

△ قالىپ بىل اورغوجى بالچىق ارا يىست (ناۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ كە ايلاب كوركوجى ھوشىنى زاپل ()

△ خبر بىركوجى صراق كەرقاش ()

△ لالە قانىن توككوجى انىنك نفاقيدور ھنوز (ناۋايى: «كۈللىيات»)

بۇ ئىسىمداشقا «-dek» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان «بارغودىك، يارغودىك، كىلگودىك، بىلگودىك، ايتقودىك، قايتقودىك، اورغودىك، سورغودىك» قاتارلىق شەكىللەرنى ناۋايى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە ئۆز تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە كۆرسەتكەن ھەم بىر ئىشنى گۇمان بىلەن بىر كىشىگە باغلايدۇ دەپ چۈشەندۈرگەن. بۇ شەكىل ناۋايى تىلىدا مۇنداق كېلىدۇ:

△ كىم ايورر قىلىمغە اول جان و جهان قاياغورغودىك. (ناۋايى: «كۈللىيات»)

△ شوم رقىبلار كورسەلار ايتدىك قىباب اولتوركودىك (ناۋايى: «كۈللىيات»)

«-ky -gy // -qu -bu» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپرەك تەشۋىلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرلىكتەن ھالدا «بار»، «يوق» سۆزلىرى

ۋە «كەلەك» يېشىلى بىلەن بىللە كېلىپ ئىستەك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكۈم بار.

سېنىڭمۇ يازغۇڭ يارمۇ؟ مېنىڭ يازغۇم يوق.

ئۇنىڭمۇ سۆزلىگۈسى كېلىۋاتىدۇ.

سېنى يەك كۆرگۈمىز كەلدى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇنىڭ ئۈچىنچى شەخس شەكلى كەلگۈسى زامان

مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ گۈل باراقسان بولغۇسى سۈزۈڭ ھاۋادا،

سەردانىسى گۈللەرنىڭ تاپقۇسى راۋاج (ئىمىن تۇرسۇن)

△ ئۇنىڭدىكى سەنئەت، مۇھەببەت

ماڭا مەڭگۈ دەرمان بەرگۈسى (ت. سامساق)

بۇ ئىسىمداشنىڭ «-lyk -lyk» - قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان شەكلى ھازىرقى

زامان ئۇيغۇر تىلىدا خۇددى ناۋايى تىلىدەكلا زۆرۈرىيەت مەيلى ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

△ ئۆزگۈلۈك ئاينى چىقىپ يەتتە قات كۆك قەرىدىن،

تۇتقۇلۇق تاشپاقىنى ئوكيان - دېڭىزلار تەكتىدىن.

(ماۋزېدۇڭ شېئىرلىرى تەرجىمىسىدىن)

بۇ ئىسىمداشقا «-lyk -lyk» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ ھەرىكەت سۈپىتىنى بىلدۈرىدىغان

ئىسىمداشلارنى ياساش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇقۇملۇك. مۇنداق ئىسىمداشلارنىڭ

بەزىلىرى ئىسنىلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇغۇچى، يازغۇچى، كەلگۈچى، كۆتۈرۈچى.

ئاۋاز بەرگۈچى، ئىلتىباس قىلغۇچى.

بۇ ئىسىمداشقا «-lek -lek» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولغان قۇرۇلما

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى رولدا كېلىدۇ:

a. ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، ئېنىقلاڭغۇچىنىڭ سۈپىتى ياكى مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ

ياكى ھالەت بولۇپ كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەش كۈنگە يەتكۈدەك تۇن بار.

تۇنۇشتۇرغۇدەك تەجرىبەم يوق.

ئىچىشەڭ، تەسىر قىلغۇدەك ئىچ.

b. خەۋەر بولۇپ كېلىپ (بىرىنچى، ئىككىنچى شەخستە شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ)،

ۋاسىتىلىك بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان كېلەر-زامانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ يەرگە سەنمۇ بارغۇدەكسەن.

ئاڭلىشىپچە، ئۇ ناخشىنى ياخشى ئېيتقۇدەك.

△ ئاپقۇدەكسەن مۇندىن ئارتۇق قايسى بەختنى ئەمدى مەن. (ت. ئېلىنيۇپ)

ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا «-ky -gy // -qy -ky» قوشۇمچىسى بىلەن

ياسالغان ئىسىمداش ۋە ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى قوشۇمچىلار بىلەن كەلگەن شەكىللىرى

قوللىنىلمايدۇ. ئۇنىڭ «-tʃʰz» قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن شەكلى ئورنىدا «-w» لىق

ئىسمىداشقا «tʃi» قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكلى قوللىنىلدى. مەسىلەن:

кораловчи, окловчи, ўкувчи

لېكسىكىلىق جەھەتتە:

گەرچە لېكسىكىلىق تەركىبلەر بىر تىلنىڭ ئىككىنچى بىر تىل بىلەن بولغان ئىچكى باغلىنىشىنى ئىسپاتلاشتا فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىغا قارىغاندا ئانچە ئاساسىي ئورۇندا تۇرمىسىمۇ، لېكىن ناۋايى لېكسىكىسىدا ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ (ئاساسەن تۈركىي تىلغا خاس سۆزلەر نەزەردە تۇتۇلدى) قانچىلىك سالماقنى «ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن 1972 - يىلى تاشكەنتتە نەشىر قىلىنغان «ناۋايى ئەسەرلىرى لۇغىتى»گە كىرگۈزۈلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بۇ سۆزلەر بۇ لۇغەتكە ئىزاھلاشقا تېگىشلىك چۈشىنىمىز سۆزلەر قاتارىدا كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينى بويىچە ياكى ئازراق ئۆزگەرگەن ھالدا قوللىنىلىۋاتقان ئادەتتىكى سۆزلەردۇر.

تۇرغۇن سۆزلەر:

ناۋايى تىلىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

ئوغلاق

ئۆي

ئالاق

يوقسۇل

يۈرۈن

كۆمەچ

قاپان

شوك

مولدور

ياغلىق

يارغاغ

تۈزلۈك

تورقا، تورقا - تاۋار

تونك

ياپىنك

ئامراق

سۈزۈك

يېلىن، ئوتتىنك يېلىنى

ئىتتىك

ياماق

تاپان

ناۋايى تىلىدا

اوغلاق — oxlaq

اوى — uj

الانك — alaq

يوقسول — joqsul

يۈرۈن — jurun

كوماچ — komet

قاپان — qaban

شوك — syk

مولدور — molidyr

ياغلىق — jaklik

يارغاغ — jakrak

تۈزلۈك — tuzluq

تورقه — torq'e

تونك — ton

ياپىنك — jalin

امراق - امراق — amraq - amrak

سۈزۈك — syzyk

يالىن — jalin

ايتىك — itik

ياماق — jamaq

تاپان — tapan

ئېرىن	erín -	ايرين
تۇتۇرۇق	tutruq -	توتۇرۇق
ئېگىچە	egetji -	ايكاچى
تۇغقان	tuqan -	توققان
ئەڭلىك	enlik -	اينىكلىك
ئىلىك	ilik -	ايلىك
دالدا	dalda -	دالدا
داپقۇر	dapqur -	داپقۇر
دېدەك	dedek -	دەك
تېپىنگو	tepēngy ~ tepingy	تېپىنگو
ياپپاك	jaɣpaŋ -	ياپپانك
سۆكسۆك	sɒksɒk -	سوك سوك

بېشىلار:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	ئاۋايى تىلىدا
ئالدىرماق	aldaramaq -
ئالدىراتماق	aldaratmaq -
ئېزىقماق	aziqmaq -
ئاغدىماق	arxadamaq -
پۇشۇرغانماق	buɣurxanmaq -
پىترماق	putramaq -
يادىماق	jadamaq -
يارماشماق	jarmaɣmaq -
ئۈگىدىمەك	yrɣydemek -
ماڭماق	maŋmaq -
ماڭدۇرماق	maŋdurmaq -
سوغالماق	sɒɣalmaq -
بوردىماق	bordamaq -
بۇخسىماق	buxsamaq -
دومسايماق	domsajmaq -
يايقماق	jaɣqamaq -
تۈزمەك	tɒzmek -

ئۆزگىتىش	yrkemek -
ئومۇنماق	omunmaq -
ئارتىلماق	artilmaq -
ئىتتىمەك	itmek -
يىتمەك، يۈتمەك	itmek -
يۈتمەك	jitmek -
يىتۈرمەك، يۈتۈرمەك	ityrmek -
چىرىلماق	sijrilmaq -
تىكىلمەك	tikilmek -
تولغىماق	tolkamaq -
تولغاشماق	tolkajmaq -
تۈرمەك	tyrmek -

بىز يۇقىرىدا ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدىكى ناۋايى تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشىمايدىغان مۇھىم نۇقتىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ناۋايى تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى بىلەن ئوخشىمايدىغان نۇقتىلار بار. بۇلارنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتەيلى:

(1) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىپ، سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا [e] بىلەن، كېيىنكى بوغۇملىرىدا [i] بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى ناۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا كۆرۈلەيدۇ. مەسىلەن:

ناۋايى تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
باشىدا	بېشىدا	бошида
جانىم	جېنىم	жоним
اياغىغا	ئايىغىغا	aйfига
انكلادى	ئاڭلىدى	онглади

(2) ناۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا بىرىنچى يېپىق بوغۇم تەركىبىدە كېلىدىغان [e] تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا [e] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ناۋايى تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
يېتىماس	يەتەس	етмас
كېتىم	كەتتىم	кетдим
ايتماش	ئەتەس	етмас
يېز	يەز	ер

3) ناۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا «yɟ, ɟɟ» بوغۇملىرىنىڭ بېشىدا كەلگەن [ɟ] تاۋۇشى بىلەن «yɟ, aɟ» بوغۇمىنىڭ ئالدىدا كەلگەن [s] تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا [ɟ] بىلەن ئۆۋەتلىنىدۇ. مەسىلەن:

ناۋايى تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
توشۇمدا	چۈشۈمدە	тушумда
تىشنىڭ	چىشنىڭ	Тишинг
ساچىپ	چىچىپ	сочиб
ساچىنىڭ	چىچىنىڭ	сочинг

4) ناۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا پېئىلنىڭ «-p» لىق رەۋىشداش شەكلىگە «-men» (ئۆزبېك تىلىدا «-men») قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىنچى شەخس خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «-p» لىق رەۋىشداشتىن كېيىن «-ti» > «-ti» ئاغدىن كېيىن «-men» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ناۋايى تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
كويدورۇپمىن	كۆيدۈرۈپتىمەن	куйдирибман
ياقىپمىن	يېقىپتىمەن	ёкибман
تۈزۈپمىن	تۈزۈپتىمەن	тузибман
اورۇپمىن	ئۇرۇپتىمەن	урибман

5) ناۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخس خەۋەر شەكلىنىڭ «-er» بىلەن ئىپادىلەنگەن كۆپلۈك شەكلى قوللىنىلىدۇ. لېكىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنىڭ بىرلىك شەكلى بىلەن كۆپلۈك شەكلى پەرقلىنىدۇرۇلمەيدۇ. مەسىلەن:

ناۋايى تىلىدا

قىلىدىلار، قىلورلار، دىيتورلار، كوتاركايلا

ئۆزبېك تىلىدا

киладилар, яратганлар, тиричилилар

ئۇيغۇر تىلىدا

قىلدى، قىلار، دەپتۇ، كۆتەرگەي

يۇقىرىدىكى سېلىشتۇرۇشتىن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىنىڭ [a] نىڭ لەۋلىشىشى، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ تۆت ئەمەس، ئىككى بولۇشى، سوزۇق تاۋۇشلاردا ماسلىشىش قائىدىسىنىڭ بۇزۇلۇشى، ئوغۇز - قىپچاق تىللىرىغا خاس

بولغان بەزى گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ قوللىنىلىشى، ئەكسىچە، ئۇيغۇر - قارلۇق گۇرۇپپىسىغا خاس بولغان «-ky, -gy//qu, -xu» بىلەن ياسالغان ئىسىمداشقا ئوخشاش بەزى مۇھىم گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ قوللىنىلىشى، ئاساسىي لۇغەت فوندىغا كىرىدىغان بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى قاتارلىق بىر قاتار خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ناۋايى تىلىدىن، شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن پەرقلەندۈرۈلۈشىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ناۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىدىكى ئوخشاش نۇقتىلار بويىچە بەزى ئوخشىماسلىقلىرى بولسىمۇ، لېكىن بۇ پەرقلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى باشقا گۇرۇپپىدىكى تىللارغا يېقىنلاشتۇرىدىغان ماھىيەتلىك پەرقلەر بولماستىن، يەنى ئۇيغۇر - قارلۇق گۇرۇپپىسىغا خاس ئىچكى تەرەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان پەرقلەر ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مانا بۇ پاكىتلار ناۋايى تىلىنىڭ شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ تەرەققىيات پۈتۈلمىسىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى، شۇ سەۋەبتىنمۇ ئۇيغۇر خەلق ئۇيۇشمىسىنىڭ 90 پىرسەنتتىن ئارتۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەركىزىي دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەبىئىي يۈسۈنىدا ناۋايى تىلىدىكى ماھىيەتلىك قائىدىلەرگە ئەينەن ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىدا بولسا ئەھۋال باشقىچە. «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى» ناملىق ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدا ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتىنى بەلگىلەش مەزگىللىرىدە بەزىلەر «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان كونا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان ھالدا، ئۇنىڭغا بەزى ئۆزگەرتىشلەرنى كىرگۈزۈش پىكرىدە بولغان بولسىمۇ، لېكىن مۇنداق پىكىرنىڭ قەتئىي رەت قىلىنغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ①

دەل شۇ ئەسەرنىڭ ئۆزىدە «ناۋايى تىلىلا ئەمەس، بەلكى XIV—XIII ئەسىر يادىكارلىقلىرى تىلىمۇ كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ ئەينى ئۆزى، شۇڭا بۇ يادىكارلىقلار تىل جەھەتتىن ھازىرقى كۈنگىچە ئۆز ئاساسىنى ساقلاپ قالغان، ئۇلار ھازىرقى تىلغا تەرجىمە قىلىنمىسىمۇ، ئۇلارنى ئۆزبېك خەلقى بىمالال چۈشەنەلەيدۇ» ② دەپ ھېساپلىغان ئاپتورلار بۇ يەردە چاغاتاي تىلىنىڭ (ماھىيەتتە ناۋايى تىلىنىڭ) ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىغا ئاساس بولالمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ قىلىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ چاغاتاي تىلى ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىغا ئاساس بولالمايتتى، چۈنكى بۇ تىلنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى، خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىبى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇرەككەپ دىئالېكتلار شارائىتىدىكى ئورتاق ئەدەبىي تىلنىڭ تەرەققىيات پۈتۈلمىسىگە ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى. مانا بۇ چاغاتاي تىلىنىڭ جانلىق تىل ئاساسى ئەينى پىغادىكى ئۆزبېك جانلىق تىلى ئەمەسلىكىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئىسپاتى. بۇ يەردە مۇنداق بىر ئەھۋالنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ: ناۋايى تىلى ئۆزبېك جانلىق تىلىدىن خېلىلا پەرقلق بولغانلىقى ئۈچۈن، ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ

①② «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى»، 36 - 37 - 38 - بەتلەر.

كېيىنكى كۆچۈرگۈچىلىرى ئۇنى ئۆزبېك تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە كۈچ چىقارغانلىقى ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۆزبېكىستاندا نەشر قىلىنغان تاش باسا نۇسخىلىرىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مۇنداق ھەرىكەتلەر شۇ بۇرۇنقى كۆچۈرگۈچىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ھازىرقى كۈندە ناۋايى ئەسەرلىرىنى ترانسكرىپسىيە قىلغۇچىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ناۋايىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنىڭ 1959 - يىلى ئاشكەنتتە ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ترانسكرىپسىيىلىك نۇسخىسىدا قائىدىگە خىلاپ ھالدا ئۆزبېك تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇلغان جايلار تاھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلاردىن مۇنداقلا بىر نەچچىسىنى مىسال ئالساق، ئەسلىدە «بولغاي، بولسۇن، تانۇق، باغلاپ، تاپقاي، بولمايدى، بويۇرساڭ، ئاڭلاغاچ» شەكلىدە يېزىلغان سۆزلەر قائىدە بويىچە «بولغاي، بولسۇن، تانۇق، باغلاپ، تاپقاي، بولمايدى، بويۇرساڭ، ئاڭلاغاچ» شەكلىدە ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى لازىم ئىدى، لېكىن بۇ سۆزلەر «بولغەي» 1346*، بولسۇن-1350، تەنۇق-1369، باغلەپ-1637، تاپقەي-1592، بولمەيدى-1604، بۇيۇرسەڭ-1480، ئاڭلەغاچ-1657 شەكلىدە ترانسكرىپسىيە قىلىنغان. كىتابنىڭ نەشرگە تەييارلىغۇچىلار تەرىپىدىن قىسقارتىلغان بولسىمۇ، يەنىلا ناۋايى تىلىدىن بېرىلگەن بۆلۈمچە ماۋزۇلىرىدا ئەلۋەتتە ناۋايى تىلى ئىشلىتىلگەن بولسا بولاتتى، لېكىن بۇ ماۋزۇلار پۈتۈنلەي ئۆزبېكچىلەشتۈرۈلۈپ بېرىلگەن. جۈملىدىن ئۇنىڭ 9 - بابىنىڭ ماۋزۇسى مۇنداق بولۇپ چىققان (تېكىست سىزىلغان سۆزلەرگە دىققەت):

«خاقان ئىلە فەرھاد كۆكلەم تىمسالى گولنارى قەسىردە گۈلگەن مەي ئىچىپ، چەمەن گۈللەردەن خالى بۈلگەندە، يازلىك قەسىرگە كۆچۈپ زەيھان رەڭلى شەرابلەر سىقىرىپ، دەرەخت يەشىل تونىن زەئىفران ئەتلەسىگە ئايرىباش قىلگەندە كۆزگە ئوخشەش قەسىردە ئالتىن پىيالەلەرگە سەرىق بادەلەر ئۆكۈپ ئېڭ سۆڭ قىش مانەندە قەسىردە بىللور كاسەلەردە ئاق كافور رەڭ مەيلىر كۈتەرىپ، بەزم قۇرگەنلەرى، ھەر قەسىردە ئۈچ ئايدەن بىرىمىل ئەيش - ئىشرەت سۈرسەلەر ھەم فەرھادنىڭ كۈڭلى ئاچىمەگەنى، خاقان ئۈنكە ئىلاج قىلالمەگەنى»

مەن بۇ ئەھۋاللار پەقەت ئەسلى ناۋايى تىلىنىڭ ئۆزبېك جانلىق تىلىدىن يىراقلىقىنى ئىسپاتلاشقىلا ئېلىپ بارىدۇ.

يۇقىرىدىكى پاكىتلار چاغاتاي تىلىنىڭ كونا ئۆزبېك تىلى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچى ئىكەنلىكىنى، ناۋايىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىدىن يۈز ئۆرگەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغانلىقىنى ۋە تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

* بۇ نومۇرلار شۇ كىتابتىكى بېيىت نومۇرلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىمۇ قوشۇمچە ئېيتىپ ئۆتسە يىللىكى، مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كورراگان ئۆزىنىڭ ناۋايى ۋاپاتىدىن 43 يىل كېيىن يازغان «تارىخ رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە ناۋايى توغرىلىق توختىلىپ «احىل ۋى از بىخىشان اويغوراست، پەر اورا كىچكىنە بىخى مىگفتند»^① دېگەنىدى. بۇ ئىككى جۈملە سۆز مەزكۇر ئەسەرنىڭ مۇلا مۇھەممەد ئىياز بىن ئابدۇغۇپۇر تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسىدە «اماشىر ەلى نىنك اخلى اويغورنىنك بىخىلارىدىن ترور، اتاسىنى كىچكىنە بىخى ② اتارلار»، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسىدە «انىنك اخلىسى اويغور بىخىلارىدىن، اتاسى نىنك اتى كىچكىنە بىخى دىر ايردىلار» دەپ ئېلىنغان. بۇ ئەلىشىرنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن، ئاتىسىنىڭ ئېتىنى كىچكىنە باخشى دېيىشەتتى» دېگەن سۆز بولۇپ، يۇقىرىدىكى تىل پاكىتلىرى ناۋايىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئۆز دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىل (چاغاتاي تىلى) جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان ئۇيغۇر باخشىلىرى تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

4

خاتىمە

ئورخۇن دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلىغا بىۋاسىتە ۋارىسلىق قىلغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مەخسۇس يېزىقىنى يەنى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ مەشھۇر بولغان يېزىقىنى يارىتىپ، IX ئەسىردىن كېيىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە ئۆزلىرىنىڭ يېتىلگەن يېزىق ئەدەبىي تىلىنى — ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئەدەبىي تىل تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە غايەت زور ئىناۋەتكە ئېرىشىپ، بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى مۇساپىسىدە قوللىنىلدى. X ئەسىردىن كېيىن قاراخانىيلار زېمىنىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىسلام شارائىتىدىكى بىر ۋارىپانتى «خاقانىيە تىلى» شەكىللىنىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق يېزىق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلدى. خاقانىيە تىلى XIII ئەسىردىن كېيىن «كاشغەر تىلى» دەپ ئاتىلىپ، قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قوللىنىلدى. چىنگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان مەزگىلدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېلىپ كىردى. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا قوللىنىلىۋاتقان «كاشغەر تىلى» بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئەتىجىدە

① لوندون، بىرتانىيە مۇزېيىدا №24090 بىلەن ساقلىنىۋاتقان پارچە «تارىخ رەشىدى» نىڭ ئەلىشىر ناۋايى توغرىسىدىكى بايانىغا قاراڭ.

② بىخى بىخەنزۇ تىلىدىكى «博士» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇ دەۋردە «كاتىب، زىيالى، يازغۇچى» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلغان.

XIV ئىسىمىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، قونىتىكا، گرامماتىكا ۋە ئاساسىي لۇغەت قوندى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ جېلى زور دەرىجىدىكى تەسىرىگە ئۇچرىغان بىر يېزىق ئەدەبىي تىلى - «چاغاتاي تىلى» شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ ئەدەبىي تىل XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇكەممەل ئىپادىسىنى تېپىپ، ئۆزىنىڭ كلاسسىك دەۋرىگە كىردى. شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن بۆلۈمۈ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلىغان بۇ ئەدەبىي تىل XVII ئەسىردىن باشلاپ، بۇ ئەدەبىي تىلنى قوللانغان ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ جانلىق تىلىغا تېخىمۇ يېقىنلىشىش يۈزىسىدىن بۆلۈنۈشكە باشلىدى. شىنجاڭ زېمىنىدا بۇ ئەدەبىي تىل تاكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللىنىشكە باشلىغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

مانا بۇلاردىن چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى تەرەققىياتىنىڭ بىر باسقۇچى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەقلىيە سۆزلەر

تىلنىڭغا ئېھتىيات بول، بېشىڭ كەتمەسۇن، سۆزۈڭگە ئېھتىيات بول، تىلنىڭ ئۆزۈلمەسۇن. (يۈسۈپ خاس ھاجىي)

ئۆزۈڭ ئۈچۈن تىنچلىق ۋە ئاراملىق تىلەڭ، كېرەكسىز، زەرەرلىك سۆزلەرنى سۆزلەمە. (يۈسۈپ خاس ھاجىي)

گۈۈل غەزەبىنىڭ قۇلۇپى تىل ۋە ئۇ غەزەبىنىڭ ئاچقۇچى سۆز، بىل. (ئەلىشىر ناۋائىي)

دۇنيا سەرپ قىلىپ يېتەلمىگەن نەتىجىلەرگە ۋاقتىدا ئىشلىتىلگەن بىر ياخشى سۆز بىلەن يېتىش مۇمكىن. (ئەلىشىر ناۋائىي)

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Safiye Yılmaz

Unvanı : Öğrenci, Yıldız Teknik Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Doğum Yeri ve Tarihi : Bala (Ankara) 15.02.1974

Öğrenim Durumu

I. Lise : Ahmet Yesevi Lisesi / Ankara

II. Lisans : Ankara Üniversitesi, Dil ve tarih
Coğrafya Fakültesi Kütüphanecilik
Anabilim Dalı (1997)

Bildiği Yabancı Diller :
I. İngilizce
II. Rusça (orta düzey)